

BUHARA HALK ŞURALAR CUMHURİYETİ 100. YILLIĞI
ULUSLARARASI SEMPOZYUMU YAZILARI

BUHARA CUMHURİYETİ 101 YAŞINDA

BUXORO JUMHURIYATI 101 YOSHDA

BİLDİRİLER
MA'RUZALAR

Editörler:

JO'LİBOY ELTAZAROV
TİMUR KOCAOĞLU

KUTLU YAYINEVİ
AKADEMİK BİLİM
YAYINLARI

BUHARA CUMHURİYATI 101 YAŞINDA
BUXORO JUMHURIYATI 101 YOSHDA

Buhara Halk Şuralar Cumhuriyeti'nin 100 Yılığ
Uluslararası Sempozyumu Yazıları

Buxoro Xalq Sho'rolar Jumhuriyatining 100 Yillig'i
Xalqaro Simpozium Maqolalari
02.09.2020

Samarqand Davlat Universiteti (Özbekistan)
TÜSATBİTİG Türkbilim Sanaltayları (Michigan – İstanbul)
İş birliğiyle / Hamkorligida

Editörler / Muharrirlar:
Juliboy Eltazarov – Timur Kocaoğlu

İstanbul: Kutlu Yayınevi
(Taşkent: "Mumtoz" nashriyoti)
2021

KUTLU YAYINEVİ

görsel sözcüklerin yayıncısı

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı
yayıncı belgesi: 50661

BUHARA HALK ŞURALAR CUMHURİYETİ'NİN 100 Yılığ
Uluslararası Sempozyumu Yazıları

BUXORO XALQ SHO'ROLAR JUMHURIYATINING 100 Yillig'i
Xalqaro Simpozium Maqolalari

Simpozium video havolasi / Sempozyumun video bağlantısı: https://youtu.be/js3h_aqC6vU

Muharrirlar / Editörler: Juliboy Eltazarov – Timur Kocaoğlu

Muqovadagi rasm / Kapak fotoğrafi:

Buxoro Jumhuriyati Halq Vakillarining 3-Qurultoyi, 1921 (Timur Kocaoğlu arxivi)

Qopqoq dizayneri / Kapak tasarımcısı: Cafer Uluç

ISBN: 978-625-7485-01-2

© **Juliboy Eltazarov** (O'zbekistonda)

© **Timur Kocaoğlu** (Türkiye ve başka ülkelerde)

KUTLU YAYINEVİ – görsel sözcüklerin yayıncısı

Kartaltepe Mah. Atakan Sok. No: 3/A Sefaköy, Küçükçekmece – İSTANBUL

Tel: 0850 241 7634 istek@kutluyayinevi.com

Baskı-Cilt: Kaya Dijital: 47102

Maltepe Mah. Davutpaşa Cad. Emintaş Matbaacılar Sitesi, No: 101/398,

Topkapı - Zeytinburnu – İSTANBUL

*Turkistonning erkinligi uchun kurashgan
Jadidlar va Qo'rboshilarning mangu xotirasiga*

*Türkistan'in özgürlüğü için savaşıyan
Ceditçiler ve Korbaşıların mengü anısına*

MUNDARIJA / İÇİNDEKİLER

7 *So'zboshi* (o'zbekcha): Jo'liboy Eltazarov – Temur Xo'jao'g'li

10 *Önsöz* (Türkçe): Joliboy Eltazarov – Timur Kocaoğlu

Ochish So'zlari / Açış Konuşmaları

13 **Rustam Halmuradov** (Senator, Samarqand Davlat Universiteti Rektori)

15 **Mehmet Süreyya Er** (Turkiyaning O'zbekistondagi Elchisi)

17 **Prof. Dr. Darhan Kydyrali** (Xalqaro Turk Akademiyasi Prezidenti, Nursultan)

Ilmiy Ma'ruzalar / Bilimsel Bildiriler

19 **Prof. Dr. Sulaymon Inoyatov** (Buxoro DU). Uch siyosiy tizimning qalibiga mos tushmagan shaxsiyat (Ataulla Xo'jayev hayoti va faoliyatiga chizgilar)

31 **Prof. Dr. Ahat Andican** (Turkiya Parlamenti Deputati) Atatürk Türkiye'si ile Türkistan ve Buhara Cumhuriyeti Arasındaki İlişkiler (1919-1924)

75 **Prof. Dr. Shodmon Hayitov** (Buxoro DU). Buxorodagi Jadid harakatining ilk bosqichi va Usmon Xo'ja

81 **Prof. Dr. Mambet Qoygeldiev** (Abay Universiteti, Almati). Ахмет Заки Уәлидов Пен Әнуар Паша Бұқарада

95 **Prof. Dr. Dihan Qamzabekov** (Gumilyev nomidagi Yevraziya Universiteti., Nursultan). Buxoro Respublikasidagi qozoqlar va ishbilarmon Mirza Naurizboy o'g'li

115 **Prof. Dr. Hamidulla Boltabayev** (O'zbekiston Milliy Universiteti). Abdurauf Fitratning Buxoro Xalq jumhuriyati davlatchiligini shakllantirishdagi o'rni

125 **Prof. Dr. Ahmet Kanlıdere** (Marmara Universiteti, Turkiya). Buxoro jadidchiliği haqidagi tarixshunoslik (Sovet va Mustaqillik davrida)

- 137 **Prof.Dr. Qahramon Rajabov** (Toshkent, O'zbekiston Fanlar Akademiyasi Tarix Instituti). Buxoroga 1920-yildagi Qizil Armiya hujumi: uydirma va haqiqatlar
- 151 **Prof. Dr. Juliboy Eltazarov** (Ipak Yo'li Xalqaro Turizm Universiteti, Samarqand). Buxoro inqilobidan yuz yl oldingi va keyingi geopolitik vaziyat yoki Markaziy Osiyoda "Katta O'yin" davom etmoqda
- 197 **Dots.Dr. Oybek Rashidov** (Buxoro DU). Buxoroda Sovet hokimiyatining o'rnatilishi va Fayzulla Xo'jayev
- 205 **Dots.Dr. Kamol Rahmanov** (БухДУ Жаҳон тарихи кафедраси доценти, т.ф.н.), Биринчи Бутунбухоро курултойи материаллари: манба ва тарихий воқелик
- 209 **Dots.Dr. Dilnoza Jamolova** (Buxoro DU). Jadidlar va Qadimlarning orasidagi siyosiy kurashning oxiri o'laroq Buxoro Amirli'g'i'ning yiqilishi
- 215 **Dokt. Umid Hayitov** (Navoiy DPI) Fayzulla Xo'jayevning Buxoro xalq hukumati - Nozirlar Sho'rosining raisi lavozimidagi faoliyati (1920-1924 yu.)
- 225 **Dokt. Feruza Amonova** (Toshkent Kimyo-texnologiya Instituti). Usmon ve Fayzulla Xo'jayevlarning ajdodlari sarmoyasining Buxoro Xonlig'i iqtisodiyotidagi o'rni
- 231 **Мираъзам Ҳамраев** (Божхона хизмати полковниги) "Мен сенга банкда пул қолдираётганим йўқ, баланд қасрлар, ҳосилдор ерлар ҳам...» Усмонхўжанинг ҳасрати
- 241 **Prof. Dr. Timur Kocaoglu** (Michigan Davlat Universiteti, AQSh). Usmon Xo'ja va Dushanba Muhosarasi: Dekabr 1921
- 277 **M. Kemal Sallı** (Vatan gazetı, Tırkiye). Kurtuş Savaşının Unutulan Finansörü Buhara Cumhuriyetini Osman Kocaoglu

So'zboshi

XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Sharq va musulmon dunyosida boshlangan milliy uyg'onish jarayoni mustamlaka va yarim mustamlaka davlatlarida ozodlik uchun kurash g'oyalarning keng yoyilishiga sabab bo'ldi. Jumladan, asrlar davomida monarxiya boshqaruvi tartibi hukmronlik qilib kelayotgan Buxoro amirligida ham taraqqiyparvarlik harakati keng quloch yoyib, Buxoro jadidchiligi zaminida ilg'or fikr va g'oyalar targ'ib qilina boshlandi. Jadidchilik harakatiga ziyolilar, ilg'or fikrli savdogar va diniy ulamolar birlashib, mamlakatni zamonaviy taraqqiyot bosqichiga olib chiqishdek ezgu istak va orzular sari zimdan va ochiqcha kurash boshladilar. Buxoro jadidchilik harakati o'ziga xos bir tarixiy sharoitda bir tarafdin, Rossiya musulmonlarini asriy uyqudan uyg'otgan Ismoilbey G'asprali, boshqa tarafdin Markaziy Osiyo turkiy tamaddunining o'ziga xos dinamiklaridan ta'sirlanaroq maydonga kela boshladi. (Bu tuproqlarda tarixda ikki marta – X-XI asrlar hamda XIV-XV asrlarda Uyg'onish davri yashangan hamda mintaqa insoniyatga Farobiy, Beruniy, al-Farg'oniy, ibn Sino, Navoiy, Ulug'bek, Bobur kabi Uyg'onish davri titanlarini yetkazib bergan edi).

Buxoro uzoq o'tmishda ham, yaqin tarixda ham Samarqand, Yassi, Toshkent, Ko'hna Urganch, Xiva, Andijon, Qo'qon, O'sh kabi Markaziy Osiyo tamaddunining beshiklaridan biri bo'lib, mintaqa xalqlarini o'rta asr mustabid boshqaruv tizimiga va mustamlaka istibdodiga qarshi kurashga qo'zg'alishining muhim halqasini tashkil etgan Buxoro inqilobining g'alabasi hamda Buxoro Xalq Sho'rolar Jumhuriyatining tashkil etilishi o'zbek xalqi davlatchiligi tarixidagi muhim va qutlug' hodisadir.

Turkistondagi barcha qardosh xalqlar uchun umumiy tarix va siyosiy madaniyatning ajralmas parchasi bo'lgan Buxoro Xalq Jumhuriyatining tashkil etilishi bu mintaqada azaldan tili, madaniyati, dini va taqdiri bir bo'lgan o'zbek, qozoq, qirg'iz, turkman, qoraqalpoq, tojik kabi xalqlarning milliy-ozodlik kurashining eng yuqori cho'qqisi bo'ldi. Bu jumhuriyat qisqa muddat yashaganiga qaramay, u o'lka xalqlarining tarixida o'chmas iz qoldirdi hamda bugungi O'zbekiston, Tojikiston, Turkmaniston, Qozog'iston, Qirg'iziston hamda Qoraqalpog'iston Respublikalarining tamal toshlarini qo'ygan holda tarixga qorishdi. Ma'lumki, Turkistonda 1924-yil oktabr oyida o'tkazilgan "milliy-davlat chegaralanishi" tufayli Turkiston ASSR, Buxoro va Xorazm Xalq Sovet Respublikalari o'rnida O'zbekiston, Turkmaniston respublikalari, shuningdek, Qirg'iziston (keyin Qozog'iston) va Qora-qirg'iziston (keyin Qirg'iziston), Tojikiston Avtonom Respublikalari tuzildi.

Butun Markaziy Osiyo va musulmon Sharqining milliy mujodala tarixida o'chmas iz qoldirgan Buxoro inqilobi va Buxoro Xalq Jumhuriyatining

harakatlantiruvchi kuchi jadidlar edilar. Ular orasida Usmon Xo'ja Po'latxo'jayev (Osman Kocaog'lu), Fayzulla Xo'jayev, Abdurauf Fitrat, Otavulla Xo'jayev, Zaki Validiy (To'g'on), Sadridin Ayniy kabi tarixiy shaxsiyatlarning o'rni va roli beqiyosdir.

Buxoro inqilobi yo'l boshchilari hamda ijtimoiy-siyosiy fenomen o'laroq bu inqilobning o'zi xalqimizning bundan yuz yil burun zulm va istibdodga, mahdudlik va teskarichilikka qarshi bosh ko'tarib, "Ark" qal'asini olish bilan o'rta asrcha hokimi mutlaqlikka chek qo'yib, mintaqa xalqlari tarixida yangi davrni boshlab bergan edi. Buxoro Xalq Sho'rolar Jumhuriyati bor-yo'g'i to'rt yil yashaganiga qaramasdan qardosh va taqdirdosh xalqlarning erk, ozodlik, demokratiya va taraqqiyot uchun kurashi tarixida alohida o'rin tutadigan siyosiy- ijtimoiy va iqtisodiy islohotlarni amalga oshirdilar. Buxoro inqilobchilari faqat buzish va yiqitishni uddalaydigan no'noq siyosatchilar emas edilar, ular dunyoning Berlin, Istanbul, Qozon, Moskva, Ufa, Bombay kabi taraqqiy etgan shahrlarida ta'lim olgan yosh, shijoatli va bilimdon siyosatchilar edilar. Ular xalq ommasining faol qo'llab-quvvatlashi natijasida qisqa muddatda davlatda muvaffaqiyatli iqtisodiy islohotlar o'tkazdilar, madaniy-oqartuv jabhasida ham yirik muvaffaqiyatga erishdilar. Buxoro Xalq Jumhuriyatining o'rtacha yoshi 29 yosh bo'lgan Hukumati qisqa muddatda o'rta asr monarxiyasi o'rnida hur, demokratik va iqtisodiy barqaror jumhuriyatni barpo eta oldilar.

Buxoro Xalq Sho'rolar Jumhuriyati (BXSHJ) bolsheviklarning zulmi va bosimi ostida bo'lishiga qaramay, o'z mavjudiyatining birinchi kunlaridanoq Onado'ludagi turk milliy-ozodlik kurashiga katta xahrixohlik bilan qaragani ma'lum va Mustafo Kamol poshoning Moskvadagi vakili Bekir Sami Bey Sovet hukumatining mutassadilari V. Lenin, Chicherin, Karaxanlardan moliyaviy yordam so'raganida Sho'ro Hukumatida bunday mablag' bo'lmagani uchun, Mustafo Kamol hukumatiga BXSHJ hukumatida avval moliya noziri, keyin esa Markaziy Ijroiya Qo'mita Raisi lavozimida ishlagan Usmonxo'ja Po'latxo'jayev Buxoro Hukumati hisobidan 100 mln. oltin mablag' bilan moddiy yordam ko'rsatgan. Ushbu mablag'ning asosiy qismi Moskvada qolib ketadi va faqat 11 million oltin tanga Mustafo Kamol hukumatiga qurol va naqd oltin shaklida yetib borgan tarixiy manbalardan ma'lumdir. Binobarin, 1920-yil inqilobiy Buxoro hukumati tashkil topganidan 4 oy o'tar-o'tmas M. Kamolning hukumati BXSHJga birinchi bo'lib o'zining elchilarini yuboradi. O'z navbatida 1922-yilning mart oyida Buxoro Jumhuriyatidan Mustafo Kamol posho hukumatini rasmiy ravishda tanish va o'zaro munosabatlar o'rnatish uchun Mahmud Nazar hamda Mahmud Rajab boshchiligida buxorolik vakillar Anqaraga tashrif buyurishadi. Buxoro inqilobiy Hukumati yangi tarixda Turkiston va Onado'lu turkiy tamadduni o'rtasidagi siyosiy, iqtisodiy aloqalarni yangidan tiklashga muvassar bo'lgan edi.

Turkiston xalqlarining yangi tarixida katta o'rin tutuvchi ana shu tarixiy hodisa Buxoro inqilobi g'alabasining hamda BXSHJ tashkil topganining 100 yilligi munosabati bilan Samarqand Davlat Universiteti va TUSATBITIG Turkbilim Sanaltaylari (Michigan, AQSH) tashkiloti hamkorlikda 2020-yil 2-sentabr kuni onlayn rejimda bir Xalqaro Simpozium tashkil etilgan, bu simpozium Zoom platformasida olib borilgan, Youtubeda ham jonli yoyinlangan edi. O'zbekiston, Turkiya, Qozog'iston, AQSH kabi mamlakatlardan ma'ruzachilar, dunyoning 40dan ziyod mamlakatidan tinglovchilar ishtirok etgan ushbu online simpozium 6 soatdan ziyod davom etgan hamda unda 20 ga yaqin ma'ruzachining taqdimoti tinglangan va tomosha qilingan edi.

O'tgan oylar davomida ushbu ma'ruzalar tarafimizdan to'planib, bir sarlavha ostida birlashtirildi. Natijada qo'lingizdagi shu mo'jaz kitob dunyoga keldi. Bu kitobning yuzaga chiqishi uchun ishlab, o'zlarining qimmatli ilmiy ishlari bo'lmish maqolalarini tayyorlab yuborgan barcha mualliflarimizga chin ko'ngildan minnatdorchilik bildiramiz. Bundan tashqari, kitobni tahrirlash, chop etishda ishtirok etgan hamkasabalarimizga ham katta rahmat. Bu kitobni nashr etish bilan bundan yuz yil oldin buyuk tarixiy qahramonlik va jasoratni namoyon etib, xalqimiz tarixida yangi davrni boshlab bergan otalarimiz xotiralari oldidagi ma'naviy burchimizni biroz bo'lsa-da ado etgan bo'lsak, o'zimizni baxtiyor his etamiz.

Jo'liboy Eltazarov - Timur Xo'ja o'g'li

Samarqand- East Lansing

Önsöz

Doğu'da ve Müslüman dünyasında on dokuzuncu ve yirminci yüzyılın başlarında başlayan ulusal uyanış süreci, sömürge ve yarı sömürge ülkelerde özgürlük mücadelesi fikirlerinin yaygınlaşmasına yol açtı. Bilhassa yüzyıllar boyunca padişahlıkla yönetilmiş olan Buhara Emirliğinde de yenileşme hareketi güçlenerek, Buhara Ceditçiliği döneminde en ileri düşünceler ve amaçlar yayılmaya başlandı. Ceditçiler, ilerici tüccarlar ve din alimleri birleşerek, ülkeyi modern kalkınma aşamasına getirmek gibi güzel özelemler ve hayaller için gizli ve açık bir şekilde çabalamaya başladılar. Buhara Cedid hareketi kendine özgü bir tarihsel bağlamda, bir yandan Rus Müslümanlarını asırlık uykularından uyandıran İsmailbey Gasprali, diğer yandan Orta Asya Türk medeniyetinin kendine özgü dinamiklerinden etkilenecek ortaya çıkmaya başladı. (Bu topraklarda tarihte iki kez, X-XI yüzyıllarda ve XIV-XV yüzyıllarda, Uyanış dönemi yaşanmış ve bu bölge insanlığına Farabi, Beruni, al-Fergani, İbn Sina, Nevayi, Uluğbek, Babur gibi Uyanış devlerini yetiştirmişti).

Buhara, hem uzak geçmişte hem de yakın tarihte Semerkant, Yesi , Taşkent, Eski Ürgenç, Hive, Andican, Oş gibi Orta Asya uygarlığının beşiklerinden biri olup, bölge halklarını ortaçağ otoriter yönetim sistemine ve sömürgecilik zülmüne karşı başkaldırmanın önemli bir halkasını teşkil eden Buhara devriminin zaferi ve Buhara Halk Şurular Cumhuriyeti'nin kurulması, Özbek halkının devletçilik tarihindeki önemli ve kutlu bir olaydır.

Türkistan'daki tüm kardeş halkların ortak tarihinin ve siyasi kültürünün ayrılmaz bir parçası olan Buhara Halk Cumhuriyeti ve Harezmi Halk Cumhuriyetinin kuruluşu, ezelden beri dili, kültürü, dini ve dini aynı olan Özbek, Kazak, Kırgız, Türkmen, Karakalpak, Tacik gibi halkların ulusal kurtuluş mücadelesinin en doruk noktası oldu. Bu cumhuriyet kısa yaşamış olsa da, bu ülke halklarının tarihinde silinmez bir iz bıraktı ve bugünkü Özbekistan, Tacikistan, Türkmenistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Karakalpakistan Cumhuriyetlerinin temel taşlarını koyarak tarihe karıştı. Bilindiği gibi, Türkistan'da Ekim 1924'te "ulusal devlet sınırlarını çizme" amacıyla, Türkistan ASSR, Buhara ve Harezmi Halk Sovyet Cumhuriyetleri ortadan kaldırılarak, yerlerine Özbekistan, Türkmenistan yanı sıra Kırgızistan (sonradan Kazakistan), Kara-Kırgızistan (sonradan Kırgızistan), Tacikistan Özerk Cumhuriyetleri kuruldu.

Buhara devrimi ve Orta Asya ve Müslüman Doğunun milli mücadelesi tarihinde silinmez bir iz bırakan Buhara Halk Şurular Cumhuriyetinin yürütücü gücü Ceditlerdi. Onların arasında Osman Hoca Polathoca (Osman Kocaoğlu), Fayzulla Hocayev, Abdurauf Fitrat, Ataulla Hocayev, Zeki Velidi (Togan), Sadridin Ayni gibi tarihi kişilerin yeri ve rolü kıyaslanamaz.

Buhara devriminin öncüleri ve sosyo-politik bir fenomen olarak bu devrim, halkımızın yüz yıl önce zülüm ve baskıya, kısıtlama ve gericiliğe karşı başkaldırarak ve “Ark” kalesini alarak ortaçağ hükümdarının mutlakiyetçiliğine son vererek, bölge halklarının tarihinde yeni bir dönem başlatmışlardı. Buhara Halk Şuralar Cumhuriyeti yalnızca dört yıl sürmüş olsa da, kardeş ve kaderdaş halkların özgürlük, bağımsızlık, demokrasi ve kalkınma mücadelesi tarihinde özel bir yeri olan siyasi, sosyal ve ekonomik yenilikleri gerçekleştirdi. Buhara devrimcileri, sadece yıkmayı ve devirmeyi başaran politikacılar değildiler, Berlin, İstanbul, Kazan, Moskova, Ufa, Bombay gibi dünyanın gelişmiş şehirlerinde yetişmiş genç, cesur ve bilgili politikacılar. Halkın aktif desteği sonucunda, onlar kısa sürede ülkede başarılı ekonomik reformlar gerçekleştirdiler, eğitim ve aydınlanma alanında da büyük başarılar elde ettiler . Yaş ortalaması 29 olan Buhara Halk Şuralar Cumhuriyeti Hükümeti, orta çağ monarşisi yerine kısa sürede özgür, demokratik ve ekonomik açıdan istikrarlı bir cumhuriyet kurmayı başardılar.

Buhara Halk Şuralar Cumhuriyeti (BHŞC)'nin, Bolşeviklerin zulmü ve baskılarına rağmen, varlığının ilk günlerinden itibaren Anadolu'daki Türk milli kurtuluş mücadelesine çok yakınlık duyduğu ve Mustafa Kemal Paşa'nın Moskova'daki temsilcisi Bekir Sami Bey'in Sovyet yetkilileri V. Lenin, Chicherin, Karahanlardan mali yardım istediğinde, Sovyet Hükümetinde böyle bir yardım için yeterli mali güç olmadığından, Mustafa Kemal hükümetine BHŞC hükümetinde önce Maliye Bakanı, sonra Merkez Yürütme Kurulu Başkanı görevlerinde bulunmuş Usmon Hoca Buhara Hükümeti hesabından 100 milyon altın yardım sağladı. Bu paranın büyük bir bölümü Moskova'da kalarak, yalnızca 11 milyon altın akçanın Mustafa Kemal hükümetine silah ve nakit altın olarak ulaştığı tarihi kaynaklarda biliniyor. Sonuç olarak, 1920'de Buhara devrimci hükümetinin kurulmasından dört ay sonra, M. Kemal hükümeti BHŞC'ye ilk büyükelçi gönderen hükümet oldu. Buna karşılık, Mart 1922'de Buhara Cumhuriyeti'nden de, Mustafa Kemal Paşa hükümetini resmi olarak tanımak için Mahmud Nazar ve Mahmud Receb liderliğindeki Buhara temsilcilerini Ankara'yı ziyaret eder. Buhara Devrimci Hükümeti, yeni tarihte Türkistan ile Anadolu Türk medeniyeti arasında siyasi ve ekonomik bağları yeniden kurmayı başardı.

Türkistan halklarının yeni tarihinde büyük yer alan bu tarihi olay Buhara Devriminin başarısı hemde ve BHŞC'nin kuruluşunun 100. Yıldönümü dolayısıyla, Semerkant Devlet Üniversitesi ve TUSATBİTİG Türkbilim Sanaltayları Yürütme Kurulu (Michigan, ABD) işbirliğiyle 2 Eylül 2020'de çevrimiçi olarak uluslararası Sempozyum düzenlendi. Bu toplantı Zoom platformunda gerçekleştirilirken, Youtube üzerinden de canlı yayınlandı. Özbekistan, Türkiye, Kazakistan, Amerika Birleşik Devletleri ve başka 40'tan fazla ülkeden konuşmacıların katıldığı online sempozyum 6 saatten fazla sürdü ve yaklaşık 20 konuşmacının sunumlarına yer verildi.

Geçtiğimiz aylarda bu konuşmaların bildirimleri tarafımızca toplandı ve tek bir başlık altında birleştirildi. Sonuç olarak, elinizdeki bu küçük kitap doğdu. Bu kitabın yayımlanmasında emeği geçen ve değerli bilimsel makalelerini hazırlayan tüm yazarlarımıza içtenlikle teşekkür ederiz. Bunun dışında kitabın düzenlenmesi ve yayımlanmasında emeği geçen meslektaşlarımıza da çok teşekkür ederiz. Bu kitabı yayımlamakla, yüz yıl önce büyük bir tarihi kahramanlık ve cesaret sergileyen ve halkımızın tarihinde yeni bir dönem başlatan atalarımızın anısı önünde manevi borcumuzu biraz olsun yerine getirmiş olsak, kendimizi mutlu sayacağız.

Joliboy Eltazarov – Timur Kocaoğlu

Semerkant- East Lansing

Проф. Др. Рустам И. Халмурадов нутқи

Хурматли халқаро симпозиум қатнашчилари!

Бухоро инқилобининг ва Бухоро Халқ Жумҳуриятининг 100 йиллигига бағишлаб ўтказилаётган бу илмий анжуманга дунёнинг турли қитъа ва мамлакатларидан туриб иштирок этаётган азиз дўстлар!

Авваломбор барчангизга Ислом динининг куббаси ва туркий дунёнинг муборак юрти бўлган Бухоро тарихида, Ўзбекистонимиз тарихида ўчмас из қолдирган Бухоро инқилоби ва Бухоро Халқ Республикасининг 100 йиллиги муносабати билан ташкил этилган онлайн халқаро симпозиумда иштирок этаётганингиз учун ташаккур изҳор этмоқчиман.

Бугун бундан 100 йил илгари зулм ва истибодга, маҳдудлик ва реакционизмга қарши бош кўтариб, озодлик байроғини Арк узра ҳилпиратган қаҳрамон ота-боболаримиз халқимизга эрк, хуррият, илм-урфон, тараққиёт йўлини кўрсатган эдилар. Бухоро Халқ Республикаси бор-йўғи тўрт йилдан зиёд яшаганига қарамасдан, у Туркистон минтақасида Туркистон Мухторияти, Хоразм Халқ Республикаси каби халқнинг озодлик, демократия ва тараққиёт сари интилишларидан келиб чиқиб шаклланган миллий-демократик давлатларнинг энг кучлиси ва аҳамиятлиси эди.

Кучли миллий мафкурага, дунёнинг Берлин, Истанбул, Москва, Қозон каби шаҳарларида таълим олган, ёш ва билимли шахсиятлар - Усмонхўжа Пўлатхўжаев (Осман Кўжаўғлу), Файзулла Хўжаев, Фитрат, Отаулла Хўжаев, Абдувоҳид Мунзим каби атоқли сиёсатчилар ва лидерлардан ташкил топган Бухоро Халқ Республикаси Ҳукумати қисқа муддат давомида амирлик вайроналари ўрнида эркин бозор иқтисодига асосланган, миллий валютаси олтин билан мустақамланган янги мамлакатни барпо эта олдилар. Большевиклар тарафидан миллий давлат чегараланиши сиёсати ўтказила бошланганида ва Ўзбекистон ССРни тузиш масаласи кўтарилганида айнан ана шу миллий тафаккури кучли кадрлар Ватанимиз сарҳадларини Туркистоннинг энг қадимий маданият ва хўжалик марказларини ўз ичига олган ҳозирги ҳудудларда ташкил этиши учун жуда катта куч-ғайратлар сарфладилар. Ўзбекистоннинг таъсис қурултойи Бухорода ўтказилгани ва атоқли сиёсий арбоб, ўз юртининг оташин ватанпарвари Файзулла Хўжаев шўро Ўзбекистонининг биринчи бош вазири этиб сайлангани бежизга эмас.

Азиз дўстлар! Бугунги анжуманимизда ана шу Бухоро инқилобчиларининг авлодлари – Бухоро Халқ Республикасининг биринчи Президенти Усмонхўжа Пўлатхўжаевнинг (Осман Кўжаўғлу) фарзанди,

Мичиган университети профессори Тимур Кўжаўғли, Отаулла Хўжаевнинг авлодлари – Бухоро университети профессори, оқсоқол олимимиз Сулаймон Иноятов иштирок этаётганларини алоҳида мамнуният билан қайд этмоқчиман. Бу икки мўътабар олимимиз – бири Америка ва Туркияда, иккинчиси Бухорода миллий тарих фанимизнинг тараққиётига катта ҳисса қўшмоқдалар ҳамда Бухоро инқилобининг ўша маърифатпарвар ва тараққийпарвар руҳини яшатмоқдалар.

Азиз дўстлар! Бухоро инқилобидан сўнгра ўтган 100 йил давомида халқимизнинг бошига мустабид тузум томонидан кўп кулфатлар келди. Ниҳоят, 1991 йилда шахид боболаримизнинг орзу этган даврга - мустақилликка эришдик. Ўзбекистон Республикасининг сиёсий мустақилликка эришиши, халқимизнинг эрк ва озодлик йўлига тушиб олиши Осман Кўжаўғли ва Файзулла Хўжаевларнинг, барча бухоро инқилобчилари ва ватанпарварларининг азалий орзусининг амалга ошиши бўлди.

Истиклол йилларида бутун мамлакатимиз қатори Бухорода ҳам жуда катта яратувчилик ишлари амалга оширилди. 2006 йилда шаҳарнинг 2500 йиллик юбилеи ўтказилди. Жорий йилда Ислом Ҳамкорлик ташкилоти томонидан Бухоро шаҳри Ислом маданияти пойтахти деб эълон қилингани халқимизга алоҳида ғурур бахш этди.

Янгиланаётган Ўзбекистонда, Президентимиз раҳбарлигида юртимизда амалга оширилаётган демократик либерал ислохотларда, эркин, ҳур ва фаровон жамият барпо этишда барча ватандошларимиз каби бухороликлар фаол иштирок этмоқдалар. Шаҳар ва вилоят Ўзбекистон иқтисодиётига катта ўрин тутди, Бухоройи Шариф халқаро туризмнинг марказларидан бирига айланиб бормоқда.

Биз ишонамизки, озод юртимизнинг обод гўшаси бўлган Бухоро бундан кейин ҳам Ўзбекистон ва Марказий Осиё минтақаси учун илм, урфон, маънавият ва маърифат тарқатадиган маскан бўлиб қолаверади. Бу шаҳарда Абу Али ибн Синолар, Наршахийлар, Фитрат, Айний ва Файзулла Хўжаевлар яратган буюк яратувчилик ва инқилобий рух, билим ва санъат, адабиёт ва она тили шайдолиги доимо устивор бўлади.

Барчамизга Бухоро инқилобининг 100 йиллиги муборак бўлсин!

Симпозиум ишига Самарқанд Давлат университети ҳамда Ўзбекистон Олий Мажлиси Сенати номидан муваффақиятлар тилайман. Ўзбекистонга ўз вақтида раҳмат!

Mehmet Süreyya Er nutqi

Aziz simpozium ishrirokchilari, qadrli ilm jonkuyarlari, avvalo kaminani ushbu ilmiy anjumanga taklif etganlari uchun domla Temur Xojaog'lu janoblariga o'z minnatdorligimni bildiraman. Bu yig'ilishning tashkil etilishida mehnati singgan barchani tabriklayman. Bu g'oyat sermazmun konferensiyaga ishtirok etib turganimdan baxtiyor va mamnunman.

100 yilligini nishonlar ekanmiz, Buxoro Xalq Jumhuriyatining butun Turk dunyosining Ota yurti- Movarounnahrdada kurtak yozib, bo'y cho'zgan bir davlat, ming yillik tamaddun va davlatchilik an'anasining namoyondasi va kechagina mustaqilligining 29 yilligini nishonlagan yangi O'zbekiston tarixining muhim bir parchasi ekanligini e'tirof etishni istayman.

Bizning ko'p asrlik qardoshligimiz, umumiy tariximiz va tamaddunimiz tufayli xalqlarimiz hamisha bir-biriga intilib yashagan. Ikki qardosh xalqni minglab kilometrlik olis masofa ajratib tursa-da, qalblari har doim bitta mafkuraga talpingan. Buxoro Xalq Jumhuriyati endigina tashkil etilayotgan yosh Turkiya Respublikasining qardoshi sifatida unga yelkadosh bo'lib, agar yer yuzida birgina turk davlati mavjud ekan, dunyoning narigi burchagida bo'lsa-da boshqa bir turk davlatini yolg'izlatib qo'ymasligini butun jahonga namoyish etgan edi.

Turk xalqi o'z milliy ozodlik kurashi bilan Anadolu diyorini o'ziga abadiy vatan qilishni maqsad qilib, imperializmga qarshi jon-jahdi bilan hayot-mamot kurashi olib borayotgan o'sha og'ir damlarda eng asosiy madad O'zbekistondan kelgan edi. Buxoro Xalq Jumhuriyatining asoschilaridan biri va o'sha davrda Moliya noziri bo'lgan Prezident Usmon Xo'ja rahbarligida Buxorodagi birodarlarimiz qo'llaridagi bori-yo'g'ini yig'ib jamlagan mablag'lari va duolari bilan ham moddiy, ham ma'naviy ko'mak bergan edilar. Bundan bir asr avval, bir ming to'qqiz yuz yigirmanchi yilda milliy-ozodlik kurashimizni qo'llab-quvvatlash uchun Buxoro Xalq Jumhuriyati tomonidan yuborilgan oltinlar Anadolu zaminida endigina kurtak yozayotgan Turkiya Respublikasi uchun xuddi niholga obi hayotdek madad bo'ldi.

Milliy-ozodlik uchun kurashimiz davom etayotgan 1922-yilda esa Sakarya mavzeida erishilgan g'alabamiz sharafiga tashkil etilgan yig'inga ishtirok etish uchun Buxoro Xalq Jumhuriyatidan ham bir hay'at Anqaraga tashrif buyurgan va Bosh Qo'mondon Mustafa Kamol Otaturk qabulida bo'lgan edi. G'alaba tuhfası sifatida Amir Temur davriga oid bir Qur'oni Karim va 3 dona qilich keltirgan hay'at a'zolari, qilichlardan birini Izmirni dushman ishg'olidan ozod etish uchun birinchilardan bo'lib jangga otlanadigan harbiy qo'mondonga hadiya qilinishini so'rganlar. Shunday qilib, Amir Temur fath etib va turk dunyosiga vatan qilib bergan Izmirni dushmanlardan ozod qilib, yana turk diyoriga aylantirgan harbiy qo'mondon Ota yurtimizdan tuhfa qilingan qilich taqdim etilib, sharaflantirilgan edi. Buxoro Xalq Jumhuriyatining bizga ko'rsatgan moddiy va ma'naviy yo'rdamlari milliy-ozodlik urushida g'olib bo'lishimizda hayotiy hal qilivchi ahamiyatga ega bo'lgan. Biz buni hech qachon unutmaymiz.

Bizning tilimiz, dinimiz, tariximiz va madaniyatimiz bitta bo'lganidek, chuqur ildiz otgan davlat an'analarimiz ham umumiydir. Xalqlarimiz kabi davlatlarimiz ham qardosh. Prezident Sh.M. Mirziyoyev janoblarining uzoqni ko'zlab olib borayotgan rahbarliklarida yigirma birinchi asrda kelajak sari kuchli va qat'iy qadamlar tashlayotgan O'zbekiston bilan munosabatlarimizga strategik ustuvorlik va katta ahamiyat bermoqdamiz. Mustahkam qardoshlik rishtalariga asoslangan strategik sheriklik darajasidagi munosabatlarimizning ayniqsa, so'nggi to'rt yilda jadal ravishda chuqurlashayotganidan biz juda mamnunmiz. Mamlakatlarimiz o'rtasidagi hamkorlikni har sohada yanada rivojlantirishni, aloqalarimizni yuqori pog'onalarga ko'tarishni o'zimizning tariximiz va xalqlarimiz oldidagi oliy burchimiz deb bilamiz.

Har bir turkiy davlat bizning mushtarak qadriyatimizdir. Barchangizni Turkiya uchun ham alohida ahamiyatga ega bo'lgan Buxoro Xalq Jumhuriyati tashkil etilganining 100 yilligi bilan tabriklayman; Buxoro Xalq Jumhuriyati Prezidenti Usmon Xo'ja janoblarini hamda bu davlat uchun mehnat qilgan va jonini fido etgan uning barcha safdoshlarini minnatdorlik va ehtirom bilan yod etaman. Bir asr avval qadim Movarounnahr diyorida kurtak yozib, ildiz otgan va bugun zamonaviy tamaddun chinoriga aylangan O'zbekiston tarixining muhim tamal toshi bo'lgan Buxoro Xalq Jumhuriyati haqida mana shunday katta ilmiy anjuman tashkil etilganidan mamnun ekanligimni bildirmoqchiman. O'ylaymanki, O'rta Osiyoning yaqin tarixi nuqtai nazaridan juda muhim bo'lgan bu davrni ushbu konferensiyada taqdim etilgan ilmiy ma'ruzalarni nashr etish orqali yaxshiroq anglash mumkin bo'ladi.

Yaqin tariximizda iz qoldirgan taniqli shaxslardan biri bo'lgan Buxoro Xalq Jumhuriyati Prezidenti Usmon Xo'janing Buxorodagi uyini Uy-muzeyga aylantirish va jadidchilik bo'yicha butun dunyoda nashr etilgan adabiyotlarni o'z bag'rida jamlaydigan ixtisoslashgan markazni tashkil etish xayrli ish bo'lar edi, deb o'ylayman. Bu markaz faqatgina butun hayotini vataniga xizmat qilish uchun bag'ishlagan buyuk davlat arbobi xotirasiga sadoqat burchimizni ifoda etibgina qolmay, yigirma birinchi asrda ushbu sohada ilmiy izlanishlar olib boradigan tadqiqotchilar uchun bir mayoqdek ilm yo'llarini yo'ritishga xizmat qiladi. Jadidchilik harakatining o'rganilishida qo'riq yerlarni ochishdek muhim bir qadam bo'lishiga ishonganim bu tadbirlarning keng jamoatchilik tomonidan qo'llab-quvvatlanishi umidimizni yanada oshiradi.

Bugun ochilish marosimida so'zga chiqish sharafiga noil bo'lganim bu anjumanning natijalari samarali bo'lishini tilagan holda, barchangizga ehtiromlarimni izhor etaman.

Prof. Dr. Darhan Kydyrali nutqi

Хурматли Сенатор, Хурматли Элчи! Йиғилишда қатнашаётган олимлар, хонимлар ва жаноблар! Барчангизни Ўзбекистон Республикасининг Мустақиллик байрами чин қалбимдан табриклайман! Илдизи тарихнинг энг қадимги даврларга бориб тақаладиган гўзал юрт - Ўзбекистон гуллаб-яшнайверсин!

Қатағон қурбонлари ва озодлик шаҳидларини ҳамда Туркистон давлатлари орасида алоҳида ўрин тутган Бухоро Халқ Республикасининг асосчиларини хурмат билан ёдга олиб, азиз хотираларига миннатдорлик билан таъзим этаман! Халқаро Туркий академияси номидан Бухоро Республикаси ташкил топишининг 100 йиллик юбилеи билан барчангизни чин қалбимдан табриклайман.

Бугунги кунда бутун дунёда бўлиб турган пандемияга қарамай, туркий халқларининг сиёсий ҳаёти учун жуда мазмунли йиғилиш, олий мартабали мажлис бўлиб турибди. Шу сабабли бу муҳим йиғилишни ташкил этганларга ҳам ўз ташаккурларимни билдираман!

Азиз қардошлар! Марказий Осиё халқларини мустамлака империясига қарши уйқудан уйғотиб, уларнинг озодликка эришиши учун илк қадамни қўйган Бухоро Халқ Республикаси ташкил топганлигининг 100 йиллиги – қардош халқлар учун алоҳида қадрли кун, ўзгача байрамдир. Барча қардош халқлар учун умумий тарихнинг бир парчаси бўлган Бухоро Халқ Республикасининг ташкил этилиши, ушбу минтақанинг азалдан келиб чиқиши ва тақдири бир бўлган ўзбек, қозоқ, туркман, тожик, ва қирғиз каби халқларининг миллий-озодлик ҳаракатини халқаро даражага кўтарган муҳим воқеа бўлди. Усмон Хўжаев, Абдурауф Фитрат, Файзулла Хўжаев сингари кўплаб арбоблар ўзининг бор кучини Туркистон бирлигига учун бағишлаб, ўзлари қатағон қурбонларига айланишига қарамасдан, келажак авлодлар учун ватанпарварлик ва дўстликнинг мустаҳкам рамзига айландилар.

Қутлуғ Бухоро нафақат Ислом олами учун, балки бутун инсоният цивилизациясининг олтин бешиги, азалдан қардош халқларининг сабр эшиги, илм-фан ва маданият, санъат ва анъаналарнинг буюк пойтахти бўлган. Шунинг учун бу шаҳарни «Бухорои Шариф» деб атаб, ўзининг олтин афсоналарига қўшган.

Мустақиллик тонги каби Бухоро Республикасининг туғилиши ва қисқа бир муддатда тарихий саҳнада бўлиши, Марказий Осиё халқларининг давлатчилик анъаналари, миллиятчилик ҳаракати ва сиёсий маданиятида ўчмас из қолдирди.

Бухоро Республикасининг озодлик байроғидан қувват олган Абдурауф Фитрат, Садриддин Айний, Абдулхамид Чўлпон каби кўплаб зиёлилар адабиёт ва санъатда чуқур из қолдирдилар. Бухоронинг озодлиги ўша даврда бутун туркий олам учун умид чироғи каби бўлди, буни бирлашган Туркистон Республикасини барпо этиш учун курашган, Туркиянинг машхур генерали,

таникли давлат арбоби Анвар Пошшо махсус бу ерга келганлиги, курашнинг олдинги жабҳаларида бўлганлиги, биродарлик ва дўстликнинг захматини чекиб, оғир кунларда бирга синовдан ўтганлиги кўрсатди. Мустафо Чўқай, З.В.Тўғон каби сиймолар ягона Туркистоннинг ажралмас парчаси бўлган Бухорои Шарифнинг озодликка эришиши учун доимо хайрхоҳлик кўрсатиб, қанотлари билан сув сепган қалдирғочдай астойидил хизмат қилганлар.

Эркинлик учун курашган мард аждодлар ва келажакни кўра олган донишмандларнинг орзуси бугун амалга ошиб, ўзининг мустаҳкам пойдевори, бой моддий ва маънавий меросга эга бўлган мустақил Ўзбекистон Республикаси дунё ҳамжамиятида юксак обрў-эътиборни қозониб, ҳар томонлама ривожланиб келмоқда. Бу қадимдан бери халқнинг мардонаворлиги, давлатчилик анъаналарининг мустаҳкамлиги, миллатнинг келажаги порлоқ эканлигига яққол далилдир.

Озарбайжон, Туркия, Қирғизистон ва Қозоғистон президентлари кўмаги билан ташкил этилган Халқаро Туркий академияси ҳар доим Ўзбекистон Республикасининг илмий ташкилотлари билан ҳамкорликда кўплаб илмий лойиҳаларни муваффақиятли амалга ошириб келмоқда. Маънавий алоқаларнинг кенгайиши оқибатида Венгрия Республикасининг кузатувчи сифатида академияга аъзо бўлиши илмий тадқиқотларнинг дўстлик ва ҳамкорликнинг асоси эканлигини аниқ кўрсатиб берди.

Халқаро Туркий академия ва Ўзбекистон Фанлар академияси орасида ҳамкорлик ҳақида махсус Меморандумининг имзоланиши келажакда биргаликда тадқиқотларни, қўшма илмий конференцияларни ўтказиши учун қулай имконият яратади. Ўткан йили туркий давлатларининг қўшма Саммитида Ўзбекистон Республикасининг Президенти Шавкат Миромонович Мирзиёевнинг Ўзбекистоннинг Халқаро Туркий академияга аъзо бўлишини қўллаб-қувватлаши, илмий ҳамкорлик ва маънавий алоқаларининг келажаги кенг ва муҳим бўлишига асос эканлиги аниқ.

Қардош халқларининг дўстлиги ва бирлиги ривожланаверсин!

UCH HOKIMIYAT QOLIPIGA SIG'MAGAN SIYMO (Ataulla Xo'jayev hayoti va faoliyatiga chizgilar)

Prof. Dr. Sulaymon INOYATOV

Buxoro jadidchilik harakatining faol ishtirokchisi, amirlik Buxorosini demokratik Buxoroga aylantirishni maqsad qilgan, Buxoro Xalq Respublikasining faollaridan biri, o'z g'oyalari uchun jonini ham ayamagan, Fayzulla Xo'jayevning safdoshlaridan biri – Ataulla Xo'jayevdir. Ataulla Xo'jayevning nomi XX asr birinchi choragidagi arxiv hujjatlari, davriy matbuot materiallari va boshqa rasmiy hujjatlarda **Otaulla Xo'jayev, Ota Po'latovich Xo'jayev, Ota Xo'ja Po'lat Xo'jayev, Otaxo'ja Po'latxo'jayevich Xo'jayev, Ataulla Xo'jayev kabi nomlar** bilan tilga olinadi. U taniqli davlat arbobi Usmon Xo'ja (1878-1968)ning ukasi edi.¹ Ataulla Xo'jayev buxorolik yirik savdogar Qori Po'latxo'ja oilasida 1880 yilda tug'ilgan, Buxoroda madrasa tahsilini olgach, akasi Usmon Xo'ja, Fitrat va boshqalar bilan birgalikda Istanbulda Voizin madrasasida tahsil olgan (1909-1914). S.Ayniyning "Buxoro inqilobi trixi uchun materiallar" (Moskva, 1926) kitobida Istanbulda ta'lim olgan buxoroliklar "Buxoro ta'lim maorif jamiyati" nomida rasmiy va ochiq bir jamiyat qilganliklarini ta'kidlab, "ushbu jamiyatning ismiga Buxoro va Turkiston ta'lim maorifiga muhim ishlarni amalga oshirdi" deb ko'rsatadi. Bu ishlarda faol tashkilotchilardan biri Ataulla Xo'ja bo'lganligini ham uqtiradi. O'zbek adabiyotshunos olimi **Hamidulla Boltaboev** bir necha marta Turkiyada bo'lib, Istanbul universitetida tahsil olgan buxoroliklar, O'rta Osiyoliklar hayotini o'rgangan. U kishi bilan suhbat jarayonida aniqladikki, Ataulla Xo'jayev Istanbulda yurtdoshlar uchun tayyorlov kursi ochib, Buxoro va Turkistondan kelganlarni o'qitib, turli o'quv yurtlariga kirishga tayyorlagan. Bu jarayon "Nizomnoma"da va Zakiy Validiy asarlarida yoritilgan.²

1914-yilning bahorida Turkiyadan **Fitrat bilan birga Ataulla Xo'jayev ham Buxoroga qaytib keldilar**. Ular Buxoroga maorif va madaniy, ijtimoiy qurilish to'g'risidagi yangi g'oyalar bilan qurollanib qaytib keldilar. Ammo ular bu g'oyalarni Buxoroda amalga oshirish og'irligini sezmasdan, qo'rqmasdan bu ishga kirishdilar. Ular Buxoroda "usuli jadid" maktablarini Usmonxo'janing otasi Po'latxo'ja tomonidan 1860-1870-yillarda qurilgan hovlisida (bugungi Buxoro shahridagi G'oziyon guzaridagi Hovli Poyon), Xo'ja Gulrez ko'chasidagi 13-uyda ochishga, yoshlarni ma'rifatli qilishga harakat qila boshladilar. Ularning tashabbuslari bilan "Ma'rifat kutubxonasi" va "Barakat shirkati" tuzilib, bu kutubxonalarni kitoblar, darsliklar bilan ta'minlab turdilar. Manbalarda ta'kidlanishicha, Usmonxo'ja **Turkiyadan globus va bir qator** o'quv qurollari olib qaytgan. "Ma'rifat kutubxonasi" o'z oldiga butun Buxoro xalqini ma'rifatli qilishni maqsad qilib qo'ydi va yoshlarni o'qitishga katta e'tibor qaratdi. Manbalarda qayd qilinishicha, bu kutubxonada Muhammadmuso mudirlik qilgan. Mirzo Abduvohid

¹ Ражабов Қ. Унутилган сиймо// Бухоро мавжлари, 2010. №3, 45-Б.

² . Қаранг: Болтабоев Ҳ. Фитрат ва жади́дчилик: илмий-таҳқиқий мақолалар. Т. 2007

Munzim, Qori Hoshim, Hoji Siroj kabilar bu kutubxonaning faol a'zolari hisoblangan. Hatto Buxoro amirining Qushbegisi Nasrullo bu kutubxonani ochilishiga rasman ruxsat berib, uni qo'llab-quvvatlab turgan. Bu kutubxonalarga Turkiya, Tatariston, Qrim, Ozarbayjondan ziyoli jadidlarning kitoblari, darslik va qo'llanmalar kelib turdi. Shu davrda Usmonxo'ja va Hamidxo'jalar Buxoroda, Ataula Xo'jayev va Fitrat SHahrisabzda yangi maktablar ochdilar. **Ayniqsa, 1914 yildan boshlab amir ta'qibi asosida Buxoroda jadid maktablari** yopila boshlagach, Fitrat va Ataulaxo'jalar boshchiligida G'ijduvon, Karmana, Nurota, Chorjo'y, Karki kabi manzillarda yangi usul maktablarini ochishga muvaffaq bo'ldilar. S.Ayniy 1914 yilgi Buxoroda yuz bergan voqealar tafsilotini bayon qilar ekan: "Bu orada Fitrat bilan Ataula Xo'jayev Buxoroga qaytib kelib, maktablar islohida bosh bo'lib, maktablar ochish yo'lida qator ishlarni amalga oshirib, yoshlar va muallimlar bilan maslahatlashgan holda maktablar atrofida birlashdilar",¹ - deb yozgan edi.

Bu davrda jadidlar Konstitutsiyaviy monarxiya tuzimini qurish va shu tizim doirasida islohotlar o'tkazib, adolatli va insonparvar jamiyat o'rnatishni maqsad qilib qo'ygan edilar. Ammo ularning talablari amir tomonidan hisobga olinmadi. Jadidlar va ularning "Yosh buxoroliklar" firqasi xalq ommasida tayanch bazaga ega emasligi tufayli, o'zlariga ittifoqchilarni chetdan izlay boshladilar. Shuning uchun ham ular amir istibdodiga qarshi kurashga Rossiyaga tayanib, kechirib bo'lmas siyosiy xatoga yo'l qo'ydilar.

1908-1917-yillar mobaynida keskin kurashlar jarayonida "Yosh buxoroliklar" firqasi va ularning Markaziy qo'mitasi 12 kishidan iborat shakllandi. Markaziy qo'mita raisi Abduvohid Burhonov, kotibi Usmonxo'ja Po'latxo'jayev, xazinachi Muso Saidjonovlar bo'lib, uning tashkil topishi va mustahkamlanishida Abdurauf Fitrat, Ataula Xo'jayev, Mukomil Burhonov, Fayzulla Xo'jayev, S.Ayniy, Abdurahim Yusufzodalar edilar. Ular amirlikka qarshi qattiq kurashdilar va nihoyat amir tomonidan "Manifest" e'lon qilinishiga erishdilar.

Oqibatda Amir Olimxon Rossiya Muvaqqat hukumati va uning Buxorodagi vakili Miller hamda jadidlar ta'sirida 1917-yil 7-aprel juma kuni islohot o'tkazish to'g'risida "Manifest" e'lon qiladi. "Manifest" avval saroyda to'plangan 200 ga yaqin faollar va diniy ulamo va muftilar oldida tantanali ravishda o'qib eshittiriladi. Unda Mahmudxo'ja Behbudiy, Fayzulla Xo'jayev, chor hukumatining vakili Miller ham bor edi.

Manifestda amir, sud, soliq ishlarini tartibga solish, sanoat va savdoni rivojlantirish, barcha amaldorlarni nazorat ostiga olish, Buxoroni obodonlashtirish, fuqarolarning sog'ligi va rohat-farog'ati haqida g'amxo'rlik qiluvchi maxsus komissiya tuzish, kirim, chiqimlar aniq hisoblangan amirlik byudjetini tashkil etish, umuman, xalqqa yengillik berish, bosma matbuotga asos solish, qamoqxonadagi erkin fikrli fuqarolarni ozod qilish vada qilingan edi. Manifest Buxorodagi siyosiy vaziyatni taranglashtirib yuboradi. Uni din peshvolari va dindorlar orasidagi o'ta mutaassiblar shariat qonunlarini buzish deb qabul qildilar. Jadidlar esa o'z talablari ma'lum darajada hisobga olinganligidan o'ta quvonadilar.

¹ Айний С. Таърихи инқилоби Бухоро. – Душанбе, 1987, 118-Б

1917-yil aprel oyida amir tomonidan islohot manifestini tayyorlash va e'lon qilishda boshqa taraqqiyparvar ziyolilar qatori Ataula Xo'jayev ham faol qatnashdi. Ana shu marosimdan keyin namoyish o'tkazildi. Namoyishda ko'ngilsiz voqealar bo'lmaganligi va u tinch o'tganligi to'g'risida amirning vaziri Qushbegini xabardor qilmoq uchun uning huzuriga Markaziy Komitet a'zolaridan **Ataula Xo'jayev, Hoji Mirbobo Mirmuhsinov va Yusufzodalar** vakil qilib yuboriladi. Ammo Arkka yetib kelgan vakillar hibsga olinadilar. Buxoro va Buxoriylarning jahoniy shuhrati kitobining mualliflari "Buxoroning birinchi iqtisod professori – Ahmad Nayim (O'qtoy)" (1900, Buxoro- 1984, Istanbul) maqolalarida Buxoroda tug'ilib, Turkiya, Germaniyada tahsil olib, Buxoroning 1917-yil aprelidagi voqealar ishtirokchisi va guvohi bo'lganligi to'g'risida uning xotiralaridan bir parcha keltiradilar: "A.Nayimning eslashicha, jadidlar *"Zindabod amiri Buxoro!"* ("Yashasin Buxoro amiri!"), Ozodlik!, Tenglik, Adolat!, shiorlari bilan namoyishga chiqishgan".

Ular: *"Oh, ota yurtimiz, jonajon Vatan!
Bo'l butun xursand va quvnoq!"* –

kabi misralar bilan boshlanadigan qo'shiqni aytib amir qarorgohi Arkka qarab borishgan. Namoyishchilarning yoshlardan iborat qanotini endigina 17 yoshga to'lgan Ahmad Nayim boshqargan. U AQSHlik professor Edvard Ollvort bilan suhbatida namoyishchilarning ko'pchiligi hibsga olinganligi, amir zindonida Usmon Xo'ja, Ataula Xo'ja kabilar bilan bitta hibsxonada yotganligini aytgan. Hatto turk tilini yaxshi bilgan Ataula Xo'ja unga Turkiya turkchasida: "Xo'sh Nayimjon bu yerda nega yolg'izsiz!" – deb hazillashganda, "Siz yolg'izlanmang deb biz ham keldik", deb hazilomuz fikr aytgan.

Amir tomonidan jazolangan 15 kishi bilan birga Ahmad Nayim Yangi Buxoroga (Kogon) keladi.¹

Demak, Kogonga keltirilgan 15 kishi S.Ayniy, Hoji Mirbobo, Abdurahim Yusufzoda, Ziyovuddin Qori, Usmon Xo'ja, Ataula Xo'ja va boshqalar bilan birga Ahmad Nayim ham bo'lgan.

Ataula Xo'jayev va uning do'stlari amirlikda konstitutsion monarxiya o'rnatish hamda mehnatkashlar ommasining farovonligini va madaniyatini oshirish uchun Buxoroni iqtisodiy-siyosiy jihatdan mustahkamlash g'oyasini ilgari surdilar. Shuning bilan bir qatorda, ular dehqonchilik va yer-suv masalalariga ham katta e'tibor berdilar. Ma'rifatparvarlar qishloq xo'jalik maktablarini ochish hamda agronomiya bilimlarini omma orasiga yoyish kabi ilg'or fikrlarni ham ilgari sura boshladilar.

1918-yilning martida turkistonlik "inqilobchi" Kolesov amirga qarshi yurishda keng xalq ommasi bizga ergashadi, deb ko'pchilikni ishontirgan edi. Kolesov amirlik ustidan g'alabani osonlik bilan qo'lga kiritish maqsadida mahalliy sharoitlarni hisobga olmay, Buxoroga yurish qildi. Unga yosh buxoroliklar tashkilotining aldangan ba'zi bir a'zolari faol yordam berdilar. Biroq, Kolesov

¹Хайитов Ш., Раҳмонов К., Аҳмадов О. Бухоро ва бухорийларнинг жаҳоний шухрати. Тошкент: "Наврўз" нашриёти, 2020,-Б.171.

yurishi kutilgan “natija”ni bermadi. Pirovardida yosh buxoroliklar tashkilotining faol namoyandalari qattiq quvg‘in qilindilar.

Yosh buxoroliklarning qirg‘indan qutulib qolgan **150-300 kishilik** guruhi Turkiston ASSRga qochib borib, u erda ikki siyosiy markaz tuzdi. Bu markazlarning biri **Samarqandda**, biri esa Toshkentda edi. Samarqand markaziga **Ataulla Xo‘jayev** va Rahmat Rafiq, Toshkent markaziga esa I.Akbarov, A.Burhonov va F.Xo‘jayevlar boshchilik qildilar. Markazning asosiy vazifasi tashkilot aʼzolariga moddiy yordam berish, ularni ish bilan ta‘minlash, mablag‘ to‘plash va uni taqsimlashdan iborat edi. Ataulla Xo‘jayev 1920-yilning sentyabr oyigacha yosh buxoroliklar partiyasining safida bo‘ldi. Ma‘lumki, yosh buxoroliklar o‘sha vaqtda Buxoroni mustaqil davlat sifatida ko‘rishni orzu qilardilar.

Buxoro partarxividan topilgan bir hujjatda **1920-yil iyulida** yosh buxoroliklarning Turkistondagi markaziy byurosi Ataulla Xo‘jayevni Moskvaga Kommunistik Internatsional kongressiga qatnashish uchun vakil qilib jo‘natadi. Kongress yig‘ilishida Ataulla Xo‘jayev shaxsan o‘zi **Leninga yosh buxoroliklarning** dasturi va unga ilova sifatida o‘zining xatini topshiradi. Xatning mazmuni quyidagicha: **“O‘rtoq V.I.Leninga** yosh buxoroliklar partiyasi a‘zosi Ataulla Xo‘jayevdan ariza. Yosh buxoroliklar partiyasi Buxoroda eng kuchli va ommabop partiya hisoblanadi. **U 1908 yilda** tashkil topgan va bu partiya faollari ikki marta amirni taxtdan ag‘darib tashlashga urinib ko‘rdi. Partiya jangovar otryadlar tuzgan. Amir armiyasida ham yosh buxoroliklarga xayrixohlar ancha. Biz Rossiya kommunistik partiyasining yordamisiz g‘alabaga erisha olmaymiz. Shuning uchun bizni III Kommunistik Internatsional seksiyalaridan biriga qabul qilishingizni so‘raymiz. Qolgan barcha muammolarni tushuntirish uchun meni shaxsan qabul qilishingizni so‘rayman.” **V.Lenin** bu xatni Sharq halqlari kommunistik tashkilotining rahbari **I.Stalinga** yo‘llaydi. Ma‘lumki, bu paytda Moskva Buxoro ustiga “yurish”ga qattiq tayyorgarlik ko‘rib, bu jarayon yaqin kunlarda amalga oshirish uchun shoshilinch choralar ko‘rayotgan edi. Ataullo Xo‘jayevning xati e‘tiborsiz qoldirildi. Ammo bu xatdan bir necha masalaga aniqlik kiritish mumkin. Birinchidan, yosh buxoroliklar guruhi 1917-yilda emas, 1908-yilda tashkil etilganligi, ikkinchidan, yosh buxoroliklar bolsheviklarga, ayniqsa, uning “dohiysi”ga juda katta ishonch bildirganliklari, uchinchidan, buxorolik ziyolilar Buxoroni mustaqil davlat sifatida ko‘rishga qat‘iy ishonch bilan qaraganlar.¹

Fayzulla Xo‘jayevning safdoshi, Buxoroda amir va uning amaldorlari yuritayotgan siyosatdan qattiq norozi bo‘lgan, Buxoro xalqini ozod qilishga kirishgan, millatning jonkuyarlaridan biri bo‘lgan Ataulla Xo‘jayev Buxoro amiri tomonidan 1915-yilda 45 kun zindonda saqlangan. 1917-yil aprelida ikkinchi bor Buxoro amiri uni qamoqqa olgan.

Fayzulla Xo‘jayev o‘zining **“Buxoro inqilobining tarixiga doir materiallar”** kitobida safdoshi Ataulla Xo‘jayevning Buxoroda demokratik tuzum o‘rnatish uchun qilgan sa‘yu-harakatlarini sakkiz joyda tilga oladi.²

¹ Қаранг: Воҳидова М., Эргашев Б. Ёш бухороликларнинг Ленинга хати. Советская Бухара, 1990, 27 декабрь

² Хўжаев Ф. Бухоро инқилобининг тарихига доир материаллар. Т.: “Фан”, 1997, 61-174 бетлар.

Buxoroda amirlik tuzumi ag'darib tashlangach, 1920-yil -oktyabrda Sitorai Mohi-xosa saroyida ikki mingga yaqin delegat ishtirokida qurultoy o'tkazilib, unda **Ataulla Xo'jayev Ichki ishlar noziri** lavozimiga tayinlanadi. Oradan ozgina fursat o'tgach, Ataulla Xo'jayev Qarshi viloyati inqilobiy qo'mitasi (revkomi) raisi vazifasiga ishga yuboriladi. 1921-yilda Fayzulla Xo'jayevning topshirig'i bilan **Sharqiy Buxoro-Dushanbega** istiqloqlilik harakatini o'rganish va "chora" ko'rish uchun Ataulla Xo'jayev boshchiligida Sodiq Muhammadiev va Naimjon Yoqubzodalardan iborat komissiya yuboriladi. Komissiya a'zolari u yerdagi Qizil armiya qismlari qo'mondonligi bilan "kelishib", Ko'lob viloyatining Baljuvon tumanida harakat qilayotgan istiqloqlchi guruhlarining qo'rboshilari Davlatmandbek, Sulton Eshon, Komilboy va Qayum To'qsabolar bilan uchrashadi. Muzokaralardan so'ng 1921-yil, 12-avgustda 8-moddadan iborat o'zaro shartnoma imzolashga erishiladi¹. Bitim-kelishuvda ayrim ma'lum talablar qo'yiladi:

Bitim-kelishuv:

Oллоh va Islom diniga cheksiz hurmat bildirib, Buxoro ahli – fuqarosining tinchligi va osoyishtaligi yo'lida tubundagi shartlar asosida kelishib oldik: Biz – Sharqiy Buxoro xalqi roziligi bilan mustaqil Buxoro Respublikasini tan olamiz va uning qonunlariga og'ishmay amal qilamiz;

Muborak Buxoroni bosib olgan Rusiya qo'shinlari darhol olib chiqib ketilishi va davlatda tartib o'rnatish Mustaqil Buxoro hukumati qo'lida, o'z armiyasi kuchidan foydalanish orqali bo'lishi kerak;

Birorta ham xorijiy mamlakat tabarruk Buxoroning ichki ishlariga aralashmasin;

Hamma bo'g'inlarda rahbar xodimlar faqat ahli Buxoro orasidan tanlanishi kerak. Ular bizning din, urf-odat va an'analarimizni bilishi, hurmat qilishi shart.

To'ntarishdan so'ng Rusiya armiyasining maxsus otryadlari xalqni qirib, mulklarini taladi, Sharqiy Buxoroni ship-shiydon qilib ketishdi. Bu talab ketilgan mulk va boylik Rusiya hukumati tomonidan Buxoroga qaytarilsin;

Ushbu shartlarga rioya etilsa, biz o'z islom armiyalarimizni tarqatib yuboramiz yoki hukumat ixtiyoriga o'tamiz. Lozim bo'lsa tabarruk Buxoro davlati vakillariga qurollarimizni topshiramiz. Buxoro dushmanlari – bizning dushmanimiz, do'stlari – do'stimiz bo'lib qolajak;

Rusiya davlatini hurmat qilamiz, agar bizga o'z hukmini o'tkazish siyosatini to'xtatsa;

¹ Ражабов Қ., Хайитов Ш. Усмон Хўжа. Тошкент: «Abu matbuot-konsalt», 2011, 15-16-Б.

Ichki ishlarimizga aralashishga urinayotgan inglizlarni millat, davlat va dinimiz dushmani deb bilamiz.

Xalqimiz tazyiq o'tkazgan, millat oldida jinoyat qilganlar (12 kishi ro'yhati bor) jazoga tortilishi kerak;

Bular amalga oshirilmasa, hamma urinishlarimiz bekor ketadi va kurash davom etaveradi.

**Buxoro vakili Ota Xo'jayev
Davlatmandbek Kamoliddin o'g'li."**

Bu bitim-kelishuvga Ataula Xo'jayev va Davlatmandbiy Kamoliddin o'g'li imzo chekkanlar. Keyinroq bu hujjat Moskvada muhokama qilinib, tashqi ishlar noziri Ccicherin F.Xo'jayevni, o'zbekistonliklarni qattiq koyib, ko'pchilik buxoroliklarni sovetlarga qarshi chiqayotganlikda ayblagan va ayrimlarni ishdan chetlashtirishni talab qilgan.

Bu voqea sho'rolar hukumatining 1923-yilgi Buxoroda amalga oshirgan ishlari uchun ham asos hisoblandi hamda Ataula Xo'jayevning safdoshlarini hibsga olib, tergov qilish jarayonlarida nazarda tutilgani quyidagi misolda ham sezilib turibdi. Tarixchi olim Rustambek Shamsutdinov "Abdurahim Yusufzoda (1880-1937)" maqolasida arxiv manbalari asosida quyidagi voqeani keltiradi: "Milliy ittihad" aksilinqilobiy, millatchi tashkilotga mansublikda ayblangan A.Yusufzoda og'ir betobligiga qaramay tergovchining savollariga javob berishga majbur qilinadi. Shu bois, tergovda A.Yusufzoda bergan javoblarining to'g'riligiga to'la kafolat berish qiyin. Har holda ularni bilib qo'yish foydadan xoli emas.

"Savol: Otaxo'janing aksilinqilobiy faoliyati haqida sizga nimalar ma'lum?"

Javob: 1921-yili Otaxo'ja BXSHRning muxtor vakili sifatida Sharqiy Buxoroga xizmat safariga yuboriladi. Otaxo'ja Sharqiy Buxoroga o'zi bilan ko'p miqdorda oltin ham olib kelgandi. Bu davrda Sharqiy Buxoroda Eshon Sulton degan kimsaning umumiy rahbarligida bosmachi to'dalari janglar olib borardi. Ular miqdor jihatdan ko'p, bir necha ming kishi, biroq quroli yo'q edi. Sharqiy Buxoroga kelgan Otaxo'ja yarash bitimi tuzish bahonasi bilan "bosmachilar" to'dalari qo'rboshilari huzuriga keladi, aslida u bu erga sovg'a sifatida to'nlar keltirib, Buxorodan keltirilgan oltinlardan qurol sotib olish va qizil armiya qismlariga qarshi jang olib borishda bosmachilarni ilhomlantirgan. Otaxo'janing kelishi bilan Sharqiy Buxoroda bosmachilik harakati ancha kuchayib ketgandi.

*Усмонхўжа Пулотхўжаев
(1878-1968)*

*Атаулло Хўжаев
(1880-1937)*

*Файзулла Хўжаев
(1896-1938)*

*Иноятхўжа Атауллоев
(1896-1987)*

Атаулло Хўжаев, Мухторжон Саиджонов, Файзулла Хўжаев

Savol: Siz buni qaerdan bilasiz?

Javob: Bu haqda menga Afg‘onistonda 1921-yili afg‘on hukumati bilan muzokara olib borish uchun kelgan vakillardan, bosmachilar orasida nufuzi kuchli bo‘lganlardan biri Davlatmandbiy aytib bergan.”¹

Chindan ham Sharqiy Buxoroda Ataullo Xo‘jayev qizil armiyaning bosqinchilik harakatini, bolsheviklarning qishloq masjidlarini otxonalarga aylantirib, mahalliy aholini talayotganliklarini ko‘rib, vatandoshlarni bu muhim hodisalardan qutqarishga ko‘p harakatlar qildi. Ataullo Xo‘jayevning bu harakatlarni ko‘rgan Turkiston armiyasi qo‘mondonligi Buxoro hukumatidan uni chaqirib olishni so‘radilar. Fayzulla Xo‘jayev uni Buxoroga chaqirib olishga majbur bo‘ldi va Buxoro hukumatining Moskvadagi vakolatxonasiga rahbar qilib yubordi.

1922-yilning yanvar-may oylarida Ataullo Xo‘jayev Rossiya davlatida BXSРning muxtor vakili bo‘lib xizmat qiladi. Shu davrda Buxoro va Rossiya o‘rtasidagi iqtisodiy, madaniy aloqalarini kuchaytirishga harakat qiladi. Buxorodan A.Munzim boshchiligida Germaniyaga o‘qishga ketayotgan yoshlarni Moskvada tantanalar bilan kutib olib, Germaniyaga kuzatgan. Arxiv materiallarida keltirilishicha, 1922-yil, 21-avgustda F.Xo‘jayev o‘z kasalligi to‘g‘risida ariza yozib, Rossiya yoki Germaniyada davolanish uchun uch oyga ruxsat berishlarini so‘raydi. **F.Xo‘jayevning arizasi qondirilib, unga uch ming tillo davolanish uchun ajratiladi va chet davlatlar bilan iqtisodiy va tashqi aloqalar o‘rnatishga ijozat beriladi.** Ataullo Xo‘jayev shu davrda Xalq Nozirlar Kengashi raisi v.b. sifatida faoliyat olib boradi.

¹ Шамсутдинов Р. Истиклол йўлида шаҳид кетганлар. -Тошкент: “Шарк”, 2001.-Б.71.

“Buxoro axbori” gazetasining 1922-yil 19-oktyabrdagi 103-sonida berilgan “Turklarning g‘alabasi munosabati ila Buxoroda bayram” sarlavhali xabarda Buxorodagi masjidi Kalon jome masjidida 12-oktyabr kuni Xalq Nozirlar Sho‘rosining muvaqqat raisi Ato Xo‘ja va Markaziy Ijroiya Qo‘mita raisi birinchi muovini Aminov va Muqim Karimovlar turk askarlarining inglizlar boshliq yunonlar ustidan g‘alaba qozonganlariga sharafiga turk birodarlarini qutlash maqsadida katta miting o‘tkazdilar deb xabar berilgan. Mitingda Atoulla Xo‘jayev katta nutq so‘zlab, turklarning g‘alabasi bilan tabriklab, Turkiya hukumati nomiga ishtirokchilar va Buxoro hukumati nomidan tabrik yo‘llaydilar.¹

1922-yilning 8-noyabrida Sitorai Mohi Xosada Buxoroning birinchi muzeyi ochiladi. Bu tantanalarda hukumat rahbarlari ishtirok etadilar. BXSР Nozirlar sho‘rosi raisi v.b. Ataula Xo‘jayev Buxoro muzeyining ochilishi munosabatida yig‘ilgan tantanada katta nutq so‘zlab, muzeyning tarixiy o‘rniga keng to‘xtaladi. Muzey eksponatlari keng xalq ommasiga namoyish etiladi.²

1922-yil 22-noyabrda Buxoro BXSР savdo nozirligi vakili E.Xaxamov Turkistonning “Xleboprodukt” tashkiloti bilan BXSРga har pudi 1 rubl 35 tiyindan bo‘lgan 100000 pud bug‘doyni etkazib berish to‘g‘risida shartnoma tuzdi. Shuningdek, 1922-yil 25-noyabrda keyingi shartnoma tuzilib, unga ko‘ra, qishloq xo‘jalik ishlarida foydalanish uchun 5000 bosh ho‘kizni ham Buxoroga etkazib berish bo‘yicha shartnoma imzolandi 1922-yil, 16-dekabr kuni BXSР Xalq Nozirlari sho‘rosi raisi v.b. Ataula Xo‘jayev Turkiston ishlari bo‘yicha komissiyaga Buxoro qishloq xo‘jaligi, jumladan paxtachilik sohasini tiklash va rivojlantirish uchun “Xleboprodukt” aksiyadorlik jamiyatiga Buxoro uchun xarid qilingan g‘allani imtiyozli ravishda olib kirish huquqini berish, Buxoro dehqon aholisi uchun zarur bo‘lgan ish hayvonlarini respublikaga to‘lovsiz olib kirish huquqini BXSРga berish masalalarida ruxsat berish masalasida murojaat qiladi. Bu masala bo‘yicha Ataula Xo‘jayev Buxoro uchun ajratilgan 5 ming bosh ish hayvoni uchun vagonlar ajratish zarurligini ko‘rsatib, Turkkomissiyadan yordam so‘raydi.

Oradan ma‘lum muddat o‘tgach, Turkistonning sovet rahbarlari tuzilgan shartnomalarga mas‘uliyatsizlik bilan qarayotganligini, “Xleboprodukt” aksiyadorlik jamiyati orqali Buxoro dehqonlari uchun sotib olingan besh ming ish hayvonlari etkazib berish ishlari cho‘zilib ketayotganligi, shartnomalarni o‘z vaqtida bajarish zarurligini uqtirib, bu sohada yordam berishni so‘rab yana murojaat qiladi.

BXSРning sovet respublikalari bilan iqtisodiy aloqalarida Buxoro savdo vakolatxonalari muhim o‘rin egallardi. Shuning uchun Respublika rahbarlari bu vakolatxonalarining ishini o‘z majlislarida muntazam ko‘rib borar edilar. Bu ishlarda Ataula Xo‘jayev ham katta e‘tibor qaratgan edilar.

Fayzulla Xo‘jayev davolanishda bo‘lgan 4 oy davomida Najim Husainov boshchiligidagi bir guruh so‘l kommunistlar hokimiyatni egallash uchun kurash boshlaydilar. Natijada RKP (b) MK Buxoro masalasi bilan jiddiy shug‘ullanishga kirishadi.

¹“Бухоро ахбори”, 1922 йил 19 октябрь

²Мусофир. Бухорода биринчи музейхонанинг очилиши маросими// “Бухоро ахбори”, 1922 йил, 23 ноябрь.

1923-yil 12-iyunda RKP (b) MK siyosiy byurosi “Buxoro masalasi”ni ko‘rib chiqib, Buxoro hukumatini sovetlashtirish chora-tadbirlarini yanada kuchaytirish to‘g‘risida qaror qabul qiladi. Qarorga Stalinning Buxoro Nozirlar Sho‘rosining tarkibi haqidagi “Buxoro hukumati nomi ostida ish ko‘rayotganlarning xalq va sovet hukumatiga hech bir aloqadorligi yo‘q”, degan fikr asos qilib olinib, Buxoro Respublikasida hokimiyatga boylar, savdogarlar tortilgan, birorta ham dehqon yo‘q, uning ustiga hammayoq qarindoshchilik, degan ayb qo‘yildi.

Sovet hukumati BXSrdagi siyosiy vaziyatni nazorat qilish va o‘z buyruqlarini so‘zsiz amalga oshirish uchun RKP (b) MK kotibi, RKP (b) MK O‘rta Osiyo byurosining raisi **YA.E.Rudzutakni** 1923-yil 20-iyunda Buxoroga jo‘natdi. 1923-yil 22-23-iyunda Buxoro kommunistlarining kengashi chaqirilib, ikki kun YA.E.Rudzutak raisligida o‘tgan yig‘ilishda Buxoro kommunistlarining oldiga qat‘iy talablar qo‘yildi. Buxoro hukumati a‘zolarining faoliyatini tekshirish uchun Abdulla Rahimboev, Ustonur Saidmurodov, Pozdnishevdan iborat komissiya tuzildi. Fayzulla Xo‘jayevning eng yaqin safdoshlari bo‘lgan sobiq Yosh buxorolik jadidlarning deyarli barchasiga turli asossiz ayblar qo‘yilib, ular Buxoro hukumati tarkibidan chiqarildilar. BXSr hukumati a‘zolaridan **5 kishi** – **Ataulla Xo‘jayev** (Nozirlar Sho‘rosi raisining birinchi o‘rinbosari, kasaba uyushmasi raisi), **A.Fitrat** (Maorif noziri), **Naim Yoqubzoda** (Nazorat komissiyasi raisi), **Sattor Xo‘jayev** (Moliya noziri), **Muinjon Aminov** (Buxoro iqtisodiy kengashi raisi), **Muxtorjon Saidjonov** (Ichki ishlari noziri) o‘z vazifalaridan chetlashtirilib, Buxorodan badarg‘a qilindilar.¹

“Izvestiya” gazetasining 1923-yil 1-iyuldagi 43-sonida Butunbuxoro Markaziy Ijroiya Qo‘mitasi qarori bilan Ataulla Xo‘jayev va boshqalarning ishdan olinganliklari haqida xabar bosilib, ularning Respublika hududidan chiqarib yuborilganligi e‘lon qilingan.² Fayzulla Xo‘jayev Germaniyadan qaytgach, Buxoroning mustaqil davlat sifatida ish ko‘rishi uchun kurashgan o‘z safdoshlarini qutqaza olmaydi. Bolsheviklar o‘z maqsadlariga erishish va BXSrni davlat sifatida yo‘qotish uchun O‘rta Osiyoda milliy chegaralanishni amalga oshiradilar.

Ataulla Xo‘jayev O‘rta Osiyoda milliy-hududiy chegaralanish o‘tkazilgandan so‘ng **nogironlarning Butun o‘zbek uyushmasi (Vseuzbeksoyuz)** raisi o‘rinbosari (1925), 1930-1933-yillarda Xorazm okrugi va Tojikiston ASSRda turli lavozimlarda ishlagan. Keyinchalik Kislovodskdagi “O‘zbekiston” sanatoriyasi direktori, “O‘zbekbirlashuv” tizimida mas‘ul xodim (1935-1936), Buxoroning Labihovuzida joylashgan birinchi gastronomning tashkilotchisi va direktori (1935-1937) lavozimlarida ishlab el-yurtga munosib xizmat qilib kelgan.³

¹ Қаранг: Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар).-Т.: “Ўзбекистон”, 2019, Б.-159-160.

² Известия, 1923 йил, 1 июль.

³ Ражабов Қ. БХСР собиқ раҳбарларининг 1937 йилда қатағон қилиниши// Ўзбекистонда совет давлатининг қатағон сиёсати: келиб чиқиши сабаблари ва фожеали оқибатлари. Илмий мақолалар тўплами. Тошкент, 2012, 67-68 б. Яна қаранг: Эргашов Б., Муҳаммаджонова Л. Озодлик учун курашчи. Бухоро ҳақиқати. 1995, 11 январ; Наимов Н. Атаулло Ходжаев. Бухарский вестник, 2000, 9 августа; Наимов Н. Фитрат фожеаси. Т.: “Фан”, 2005.

1937-yil Sobiq Ittifoqda boshlangan ma'muriy-buyruqbozlik siyosatining avj olishi, shaxsga sig'inishning kuchayishi ommaviy-siyosiy qatag'onlarga yo'l ochib berdi.

Fayzulla Xo'jayevni badnom qilish maqsadida uning barcha safdoshlari qatori Ataula Xo'jayev ham 1937-yil 17-yanvarida Buxoroda qamoqqa olinadi. U endigina 57 yoshga kirgan bo'lib, tashvishlardan vaqtli keksaygan, sochlariga oq oralagan bir holatda Buxoro shahridagi gastronomda ishlar edi.

O'sha davrning o'lim mashinasi hisoblangan "uchlik"ning qarori bilan Ataula Xo'jayev BXSРning 17 rahbarlari qatori 14 oktyabrda otuvga hukm qilinadi. Toshkentda 1937-yilning 25-oktyabrida hukm ijro etiladi. Ataula Xo'jayev 1965-yil, 2-dekabrda vafotidan so'ng oqlangan.

Fayzulla Xo'jayevning safdoshlaridan biri, xalqimizning otashin farzandi, erk va ozodlik kurashchisi Ataula Xo'jayevning hayoti va faoliyatini yanada mukammal o'rganish biz tarixchilarning oldimizda turgan vazifadir.

Ayrim tavsiya va takliflar

Bugun qatag'on qurbonlarining hayoti va faoliyatini o'rganar ekanmiz, mustaqil va yangi O'zbekistonimiz taraqqiyotining dunyoviy mavqeini hisobga olib, ayrim mulohaza va xulosalarni taklif etmoqchi edim:

2021-yilda Fayzulla Xo'jayevning 125 yillik yubileyini Xalqaro miqyosda nishonlash va bu sohadagi tadbirlarni davlat darajasida o'tkazish;

Fayzulla Xo'jayev va uning ko'pgina safdoshlari, jumladan, Usmonxo'ja Po'latxo'jayev, A.Fitrat, Muso Saidjonov, Ataula Xo'jayevlarning hayoti va faoliyatiga bag'ishlab Respublika, viloyat miqyosidagi tadbirlarni o'tkazish;

Qatag'on qurbonlari bo'lgan jadidlarning asarlarini to'plab nashr ettirish va ular haqidagi kitoblarni chop ettirishni tashkil etish;

Yuzlab qatag'on qurbonlari bo'lgan bu siymolar tug'ilgan zamin – Buxoroi sharifda ularning nomlarini abadiylashtirish lozim deb hisoblayman.

Jadidchilik harakatining faol ishtirokchisi, Buxoro xalqining ozod va erkinligi uchun kurashgan davlat va siyosat arbobi Ataula Xo'jayev amirlik davrida ikki marta hibsga olindi. Buxoro Xalq Sovet Respublikasida yuqori lavozimlarda faoliyat ko'rsatib, xalqini mustamlakachilik asoratidan qutqazish borasidagi harakatlari uchun lavozimlaridan bo'shatilib, Buxorodan badarg'a qilindi. Va nihoyat Sobiq Sho'ro davlati tomonidan otuvga hukm qilindi.

Uch hokimiyat qolipiga sig'magan Ataula Xo'jayevning tug'ilganiga bu yil 140 yil to'ladi.

Buxoro jumhuriyatining 100 yilligini nishonlash marosimlarida davlat arboblari, senatorlar ishtirok etayotganligini hisobga olib ayrim taklif va

mulohazalarimni aytmoqchi edim: Buxoroda ma'rifatparvarlik orqali tuzumni o'zgartirishga butun faoliyatini bag'ishlab, aksariyati shu yo'lda qurbon bo'lgan fidoiylarini hayoti va faoliyatini yanada chuqurroq o'rganib, ular haqida Xotira kitobini chiqarish; Jadidlarning hayoti va faoliyatini aks ettirish uchun Buxoro shahrida «**Jadidlar xotirasi**» muzeyini tashkil etish; Buxoro jadidlariga atab, Buxoro shahrining qadimiy qismida «Jadidlar xiyoboni»ni barpo etish va xiyobonda xizmati buyuk, nomi mashhur jadidlarning haykal va byustlarini o'rnatish va bu xiyobon bugungi xalqimiz ayniqsa, yoshlarimizning ziyoratgohiga aylanishi lozim. Sir emas, bugun Buxoroda bittagina byust – Fayzulla Xo'jayev, birgina haykal Abdurauf Fitratga o'rnatilgan, xolos.

Atatürk Türkiye'si ile Türkistan ve Buhara Cumhuriyeti Arasındaki İlişkiler (1919-1924)

Prof. Dr. A. Ahat ANDİCAN

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu sağlayan kurtuluş savaşı 15 Mayıs 1919'da başlamış ve yaklaşık 3 yıl devam etmiştir. Bu makalede Kurtuluş Savaşı yıllarından başlayarak Türkiye Cumhuriyeti'nin başlangıç yılları döneminde Türkiye ile Türkistan ASSR ve Buhara Halk Cumhuriyeti arasındaki ilişkiler incelenecektir. Bu dönemde söz konusu devletlerle ilk ilişkiler Osmanlı Devleti'nin son döneminde iktidarda olan ve Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna doğru Türkiye'yi terk etmek zorunda kalan İttihat ve Terakki Partisi liderleri aracılığıyla başlatılmıştır.¹

Cemal Paşa'nın Türkistan Faaliyetleri

Türkistan Otonom Sovyet Cumhuriyeti yönetimindeki milliyetçi komünistlerin dağıtıldığı sıralarda, yani 1920 yılının yaz başlangıcında Cemal Paşa Türkistan'a geldi.² Paşa'nın "*İttihad-i İslam çerçevesi içerisinde Afganistan'daki Hint ihtilâlcilerini organize etmek ve Afgan yönetimini Hint-İngiliz İmparatorluğuna karşı mücadeleye ikna etmek*" şeklinde özetlenebilecek projesi, Sovyet liderlerince denemeye değer bulunmuştu ve Cemal Paşa bu plânlarını uygulayabilmek amacıyla Afganistan yolundaydı³. Taşkent'te, Türkistan Bölgesi Askeri Komutanı Frunze tarafından askeri bir törenle karşılandı. Paşayı karşılayanlar arasında, 10'u Taşkent'teki okullarda öğretmenlik yapan ve 70'i çok kısa bir süre önce Sibirya'daki esir kamplarından gelmiş 80 kadar Osmanlı subayı da vardı.⁴ Türk subaylarının öğretmenlik yaptıkları okulların öğrencileri de törende yer almaktaydı. Cemal Paşa'nın treni komünist askeri bandonun çaldığı *Enternasyonal* marşı ve Türk okul öğrenci bandosunun çaldığı, kendisinin de çok sevdiği *Türk'üz Yaşarız* marşı eşliğinde Taşkent garına girdi.

¹ İttihat ve Terakki Liderlerinin Rusya ve Türkistan'da yürüttükleri faaliyetler hakkında geniş bilgi için bkz. Ahat Andican, *Türkistan Uçun Kuraş*, Tafakkur, Taşkent, 2017 ve *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, Emre Yayınları, İstanbul, 2003

² Cemal Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği 13 Ağustos 1920 tarihli mektubunda "*iki buçuk aydan beri buradayım*" demektedir. Bu durumda Türkistan'a haziran başlarında gelmiş olması gerekir. (Karabekir, *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı*, s. 76-85). Buna karşın Enver Paşa'nın 18 Ağustos 1920'de Hacı Selim Sami'ye yazdığı mektupta Cemal Paşa'nın 3 Ağustos günü Taşkent'e ulaştığı belirtilmektedir (Yamauchi, s. 94). Cemal Paşa Türkistan'dan ayrılmadan hemen önce Enver Paşa'ya yazdığı bir başka mektubunda 23 günden beri Taşkent'te olduğunu belirtmektedir. Bu durumda 3 Ağustos tarihi doğru olmalıdır.

³ Cemal Paşa'nın Taşkent'teki faaliyetleri konusunda bkz. Raci Çakıröz, *Çarlık ve Bolşevik Rusya'da 10 Yıl*, s. 64; Afganistan'daki faaliyetleri için bkz. Andican, *Türkistan Uçun Kuraş*, s- 215-245.

⁴ Bu 70 subay, Yüzbaşı Ali Rıza Bey'in organizasyonu ile Krasnoyarsk Esir Kampından getirilen subaylardır. Rusya'daki iç savaş nedeniyle kamptan ayrılamamışlardır.

Taşkent'teki ikameti sırasında Paşa, Türkistanlı cedidlerle ve Osmanlı subaylarıyla toplantılar yaptı. Raci Çakıröz anılarında Cemal Paşa'nın iki kademeli bir plânu olduğunu, Hindistan'a yönelik çalışmalarının başarılı olması durumunda, isyan hareketlerini Türkistan'a sıçratmayı amaçladığını, dolayısıyla da Türk subaylarını, Buhara Emirliğinde, Harezmi Cumhuriyetinde ve Fergana bölgesinde bulunmaları yönünde ikna ettiğini anlatmaktadır. Nitekim Paşa, yaptığı görüşmeler sonucunda, o yılın başlarında kurulmuş olan Harezmi Halk Cumhuriyetine çeşitli alanlarda çalışmak üzere 15 Türk subayının gönderilmesi konusunda Ruslarla uzlaşmaya varmıştı. Her biri farklı alanlardan olmak üzere on beş subay seçildi

Cemal Paşa'nın o dönemde Sovyetler Birliği ile uyum içerisinde çalıştığı gözlenmektedir. Türkistan Cephesi Başkanı General Frunze'nin Savaş Bakanı Troçki'ye gönderdiği 24 Ağustos 1920 tarihli bir telgraf bu konuda, dolaylı olarak Mustafa Kemal Paşa'ya bağlanan ilginç bilgiler ortaya koymaktadır. Frunze'nin telgrafı şöyledir:

*“Yoldaş Troçki'ye,
Dün Cemal Paşa ile Buhara sorunu üzerine uzun bir konuşma gerçekleştirdim. Onun görüşü, Mustafa Kemal Paşa'dan gelen bir mesaj çerçevesinde şöyledir: İmkân olduğu takdirde kararlı bir harekâtla Buhara bitirilmelidir veya bütünüyle teslim alınmalıdır. Fakat öyle veya böyle, bizim için güvenli bir hale getirilmelidir. Meselenin hızla çözülmesi durumunda Afganistan'dan kaynaklanacak olumsuz bir tepki beklenmemelidir
Sonuç olarak, direktif geldiğinde saldırı için her şey hazır, fakat yeni Türkistan Komisyonunun gelişine kadar ertelendi. Bugünkü koşullarda gecikme çok zararlı olabilir. Ben ve Cephe'deki Devrimci-Asker Konseyi, ülkenin en üst karar organının önüne bu meseleyi getirmeyi bir görev kabul ediyoruz.”¹*

Türkistan Cephesi Kumandanı Frunze ve Devrim Konseyi Üyesi İbrahimov imzasıyla gönderilen telgraf, Lenin tarafından Politbüro üyeleri Krestinsky, Stalin ve Buharin'e gönderilmiş, üyelerin olumlu kararlarına Lenin'in de katılımıyla, 5 gün sonra, 28 Ağustos günü Buhara Emirliği üzerine askerî harekât başlatılmıştır.

Cemal Paşa Türkistan'da olduğu iki buçuk aylık süre içerisinde bölgedeki gelişmeleri etraflıca değerlendirmiş ve yazdığı dört mektupla Mustafa Kemal Paşa'yı bilgilendirmişti.² Cemal Paşa bu mektuplarında Türkistan'daki Bolşevik yönetimin niteliğini, halkın Osmanlı Türklerine bakışını, Basmacılık hareketini, Buhara Hanlığı ve Harezmi Halk Cumhuriyeti'nin durumunu anlatmakta ve İngilizlerden

¹ *The Unknown Lenin, From Secret Archive*, 2 A no.lu doküman, s. 193.

² Cemal Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'ya 13 Ağustos 1920 tarihli mektup, Karabekir, *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı*, s. 77-85

bağımsızlığını kazanan Afgan Emir'i Amanullah'ın Panislâmcı bir anlayış içerisinde Türkistan, Buhara Hanlığı, Harezmi Cumhuriyeti ve Belucistan gibi bölgeleri ülkesine katarak büyük bir Asya İmparatorluğu oluşturmak istediğini belirtmektedir. Paşa ayrıca Türkistan'daki Osmanlı subaylarının eğitim alanındaki faaliyetlerini anlatarak çok sayıda ilköğretim okulu ve üç adet öğretmen okulu açılmasını sağladıklarını belirtmekte, Mustafa Kemal Paşa'ya Türkiye'den Ruşen Eşref Bey ile birlikte bir-ikisi hanım olmak üzere öğretmenler göndermesinin çok yararlı olacağını söylemektedir. Hazırlıklarını tamamlayan Paşa, yanında Afganistan'a götüreceği 14 Türk subay seçmişti. Ağustos ayı sonlarında Türk subayları, Hint ihtilâlcilerinden Mevlevi Bereketullah ve dokuz Türkistanlı asker eşliğinde Taşkent'ten ayrıldı.¹

Halil Paşa'nın Türkistan'daki Faaliyetleri

Cemal Paşa'dan bir süre sonra, 1920-yılıının ekim ayı ortalarında Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa (Kut), Hacı Selim Sami, İbrahim Efendi ve Hayreti Beylerle birlikte Türkistan'a geldi.² Bu ziyaret, İttihat ve Terakkicilerin Bakü Doğu Halkları Kurultayından hemen sonra Moskova'da teşkilatlandırmağa çalıştıkları *İslam İhtilâl Cemiyetleri İttihadi*³ oluşumunun ön programı ile ilgiliydi. Enver Paşa Almanya'ya gitmişti. Moskova'da kalan Halil Paşa, Hacı Selim Sami, Ziya ve Cevad Tali Beylerin katılımıyla *İslam İhtilâl Cemiyetleri İttihadi*'nin ilk kongresine kadar geçerli olacak ön protokoller kabul edilmişti.

Bu protokollere göre Enver Paşa'nın yönetiminde Anadolu'da, Doğu Türkistan'da (Kaşgar) ve Afganistan'da özerk merkezler oluşturulmaktaydı. Kabul edilen ikinci protokolde Kaşgar'da askeri bir hareketle devrim gerçekleştirilerek bağımsız bir cumhuriyet kurulması öngörülmekteydi.⁴ Daha sonra bu cumhuriyet aracılığıyla Hindistan'daki İngiliz yönetimine karşı mücadele verilecek ve orada da bir devrim gerçekleştirilmesine çalışılacaktı.

Söz konusu projenin uygulayıcıları ise Halil Paşa ve bölgede daha önce bir süre çalışmış olan Hacı Sami Bey olacaktı. Rusların da onayladığı plân gereği Halil Paşa ve Hacı Selim Sami, Doğu Türkistan'a geçmek üzere Taşkent'e geldiler.⁵ Halil Paşa Taşkent'te iken Cemal Paşa'ya gönderdiği bir mektupta bu amacını açık olarak belirtmekte ve "*Niyetim ilkbaharda Kaşgar'a giderek orada mahalli bir cumhuriyet teşkili ve bu müstakil Türk ve Müslüman hükümeti kuvvetiyle Şimali Hindistan*

¹ Cemal Paşa'nın Enver Paşa'ya yazdığı 20 Ağustos tarihli mektup. Age, s. 85

² İttihatçı Cafer Tali Bey'den Enver Paşa'ya gönderilen 17 Ekim tarihli mektupta Halil Paşa ve Hacı Selim Sami Bey'in Moskova'dan Taşkent'e hareket tarihleri 15 Ekim 1920 olarak belirtilmektedir. (Yamauchi, *Hoşnut olamamış Adam-Enver Paşa*, s. 114)

³ Daha yaygın olarak bilinen ismiyle *İttihad-ı İslam Teşkilatı*

⁴ *İttihad-i İslam Cemiyeti*'nin kabul ettiği 15 ve 20 Ekim 1920 tarihli protokoller için bkz. Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa*, s. 314-316

⁵ Halil Paşa'nın İran ve Doğu Türkistan ile ilgili plânları ve Sovyet liderleri ile olan görüşmeleri için bkz. Halil Paşa, *İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş*, s. 340-348

Müslümanlarına yardım ederek bunların İngiliz hâkimiyetinden kurtulmasına yardım etmektir. Bakalım nereye kadar muvaffak olacağız” demektedir.¹

Halil Paşa Taşkent’e iner inmez, şehirde görev yapan Türk subaylarla bir araya gelmişti. Paşa anılarında, bu subaylardan Haydar Bey’in (Taşhan) yardımıyla, İttihat ve Terakki İhtilâl Cemiyeti’nin programına uygun olarak Taşkent’te bir cemiyet kurduğunu, cemiyet tüzüğü’nün Türk boylarının lehçelerine göre yazılıp her tarafa dağıtıldığını, ateşli ve zeki gençlerin İttihat ve Terakki’ye giriş uygulamasına benzer bir şekilde cemiyete üye olduklarını anlatmakta, Hafız Karı, Tacettin Bey ve Müftü Sadriddin gibi Türkistanlıların isimlerini vermektedir. Halil Paşa’ya göre kendisi Moskova’ya döndüğü sıralarda Orta Asya’daki *İttihat ve Terakki İhtilâl Cemiyeti* (Milli İttihad) bütün merkezlerde süratle gelişmekteydi²

Halil Paşa, Türkistan’da olduğu süre içerisinde, bölgeye gelmekte olan Türk esirlerinin Bakü’ye sevki ile ilgilenmiş, TBMM Hükümetinin Bakü Temsilcisi Memduh Şevket (Esendal) Bey’e gönderdiği mektupla Türk esirlerinin işlerini organize etmek için resmi bir yetkilinin Taşkent’e gönderilmesini talep etmişti.³ Ayrıca, Doğu Türkistan projesinin gerçekleştirilebilmesi için gerekli olan 30 kadar uzman ve subay ile bir askeri birliğin Türkiye’den Türkistan’a getirilmesi konusunda da bir çalışma yapmıştı. Bu uzmanların getirilmesi için gerekli olan fon Sovyet Hükümeti tarafından karşılanacaktı. Bu konuda gerekli düzenlemeleri yapmak üzere yanındaki subaylardan Ferit Bey, yetkili temsilci olarak Bakü’ye gönderildi.⁴

Halil Paşa’nın bu çalışmalarına ve sürekli taleplerine karşın Sovyet yetkilileri Doğu Türkistan projesi için söz verdikleri yardımı yapmayacaklardır. Halil Paşa anılarında uslanmaz bir komitacı olan Hacı Selim Sami’nin bu dönemde Basmacılık hareketine katılmak konusunda onu ikna etmeğe çalıştığını, fakat kendisinin bu teklifi reddettiğini yazmaktadır.⁵

Bir süre sonra Enver Paşa tarafından geri çağrılan Halil Paşa, ekim ayı sonlarında Moskova’ya dönecektir. Halil Paşa ile birlikte olan Hacı Selim Sami de Taşkent’ten ayrılarak o sıralar Berlin’de olan Enver Paşa’ya katılmak üzere Almanya’ya gitmiştir.⁶ Böylece Doğu Türkistan’da bir Müslüman-Türk devleti yaratmak projesi de rafa kaldırılmış olacaktır.

Milli İttihad Cemiyeti

¹ Halil Paşa’dan Cemal Paşa’ya, 24 Kasım 1920 tarihli mektup, Yalçın, *İttihatçıların Gizli Mektupları*, s. 335

² Halil Paşa (Kut), *İttihat ve Terakki’den Cumhuriyet’e, Bitmeyen Savaş*, s. 341-345.

³ Halil Paşa’dan Memduh Şevket Bey’e 13 Ekim 1920 tarihli mektup, Karabekir, *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı*, s. 302

⁴ Halil Paşa’dan Bolşevik lider Eliyava’ya ve Goyze’ye 11 Ekim 1920 tarihli mektuplar, Karabekir, *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı*, s. 303

⁵ Halil Paşa (Kut), *İttihat ve Terakki’den Cumhuriyet’e Bitmeyen Savaş*, s. 360

⁶ Age. s. 359

Halil Paşa'nın İttihat ve Terakki olarak tanımladığı cemiyet aslında *Milli İttihad* Cemiyetiydi ve 1919 yılında dağılan *Türkistan İttihad va Tarakki Cemiyeti* üyeleri tarafından Taşkent'te kurulmuştu.¹ Münevver Kari hatıralarında *İttihad va Tarakki Cemiyeti*'nin dağılmasından sonra Bolşevik aydınlarla parti üyesi olmayan aydınların bir arada çalışabilmeleri için *Birlik* adlı bir teşkilat kurulduğunu, fakat bunun ömrünün uzun olmadığını yazmaktadır.² *Birlik*'in başarılı olamamasından sonra Türkistan'ın bağımsızlığını amaçlayan yeni bir gizli teşkilat arayışları devam edecek ve nihayet *Milli İttihad* kurulacaktır.

Diğer taraftan 1919 yılı, Türkistanlı komünistlerin *Türkistan Komünist Partisi*'ni (TKP) ele geçirme çabalarına sahne olmaktadır. TKP'nin bir önceki yılın aralık ayında yapılan ikinci kongresine 900 civarında Türkistanlı üye alınmıştı. 1919 yılı içerisinde TKP, bir Müslüman Bürosu kurulmasına karar verdi. Mayıs ayı başında kurulan Büro'nun başkanı milliyetçi komünistlerden Turar Rıskulov olmuş, Sadullah Hoca, Tursun Hoca, Nizam Hoca ve Muhitdinov gibi tanınmış Türkistanlılar da yönetim kurulu üyeleri olmuşlardı. Söz konusu dönemde TKP içerisinde Kobozev başkanlığında yerli partililerden oluşan bir grup ortaya çıkmıştı ve *Milli Gürüh* adı verilen bu grup Türkistan'a daha fazla otonomi verilmesi görüşünü savunmaktaydı. 1920 yılı ocak ayında yapılan Müslüman Bürosu ve TKP kongrelerinde Turar Rıskulov, Türkistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin adının *Türk Cumhuriyeti*, TKP'nin adının da *Türk Komünist Partisi* olarak değiştirilmesi ile başlayan bir dizi öneri gündeme getirdi ve bu öneriler büyük bir çoğunlukla kabul gördü.³

Türkistan komünistleri tarafından gündeme getirilen bu talepler Moskova'daki komünist liderler tarafından milliyetçi sapma olarak nitelenecekti. Nitekim aynı dönemde Moskova'da RKP tarafından düzenlenen Türk Milliyetleri Komünistlerinin Danışma Kurultayında Stalin Türk komünistlerini şu şekilde eleştirmektedir:

*“Türk ülkelerinin komünistleri, sürekli olarak ulusal sapma ile kendi içlerindeki milliyetçilik kalıntılarıyla uğraşmak zorunda kaldılar ve zorundalar. Bunların üstesinden gelinmesi Türk komünistlerinin ivedi bir görevidir. Kuşkusuz bu durum, ülkemizin doğusundaki komünizmin billurlaşması için bir engeldir”*⁴

Sonuç olarak Moskova, Türkistan komünistlerince alınan kararları onaylamayacak ve aynı yılın sonlarında TKP'de geniş çaplı bir tasfiye uygulayacaktı. İşte bu gelişmeler Türkistanlı aydınları büyük ölçüde karamsarlığa itecek ve Türkistan'ın bağımsızlığını hedefleyen bir gizli teşkilat kurulması

¹ Sadridin Han, Merkezi Umuminin emri gereğince *Türkistan İttihad va Tarakki Partisi*'nin isminin 1919 şubatında *Milli İttihad*'a dönüştürüldüğünü söyler (Baysun, *Türkistan Milli Hareketleri*, s. 3)

² Abdürreşidhanov, *Hatıralarımdan*, s. 50

³ Andican, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, s. 354

⁴ Stalin, *Eserler*, c.5, s. 250

konusunda arzuları güçlendirecekti.¹ Sonuç olarak 1919 yılı sonlarında Müftü Sadriddin Han önderliğinde Türkistanlı ceditlerin ve Haydar Bey, Mehmet Kâzım Bey ve Süleyman Sami Bey gibi Osmanlı subaylarının katılımıyla *Milli İttihad* teşkilatı kurulmuştur.²

1920 yılı ortalarında Taşkent'te gelen meşhur Tatar aydını Musa Carullah Bigi de bu teşkilatın yöneticileri arasındaydı. Rusya Türklerinin ileri gelenlerinden olan Musa Carullah, 1917 yılında Moskova'da düzenlenen I. Rusya Müslümanları Kurultayı tarafından Milli Şura'ya seçilmişti.³ Harezm Halk Cumhuriyetinin kurulması üzerine Musa Carullah Bigi ve Aleksandr Ahmetoviç, yeni kurulan cumhuriyete danışmanlık yapmak üzere, Hive'ye geldiler. Carullah Bigi, Buhara Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra 1920 yılı Eylülünde Buhara'ya gittiyse de medreselerin çarşı helâsı veya merkep ahırını olarak kullanılıyor olduğunu gördüğünden orada fazla kalamamış ve Taşkent'e geçmiştir.⁴ Teşkilatın kurucularından Haydar Taşhan'a göre Bigi, *Milli İttihad*'ın merkez komite üyesiydi.⁵ Nitekim Galiyecilik tartışmalarının başladığı dönemde Tatar komünistlerinden Galimcan İbrahimov, Musa Carullah'ın Arif Kerimi ile birlikte Türkistan'a gidip bölgeyi Sovyetlerden kurtarmak için gizli bir teşkilatlanmaya dâhil olduğunu, İngiltere'nin Doğu Türkistan'daki elçiliğine mektup yazdıklarını ve bu mektubu götürülenlerin ÇEKA tarafından yakalanması üzerine Bigi ve arkadaşlarının tutuklandıklarını yazacaktır.⁶ Gerçekten, biraz aşağıda belirtileceği gibi *Milli İttihad*'ın İngiltere ve Japonya Hükümetleriyle ilişki kurmak yönünde çalışmaları olmuştur.

Milli İttihad'ın tüzüğü Türkiye ve Özbek Türkçelerinde yazılarak üye olması arzu edilen Türkistanlı aydınlara dağıtılmıştı. O sıralarda Buhara Halk Cumhuriyetinde görev yapmakta olan Münevver Kari ve arkadaşları cemiyet merkezini Buhara'ya taşımak istedilerse de bu gerçekleşemedi ve Buhara'da Münevver Kari, Sadullah Hoca ve Kuşbegiyev'in katılımıyla teşkilatın bir şubesi

¹ Münevver Kari bu durumu “*Bu gelişmeleri yerli aydınlar sömürgeciliği hedefleyen Avrupalıların (Rusların) galibiyeti olarak gördüler ve işte bu sebeple İttihad va Tarakki benzeri bir teşkilat kurarak Avrupalıların sömürgecilik eğilimlerine karşı mücadele etmek zorunluluğunu hissetmeye başladılar*” demektedir. (Abdürreşidhanov, *Hatıralarımdan*, s. 58)

² Münevver Kari anılarında Süleyman Sami'yi de *Milli İttihad* kurucuları arasında saymaktadır. Süleyman Sami 1920 mayısında Mustafa Suphi ile birlikte Bakü'ye gittiğine göre *Milli İttihad*'ın kuruluşu da 1920 ilkbaharında olmalıdır. Münevver Kari daha sonra Türkiyelilerin Taşkent'ten ayrıldıklarını ve Sadriddin Han'ın yalnız kaldığını belirtir.

³ Ilgar, *Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi*, s. 501

⁴ Musa Carullah Bigi hakkında geniş bilgi için bkz. Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Musa Carullah*.

⁵ Abdürreşidhanov, *Hatıralarımdan*, s. 36

⁶ İbrahimov, *Kara Mayaklar ya ki Ak Adabiyatlar*, s. 373

kuruldu.¹ Aynı dönemde Buharalı aydınlar tarafından da *Buhara İstiklâli* adı altında bir teşkilat daha kurulmuştu.² *Milli İttihad* teşkilatının tüzük ve programı, *Türkistan İttihad va Tarakki Cemiyeti*'nin programı gibiydi. Teşkilat büyük ölçüde İttihad va Tarakki'nin eski üyelerinden ve Türkistan Komünist Partisi içerisinde ortaya çıkan *Milli Güruh* mensuplarından oluşmaktaydı. Turar Rıskulov'un Müslüman Bürosu başkanlığından alınmasından sonra teşkilatta bir yapı değişikliğine gidilmiş ve merkez komitenin üye sayısı 3'ten 5'e, vilayet komitelerinin üye sayıları da 7'ye çıkarılmıştı.

Halil Paşa'nın Hacı Selim Sami ile birlikte Taşkent'e gelişi ve *Milli İttihad*'ın çalışmalarına katılımı bu dönemde gerçekleşmiştir. Teşkilat kurulduktan sonra hızla büyümüş ve üye sayısı kısa bir sürede binin üzerine çıkmıştı. *Milli İttihad*'ın temel amacı Bolşevik Partisi ve Otonom Türkistan Cumhuriyeti yönetim kademeleri içerisinde kadrolaşarak gücünü arttırmaktı. Teşkilat bir taraftan da başta Fergana vadisi olmak üzere, Türkistan'ın çeşitli bölgelerinde devam etmekte olan Basmacılık hareketleriyle temas kurma çabasına girişmişti. Bu amaçla, *Milli İttihad* temsilcilerinin önde gelen Basmacı liderlerinin yanlarına danışman olarak gönderilmesi programı başlatıldı. İngiliz ve Japon Hükümetleriyle temas kurarak yardım sağlamak amacıyla Arif Kerimi ve Yusuf Kurmanbayev Beyler Doğu Türkistan'a gönderildiler.³ Fakat bu görevliler Evliya Ata şehrinde Rus ÇEKA'sı tarafından yakalanacak ve bunun üzerine Merkez Komite üyesi Müftü Sadridin Han, Basmacı Rahmankul'un yanına kaçacaktır. Bu gelişmeyi takiben Taşkent'e çağrılan Münevver Kari ile birlikte Musa Carullah Bigi'nin de içerisinde olduğu 120 kadar Türkistanlı cedit tutuklanmıştır. Kısa bir süre sonra bu aydınlardan 110'u serbest bırakıldı.⁴ Musa Carullah Bigi de serbest bırakılanlar arasındaydı.⁵ Münevver Kari ise aynı yılın Ekim ayına kadar tutuklu kalacaktır.⁶ Bu tutuklamalar sırasında başta Ragıp Bey olmak üzere, Cemal Paşa tarafından Fergana'ya gönderilen bazı Türk subayları da gözetim altına alınmışlardı.

¹ Münevver Kari teşkilat merkezinin Taşkent'te kaldığını iddia eder. Buna karşın Müftü Sadridin Han, merkezin Buhara'ya alındığını, Taşkent'in ise şube haline dönüştüğünü söylemektedir.

² *Buhara İstiklâli*'nin kurucuları arasında Genç Buharalılardan Feyzullah Hocayev, Mirza Abdulkadir ve Haşim Saik gibi isimler vardır.

³ Baysun, *Türkistan Milli Hareketleri*, s. 33

⁴ Buhara'daki Osman Avni Bey, Enver Paşa'ya gönderdiği 21 Mayıs 1921 tarihli raporunda 5-6 yıldan bu yana devrimcilikle uğraşan 120 kadar aydının 1,5 ay kadar önce Taşkent'te tutuklandıklarını ve 110 kadarının daha sonra serbest bırakıldığını, Musa Carullah Bigi'nin de bunlarla birlikte olduğunu yazmaktadır. (Yamauchi, *Hoşnut olamamış adam-Enver Paşa*, s. 219-220). Kazanlı araştırmacı Süleyman Rahimov da Bigi'nin 1921 yılında Taşkent'te Milliyetçi Teşkilat üyesi olmak iddiasıyla tutuklandığını söyler. (Rahimov, *Rusya'da Musa Carullah ile İlgili Çalışmalar*, Sempozyum Kitabı, s. 239)

⁵ Musa Carullah'ın biyografisi yazarları Bigi'yi hapisten kurtaran şahsın Atatürk tarafından Türkistan'a gönderilen TBMM üyesi İsmail Suphi Soysallıoğlu olduğunu söylemektedirler. Taymas, *Musa Carullah Bigi*, s. 56; Türkoğlu, *Musa Carullah Bigi'nin Siyasi Faaliyetleri*, Sempozyum Kitabı, s. 201.

⁶ Abdürrašidhanov, *Hatıralarımdan*, s. 40

Milli İttihad teşkilatının kurulduğu dönemde Zeki Velidi Bey Türkmenistan üzerinden Buhara'ya gelmişti. Buhara Cumhuriyeti ve Türkistan ASSR yönetim kadrolarındaki cedidlerin birbirleriyle çatışma halinde iki ayrı teşkilatlanmaya gitmiş olmalarının doğru olmadığını düşünen Velidi, *Milli İttihad* ve *Buhara İstiklali* teşkilatlarını bir araya getirecek bir ortak merkez kurma çabası başlattı. Münevver Kari anılarında Zeki Velidi tarafından hazırlanan ortak protokolün kabul edilmediğini, bunun üzerine Afganistan'daki Cemal Paşa'ya mektup yazılarak İttihatçılar tarafından Moskova'da kurulan *İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadi Teşkilatı*'nın programının istendiğini anlatmaktadır. Bir süre sonra ortak merkez oluşturma projesi hayata geçirilecek ve *Orta Asya Milli Avami İhtilal Cemiyetleri İttifakı* adı altında, Türkistan genelinde faaliyet gösterecek bir üst teşkilat kurulacaktır.¹ *Milli İttihad Teşkilatı* ise 1925'li yıllara kadar varlığını sürdürecektir.

Türk Subaylarının Buhara ve Harezm Halk Cumhuriyetlerindeki Çalışmaları

Cemal Paşa'nın Afganistan'a gidişinden kısa bir süre sonra Sovyet Hükümeti, Buhara Emirliği üzerine askerî harekât başlattı. Eylül başında Buhara'nın düştüğü ve burada Genç Buharalıların bir hükümet kurdukları haberi geldi. Bunun üzerine Harezm Halk Cumhuriyetine gitmek üzere hazırlanan 15 Türk subayının 6'sı Hive'ye, 9'u da Buhara'ya gittiler.² Bu arada Fergana bölgesine gidecek subaylar da belirlenmiş, kalan subaylar ise Bakü üzerinden Türkiye'ye gönderilmişlerdi. Türkistan Otonom Sovyet Cumhuriyetinde milli komünistlerin tasfiyesi, Taşkent, Semerkant gibi şehirlerde görev yapmakta olan Türk subaylarının çalışmalarını bir hayli zorlaştırmış gibiydi.

Buhara'da kurulan Genç Buharalılar Hükümeti ise Türkistan coğrafyasındaki eski cedidleri, yeni devletin kuruluşuna yardımcı olmaları için bölgeye toplamakta ve Türk subayları için de uygun bir ortam sunmaktaydı. Bu nedenle 1920 yılı sonlarında Türkistan'daki Türk Subaylarının bir kısmı daha Buhara'ya geldiler ve çeşitli alanlarda görevlendirildiler. Enver Paşa'nın yaveri Muhiddin Bey, Buhara'ya geldikleri tarihte Buhara Şuralar Cumhuriyeti'nde görev yapan Türk subaylarının sayısını on iki olarak vermekte ve "*Buhara'nın askeri, mülki bütün idare işlerine, maarif hareketlerine bunlar hâkim olmuşlardı*" demektedir.³

¹ Üst teşkilat için seçilen isimde *İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadi*'nden esinlenildiği görülmektedir. Yalnızca *İslam* yerine *Orta Asya Milli Avami* kelimeleri konularak teşkilatın yerel ve milli bir niteliği olduğu vurgulanmağa çalışılmış, *İttihad* yerine ise *İttifak* kelimesi kullanılmıştır. Teşkilatın programı tamamen Türkistan'a özgü olup, o dönemde Türkistan'da kurulan *Terakkiperver Cedidler* ve *Sosyalist Erk* Fırkalarının birleştiği 7 maddelik bir platform şeklindeydi. (Togan, *Hatıralar*, s. 366)

² Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa* – Osman Avni Bey'in Enver Paşa'ya mektubu- s. 176. Buhara'ya giden Türk subay grubu, Binbaşı Osman Avni Bey (Harputlu) başkanlığında Yüzbaşı Emin Bey, Ütgm. Mehmet Sadık (Samsunlu), Teğmen Kâzım (Baykal), Ütgm. Nafi Manastırlı, Yd. sb. Mehmet (Ayaşlı), Yd. sb. Halil (Bartınlı), Tüfekkçi Arif ve Mizıka Hocası Sait Cemal'den oluşmaktaydı. Bkz. Çakıröz, *Çarlık ve Bolşevik Rusya'da 10 Yıl*, s. 64

³ Muhiddin Bey, *Yaver: Muhiddin Bey'in Hatıraları*, s. 99.

Diğer taraftan Genç Buharalıların oluşturduğu halk cumhuriyeti çok büyük problemlerle karşı karşıyaydı. İlk olarak arazi reformu kanunu çıkarıldı ve topraksız köylüye toprak dağıtılması ile ilgili bir düzenleme yapıldı. Su kaynakları millileştirildi. Devletin egemenliğini, ülkenin yönetim tarzını ve vatandaşların haklarını düzenleyen bir anayasa hazırlandı. Bu arada Emirlik döneminde resmi dil olan Farsçanın yerine Türkçenin resmi dil olduğu kabul edilmişti.¹ Genç Buharalıların programı, proletarya diktatörlüğü gibi kavramların çok uzağında, milli sloganlarla dolu bir programdı. Moskova'daki komünist liderler için bu yönetim “sosyalist olarak bile nitelenemeyecek” bir rejimdi. Fakat ülkenin Sovyetlere katılması açısından iktisadi ve psikolojik şartlar henüz yeterince olgunlaşmamıştı, bu nedenle de bu rejime geçici olarak izin verilebilirdi. 4 Mart 1921 tarihinde Buhara Halk Cumhuriyeti ile Sovyet Rusya Hükümeti arasında bir ittifak anlaşması imzalandı. Bu anlaşmayla Sovyetler Buhara'nın bağımsızlığını onaylamaktaydı.² Benzer bir süreç, aynı yılın başlarında Harezmi Halk Cumhuriyeti için de yaşanmıştı. 1921 yılı içerisinde yapılan Buhara Halk Temsilcileri İkinci Kongresi, Cumhurbaşkanlığına Osman Hoca'yı seçti. Feyzullah Hocayev'in başbakanlığı devam ediyordu.

Buhara Cumhuriyetinin ordusu yoktu ve en kısa sürede düzenli bir ordu kurulmalıydı. Bu amaçla mecburi askerlik yasası çıkarıldı.³ Türk subaylarından Ali Rıza Bey, harbiye nazırlığı müsteşarlığına, Hayri Bey ise harp okulu müdürlüğüne getirilmişti. Askeri birliklerin kuruluşu ve eğitim çalışmaları, Ali Rıza Bey'in denetimindeki Türk subayları tarafından yürütülmekteydi.⁴ Kısa bir süre içerisinde mevcudu 10 bine ulaşan bir milis gücü oluşturuldu. Bu gelişmeden rahatsız olan Moskova, Buhara ordusunun Taşkent'teki Türkistan Askeri İdaresine bağlanmasını istedi. Fakat Buharalı yöneticiler, Buhara ordusunun yönetiminin kendilerinde olması konusunda ısrarcı oldular. Osmanlı subaylarından Kâzım Baykal Bey Buhara emniyet genel müdürü olarak atanmıştı. Yardımcısı, bir diğer Osmanlı subayı, Bartınlı Halil idi. Yüzbaşı Hasan Bey Tirmiz garnizon komutanı, Erzurumlu Osman Çavuş da milis müdürü olarak görev yapmaktaydı.⁵ Bu arada bazı Türk subayları, Buhara'nın bağımsızlığını korumak amacıyla kurulan *Buhara İstiklâli* isimli teşkilata katılmışlardı.⁶

¹ Allworth, *Central Asia*, s. 246

² Hayit, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*, s. 264

³ Hocayev, *Tanlanmış Asarlar*, c. 1, s. 262

⁴ Osman Avni Bey 1921 yılı şubat ayında kurulan askeri talimghahta Türk subayları idaresinde 75 subay adayının eğitildiğini belirtir.

⁵ Buhara'daki Osmanlı askerlerinin en yaşlısı olan Osman Çavuş'un Osmanlı ordusundaki rütbesi başçavuş idi. Bolulu Hüseyin Çavuş Buhara'daki Harbiye okulunda, Kastamonulu Kadri Çavuş da sivil bir okulda görev yapmaktaydılar. Ayrıca çok sayıda Osmanlı askeri mevcuttu. Bu askerlerin en çok tanınanları Cezayirli Hacı Mahmud, Bolulu Hüseyin ve Edimli Osman Baba'dır.

⁶ Abdürreşidhanov, *Hatıralarımdan*, s. 30

Cumhuriyet Ekonomik Konseyi başkanlığına getirilen ve kısa bir süre de eğitim nazırı olarak görev yapan Fıtrat, özellikle kültür alanında Buhara'nın Rus hâkimiyeti altına girmemesi için çok büyük bir çaba sarf etmekteydi.¹ Cumhuriyet sembolleri büyük ölçüde Osmanlı sistemine göre düzenlenmiş olup yönetimde kullanılan yazı ve dil konusunda Türkiye'den esinlenilmişti. Buhara hükümetinin çok yoğun bir şekilde üzerine gittiği konulardan birisi de eğitimin yeniden düzenlenmesiydi. Medreselerin yerine modern okullar kurulmağa çalışılıyordu. Askeri alanda görevli olmayan Türk subayları bu okullarda ders vermekteydiler. Okullara öğretmen yetiştirilmek üzere hızlandırılmış kurslar başlatılmıştı. Bu kurslar da Türk subaylar tarafından yönetilmekteydi.²

Buhara yönetiminin önüne çıkan önemli sorunlardan birisi de cumhuriyetin doğu kesimlerinde başlayan Basmacı isyanlarıydı. Belcivan'da Devletmend Beg, Kôlâb'da Aşur Beg, Korgantepe'da Togaysarı, Darvaz'da Eşan Sultan, Karategin'de Fuzeyl Maksum,³ Karadağ'da Abdurrahim Bey ve Duşanbe taraflarında İbrahim Lakay isyan halindeydi. İsyancılar sadece Ruslara karşı savaşıyorlardı. Hanlığın yıkılması sırasında Buharalı cedidlerin Sovyet kuvvetleriyle iş birliği yapmış olmaları nedeniyle yeni hükümete de karşıydılar ve onları Ruslarla eşdeğer kabul etmekteydiler. Hükümet, Doğu Buhara'da kontrolü sağlamak için büyük çaba gösteriyor, fakat başarılı olamıyordu. İsyancı liderlerle görüşmeleri yürütmek üzere görev verilen Osman Hoca'nın cumhurbaşkanı olması ve yerine atanan akrabası Ata Hoca'nın Buhara'ya geri çağırılmasından sonra bu görev Türk subaylarından Süreyya Bey'e verildi. Buhara Halk Cumhuriyetinin Doğu Buhara temsilciliği unvanı verilen Süreyya Bey, basmacı liderleriyle görüşmeleri yürütecek ve 1922 sonlarına kadar bu görevini sürdürecektir.⁴

Osman Avni Bey'in raporlarından anlaşıldığı kadarıyla Harezmi Halk Cumhuriyetine giden altı subayın katılımıyla Hive'deki subay mevcudu sekize çıkmıştı. Bunların altısı subay talimgâhında, ikisi de eğitim işlerinde çalışmaktaydılar.⁵ Rıdvan ve Hüseyin Beylerin önderliğinde, Hive'de bir harp okulu açılmış ve birkaç küçük subay bölüğü yetiştirilmişti.⁶ Daha sonraki dönemde Yüzbaşı Hasan komutasında bir birlik Beyaz Rus kuvvetlerine karşı sürdürülen

¹ Ne yazık ki Fıtrat'ın bu görevleri fazla uzun sürmeyecek ve 1922 yılında Sovyetlerin baskısıyla görevlerine son verilecektir.

² Raci Çakıröz bu kursların Emir'in evlerinden birisi olan Sitare-i Mahî Hassa Sarayında yapıldığını anlatır. (Çakıröz, *Çarlık ve Bolşevik Rusya'da 10 Yıl*, s. 73). Osman Avni Bey Buhara'ya gelir gelmez başlattıkları öğretmenlik kurslarında 3 ay içerisinde 111 Türkistanlının yetiştirildiğini ve bunların okullara müdür ve öğretmen olarak gönderildiğini, Buhara'da yeni açılan 35 okulun öğretmenlerinin bu şekilde yetiştirildiğini yazmaktadır. (Osman Avni Bey'den Enver Paşa'ya 5 Nisan 1921 tarihli mektup, Yamauchi, 177)

³ Bazı kaynaklarda Mahdum olarak geçmektedir.

⁴ Baysun, *Türkistan Milli Hareketleri*, s. 44.

⁵ Osman Avni Bey'den Enver Paşa'ya 23 Mayıs 1921 tarihli rapor, Yamauchi, *Hoşnut olamamış Adam-Enver Paşa*, s. 217-219

⁶ *Türkistan'da Askerlik Meselesi*, Yeni Türkistan (1928), Sayı 9, Nisan, Sayfa: 1-6.

mücadeleye katılmak üzere cepheye gönderilmiştir. Halk Cumhuriyeti Maarif Komiseri Molla Bekcan Türkiye’de öğrenim görmüş aydın bir insandı. Dolayısıyla Hive’ye gelen Türk subaylarını, bu cumhuriyetin lağvedildiği döneme kadar, yoğun bir şekilde eğitim alanında kullanacaktır.¹

Türk Kurtuluş Savaşı’nın Türkistan’daki Yansımaları

1918 başlarında Bolşevikler tarafından yıkılan Hokand Muhtariyeti’nin Cumhurbaşkanı Mustafa Çokayoğlu, 1919-1921 yılları arasında Tiflis’teydi. Bu dönemde yayın çalışmaları yürüten Çokayoğlu, Tiflis’teki kuvay-ı milliye temsilcisi Kâzım Bey (Dirik) ile çok sıkı bir diyalog kurmuş, *Vol’ny Goretz* ve *Gortsi Kavkaza* gibi dergilerde, başta Ermeni meselesi olmak üzere Osmanlı Devleti ile ilgili yazılar yazmıştı. Anadolu’da başlayan milli mücadele döneminde ise, Kâzım Beyden aldığı bilgilerden yararlanarak kendi çıkardığı *Şafak* gazetesinde, *Anadolu Mektupları* adı altında makaleler yayınladı. Lozan Konferansı döneminde Paris’te olan Çokayoğlu, Ermeni Cumhurbaşkanı Aharonyan tarafından hazırlanan ve Rusya Türklerinin Türkiye’ye karşı Ermenileri desteklediklerini gösteren sahte bir belgeye cevap olarak, diğer Dış Türk temsilcileriyle birlikte bir memorandum hazırlayacak ve Lozan Konferansına gönderecektir.²

Türk Kurtuluş Savaşı, Komünist Partisi içerisinde Moskova’ya karşı örtülü bir mücadele yürütmekte olan Türkistanlı liderler için bir ilham kaynağı olmuştur. Bu liderler, Kemalist hareketin antiemperyalist niteliğini ön plana çıkararak kendi bölgelerinin bağımsızlığı için bir araç olarak kullanmak istemişlerdir. Türkistanlı komünist liderlerden Turar Rıskulov’un 1921 yılında Moskova’da toplanan Bütün Rusya Türk Halkları Komünistleri 2. Toplantısında yaptığı konuşma bu algıyı çok iyi yansıtmaktadır:

“Bugün tarih sahnesinde emperyalizme karşı verdiği savaşla Doğu’nun pek çok halkını arkasından sürükleyen yeni bir Türkiye var. Bizim elimizde Türkistan’da ve bütün Doğu’da toplumu arkasından sürükleyecek, toplumu Sovyet Devletine çekecek çok önemli bir Kemalist ayaklanmanın tecrübesi var... Kemalist Türkiye, emperyalizmin en amansız düşmanıdır. Her milletin, kendi hayat tarzı içerisinde yaşama hakkı bulunduğunu, bütün dünyaya bizim Sovyet devletinden önce Kemalist Türkiye haykırması ve göstermiştir. Bu Türkiye, bizim anlayışımız içerisinde, şu anda dünya milletleri arasında bizim en yakın dostumuzdur... Bugün Kemalist Türkiye, Türkistan topraklarında Türk halkının yaptığı devrimin yöneticiliğini Rusya Meclisi yapamaz diyor. Bu sözlerin doğruluğunu kabul etmemiz gerekir. Çünkü işi biz, bütün halklar birlikte yaptık, fakat Ruslar,

¹ Andican, Osmanlı’dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya, s. 384

² Kara, *Türkistan Türklerinin Kurtuluş Savaşına Katkıları*, s. 8

aynı Çar adamları gibi hareket ederek başımızda oturmak istiyorlar. Gelin eşit şartlar içinde olalım diyoruz, kabul etmiyorlar. Eşitlik istedik diye bizi Pantürkist olmakla suçluyorlar. Bu yüzden ben Pantürkist olmaktan gurur duyuyorum”¹

Yine Rıskulov, Rus Komünist Partisi temsilcisi olarak katıldığı Azerbaycan Komünist Partisi'nin III. kongresinde (11 Şubat 1921) yaptığı konuşmada Sovyet Devrimi'nin ve Türkiye'deki kurtuluş hareketinin anti-emperyalist özelliklerine değinerek, her iki hareketin birlikte mücadele etmesi gerektiğini vurgulamakta ve bu gerçeği erkenden fark eden Nerimanov'u överek şunları söylemektedir:

“Azerbaycan Komiserler Kurulu Başkanı Nerimanov bu gerçeği zamanında fark etmiş ve ileri bir adım atarak Türkiye'deki Kemalist hareket ile ilişki kurmuştur. Bu alkışlanacak bir davranış şeklidir. Huzurlarınızda kendisine teşekkür ediyor ve aynı yolda devam etmesini diliyorum.”²

Rusya'daki Türk komünistlerinin ileri gelenlerinden Sultan Galiyev, “Asya ve Avrupa Türk Halklarının Sosyo-Politik, Ekonomik ve Kültürel Gelişme Temelleri Üzerine Tezler” başlıklı çalışmasında “Avrupalı yöneticiler Türkiye'nin gövdesinden parçalarını koparmayı başardılar. Ama Türkiye'yi parçalamayı başaramadılar. O yaşadı ve yaşayacak. Bize göre o sadece yaşamakla kalmayacak, eskiden onun olan, ondan Avrupa'nın zoruyla koparılan parçalarına, Yakın Doğu'nun geri kalanına da hayat verecek” demektedir.³

Osmanlı Devleti'nin savaşta yenilmesinin Türkistan Türkleri arasında yarattığı büyük üzüntü, Kurtuluş Savaşı'nın başlamasıyla birlikte, yerini ümit ve heyecana bırakmıştı. Ünlü Kazak Şairi Mağcan Cumabay, Osmanlı'nın yenilgisi üzerine yazdığı *Uzaktaki Kardeşime* başlıklı uzun şiirinde bu duygularını “*Durup dinlenmeden hürriyete atılan Türk İnsanı/ Gerçekten kuvvetten düşüp hastalandı mı?/ Yüreğindeki ateş sönüp damarında kaynayan ata kanı kurudu mu?/ Kardeşim sen o tarafta, ben bu tarafta kaygıdan kan yutuyoruz / Kul olup yaşamak bizim adımıza lâyük mü ?/ Gel, Altay'a, ata mirasımız altın tahta gidelim*” diyerek ifade etmekteydi.⁴

Kurtuluş Savaşı, Türkistanlı entelektüellerin yakından izlemeğe çalıştıkları bir olaydı. Kırgız şairi İsmail Sarıbayoğlu, *İngilizler Türklere Saldırırken Yazılan*

¹ Ordalı Konuratbayev, *Turar Rıskulov, Koğandık, Sayasi Jene Memelekettik Kızmeti*, s. 5 (Adıgüzel, s. 196-197'den nkl)

² Adıgüzel, *Milli Komünizmin Öncüleri: Turar Rıskulov*, s. 260

³ Galiyev, *Bütün Eserleri*, s. 669

⁴ “*Çark ırıp erke umılğan Türk canı, çını men avırdı ma bitip halı?/ Ot sönüp cürektegi kurudu ma / Kaynağan tamırdakğı ata kanı? Bavrım! Sen o cakta men bu cakta, kaygıdan kan cutamız / Bizdin atka layık pa kul bolup turuv; Kel ketelik Altay'ğa, ata miras Altın Takka / Tamir, Mağcan Cumabay Ölenderi*, s. 264-266

Şiir başlıklı çalışmasında “*Uyan Kırgız uykudan/ İstanbul Türk'ten ayrılıyorsun/ Oldular grup grup/ Beyazlar bir grup/ Amerika, Sarı Rus/ Önüne kattın Türk'ümü/ İmkânın varsa koş yardım et*” şeklindeki satırlarıyla Anadolu Türklüğü ile Türkistan Türklüğünün mücadelesi arasındaki paralelliği ön plâna çıkarmaktadır.¹

Meşhur Özbek Şairi Çolpan ise, Anadolu'nun Muzaffer Ordularına ithaf ettiği *Tufan* başlıklı şiirinde, İnönü ve Sakarya savaşlarını kazanan Türk ordusuna seslenerek Misak-ı Milli sınırlarına ulaşınca kadar ilerlemeleri talebinde bulunuyor, emperyalist güçlerin Anadolu'da yaptıkları ile Türkistan'da yapılanları özdeşleştiriyordu:

*“Ey İnönü, Ey Sakarya, Ey İstiklâl Erleri,
Milli Misak alınınca toktalmastan ilgeri!
Bilemez kim katar katar kışlaklar,
Sinesige non toldırgan kışlaklar,
Ot içinde şunun için olišni,
Artıv körüp anı otka saldıñız,
Anı kanga, okka, otka saldıñız,
Fakat bu kün tatlı bir oç aldıñız,
Yene bir kor tarihlerde kaldıñız!
Ey istiklâl, Ey Sakarya, Ey İnönü erleri,
Yür, mazlûmlar tûfanının oç alğuşi selleri !”²*

Bu şiirdeki satırlardan da anlaşılacağı gibi, Türkistanlı aydınlar, Anadolu'daki milli mücadeleyi, sanki kendi ülkelerinde cereyan ediyormuş gibi, bütün ayrıntılarını bilecek kadar yakından izlemekteydiler.

Türk ordusunun 26 Ağustos 1922 tarihinde başlattığı Büyük Taarruz, Başkumandanlık Meydan Savaşı'nın kazanılmasıyla sürdürülmüş ve 9 Eylül günü İzmir'in ele geçirilmesiyle sonlandırılmıştı. Anadolu'da devam eden mücadele Türkistan Otonom Sovyet Hükümeti'nin yayın organı olan *Türkistan* gazetesi başta olmak üzere bölge basınında neredeyse günü gününe ve ayrıntılı biçimde yer almıştır. *Türkistan* gazetesinin 7 Eylül çıkışlı bir haberinde, Mustafa Kemal Paşa'nın 30 Ağustos zaferinden sonra yayınladığı bildiriye yer verilmiş, Türk ordusunun amacının Adalar Denizine (Ege ve Akdeniz) ulaşmak olduğu şeklindeki görüşü aktarılmıştır. Ordunun İzmir'e yönelik harekâtı sırasındaki başarıları ise “*Kahraman Türk ordusunun zaferleri: 50 bin Yunan askeri öldürüldü ve ordu İzmir'e 40*

¹ *Oygon Kırgız uykudan / Stambol Türktön ayrıldın / Bolup aldı ar bölök / Ak cinister bölök / Amerika, Sarı Orus / Aydap yürdü Türkündü / Aylan kelse sen boluş.”* Kara, *Türkistan Türklerinin Kurtuluş Savaşına ve Cumhuriyete Katkıları*, s. 9.

² “*Ey İnönü, Ey Sakarya, Ey İstiklâl Erleri, Milli Misak alınınca kadar hiç durmadan ileri / ... / Bilemez ki sıra sıra kışlaklar/ sinesinde ekmek dolu topraklar / Ateş içinde onun için ölmeyi/ göze alıp canınızı ateşe attınız / Fakat bugün tatlı bir oç aldıñız/ Bir kez daha tarihlerde kaldıñız/ ... /Ey istiklâl, Ey Sakarya, Ey İnönü erleri/ Yürüyün mazlumlar tufanının oç alıcı selleri”*, Özbay, Çolpan'ın Şiirleri, s. 328-331.

kilometre yaklaştı” şeklinde verilmiştir. Aynı tarihlerde çıkan bir başka haberde de düşmanın 400 subayının ve 10 bin askerinin tutsak alındığı, İngiltere’nin Yunanistan’a savaşı bitirerek Anadolu’yu boşaltmak konusunda baskı yapmak zorunda kaldığı belirtilmektedir.¹

Gazetenin 22 Eylül tarihli sayısında yayınlanan “*İnkılâpçı Türkiye’nin Zaferleri ve O’nun Beynelmîlel Önemi*” başlıklı makalede Yunanlıların yenilerek İzmir’in ele geçirildiği anlatılmakta, Avrupalı emperyalistlerinin Türkiye’yi ele geçirme planlarının başarısızlığa uğradığı ve devrimci Türk ordusunun onlara engel olduğu belirtilmektedir.²

Türkiye’nin kazandığı bu büyük zafer Türkistan’da ciddi yansımalara neden oldu. 6 Ekim günü Taşkent’te çok büyük bir miting düzenlendi. Konuyla ilgili bilgi veren *Türkistan* gazetesi “*Türk Ordusunun Son Zaferi Dolayısıyla Büyük Gösteri*” başlığı altında iki makale yayınladı. Bu yazılarda miting hakkında şunlar yazılmaktadır.

“Taşkent’in Eskişehir semtindeki Cuma Meydanı saat 9’da Müslümanlarla doluydu. Adamların yüzlerindeki memnuniyet onların bugünü önceden beklediklerini gösteriyordu. Göstericilerden Şayhantahur Meydanına gitmeleri istendi. Halk oraya bir ırmak gibi aktı. Orada millet toplanmıştı. Yenişehir’den Kızıl Ordu askerleri, bayraklarını yükselten öğrenciler, sivil toplum grupları, işçiler ve diğerleri geldi. Fırka Başkanı Abdulhay, Türkkommissiya üyelerinden Rudzutak ve Mahkeme-yi Şer’iyye Başkanı Zahiriddin A’lam konuşmalar yaptılar.

*Avrupa devletlerinin yüzyıllardan beri Türkiye’yi istila etmeğe çalıştığını, Büyük Dünya Savaşı’ndan sonra provokasyon ile Türk topraklarını işgal ettiklerini ve Türk Devletinin ölümünü ilan ettiklerini belirten Rudzutak, ‘Türkler için bu tür tahkirlere dayanmak çok ağırdı. Mustafa Kemal, milliyeti horlanan Türk işçilerini ve çiftçilerini topladı; Ankara’da orduyu teşkilatlandırdı ve Yunanlılara savaş açtı. Ankara orduları savaş meydanlarında düşmanlarını tarumar etti. Türk ordusunun bu zaferleri çok büyük bir galebedir. Türkiye’nin bu galibiyeti İngiltere’nin mağlubiyetidir. Sovyetler Hükümeti Türk Ordusunun her zaferini sevinçle karşılamaktadır’ demiştir.*³

¹ *Türkistan Gazetesi* 7 Eylül 1922 tarihli nüsha.

² *Türkistan Gazetesi*, 22 Eylül 1922 tarihli nüsha.

³ *Türkistan Gazetesi*, 12 Ekim 1922 tarihli nüsha

Zahiriddin A'lam Türklerin dünya tarihindeki büyük hizmetlerini ve savaş meydanlarındaki kahramanlıklarını anlattıktan sonra Türk şehitlerinin ruhuna Kur'an okunması, dua edilmesi ve taziye bildirilmesi isteğinde bulundu... Halk Mustafa Kemal'e tebrik gönderilmesini talep etti. Abdülhay konuşmasında 'Türkiye ordusu 8 gün içinde Yunanlıları denize süpürdü attı. Mustafa Kemal'in amacı Marmara Denizine kadardı. Şimdi o maksadına yakınlaşmış, İstanbul'un kapısına ulaşmıştır. Türk ordusunun kesin zaferini kutluyorum. Yaşasın kahraman Türk Ordusu!' dedi. Halk bu sözleri alkışla karşılamış, daha sonra Türkiye Milli Marşı okunmuştur. O gün Taşkent'in bütün camilerinde Türkiye'nin zaferi dolayısıyla konuşmalar yapılmış ve dua edilmiştir.¹

Benzer bir meydan mitingi 12 Ekim tarihinde Buhara'da gerçekleştirilmiştir. Buhara Cumhuriyeti Nazırlar Reisi Ata Hoca, Merkezi İcra Reis Muavini Eminov, Maarif Nazırı Karı Yoldaş Polatov ve Rusya'nın Buhara Temsilcisi Fonştayn bu mitinge katılarak konuşmalar yaptılar. Bu büyük halk mitinginden sonra Buhara halkı tarafından Mustafa Kemal Paşa'ya büyük zaferini kutlayan ve bu zaferin Buhara halkı tarafından da coşkulu bir mitingle kutlandığını belirten bir telgraf gönderildi.

Söz konusu mitingleri takiben Türkistan'da ve Buhara'da Türkiye'ye yönelik destek mahiyetindeki toplantıların devam ettiği, Anadolu'daki mücadeleye doğrudan katkı sağlamak amacıyla yardım kampanyaları düzenlendiği görülmektedir. 12 Ekim 1922 günü Taşkent'teki Türkistan Komünistler Üniversitesinde büyük bir toplantı düzenlenmiş ve Anadolu'da devam eden mücadele konusunda ayrıntılı değerlendirmeler yapılmıştır. 1 Kasım tarihli "Türlere Yardım İşı" başlıklı gazete haberine göre, Devrimci Türkiye Hükümetine Türkistan Otonom Sovyet Hükümeti tarafından yapılacak askeri ve iktisadi yardım konusunu düzenlemek amacıyla bir kurul oluşturulduğu ve bu kurulun devlet tarafından onaylanarak çalışmalarına başladığı bildirilmektedir.²

Doğu Türkistan'da yaşayan halk da Anadolu'da devam eden bağımsızlık mücadelesini çok yakından izlemekte, başarısızlıklara üzülme ve zaferlere sevinmekteydi. 1920 yılında oğluyla birlikte Doğu Türkistan da seyahat etmekte olan Abdürreşid İbrahim anılarında bu konuyu şöyle anlatmaktadır:

"Konuşmalar yaparak memleketi dolaşmağa başladık. Müslüman halk bir konuda son derece üzüntülüydü. O da Yunanlıların Sakarya'ya, Ankara yakınlarına kadar gelmiş olmasıydı... Çiho bölgesine geldiğim zaman, bir

¹ Türkistan Gazetesi, 18 Ekim 1922 tarihli nüsha

² Türkistan Gazetesi, 20 Ekim ve 1 Kasım tarihli nüshalar.

*gece yarısı oturduğum odanın penceresi vuruldu ve bir ses bana 'Halife'nin askeri İzmir şehrini kâfirlerin elinden aldı. Müslüman cemaat camide toplandı. Sizi bekliyorlar' müjdesini verdi"*¹

Türkistan Basını, Lozan sürecini ve zafer sonrasında Türkiye'de ortaya çıkan gelişmeleri yakından izlemeyi sürdürmüştür. Bu dönemdeki haberlerin, büyük ölçüde, Mustafa Kemal Paşa odaklı olduğu dikkat çekmektedir ve Alaşehir, İzmir, Bursa gibi şehirlerde yaptığı konuşmalarla ilgili ayrıntılı haberler yayınlanmıştır. Haberlerin özellikle Türkiye'nin tam bağımsızlığı ve Türkiye'de yapılması plânlanan reformlara vurgu yapacak şekilde düzenlenmiş olması ilginçtir. İzmir yakınlarındaki Alaşehir'de yaptığı konuşmadan şu satırlar ön plâna çıkarılmıştır:

*"Milletimizin kendi istiklâlini nasıl savunduğunu bütün dünya çok iyi biliyor. Halk hâkimiyeti ve Türkiye istiklâliyetine karşı harekette bulunan düşmanları tarumar edeceğiz. Bugüne kadar bizim galibiyetlerimiz mızrak galebeleriydi. Bundan sonra iktisat ve bilim alanlarında da zafer kazanmamız gerekmektedir"*²

Mustafa Kemal Paşa'nın Bursa konuşmasının altı çizilerek verilen bölümleri şöyledir:

*"Savaş sebebiyle bozulan vilayetlerimizi imar ve islah etmek ve Türkiye'de sanayi diriltmek için yabancı sermaye celp edilmelidir, ama bundan Türkiye'nin zarar görmemesi lazımdır. Hindistan'ın İngiltere'ye birçok arazi ve mülklerini kiraya vermesi sebebiyle helâk olduğunu unutmamamız lazımdır... Düşmanlarımız Türkiye'deki inkılâbı hareketlerin başarısızlığa uğrayacağını düşünüyorlar, bu sebeple de sulh yapma işini uzatıyorlar. Yeniden savaş başlarsa bunun sorumluluğu Türkiye'yi bitirmeye çalışan devletlere düşecektir... Biz sultan hükümetini kaldırdık, yabancı ülkelerle yapılan savaşlarda olduğu gibi, kendi yurdumuzdaki gericilere karşı savaşlarda da çok kan döktük. Bizde güç ve kuvvet var, düşmanlarımızdan korkmuyoruz, amacımıza ulaşacağız"*³

¹ Türkoğlu, *Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim*, s. 88

² *Türkistan Gazetesi*, 15 Şubat 1923.(Kahhar'dan nkl.) Türkistan gazetesinde Mustafa Kemal Paşa'nın İzmir dolaylarındaki Alaşehir'da yaptığı konuşma olarak verilmiştir. Atatürk 25 Ocak günü Alaşehir'de bir konuşma yapmıştır. Dolayısıyla gazete haberinde yazılan Alaşehir Alaşehir olmalıdır

³ *Türkistan Gazetesi*, 18 Şubat 1923 (Kahhar'dan nkl.)

Yukarıdaki haberde, gerçek anlamda bağımsızlığın ne anlama geldiği konusu Mustafa Kemal Paşa'nın ağzından işlenerek, satır aralarında Rusya'nın Türkistan'daki sömürgecilik uygulamaları ile ilgili göndermeler yapılmaktadır. Türkistan Gazetesinin daha sonraki sayılarında Kemal Paşa'nın Millet Meclisinde yaptığı konuşma (11 Mart sayısı), Adana gezisi (31 Mart sayısı), yeniden meşruti sisteme dönülmeyeceğine ilişkin meclis konuşması (12 Nisan), Fethi Bey'in Türkiye'deki siyasi akımlarla ilgili konuşması (13 Nisan) gibi haberler çıkmıştır.

Türkistanlı ziyalı kadroların tarihsel süreci farklı bir bakış açısıyla değerlendirerek, Sovyet Devriminin başarılı olması konusunda Türkiye'ye rol biçmeleri bir diğer ilginç gelişmedir. 13 Nisan 1923 tarihinde Taşkent Tatar Bilim Yurdunda "*Türkiye İnkılabının Kısaca Tarihi ve Onun Ehemmiyeti*" başlıklı bir toplantı düzenlenmiştir. Konuşmacı Şerif Manatov, Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi ve yıkılması dönemini değerlendirdikten sonra "*Türkler Rusya'daki inkılabı biz yaptık demektedirler ve bunda da haklıdırlar*" şeklinde bir yorum yapmıştır. Manatov'a göre eğer Osmanlı Devleti savaşa katılarak boğazları kapatmamış olsaydı müttefik güçlerin Çar Rusya'sına yönelik silah ve mühimmat desteği devam edecek ve muhtemelen Almanya birkaç ay içerisinde savaşı kaybedecekti. Bu durumda Rusya'da Çarlık devam edeceği için Sovyet Devriminin gerçekleşme şansı da olmayacaktı.¹

Genç Türkiye Cumhuriyeti ile ilgili haberler ve yorumlar Türkistan Otonom Sovyet Cumhuriyetinin dağıtılarak yeni Türk Cumhuriyetlerinin oluşturulduğu döneme, yani, 1924 ortalarına kadar devam edecektir.

Mustafa Kemal Paşa'nın Türkistan Politikaları

Türkistanlılar ile Anadolu'daki bağımsızlık mücadelesi arasındaki ilk resmi temas 1919 yılı ortalarında Batı Anadolu bölgesinde Kuvay-ı milliye'yi organize eden Albay Kâzım Özalp arasında gerçekleşmiştir. Sovyet Rusya Komünist Partisi Örgütlenme Bürosu tarafından Sovyet temsilcisi olarak Türkiye'ye gönderilen Türkistanlı Yusuf Yusupov Balıkesir'de Kâzım Özalp'i ziyaret etmiş kapitalistlere karşı mücadele etmek koşuluyla silah, cephane, para ve Türkistanlı askeri birliklerle yardımcı olacaklarını söylemiştir.² Yusupov, Özalp ile görüşmesinden sonra İstanbul'a dönmüş ve burada İngilizler tarafından tutuklanarak sürgüne gönderilmiştir.³

Mustafa Kemal Paşa, Anadolu mücadelesinin ilk yıllarından itibaren Orta Asya'daki gelişmeleri çok yakından izlemekteydi. Bu bölgedeki gelişmelerin sadece o coğrafyadaki Türklerin geleceğini değil, Anadolu'nun geleceğini de etkileyeceğini çok iyi biliyordu. Türkistan'da devam eden Basmacılık hareketlerinin Rusya'ya, Afganistan-Hindistan sınırındaki Peştu kabileleri ile ilgili sorunların da İngiltere'yi meşgul edeceğinin farkındaydı. Ayrıca Taşkent'te örgütlenen ve Türkistanlı

¹ *Türkistan Gazetesi*, 18 Nisan 1923

² Özalp, *Milli Mücadele*, c.1, s. 74.

³ Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, s. 190.

komünistler tarafından desteklenen Hint ihtilâlcilerinin ve Afganistan-Rusya'ya yakınlaşmasının İngiltere için kâbus senaryolarına neden olduğunun bilincindeydi. Bu karmaşanın ve risklerin devam etmesi, İngiltere'nin Türkiye üzerindeki baskısının hafiflemesi anlamına geliyordu.¹

Kurtuluş savaşının başlangıç yıllarında, Mustafa Kemal Paşa'nın Rusya Türkleri ile ilgili düşünceleri, Şark Cephesi Kumandanlığına gönderdiği 1 Aralık 1920 tarihli ayrıntılı talimatında çok açık olarak belirtilmektedir. Henüz Sovyetler Birliğiyle doğrudan ilişkilerin başlatılmamış olduğu bir dönemde yazılan bu talimatın üçüncü maddesinde, Rusya Müslümanlarının muhtariyetlerinin genişlemesine ve Hilafet makamına olan bağlılıklarının arttırılmasına çalışılacağı belirtilmekte, fakat bu çalışmaların İslamcılık ve Turancılık kisvesi altında değil, bütün Türk ve İslam kavimlerinin hürriyet ve medeniyetten yararlanması ilkesi altında yürütülmesi gerektiğine işaret edilmektedir. Amaç, Rusya'nın hassasiyetlerini kaşımamaktır. Talimatın 13'üncü maddesinde Rusları gücendirmeden, Azerbaycan'ın tam bağımsız bir devlet olması yönünde çalışılması, 15'inci maddede, benzer çabaların Şimali Kafkasya Cumhuriyeti için de gösterilmesi istenmektedir. Eğer mümkün olursa Gürcistan'a bağlı olan Abaza ve Çerkez bölgelerinin, halkı Müslüman olması dolayısıyla Azerbaycan'a ilhaki konusunda Rusların ikna edilmesi yönünde politika sürdürülecektir. Görüldüğü gibi, Mustafa Kemal Paşa, Bolşeviklerin henüz bu bölgelerde kesin hâkimiyet elde edemedikleri bir dönemde Kafkasya'da izlenecek siyasetin, Mondros Mütarekesinden önceki siyasi koşullara göre şekillendirilmesinden yanadır.²

Mustafa Kemal Paşa, İttihat ve Terakki Liderlerinin bu coğrafyada gösterdikleri faaliyetler konusunda pragmatik bir yaklaşım göstermekteydi. Daha Erzurum ve Sivas Kongreleri döneminde Talat Paşa'ya gönderdiği bir mektupta Misak-Milli sınırları içerisindeki bölgelerin işgalden kurtarılması için Heyet-i Temsiliye'nin kurulduğunu haber verdikten sonra, Halil Paşa ile Sivas'ta görüştüğünü, kendisini Azerbaycan'a gönderdiğini, Nuri Paşa'nın da Kafkasya'da faaliyete geçmesi için gerekli çalışmaların yapıldığını belirtmektedir. Mustafa Kemal Paşa mektubunda Halil Paşa'ya verdiği çerçeve direktifleri şöyle özetlemektedir:

*“Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'da Çerkezlerin bağımsızlıklarını temin etmek, Azerbaycan ile ittifak yapmış olan Gürcistan ile itilaf halinde yaşamak. Daha önce Türkistan'da olduğunu tahmin ettiği Enver Paşa ile temas kurarak onun Türkistan istiklalini sağlamağa çalışmasını söylemek ve gerek Kafkasya'da ve gerekse Türkistan'da vücuda getirilecek hareket ve faaliyeti Türkiye'nin yararına yönlendirmek ve bunun için de benimle teması sürdürmek.”*³ Mustafa Kemal Paşa

¹ Andican, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, s. 386

² Şark cephesi Kumandanlığına Talimat, *Atatürk'ün Millî Dış Politikası*, 1919-1923, Belge No:33, s. 202-206.

³ Mustafa Kemal Paşa'dan Talat Paşa'ya gönderilen 29 Şubat 1920 tarihli mektup. Yalçın, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*, s. 211-219

böylece amacını, yine aynı mektupta kendi sözleriyle, “*Çeşitli Müslüman kitleleri bağımsızlıklarını kazanmaları için bugün Türkiye’ye musallat olan düşmanlar aleyhine tahrik etmek ve böylece Türkiye’nin üzerindeki baskıyı azaltarak maddi ve manevi gücünü en üst düzeyde yarar sağlayabilecek şekilde kullanmak; Ve gelecekte bağımsızlıklarını kazanacak olan Müslüman kitleleriyle bir konfederasyon halinde birleşmek*” şeklinde anlatmaktadır.

Enver Paşa’ya gönderdiği 15 Ekim 1920 tarihli bir mektupta, Türkistan, Afganistan ve İran gibi bölgelerde ittihatçı liderler tarafından yürütülmesi planlanan faaliyetler konusunda olumlu görüş bildirmekte, söz konusu ülkelerde yapılacak uygulamaların Rusları kuşkuya sevk etmemesi için Panislâmıcı bir izlenim vermemesi gerektiğini, İngiliz emperyalizmine karşı gerçekleştirilecek devrimlerin insanca yaşama ve bağımsızlık hakkı üzerine inşa edilmesi gerektiğini belirtmektedir.¹ Görünüşe göre Mustafa Kemal Paşa, İttihatçı liderlerin Anadolu’dan uzak durmalarını sağlamak istemektedir. Diğer taraftan Şark Cephesi Komutanı ve Bolşeviklerle ilişkilerin düzenleyicisi Kâzım Karabekir Paşa ise Enver Paşa’nın Azerbaycan’da bir ordu oluşturarak Anadolu’nun doğu sınırlarının güvence altına almasını uygun görmektedir.²

Mustafa Kemal Paşa, Anadolu’daki fırtınalı ortama rağmen Türkistan bölgesi ile yakından ilgiliydi ve olayları yakından izlemekteydi. Daha 1920 yılı içerisinde, Eskişehir’de karşılaştığı Seyid Hamza isimli bir Türkistanlıya “*Türkistan’a gitmek ve bölgedeki gelişmeler konusunda kendisini bilgilendirmek*” görevini vermişti. Seyid Hamza, daha sonra Mustafa Kemal Paşa’ya yazdığı mektubunda bölgedeki gelişmeleri anlatmakta ve Buhara, Taşkent, Hive gibi merkezlerde konsolosluklar açılmasını önermektedir.³

Mustafa Suphi’nin Türkiye Komünist Fırkası İstihbarat Şubesi tarafından Ankara Hükümetine gönderilen 1920 Ekim tarihli bir raporda 3. Fırka Kumandanı Rüştü Bey’in verdiği yetki belgeleriyle Bakü’ye gelen Seyid Mehmet Efendi ve Tahir Efendi isimli iki şahıstan bahsedilmektedir. Rapora göre bu şahıslar Berlin’den başlayarak Panislamizm konularıyla ilişkilidirler ve şimdi de Taşkent ve Afganistan’da çalışmalar yapmak üzere görevlendirilmiş oldukları anlaşılmaktadır. Türkiye Komünist Fırkası yetkilileri, bu vesileyle, ellerinde Ankara Hükümetince verilmiş resmî belgeler taşıyan bu gibi kimselerin İslamcılık ve Türkçülük gibi faaliyetler yaparak Sovyetler ile Türkiye arasındaki ilişkileri bozabilecekleri konusunda Ankara Hükümetini uyardıklarını. Raporda ayrıca Türkiye’den bazı kimselerin Türkistan’a gidip milliyetçilikle meşgul oldukları ve bu durumun Rus

¹ Mustafa Kemal Paşa’dan Enver Paşa’ya 15 Ekim tarihli mektup, Karabekir, *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı*, s. 41-43

² Kâzım Karabekir Paşa’dan TBMM başkanlığına gönderilen 21.9.1920 tarihli mektup, Karabekir, *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı*, s. 31

³ Bu mektubun metni için bkz. Bilal Şimşir, *Atatürk ile Yazışmalar*, c.1, s. 146.

yetkililerce hoş karşılanmadığı şeklinde bir bilgi vardır.¹ Bu yazışmadan anlaşıldığı kadarıyla, söz konusu şahıslar TBMM hükümeti tarafından çalışmalar yapmak üzere Türkistan ve Afganistan bölgelerine gönderilmişlerdir. Ankara'nın çabalarının sadece bu şahıslarla sınırlı kalmadığı düşünülebilir.

Mustafa Kemal Paşa'nın Türkistan'a yönelik bir diğer girişimi de İngilizlerce deşifre olmasından sonra Anadolu'ya geçen Üsküdar Özbekler Tekkesi Şeyhi Ata Efendi'yi bu coğrafyadaki gelişmeleri izlemek ve yöneticilerle görüşmeler yapmak amacıyla bölgeye göndermesidir. Ata Efendi 1921 yılı ortalarında Türkistan'a gelmiş, Harezmi ve Buhara Halk Cumhuriyeti yetkilileriyle ve Cüneyd Han gibi Basmacı liderleriyle görüşmeler yaparak Türkiye'ye dönmüştür.²

TBMM Hükümetinin Orta Asya'da çalışmakta olan Türk subayları ile ilgili görüşleri büyük ölçüde hükümetin Sovyetler Birliği ile olan ilişkilerine endekslenmiş gibidir. Doğu Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa'nın Halil Paşa'ya gönderdiği 12 Eylül 1920 tarihli mektup bu konuyu çok açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Karabekir Paşa, *Halil Yoldaş* hitabıyla başladığı mektubunda, Türkistan ve benzeri topraklarda bulunan Osmanlı Türklerinin çoğunluğunun milliyetçi bir anlayışla Bolşevikliğe karşı çalışmalar yaptıklarını ve bunun da Bolşeviklerde Ankara Hükümetine karşı bir güvensizliğe sebep olduğunu belirtmektedir. Daha sonra, söz konusu zararlı çalışmalara son verilmesi gerektiğini vurgulayan Karabekir, Halil Paşa'nın bu konuda gerekli önlemleri almasını istemektedir.³ Bu problemle ilgili çözümün Halil Paşa'dan istenmesinin nedeni, Türkistan ve Kafkasya'da teşkilatlı bir şekilde çalışan subayların neredeyse tamamının İttihat ve Terakki üyeleri olduğunun Ankara yönetimi tarafından biliniyor olmasıdır. Türk yetkililer Türkistan'da görev yapan veya oraya giden subayların nitelikli olmamasından çok rahatsızdılar. Karabekir Paşa'nın TBMM başkanlığına gönderdiği bir raporda Türkistan Harbiye Vekili Emirhanof'un Bakü'deki subaylardan beş kişiyi, askeri reformlar yapmak amacıyla Türkistan'a götürdüğü ve bu subaylardan birisinin jandarma çavuşu, diğerinin ise asteğmen olduğunu iddia eden bir şahıs olduğu bildirilmekte, böylesi insanların Türkistan Müslümanları ve Sovyetler Birliği içerisinde Anadolu Hükümetine karşı var olan hürmet ve sevgiyi kötüye kullanabilecekleri tehlikesine değinilmektedir.⁴ Bakü'deki Türkiye temsilciliği tarafından hazırlanarak TBMM'ye gönderilen bir diğer raporda da Buhara Cumhuriyeti Harbiye Nazırı Müsteşarı görevinde bulunan Ali Rıza Bey ile ilgili olumsuzluklardan bahsedilmekte, söz konusu cumhuriyet bünyesinde çalışan Türklerin yetersizliklerine değinilerek Ali Rıza Bey gibi maceracıların tahrikleri

¹ Türkiye Komünist Fırkası İstihbarat Şubesinde Ankara Hükümetine gönderilen Ekim 1920 tarihli rapor, Aslan, *Türkiye Komünist Fırkasının Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, s. 280-281

² Togan, *Bugünkü Türkîli Türkistan ve Yakın Tarihi*, s. 369

³ Kâzım Karabekir Paşa'dan Halil Paşa'ya 12 Eylül 1920 tarihli mektup, Karabekir, *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı*, s. 23

⁴ 17.9.1921 tarihli rapor, Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, c.2, s. 142

sonucunda Buhara'da var olan sınırlı özgürlüğün de kaybedilebileceği vurgulanmaktadır.¹

Mustafa Kemal Paşa'nın, Türk subayları tarafından Afganistan'da yürütülen çalışmalara gösterdiği yaklaşım, Orta Asya ile ilgili düşüncelerini anlamak bakımından önemlidir. Birinci Dünya Savaşı sırasında Rus esir kamplarından kaçan bazı subaylar Afganistan'a geçmiş ve Afgan yetkililerinin talebi üzerine Afganistan ordusunda çalışmaya başlamışlardır.² Bu subayların 1920 yılı içerisinde Türkiye'ye gitmek istemeleri üzerine, Afgan Emiri, çalışmalarından çok memnun olduğu bu subaylar aracılığıyla Mustafa Kemal Paşa'ya bir mektup gönderdi ve düzenli bir ordu kurabilmesi için subaylar göndermesini talep etti. Mustafa Kemal Paşa, Anadolu'da yürütülen ağır mücadele ortamına rağmen, Genel Kurmay Başkanı Fevzi Paşa'ya, Afganistan'a gönderilmek üzere bir subay grubu hazırlanması emrini verdi.

Mustafa Kemal Paşa'nın kendi el yazısı ile verdiği 21 Aralık 1920 tarihli direktife göre, bu subaylar öncelikle siyasetle uğraşmayı, sadece askerlik görevlerini yaparak kendilerini gerek Afganistan ve gerekse Türkistan ve Buhara halklarına sevdireceklerdi. Gidecek subaylar dışarıdan Afgan ordusunun askerleriymiş gibi görünmekle birlikte, her zaman Türk Hükümetinin emirlerine hazır olacak insanlardan seçilmeliydi. Afganistan'da hizmette buldukları süre boyunca terfi ve maaş konularında Türk ordusu kadrosunda bulundurulacaklardı. Bu subayların Türkiye ile devamlı temas halinde olmaları çok önemliydi. Afganistan yöneticilerinin Türklük ve İslamiyet aleyhinde bir hareket yapmaya hazırlanmaları durumunda bu subaylar, bu hareketlere engel olabilecek bir Afgan veya Türk grubunu iktidara getirebilecek konumda olmalıydılar. Böylece Mustafa Kemal Paşa, direktifinin başında belirttiği gibi, Orta Asya'da Ankara Hükümetinin emrine amade bir ordu oluşturulması durumunda, İngilizleri uzaklarda meşgul edecek bir vasitanın elde edilmiş olacağını, bu imkânın da Anadolu üzerine çöken baskıyı ve sorunları azaltacağı inancında olduğunu belirtiyordu.³

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin uluslararası nitelikteki ilk resmi anlaşması olan Türkiye-Afganistan İttifak Muahednamesinin ikinci maddesi, Mustafa Kemal Paşa Hükümetinin Orta Asya'ya yönelik bakışını yansıtan önemli bir belgedir. Türkiye tarafından İktisat Vekili Yusuf Kemal Tengirşenk ve Maarif Vekili Rıza Nur'un, Afganistan tarafından ise Fevkalade Sefir Mehmet Veli Han'ın imzaladığı bu anlaşmaya göre taraflar, Doğu ülkelerinin bağımsızlığını ve kendi kendilerini yönetme haklarını kabul etmekte, Buhara ve Harezem Cumhuriyetlerinin istiklallerini onaylamaktadır. Bu anlaşmanın 1 Mart 1921'de Moskova'da

¹ 18.4.1922 tarihli rapor, Karabekir, *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı*, s. 320

² Bu subaylar Prevezeli Bnb. Ziya Bey (Tuğbay) ve Mataracı Rıfat Beydir. Bunlarla birlikte Afganistan'a geçen Tahsin İybar ve Ali Beyler Afganistan'da çalışmak istemeyip yurda dönmek için Hindistan'a gitmişler ve burada İngilizler tarafından tutuklanarak Seylan adasına sürülmüşlerdir.

³ Mektubun metni için bkz. *Atatürk'ün Milli Dış Politikası*, Belge No: 36, s. 218-219.

imzalandığı göz önüne alınırsa, Ankara Hükümetinin Buhara ve Harezmi Halk Cumhuriyetlerinin bağımsızlığı konusundaki hassasiyetini dile getirmek suretiyle, Sovyetler Birliği liderlerine dolaylı bir mesaj gönderdiği ve Sovyet Hükümetinin bu konuda duyarlı olmasını istediği görülmektedir.¹ Bu anlaşmanın imzalanmasından iki hafta sonra, 16 Mart 1921 tarihinde Ruslarla imzalanan Moskova Anlaşmasında da Doğu milletlerinin hürriyetlerine, bağımsızlıklarına ve kendi geleceklerini tayin etme haklarına saygı gösterileceği tekrarlanmış (madde 4), fakat Buhara ve Harezmi Cumhuriyetlerinin durumuna yönelik herhangi bir vurgu yapılmamıştır. Kuşkusuz Ruslar, bir süre sonra Sovyetleştirmeyi düşündükleri bu cumhuriyetlerle ilgili olarak, onların bağımsızlıklarını muhafaza edecekleri yönünde bir kaydı resmi bir belgeye koymayı kabul etmeyeceklerdi.²

1921 yılı şubatında Moskova'ya elçi olarak tayin edilen Ali Fuat Paşa ile birlikte, sözde Türk Komünist Partisi üyesi dört milletvekilinin de gitmesi yönünde hükümet kararı alınmıştı. Dr. Tefvik Rüştü (Aras), Fuat (Carım), Besim (Atalay) ve İsmail Suphi (Soysallıoğlu) Beylerden oluşan bu mebuslar heyetinin görevi Rusya'da kurulan Sovyetler Birliği rejimi hakkında incelemeler yapmaktır.³ Heyet üyelerinden Burdur Mebusu İsmail Hakkı (Soysallıoğlu), bizzat Atatürk tarafından Rusya'daki Türkler ile ilgili araştırmalar yapmak ve Türk bölgelerini ziyaret etmek konusunda görevlendirilmişti.⁴ Nitekim Rusya'ya gönderilen heyet üyelerinden Dr. Rıza Nur anılarında “ *Soysallıoğlu Suphi, Tatarlar, Buharalılar gibi Türklerle temasta bulunuyor, ciddi ve ilmi malumat topluyor. Demek ki vazifesini yapıyor*” diyerek Soysallıoğlu'nun bu amaçla görevlendirildiğini doğrulamaktadır.⁵ İsmail Hakkı Bey Moskova'daki görüşmelerden sonra heyetten ayrıldı ve 1921 yılının Mayıs ayında Taşkent'e geldi.

Taşkent'teki Türk subaylarının çalışmalarını yerinde inceleyen Soysallıoğlu, bu faaliyetlerin devam ettirilmesi gerektiği sonucuna varmıştı. Yaptıkları toplantıda bazı subayların Türkiye'ye dönme isteklerini dile getirmeleri üzerine Soysallıoğlu, onların çalışmalarını mecliste dile getireceğini, Türkistan'daki görevlerini Türkiye'de çalışıyormuş gibi onaylattıracağını belirtti. Nitekim İsmail Suphi Bey'in dönüşünden sonra Moskova'daki Türk Büyükelçiliği, Türkistan'daki subayları maddi açıdan desteklemeğe başlayacaktır.⁶

Soysallıoğlu'nun geldiği dönemde Rus yönetimine karşı yürütülen bağımsızlık hareketi, Türkistan'ın bütün bölgelerine yayılmış, özellikle Fergana bölgesinde ve Türkmen Sahrada en uç noktasına ulaşmıştı. Bu arada Türkistanlı aydınlar, söz konusu silahlı mücadelenin siyasi bir plâforma oturtulmaması halinde

¹ Anlaşmanın metni için bkz. *Atatürk'ün Milli Dış Politikası*; Belge No. 94, s. 533-535

² Anlaşmanın metni için bkz. Age. Belge No. 96, s. 547-554

³ Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s.132

⁴ Soysallıoğlu bizzat Atatürk tarafından vazaif-i Mahsusa (özel görev) ile Türkistan'a gönderilmiştir. *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, c. 1, s. 153

⁵ Nur, *İki Meclisin Perde Arkası*, s. 198

⁶ Çakıröz, *Çarlık ve Bolşevik Rusya'da 10 Yıl*, s. 60

başarılı olamayacağı düşüncesiyle siyasi teşkilatlanmalar kurmak arayışındaydılar. Cedid liderleri arasında Sosyalistler ve Terakkiperverler olmak üzere iki grup ortaya çıkmıştı. Buhara'da yapılan gizli bir toplantıda, o sırada Buhara Cumhurbaşkanı olan Mirza Abdulkadir Muhiddinov'un teklifiyle Sosyalistler 19 maddelik bir program belirlemişlerdi. Terakkiperverler ise belirli bir program oluşturmuş durumda değillerdi.¹

Türkistanlı Terakkiperverler Soysallıoğlu'ndan bir program yazmasını talep ettiler. Soysallıoğlu'nun hazırlayıp 30 Temmuz 1921 tarihinde verdiği 72 maddelik çalışma, siyaset, askerlik, eğitim, iktisat ve din konularını kapsamaktaydı.² Türkistanlı cedid liderleri Soysallıoğlu'nun da katıldığı bir toplantı yaptılar ve *Orta Asya Milli Avamî İhtilâl Cemiyetleri* adı altında gizli bir teşkilat kurdular. Teşkilat başkanlığı önce Münevver Kari'ye teklif edildi. Onun açık çalışma yürütmek istemesi nedeniyle Tacik cedidlerinden Sadridin Ayni'ye önerildi. Onun da kabul etmemesi üzerine ve İsmail Suphi Soysallıoğlu'nun teklifiyle Ahmed Zeki Velidi Bey cemiyet başkanlığına getirildi. Böylece Soysallıoğlu, Türkistanlı cedidlerin teşkilatlanmasına önemli bir katkı sağlamış oluyordu. Daha sonra yapılacak toplantılarla iki grup arasında 7 maddelik ortak bir platform tespit edilecek ve Türkistan'daki milli mücadele bu program üzerinden yürütülecektir.³

Soysallıoğlu'nun Türkiye'ye döndükten sonra Mustafa Kemal Paşa'ya etraflı bir rapor sunduğu bilinmektedir. Bu gelişmelerden sonra TBMM Hükümeti, Türkistan'da kurulmuş olan Buhara ve Harezmi Halk Cumhuriyetleri ile ilişki kurulması yönünde bir karar aldı. 27.10.1921 tarihinde alınan kararda bu hükümetlerle siyasi ilişki kurmak için Rus Hükümetiyle görüşüleceği ve anlaşmalar imzalamak için de Moskova Büyükelçiliğine yetki verildiği belirtilmektedir.⁴ Muhtemelen Sovyet tarafının sıcak bakmaması nedeniyle söz konusu kararlar uygulamaya konulamamıştır.

¹ Zeki Velidi Togan, Terakkiperver grubunun elinde *Bakü İttihat ve Terakki Cemiyeti*'nin matbu programının, Enver Paşa'nın Berlin'de yayınlattığı *Liva-i İslam* programının, Ziya Gökalp'in eserlerinin, Türk Yurdu ve Yeni Mecmua gibi yayınların, Ruşeni beyin Rüyası, Savanih-i Abdurrahman Han, Seyahatname-i İbrahim Bek gibi eserlerin varlığından söz etmektedir. Bkz. Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın tarihi*, s. 415.

² Togan bu belgenin bir parti programından çok bir risale havasında olduğunu belirtmektedir. Age, s. 415-416

³ Sosyalistler Tüdesi ile Terakkiperverler Fırkasının programları ve iki grubun 7 maddelik ortak programının ayrıntıları için bkz. Togan, Age, s. 408-419

⁴ İcra Vekilleri Heyeti'nin 27 Teşrinievvel (Ekim) 1337 (1921) tarihli kararname şöyledir: *Buhara ve Hiyva Türk ve Müslüman Hükümetlerinin hakkı istiklallerini berayı muhafaza Rus Hükümeti ile münasip bir surette görüşülerek bu hükümetler birer muahede akdi zimmında Moskova Sefaretine salâhiyet itası Hariciye Vekâletinin 27 Teşrinievvel 1337 tarihli tezkeresi üzerine İcra Vekilleri Heyetininin 27.10.37 tarihli içtimaında karargir olunmuştur.* (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 27.10.1921 tarih ve 1137 sayılı kararname)

Buhara Halk Cumhuriyeti Elçileri Ankara’da

Türkistan’da, özellikle de Buhara Halk Cumhuriyetinde Türkiye’deki gelişmeler yakından izlenmekte ve Türkiye ile ilişki kurmak için bütün fırsatlar değerlendirilmeğe çalışılmaktaydı. Sovyetler Birliği ile Türkiye arasındaki ilişkilerin çok sıcak olması bu arayışları kolaylaştıran bir faktördü. 1921 yılı içerisinde Taşkent Komünist Üniversitesinde öğrencilerin, öğretim üyelerinin ve işçilerin katılımıyla Türkiye yanlısı bir miting yapıldı. Konuşmacılar emperyalist ülkelerin Türkiye’yi boğmak için Yunanistan’ı kullandıklarını belirtilerek Türkiye’ye desteklerini ifade ettiler.¹

Buhara’da İkinci Halk Temsilcileri Kongresi sonrasında cumhurbaşkanlığına seçilen Osman Hoca ve hükümeti dış ülkelere ve özellikle Türkiye ile diplomatik bağlar kurulması konusunda çok istekliydi. Bu sırada Mustafa Kemal Paşa Hükümeti, Sakarya Meydan Muharebesini kazanmış olmanın sevincini yaşamaktaydı. Buhara Hükümeti hem bu önemli zaferi kutlamak hem de Ankara ile siyasi temasları başlatmak amacıyla iki temsilci gönderilmesi kararını verdi.

Elçi Recep Bey ve Maslahatgüzar Nazırı Bey’den oluşan Buhara elçilik heyeti 7 Ocak 1922 günü Mustafa Kemal Paşa’nın huzurundaydı.² Yapılan görüşmede temsilciler Buhara’daki siyasi vaziyeti anlattıktan sonra Buhara’da bir Türk sefaretini açılması yönünde Buhara hükümetinin taleplerini gündeme getirdiler. Bu arada Timur döneminde yazılmış bir Kur’an-ı Kerim ve özel olarak yapılmış üç adet kılıçtan ibaret olan hediyelerini de sunmuşlardı.

Kemal Paşa, görüşme sonrası yaptığı açıklamada, Buhara Hükümeti ile Anadolu Hükümeti arasında ilişkilerin bugüne kadar gecikmiş olmasına istilacı ve zalim kuvvetlerin engel olduğunu belirtiyor, Rusya yöneticilerinin, her milletin kendi kaderini tayin edebilme hakkı konusundaki olumlu yaklaşımları sayesinde Buhara Halk Şuraları Cumhuriyeti’nin dış ülkelere temsilci gönderebildiklerini ifade ediyordu. Mustafa Kemal Paşa ayrıca Buhara Cumhuriyeti’nin ilk dış heyetinin Türkiye’ye gelmiş olmasından duyduğu memnuniyetin altını çizmekteydi. Konuşmasının devamında, Buhara halkı tarafından Türkiye’deki kardeşlerine gönderilen kutsal kitabı millete, değerli kılıçlardan birisini de İzmir fatihine teslim edeceğini belirtti.³ Mustafa Kemal Paşa, daha sonra, 17 Ocak günü yaptığı meclis konuşmasında, Sakarya Zaferi münasebetiyle Türkistanlılar tarafından hediye edilen üç kılıçtan birisini kendisinin aldığını, diğerini İsmet Paşa’ya verdiğini, sonuncusunu da İzmir’e ilk girecek kumandana sakladığını belirtmiştir.⁴

¹ Perinçek, *Atatürk’ün Sovyetlerle Görüşmeleri*, s. 129

² Buhara Elçisi Recep Bey Birinci Dünya Savaşı öncesinde Türkiye’ye gönderilen öğrencilerdendi. Vefa Lisesinden sonra Mülkiye Mektebini bitirmiş ve Buhara’ya dönmüştü.

³ Konuşmanın tam metni için bkz. *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, c. 2, s. 30-31.

⁴ Büyük Taarruz öncesi, 26 Ağustos’ta Kocatepe’de çekilen resimde, Atatürk ve İsmet Paşa’nın bellerindeki kılıçlar Buhara Heyetine getirilen kılıçlardır. Üçüncü kılıç da İzmir’e ilk giren süvari zabiti Eşref Bey’e bizzat Atatürk tarafından hediye edilmiştir. Şapolyo,

Buhara Heyeti Türkiye’de kaldığı sürece üyelerine ayrıcalıklı bir diplomatik muamele uygulanmış ve bölge ülkeleri ile ilgili toplantılara davet edilmişlerdir. Nitekim 3 Mart 1922 günü Afgan Büyükelçiliğinde gerçekleştirilen bağımsızlık günü toplantısına Buhara Heyeti de davet edilmiş ve burada Nazırı Bey *Doğu Doğulularındır* temasını işleyen bir konuşma yapmıştır.¹

Bu arada Buhara Heyetinin isteği üzerine Türkiye Büyük Millet Meclisi, Buhara’ya bir sefir gönderme kararı almıştı. Mustafa Kemal Paşa, bu kararı TBMM’nin üçüncü dönem açılış konuşmasında “*Buhara’ya bu günlerde önemli yöneticilerimizden bir zatın başkanlığında bir elçilik heyetimiz gitmek üzeredir*” diyerek açıklıyordu.² Buhara sefirliği görevine Konya Valisi Galip Paşa (Yener), müsteşarlığa Ruşen Eşref (Ünaydın) Bey, askeri ataşeliğe de Binbaşı Rahmi (Apak) Bey tayin edilmişlerdi.³ Heyete dâhil edilen Hamdullah Suphi Bey de bölgede incelemeler yapacaktı.

Buhara’ya tayin edilen sefaret heyeti Buharalı elçiler ile birlikte 12 Nisan 1921 tarihinde yola çıktı. Fakat bu sıralarda, Buhara’da çok ciddi gelişmeler olmuştu. 1921 sonbaharında Buhara’ya gelen Enver Paşa, burada kısa bir süre kaldıktan sonra Basmacılar katılmış, ardından Buhara Cumhurbaşkanı Osman Hoca da isyan hareketine dâhil olmuştu. Bu olaylarla birlikte güçlenen Basmacılık Hareketi Rusları zorlamaktaydı. Dolayısıyla Rus Hükümeti, Ankara ile Moskova arasındaki yakın ilişkilere rağmen, böylesine karmaşık bir dönemde Türk sefaret heyetinin Buhara’ya gitmesine sıcak bakmamaktaydı. Batum’a ulaşan sefaret heyetinin gidişini çeşitli bahanelerle engellemeğe başladılar.⁴ Sefir Galip Paşa ise Trabzon’da beklemekteydi. Sorunu çözmek için bizzat Mustafa Kemal Paşa, Rus Elçisi Aralov ile görüştü ve elçiye, kendisinin maceracı Enver Paşa’ya karşı olduğunu ve Ruslarla birlikte Enver Paşa karşıtı bir cephe oluşturabileceğini belirtti. Bu uygulamanın ön koşulu ise Galip Paşa’nın Buhara’ya gitmesine izin verilmesiydi. Kemal Paşa Galip Paşa’nın kesinlikle Enver Paşa karşıtı bir politika izleyeceğinin

Atatürk ve Üç Kılıç, s. 86 ve Saray, *Millî Mücadele yıllarında Buhara Cumhuriyetinin Türkiye’ye Yardımı ve Osman Kocaoğlu*, s. 339

¹ Sarıhan, *Kurtuluş Savaşımızda Türk-Afgan İlişkileri*, s. 182

² Mustafa Kemal Paşa’nın 1.3.1922 tarihli TBMM oturumunda yaptığı açılış konuşması.

³ Cemal Paşa bir yıl kadar önce, Taşkent’ten Mustafa Kemal Paşa’ya gönderdiği mektubunda, Hamdullah Suphi ile görüşülerek, Ruşen Eşref Bey’in de içerisinde olacağı bir heyetin Taşkent’e gönderilmesini önermişti. Karabekir, *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı*, s. 78

⁴ Buharalı cedidlerden Ahmet Naim Bek, İstanbul’dan Türkistan’a dönerken Batum’da karşılaştığı Hamdullah Suphi Bey’in kendisine “*Naim Oğlum, Nerden çıktın? Moskoflar Bizi Türkistan’a bırakmıyorlar. Ankara Hükümetimiz Sefir tayin etti. Sefir Trabzon’da bekliyor. Vize vermedikleri için Trabzon’dan Batum’a gelemiyor. Bak şu Türk-Rus dostluğuna...*” dediğini aktarmaktadır. Bkz. Allworth, *A conversation with Ahmad Naim Nasratullah Bek, Bukharan Jadid*, Reform Movements and Revolutions in Turkestan, s. 103.

güvencesini vermekteydi.¹ Bütün bu çabalara rağmen Ruslar izin vermemekte kararlıydılar. Aradan altı ay kadar uzun bir süre geçmesine rağmen heyetin Türkistan'a gidememesi üzerine TBMM, kadroları devam etmek koşuluyla heyet üyelerinin görevlerini iptal etti. Bu arada Galip Paşa sağlık nedenleriyle görevinden istifa etmişti.²

Rus Yardımı mı, Buhara Yardımı mı?

Kurtuluş Savaşı yıllarında Sovyetler tarafından Anadolu Hükümetine yapılan maddi yardımın Buhara Halk Cumhuriyeti kaynaklarından alınıp alınmadığı sorusu, o günlerden beri tartışılan ve ne yazık ki resmi nitelikte çözüme kavuşturulamayan konulardan birisidir.

16 Mart 1921 tarihinde imzalanan Türk-Sovyet Anlaşması döneminde Ruslar, karşılıksız olarak her yıl Türkiye'ye 10 milyon altın ruble vermeyi taahhüt etmişlerdi. Moskova Büyükelçisi Ali Fuad Paşa'nın Hariciye Vekâletine gönderdiği 15 Temmuz 1921 tarihli yazıya göre, ilk yılın 10 milyon rublesinden beş milyon dört yüz bini alınmış, kalan miktarı ise Rusya'da ortaya çıkan kıtlık bahane edilerek ödenmemişti. Daha sonra Rus yetkilileri bu paranın karşılıksız olarak verilemeyeceğini belirtmişler ve Oltu'daki madenlerin imtiyazını talep etmişlerdi. Bu arada Türkiye, Rusya'dan ayrıca 50 milyon ruble borç talep etmiştir.³ Ruslar aynı yıl içerisinde 3,5 milyon ruble daha vererek toplam yardım miktarını 10 milyon rubleye tamamlayacaklardır.⁴

Söz konusu dönemde Buhara Halk Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Osman Kocaoğlu ve Başbakan Feyzullah Hocayev, Sovyet lideri Lenin'le görüşmek amacıyla Moskova'ya gelmişlerdi. Osman Kocaoğlu anılarında, Lenin'le yaptıkları görüşme sırasında Türkiye'ye karşılıksız yardım konusunun açıldığını ve kendisinin, “*Buhara İhtilali sırasında Bolşevikler tarafından el konulan Emirlik Hazinesinden karşılanmak şartıyla 100 milyon altın Rublenin Türkiye'ye verilmesine olumlu bakarız*” dediğini aktarmaktadır. Bu kararı Buhara Halk Meclisine onaylatmak isteyen Kocaoğlu-Hocayev ikilisi, Buhara'ya döndüklerinde konuyu meclisin gündemine getirdiler. Buhara'daki partilerden *Milli Birlik* ve *Ahrar* partileri yardımın lehinde, komünist partisi lideri Necip Hüseyinoğlu ise aleyhindeydi. Yapılan oylamada Buhara Meclisi kararı onayladı ve sonuç ertesi gün Moskova'ya bildirildi.⁵

Gerçekten, Genç Buharalılar grubuyla birlikte Sovyet kuvvetlerinin Buhara şehrini işgal ettikleri dönemde, Emirlik hazinelerinde bulunan külliyyetli miktarda

¹ Mustafa Kemal-Aralov görüşmesi metni, Perinçek, *Atatürk'ün Sovyetlerle Görüşmeleri*, Belge 15, s. 373-390

² Andican, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, s. 395

³ Moskova Sefiri Ali Fuad Paşa'nın Hariciye ve Maliye Vekâletlerine gönderdiği 15 Temmuz 1921 tarihli yazı, *Atatürk'ün Milli Dış Politikası*, Belge 56, s. 344-345.

⁴ Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları*, s. 545.

⁵ Andican, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, s. 396

altın ve kıymetli taş, vagonlara doldurularak Moskova'ya götürülmüştü. O yıllarda gizli görevle Türkistan'da bulunan İngiliz Subayı Frederick Bailey, daha sonra yayınladığı *Mission to Tashkent* adlı kitabında bu olayı doğrulamakta ve şunları yazmaktadır:

*“Uçakların ve zırhlı trenlerin desteklediği yoldaş Frunze yönetimindeki Bolşevik kuvvetleri, 1920 yılı Eylül ayında şehri ele geçirdi. Hazineden üç vagon dolusu altın ve kıymetli taş götürüldü”*¹

Buharalı cedidlerden Ahmet Naim de Buhara'daki Emir sarayının Bolşevikler tarafından bombalandığını ve Emirlik hazinesinin vagonlara yüklenerek Moskova'ya götürüldüğünü belirttikten sonra, Türkiye'ye yapılan yardım konusunda şunları söylemektedir:

*“Lenin Türkiye'ye yardım etmek istiyordu. Fakat hangi parayla... Lenin Osman Hoca'yı Moskova'ya davet etti ve ona 'siz Türklerle aynı ırktansınız, bu parayı oraya gönderelim' dedi. Buhara Meclisi Moskova'da tutulmakta olan paranın Türkiye'ye verilmesine karar verdi.”*²

Türkiye'ye karşılıksız olarak verilen 11 milyon rublenin, Buhara Halk Cumhuriyeti kaynaklarından verildiği konusu, 50 yıl kadar sonra, 1921 Türk-Sovyet Anlaşmasını imzalayan Türk Heyeti Başkanı Yusuf Kemal Tengirşenk tarafından resmen doğrulanmıştır. O dönemde dışişlerinden sorumlu vekil olarak görev yapan Tengirşenk 1970 yılında yayınladığı anılarında, bu olayı çok açık bir şekilde doğrulamaktadır:

*“Bugün herkesçe bilinmeyen bir gerçeği açıklayayım. Kurtuluş savaşında Rusların verdiği altınlardan yukarıda bahsetmiştim. Ruslar bize bu yardımı yaptı. Ama asıl parayı veren Buhara Türkleridir. Ruslar aracılık yapmışlardır”*³

Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra ortaya çıkan Rus arşivleri, o dönemde Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye yardım yapmak değil, aksine yardım yapmamak konusunda karar aldığını göstermektedir. 4 Aralık 1920 tarihinde sadece Türkiye'ye özgü konuları konuşmak amacıyla Lenin başkanlığında toplanan Politbüro'nun aldığı karar özeti şöyledir:

¹ Bailey, *Mission to Tashkent*, s. 299.

² Allworth, *A conversation with Ahmad Naim Nasratullah Bek, Bukharan Jadid, Reform Movements and Revolutions in Turkestan*, s. 100

³ Ilgar, *Atatürk'ün Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Tengirşenk'in Anıları*, Akşam Gazetesi, 4 Mayıs 1970.

“Kemalistlere güvenilmemelidir. Onlara silah yardımı yapılmamalıdır. Bütün çabalar Türkler arasında ajitasyon yapılmasına ve kendi gücüyle zafere ulaşabilecek Sovyet tipi bir parti kurulması hedefine yoğunlaştırılmalıdır.”¹

Aralık ayında böylesi olumsuz bir kararı alan Sovyetler Birliği yönetiminin en üst karar organı, ne olmuştur da aylarla ölçülecek kısa bir süre içerisinde Türkiye’ye yardım kararını vermiştir? Bu sorunun cevabı Buhara Cumhuriyeti liderlerinin kâğıt üzerinde kendilerine ait olan paranın Türkiye’ye aktarılmasını istemelerinde yatmaktadır.

Bu noktada, kendisi ihtiyaç içerisinde olan bir halk cumhuriyetinin, 100 milyon ruble gibi büyük bir meblâğın Türkiye’ye gönderilmesi kararını nasıl verebildiği sorusu akla gelmektedir. Buhara yöneticileri, sözde Buhara Cumhuriyeti adına Moskova’da saklanmakta olan Emirlik hazinesini geri almalarının mümkün olmadığını çok iyi bilmekteydiler. Bu altınlara Ruslar çoktan el koymuşlardı. Bu altınların tamamının Türkiye’ye gönderilmesi kararını alarak, hiç olmazsa, soydaşlarının yararlanmasını istemişlerdir. Diğer taraftan Ruslar da Buhara Meclisinin bu kararını onaylayarak, sözde Buhara Hükümeti adına muhafaza ettikleri Emirlik hazinesi ile ilgili olarak gelecekte ortaya çıkabilecek mülkiyet sorunlarını çözmüş oluyordular.

Buharalı Öğrenciler Türkiye’de

1921 yılının 26 Mayıs’ında, Lenin ve Çiçerin imzalı bir belge ile Buhara Cumhuriyeti’ne, bazı yabancı ülkelerle doğrudan iktisadi ve kültürel ilişkiler kurma hakkı tanındı. Bu imkândan yararlanan Buhara Cumhuriyeti yöneticileri, 1921-1922 yılları boyunca, özellikle Almanya ve Türkiye ile iktisadi ve kültürel ilişkiler kurma çabası içerisinde olmuşlardır.² İşte bu siyasi ortam içerisinde, yerli credit kadrolar tarafından gerçekleştirilen önemli işlerden birisi de dış ülkelere öğrenci gönderme projesidir. Moskova’nın tüm isteksizliğine rağmen, Buhara Halk Cumhuriyeti ve Türkistan ASSR’den 70 kadar öğrenciyi Avrupa’ya, 25 öğrenciyi de Türkiye’ye gönderebilmek için hazırlıklara başlandı. Ayrıca Sovyet yönetiminde ortaya çıkabilecek rahatsızlığı önlemek amacıyla bir kısım öğrencinin de Moskova’ya gönderilmesi planlanmıştı.

Avrupa’ya öğrenci gönderme seferberliğinin Türkistan ASSR’de, Halk Komiserleri Sovyeti Reisi Turar Rıskulof, Buhara’da ise Buhara Halk Şuraları Cumhuriyeti Hükümeti Reisi Feyzullah Hocayef tarafından şekillendirildiği bilinmektedir. Buhara Cumhuriyeti’nde, öğrenci göndermek ve eğitimi düzenlemek amacıyla Tatar eğitimci Alimcan İdrisi, Buhara Merkezi İcra Komitesi üyesi Burhanof ve elçilik görevlisi Keminski’den oluşan bir komisyon kurulmuştu. Türkistan ASSR’de ise, dış memleketlere gidecek öğrencilerin her türlü işlemleri,

¹ 4 Aralık 1920 tarihli Türkiye üzerine yapılan toplantı ile ilgili Merkez Komite kararı, Stalin’in el yazısıyla yazılmış olup f.558, op. 2, d,I de bulunmaktadır. 64 numaralı doküman. *The Unknown Lenin, From the Secret Archive*, s. 121

² Hasanov, Feyzullah Hocayev, s. 67-68

maarif nezareti bünyesinde oluşturulan bir bilim heyeti tarafından yürütülmekteydi.¹ Türkistan ASSR yöneticilerinden Turar Rıskulov'un verdiği bilgilere göre 1923 yılı sonunda, Almanya'da, Türkistan ASSR'den yedisi Özbek ve dördü Kazak Türkü olmak üzere 11 öğrenci, Buhara Halk Cumhuriyetinden ise 40'ı Türkistanlı, altısı Tatar ve dördü Yahudi olmak üzere toplam 49 öğrenci bulunmaktadır.² Buhara Cumhuriyeti'nden gönderilen çocuklar genel olarak küçük yaşta olup çoğunluğu Almanya'daki orta öğretim kurumlarına yerleştirilmişlerdir.³

Buhara Cumhuriyeti yöneticileri tarafından Türkiye'ye öğrenci gönderilmesi konusunda 1921 yılında karar alınmış olmasına rağmen 20 kadar öğrencinin gönderilebilme işlemi ancak 1922 yılında gerçekleştirilebilmiştir. O yıllarda Türkistan'daki cedit okullarında öğretmenlik yapan Raci Çakıröz, anılarında, Buhara Cumhuriyetinden bir grup öğrencinin, devlet burslusu olarak, Türkiye'ye gönderdiklerini ve bu öğrencilerin büyük ölçüde Kastamonu ve Samsun çevresindeki okullara yerleştirildiğini aktarmaktadır.⁴ O dönemde Almanya'ya devlet burslusu olarak gönderilen öğrencilerden İbrahim Yarkın bu rakamı 25 olarak vermektedir.⁵ Kastamonu Dârülmuallimine yerleştirilmiş bir Buharalı öğrenci olan Orhan Hamdi'nin okul yönetimine yazdığı teşekkür mektubundan anlaşıldığı kadarıyla Kastamonu'ya gönderilen Buharalı öğrenciler öğretmen olarak yetiştirilmek amacıyla lise düzeyindeki darülmuallimin mektebine yerleştirilmişlerdir. Bu öğrenciler Kastamonu'da 1,5 yıl eğitim gördükten sonra Bursa'ya nakledilmişlerdir.⁶ 1924 yılında Buhara Cumhuriyeti'nin lağvedilerek Türkistan'da yeni bir siyasal yapılanma oluşturulması nedeniyle bu öğrencilerin bir kısmı eğitimlerini tamamladıktan sonra ülkelerine dönmeyerek Türkiye'de kalacaklardır.

Buhara Cumhuriyeti ve Türkistan ASSR tarafından başlatılan dış ülkelere öğrenci gönderme programı, Türkistan ve Buhara'da çocuklarını dış ülkelerde eğitime göndermek yönündeki toplumsal istekleri de körtüklemiş ve çok sayıda öğrenci, kendi imkânlarıyla okumak üzere, dış ülkelere yönelmişlerdir. Tercih edilen ülkelerin başında Türkiye vardır. İkinci sırayı ise yine Almanya almaktadır. 1922-23 yıllarında başlatılan bu öğrenci hareketi, daha sonraki yıllarda, hariçte yürütülen Türkistan Millî Mücadelesinin kadrolarını oluşturmak bakımından büyük önem taşıyacaktır. Başta Münevver Kari olmak üzere Türkistanlı Ceditler devlet burslusu olarak dışarıya öğrenci gönderilmesini desteklemişler, fakat kendi istekleriyle yurt dışına giden öğrenciler konusuna olumlu bakmamışlardır. Daha sonraki yıllarda hariçteki Türkistan Milli Birlik Hareketi'nin üyelerinden olacak olan Yakup Elbek,

¹ Andican, *Türkistan Uçun Kuraş*, s.218

² Rıskulov, "Germanyada Okuvçılarımız", *Türkistan Gazetesi*, 19 Aralık 1923.

³ Almanya'ya gönderilen Türkistanlı öğrenciler konusunda geniş bilgi için bkz. Ahat Andican, *Türkistan Uçun Kuraş*, s. 215-245

⁴ Çakıröz, "Türkistan'da Türk Subayları", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı: 8, 1987.

⁵ Yarkın, *Millî Mücadele Yıllarında Türkistanlıların Türkiye'ye bağlılığını gösteren Hadiseler*, s. 205

⁶ *Buharalı Orhan Hamdi'nin mektubu*, Açıksöz gazetesi, 24 Eylül 1923, sayı: 884

üç arkadaşı ile birlikte Türkiye'ye gitmeden önce vedalaşmak için hocaları Münevver Kari'nin yanına gittiklerinde “*Bizim ömrümüz az kaldı. Çalışacak insanlar birer birer giderse bu memleketin akıbeti ne olacaktır?*” dediğini aktarmaktadır.¹ Almanya'ya ve Türkiye'ye öğrenci gönderilmesi uygulamalarının Rusları kızdırması üzerine, ertesi yıl, Buhara Halk Cumhuriyeti, Türkistan ASSR ve Kırgız-Kazak ASSR'dan toplam 149 öğrenci, burslu olarak Rusya'ya gönderilecektir.²

Enver Paşa Türkistan'da

Enver Paşa, Kuşçuzade Hacı Selim Sami ve yaveri Muhiddin Beylerle birlikte 16 Ekim 1921'de Buhara'ya geldi ve hükümet tarafından sıcak bir şekilde karşılandı. Özellikle Buhara'da görev yapan Türk subayları, Paşa'nın gelişine çok memnun olmuşlardı.³ Gündemdeki temel soru Enver Paşa'nın Buhara'da ne yapacağı konusuydu. Buhara yönetiminin ileri gelenleriyle yaptığı görüşmelerde üç temel yaklaşım ortaya çıkmıştı.

Cumhurbaşkanı Osman Hoca ve Harbiye Nazırı Abdülhamit Arifov gibi liderlere göre Paşa, Basmacılık hareketinin başına geçmeli ve Basmacıları organize ederek Ruslara karşı savaşmalıydı. Amaç Türkistan'ın Rus esaretinden kurtarılmasıydı. Enver Paşa ile birlikte Buhara'ya gelen ve muhtemelen Paşa'nın Türkistan'a gelmesinde en etkili faktör olan Hacı Sami de bu gruba katılmaktaydı. Hacı Sami'ye göre Türkistan halkı patlamaya hazırdı ve eksik olan tek şey Enver Paşa gibi güçlü bir liderdi.

Buharalı cedidlerin bir diğer kısmı Enver Paşa'nın Buhara Cumhuriyeti ile Sovyet Rusya arasında arabuluculuk yapmasını ve Buhara Halk Cumhuriyeti yönetiminin güçlendirilmesi için çalışmasını önermekteydiler. Zira son zamanlarda Ruslar, Buhara Cumhuriyetinin sovyetleştirilmesi yönünde yoğun baskı uygulamaya başlamışlardı.

Orta Asya Milli Avami İhtilâl Cemiyetleri Başkanı Zeki Velidi önderliğindeki bir diğer grup ise Paşa'nın Afganistan'a geçmesi ve orada yapacağı çalışmalarla Türkistan'daki milli mücadeleye katkı sağlaması gerektiği inancındaydılar. Zeki Velidi'nin düşüncesine göre, Paşa'nın doğrudan basmacılara katılması halinde Türkistan Millî Mücadelesi bölgesel bir olay olmaktan çıkacak, Pantürkçü ve Panislâmcı bir nitelik kazanacaktı. Bu durumda Sovyetler bütün

¹ Yakup Elbek, *İlk Hocam*, Yaş Türkistan, 1934, sayı:50, s. 13

² Kamçıbek, *Türkistan Gazetesi*, 19 Aralık 1922.

³ Enver Paşa o sırada Buhara ve Harezm Halk Cumhuriyetlerinde görev yapan Türk subaylarının hepsini İttihatçılara bağlı kimseler olarak kabul etmekteydi. Cemal Paşa'ya 23 Şubat 1921'de gönderdiği mektup-raporda “*Buhara'daki yirmi zabitimiz ve Hive'deki dokuz zabitimiz talimgâhlar açarak buldukları memleketlerin gençlerinin talim ve terbiyesine hizmet etmektedirler*” demektedir. Enver Paşa'dan Cemal Paşa'ya 23.2.1921 tarihli mektup. Yalçın, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*, s. 57

güçlerini bölgeye yığacak, Türkistan'daki harekete destek vermesi ihtimali bulunan İngiltere benzeri dış güçler de bu konuda istekli olmayacaklardı.¹

Bu arada, Afganistan'da bulunan Cemal Paşa'nın, Türkistan Basmacıları arasında yürüttüğü bir çalışma, Orta Asya Milli Avami İhtilâl Cemiyetlerinin ve Basmacıların şiddetli tepkisini çekmiş durumdaydı. Afganistan'da İngiliz yönetimine karşı Hint devrimcilerini örgütlemeye çalışan Cemal Paşa, Fergana ve Pamir bölgesinde savaşıyan Basmacıları Hindistan'a karşı yönlendirmek istemiş ve yanındaki subaylardan Ragıp Bey ile Karı Kâmil isimli bir Türkistanlıyı Basmacılarla göndererek, “*silahlarını ve teşkilatlarını korumak şartıyla Ruslarla barış yapmaları*” şeklinde telkinlerde bulunmuştu. Bu olay Cemal Paşa'nın şahsında eski İttihat ve Terakki mensuplarına olan güveni sarsmış durumdaydı.²

Eylül ayı içerisinde Moskova'ya gitmeye karar veren Cemal Paşa, yol üzerinde Enver Paşa ile de görüşmeyi arzu ederek Afgan sınırına yakın Çarcuy şehrinde buluşmak istediğini bildirmişti. O sıralarda Batum'da bulunan Enver Paşa ise Anadolu'ya giriş çabası içerisindeydi. Bu nedenle yerine İttihatçı liderlerden Nazım Bey'i gönderdi. Nazım Bey 11 Eylül'de yola çıkarak önce Buhara'ya gitti. Burada Buhara Halk Cumhuriyeti yetkilileri ile görüşmelerde bulundu ve Buharalı yöneticiler, İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı'na yardım olmak üzere 14 kg. altın verdiler.³ Daha sonra Taşkent'e geçen Nazım Bey 3 Ekim günü Cemal Paşa ile buluştu ve Enver Paşa'nın Buhara'ya gelmesinden on gün kadar önce birlikte Moskova'ya geçtiler.

Buhara'da yaptığı görüşmeler ve ortaya konan birbirine zıt fikirler, Enver Paşa'nın kafasını bir hayli karıştırmış gibiydi. Sonunda bütün grupların önerilerini kapsayan orta bir yol buldu. Buhara Cumhuriyetinde başlatacağı bir hareketle Müslüman Asya'yı emperyalist güçlerin esaretinden kurtaracaktı. Sovyet Rusya Halk Komiserliğine yazdığı bir mektupta *Bağımsız Buhara'nın* yardımıyla İslam Asya'sını İngiliz emperyalizminden kurtarabileceğini belirtti. Fakat bunun için ilk şart, Buhara Cumhuriyeti topraklarındaki Kızıl Ordu kuvvetlerinin geri çekilmesiydi. Mektup “*Buhara halkının ricası üzerine Sovyet Rusya Hükümeti ile Buhara Cumhuriyeti arasında yapılacak görüşmelerde Buhara halkını temsil etmeğe hazır olduğunu*” bildiren bir cümleyle son bulmaktaydı.⁴

Bu arada Cemal Paşa'ya bütün *İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı'na* dağıtılmak üzere bildiri niteliğinde bir mektup gönderdi. Cemal Paşa'nın çevresindeki birkaç kişi hariç bütün arkadaşların Buhara'ya gelmelerini, Halil Paşa ve Küçük Talat Bey'in İran'a geçerek Kafkas grubu ile birlikte çalışmalara

¹ Andican, *Türkistan Uçun Kuraş*, s. 112

² Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, s. 430.

³ Enver Paşa'dan Cemal Paşa'ya gönderilen 16 Ekim tarihli mektup, Yalçın, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*, s. 100-101

⁴ Çokayoğlu, *Merhum Enver Paşa Hakkında Hatıra Parçaları*, Yaş Türkistan (1933), sayı 33, s. 9.

başlamalarını, Buhara'ya gelecek subayların burada öğretmenlik yapacakmış gibi hareket etmelerini ve nihayet Moskova'da kalacak arkadaşların da en geç iki aya kadar Rusya'yı terk etmiş olmalarını istemekteydi.¹

Enver Paşa'nın Buhara Cumhuriyeti temsilcisi olarak Sovyetlerle pazarlık masasına oturmak isteği, bu cumhuriyeti Sovyetlerden bağımsız bir devlet haline getirmeyi amaçlayan büyük bir meydan okumaydı. Daha önce Türkistanlı komünist Turar Rıskulov ve arkadaşları Bağımsız Türkistan önderliğinde bir Türk Federasyonu kurma girişiminde bulunmuşlardı. O sıralarda Sultan Galiyev de *Proleter Milletler ve Üçüncü Dünya Enternasyonalizmi* kavramlarını gündeme getirmiş durumdaydı. Galiyev'e göre emperyalizm ancak bu kavramların hayata geçirilmesiyle yenilebilirdi. Sovyet liderleri ise, Rus dışı milletlerin milliyetçi amaçlarına ulaşabilmek amacıyla sosyalizmi veya emperyalizme karşı mücadele kavramını kullanmalarına izin vermemekte kararlıydılar. Dolayısıyla Enver Paşa'nın tasfiye edilmesi zamanının geldiğine karar verdiler. Artık eski ittihatçı liderlerle olan balayı dönemi sona ermişti.

Diğer taraftan Enver Paşa'nın ittihatçı arkadaşları, Paşa'nın Türkistan'da Ruslara karşı bir hareket başlatmasına kesinlikle karşıydılar. O sıralarda Enver Paşa'nın bir çocuğu olmuştu. Nuri Paşa ve Küçük Talat Bey bunu bahane ederek o'nun Buhara'dan ayrılmasını sağlamağa çalıştılar.² Cemal Paşa ise uzun bir süreden beri görüşemediklerini, İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı için yeni bir genel kongre yapmaları gerektiğini ve dolayısıyla Enver Paşa'nın bir an önce Moskova'ya gelmesi gerektiğini söylemekteydi. Aslında başlangıçtan beri Enver Paşa'nın Buhara'ya gitmesini ve orada kalmasını doğru bulmuyordu. Cemal Paşa mektupla yetinmeyip Dr. Nazım Bey'i Enver Paşa ile yüz yüze görüşerek ikna etmesi için Buhara'ya gönderecekti.³

Buhara'daki Rus elçisi Yurinev ile yaptığı görüşme, Enver Paşa'nın son kararını vermesini sağladı.⁴ Yurinev, Cemal Paşa'nın Türkistan'a veya Afganistan'a dönmesine izin vermeyeceklerini belirtmiş, Enver Paşa'nın da bütün faaliyetlerini izlediklerini vurgulayarak gerekli önlemleri alacaklarını ima etmişti. Paşa, Bolşeviklerin kendisini tasfiye etmeye kararlı olduklarını anlamıştı. Artık önünde

¹ Enver Paşa'dan Cemal Paşa'ya gönderilen 16 Ekim tarihli mektup, Yalçın, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*, s. 100-101

² Küçük Talat Bey ve Halil Paşa'nın Batum'dan Enver Paşa'ya yazdıkları 5 Kasım 1921 tarihli mektup, Yamauchi, *Hoşnut olamamış Adam- Enver Paşa*, s. 253-257.

³ Cemal Paşa'dan (Moskova) Enver Paşa'ya 15 Kasım tarihli mektup. Yamauchi, *Hoşnut olamamış Adam- Enver Paşa*, s. 257

⁴ Dr. Rıza Nur hatıralarında Moskova'da iken Enver Paşa ile görüştüğünü, Paşa'nın kendisine "Ruslara komünist görünüyorum. Yalan. İçim başka" dediğini, Hive, Buhara, Taşkent, Fergana taraflarında Kuşçubaşı Hacı Sami aracılığıyla teşkilatlar oluşturduğu ve esir Türk subayları ve yerli Türklerin katılımıyla bölgede bir isyan başlatmayı plânladığı şeklinde bazı bilgiler verdiğini aktarmaktadır. Rıza Nur, *İki Meclisin Perde Arkası*, s. 225

tek yol vardı: Basmacılara katılmak ve Türkistan'ın bağımsızlığı için savaşmak.¹ Paşa bu konuyu Buhara'da kurulmuş olan Milli İttihad teşkilatının bazı üyeleri ile de değerlendirmişti. Enver Paşa'nın Basmacılara katılacağı ve katılma tarihi konusunda Buharalı yöneticilerden sadece eski Cumhurbaşkanı Mirza Abdülkadir Muhiddin'in bilgisi vardı.²

Enver Paşa, 8 Kasım sabahı, yanında Hacı Sami, yaveri Muhiddin Bey, Buhara'daki Türk subaylarından Manastırlı Mülazım-ı Evvel Nafi Nazmi, Mülazım-ı Sani Halil Raşit, Süvari Yüzbaşısı Hasan Efendi, sivil İsmail Hakkı ve 25 kişilik Ferganalı süvari grubu ile birlikte Buhara'dan ayrıldı. Bartınlı Halil daha sonra kafiyeyle katılacaktı. Bu arada Buhara Cumhurbaşkanı Osman Hoca ve Harbiye Müsteşarı Ali Rıza Bey, Şarki Buhara Hareket Ordusundan 600 kişilik bir milis kuvvetiyle, bölgedeki garnizonları denetlemek üzere Duşanbe'ye gitmişlerdi. Enver Paşa'nın ayrılmasından kısa bir süre sonra Paşa ile görüşüp Basmacılara katılmamasını ve Moskova'ya dönmesini sağlamakla görevli Dr. Nazım Bey Buhara'ya geldi. Fakat geç kalmıştı. Dr. Nazım Bey Buhara Cumhuriyeti yetkililerinden İttihat ve Terakki adına 33 kg. civarında külçe altın yardımı aldı ve Moskova'ya döndü.³

Enver Paşa ve grubu, Korgantepe civarında karşılaştığı Basmacı lideri Togay Sarı ile olumlu bir temas kurmuş ve Cilli Göl bölgesinde misafir olduğu yerden, Afganistan Emir'ine, Eski Buhara Emir'ine ve bazı Basmacı liderlerine mektuplar göndermişti. Bölgedeki en güçlü Basmacı lideri, yaklaşık 15 bin civarında bir nüfusa sahip olan Lakay aşiretinin başkanı İbrahim Beg'di. Paşa, yapılan olumsuz uyarılara rağmen, İbrahim Beg'i birlikte mücadele etmeye ikna edebileceğini düşünmekteydi. Ne yazık ki kendisini uyarılar haklı çıkacaktı. Göktaş bölgesine gittiğinde, “*gerçek Enver Paşa olup olmadığının anlayamadığı*” iddiasıyla İbrahim Lakay Beg tarafından tutuklandı ve Duşanbe civarındaki kampa götürüldü. Fakat Enver Paşa, tutuklu olduğu yerden Duşanbe'ye haber göndererek Osman Hoca ve Şarki Buhara Hareket Ordusu Kumandanı Ali Rıza Bey ile temas kurmaya muvaffak olacaktı.

Diğer taraftan Duşanbe'de bulunan Osman Hoca ve Ali Rıza Bey, yanlarında bulunan milis kuvvetleriyle birlikte Ruslara karşı mücadele başlatmaya karar

¹ Rus sefiri Yurinev ile yapılan görüşmeler için bkz. Muhiddin Bey, *Yaver*, s. 103.

² Bu bilgi Buhara'da görev yaparken Ruslar tarafından tutuklanarak Türkiye'ye iade edilen Türk subaylarının ülkeye döndüklerinde Türk Genel Kurmay'ına verdikleri raporda belirtilmiştir. (Yılmaz ve Ata, *Buhara Cumhuriyeti ve Basmacılık Hareketi Hakkında İki Rapor*, s. 213)

³ Buhara'da bir süre kalan Dr. Nazım Bey, kendilerinin kesinlikle Enver Paşa'ya karşı oldukları yönünde konuşmalar yapmasına rağmen Rus yetkililerinin kötü muamelesiyle karşı karşıya kaldığını ve çok zor şartlar altında Moskova'ya dönebildiğini belirtmektedir. (Eyicil, *İttihat ve Terakki Cemiyeti Liderlerinden Dr. Nazım Bey*, s. 200-201). Buhara Cumhuriyeti'nin İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı'na yardımı için bkz. Yılmaz ve Ata, *Buhara Cumhuriyeti ve Basmacılık Hareketi Hakkında İki Rapor*, s. 212.

vermişlerdi.¹ 10 Aralık gecesi Buhara Hükümeti adına düzenledikleri bir yemek esnasında, Rus garnizonundaki subay ve askerleri teslim alarak hareketi başlattılar. Osman Hoca yayınladığı bir beyanname ile Türkistan ülkesi üzerine yarım yüzyıldan beri devam eden düşman esaretinden kurtulmak için eli silah tutan bütün Türkistanlıları göreve davet etmişti.² Olayı haber alan Ruslar kısa bir süre sonra Duşanbe'ye yönelik askerî harekât başlattılar. Lakay grubunun destek vermemesi sonucunda Osman Hoca, dört gün sonra yenilerek Duşanbe'yi terk etmek zorunda kaldı. Rus takibinin devam etmesi üzerine Osman Hoca, Ali Rıza Bey ve onlara yardım etmek için gelen Hacı Sami, aralık ayı sonlarına doğru Afganistan'a iltica etmek zorunda kalacaklardır.

1922 yılı ocak ayı ortalarında, eski Buhara Emir'i Alim Han'dan gelen bir mektup, Enver Paşa'nın kurtulmasını sağladı. Afgan Emir'i Amanullah Han, misafiri olan Buhara Emir'ine baskı yapmış, Lakay İbrahim Beg'e Enver Paşa'nın serbest bırakılması yönünde bir mektup yazmasını sağlamıştı. Mektubu getiren Afgan yetkilisi Nurullah Han, Enver Paşa'nın serbest bırakılmasını sağlamakla görevliydi. Bu gelişmeler sonunda Lakay İbrahim Beg, Enver Paşa'yı serbest bıraktı ve artık kendisiyle birlikte savaşaçına dair söz verdi.³

Paşa serbest kalır kalmaz bir *cihad* beyannameyi ilan etti. Kendisini Halifenin damadı ve Afgan Emir'i Amanullah Han'ın büyük serdari olarak tanımladıktan sonra "*Buhara-yı Şerif, Hive ve Türkistan'ı istila eden Ruslardan temizlemek amacıyla cihad ilan ettiğini ve bütün İslam kuvvetlerinin kumandasını bizzat üzerine aldığı*" belirtmekteydi. Beyannamenin ikinci bölümünde, Fergana ve Harezm bölgesi mücahitlerine çağrı yapılmaktaydı. Paşa ayrıca, Fergana bölgesi mücahitlerinin lideri olup o bölgede geçici bir hükümet kuran Şirmuhammed Beg'e ve Karategin özerk bölgesinin lideri Fuzeyl Maksım'a da mektup yazmıştı.⁴ Böylece Paşa, Türkistan genelinde bir mücadele hareketi oluşturmaya çalışıyordu. Bu çağrıdan sonra, Fuzeyl Maksım, Şirmuhammed Beg, Devletmend Beg, Eşan Sultan gibi güçlü Basmacı liderleri Paşa'nın yanında yer aldılar. Paşa, Türkistan'ın çeşitli bölgelerinde Ruslara karşı mücadele yürüten tanınmış Basmacı liderlerinin yanına, onlara askeri danışmanlık yapmak ve kendisiyle bağlantıyı sürdürmek gibi görevlerle Türk subayları gönderdi.⁵

¹ Enver Paşa'nın yaveri Muhiddin Bey, Osman Hoca'nın bu hareketinin Enver Paşa'nın isteği üzerine gerçekleştiğini söyler. Bkz. Muhiddin Bey, *Yaver*, s. 123.

² Osman Hoca'nın yayınladığı beyannamenin metni için bkz. Baysun, *Türkistan Milli Hareketleri*, s. 65-

³ Andican, *Türkistan Uçun Kuraş*, s. 140

⁴ Beyannamenin ve mektupların metinleri için bkz. Muhiddin Bey, *Yaver*, s. 153-156

⁵ Rahmankul Korbaşı'nın yanında başlangıçta Ragıp Bey vardı. Daha sonraki dönemde Asteğmen. Hüseyin Suphi Bey ve Teğmen Sabir Ahmet Bey gönderilmişlerdir. Bu subaylar bir süre de Semerkant basmacıları ile birlikte oldular. Yakup ve İsmail Hakkı Bey'ler Şir Muhammed Beg'in yanında, Gerbaba'da idiler. Rahmankul Korbaşı ile birlikte çalıştılar. Mustafa Durmuş Bey ve Osman Bey Semerkant taraflarında görev yaptılar. Türkistan

Enver Paşa'nın ilk başarılı sınavı Doğu Buhara'nın merkezi olan Duşanbe şehrinin ele geçirilmesi oldu. 18 Ocak'tan itibaren başlayan mücadele sonucunda Ruslar 14 Şubat günü şehri ve bölgeyi boşaltmak zorunda kaldılar. Bu başarı üzerine Paşa, yaveri Muhiddin Bey'i Afgan Emir'ine, Yüzbaşı Hasan Bey'i de Hanabad'da bulunan Afganistan Harbiye Nazırı Nadir Han'a gönderdi. Emir Amanullah'a yazdığı mektupta Enver Paşa geleceğe yönelik beklentilerini şöyle dile getirmekteydi:

*“Yardımlarınız sayesinde Buhara ve Türkistan'da Rusların hâkimiyetine son verilerek yönetimimiz altında bir ‘Doğu İslam Hükümetleri İttihadi’ meydana gelir. Bu suretle doğuda, kısa bir zamanda güçlü Almanya Federasyonu gibi dünyaya meydan okuyacak bir hükümet oluşur.”*¹

İngilizlerle yaptığı mücadeleden başarılı çıkarak ülkesini bağımsız yapan Afgan Emir'i için bu satırlar, Doğuda ezilen İslam ülkelerinin hamisi, Orta Asya'da kurulacak bir büyük federasyonun lideri, yani, çağdaş bir Cengiz Han veya Emir Timur olma hayallerini de birlikte getirmekteydi. Dolayısıyla Enver Paşa'ya yardım etmeye karar verdi. Sütkardeşi Ahmed Han ile 27 deve yükü giyim ve cephane, dört deve yükü de gümüş İran parası gönderdi.² Emir ayrıca 300 kişilik bir askeri birlik göndermişti.³ Bu dönemde Enver Paşa'nın askeri gücü 7000 civarına ulaşmıştı.⁴

Enver Paşa bir taraftan da ezeli düşmanı İngilizler ile temas kurmak ve onlardan yardım sağlamak arayışındaydı. İngiliz kaynaklarına göre 19 Nisan 1922 tarihinde Afgan Dışişleri Bakanı Mahmud Han Tarzi, Kâbil'deki İngiliz Temsilcisi Albay Humprys ile görüşmüş ve Enver Paşa'nın Afgan ve İngiliz çıkarları için kullanılıp kullanılmayacağı konusundaki görüşlerini öğrenmek istemişti. Tarzi,

Hareket Ordusu Kumandanı Ali Rıza Bey ise Türkmen Cephesinin düzenlenmesi ile görevlendirilmişti. (Bademci, *Basmacılar* s. 344 ve 372)

¹ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa*, s. 269.

² Baysun, *Türkistan Milli Hareketleri*, s. 84. Enver Paşa'nın yaveri Muhiddin Bey ise bu miktarı 45 deve yükü olarak aktarmaktadır. Muhiddin Bey, *Yaver*, s. 169.

³ Muhiddin Bey'e göre bu askeri birlik Afganistan ordusunun modernizasyonu için görev yapan subaylardan ve Ziya Bey'in eğittiği Çitralli bir subay komutasındaki Türkistanlı mücahitlerden oluşmaktaydı. (s. 169). Zeki Velidi Togan ise bu birliğin resmi Afgan askerlerinden oluşan bir birlik olduğunu söyler. (*Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, s. 452). Glenda Fraser bu askeri grubun para ve silahlarla birlikte Afganistan'dan Osman Hoca tarafından getirildiğini söyler (Fraser, *Enver Pasha's Bid for Turkestan*, s. 205). Fakat bu yanlıştır. Zira Osman Hoca Duşanbe yenilgisinden sonra gittiği Afganistan'dan bir daha Türkistan'a geçmemiştir. Zira o dönemde basmacı liderleri, Sovyetlerle iş birliği yaptıkları için Genç Buharalılara olumlu bakmamaktaydılar.

⁴ Basmacılar hakkında uzmanlığıyla tanınan Glenda Fraser “*Hokand Muhtariyeti Başkanı Mir Adil'de Enver Paşa ile birlikteydi*” demektedir (Fraser, *Enver Pasha's Bid for Turkestan*, s. 205). Mir Adil Hokand Muhtariyet Hükümetinde devlet başkanı değil sağlık nazırı idi.

Afganistan'ın kuzeyinde kurulacak tampon bir devletin Rusya'nın Hindistan'a inme hayallerini engelleyebileceğini, Enver Paşa'ya 60.000 tüfek ve mühimmat sağlanması durumunda Rusları Türkistan topraklarından çıkarabileceğini ve bu yardım bir an önce yapılmazsa fırsatın kaçabileceğini belirtmişti. Buna karşın İngiliz temsilcisi, böylesi bir hareketin Rusya ile savaş anlamına geleceğini, Enver Paşa Rusları bölgeden çıkarsa bile bunun geçici olacağını ve İngiltere'nin bu meselede tam tarafsızlık konumunu sürdüreceğini belirtti. Benzer şekilde, Hindistan Genel Valisi de Enver Paşa'nın maceracı bir İngiliz düşmanı olduğunu, İngiltere'nin Türkistan meselesine karışmak eğilimi olsa bile olayın içinde Enver Paşa olduğu için buna sıcak bakmayacağını belirtti. Ayrıca Afgan Emir'inin bu meselede taraf olması ve Rusların karşılık vermesi halinde kendilerinin Afganistan'ın arkasında olmayacaklarını da ekledi.¹

Bu arada Paşa, Duşanbe-Baysun hattındaki Rus birliklerini zorlayarak onları Baysun'a geriletmeğe başlamıştı. Türkistan'ın diğer bölgelerinde de Basmacılar Rus kuvvetlerine ciddi darbeler vurmaktaydı. Gelişmelerden kaygılanan Sovyet Hükümeti, Dışişleri Komiseri Yardımcısı Karahan aracılığıyla bir uzlaşma önerisi yaptı. Enver Paşa'nın Azerbaycan Komünist Partisi Genel Sekreteri Nerimanov aracılığıyla gönderdiği cevap çok kesindi ve bütün köprüleri atmaktaydı. Ruslar Türkistan, Buhara ve Hive topraklarından askerlerini çekmedikçe barış masasına oturmayacağını belirtiyordu.²

Fuzeyl Maksım ve Şirmuhammed Beg gibi Basmacı önderlerinin katılımıyla güçlenen Enver Paşa, Baysun'a ulaşmış ve şehri kuşatmıştı. Bu sırada Polonya ile yürüttüğü savaşın sona ermesiyle büyük ölçüde rahatlayan Sovyet Hükümeti, Türkistan'daki Basmacılık hareketinin yok edilmesi konusunda kesin bir karar vermiş ve bölgeye yönelik üç boyutlu bir stratejiyi gündeme getirmişti. İlk olarak, Rus Genel Kurmay Başkanı General Kamenev komutasında, yaklaşık 100 bin kişilik bir askeri kuvvet Doğu Buhara'ya sevk edildi. Stratejinin ikinci boyutu Afganistan'a yönelikti. Afgan Emir'i Amanullah Han üzerinde siyasi baskı uygulayan Moskova, Emir'in her türlü desteği kesmesini istedi. Baskıya direnemeyen Emir, Enver Paşa'nın yanındaki 300 kişilik Afgan Birliğini geri çekmek zorunda kaldı. Sovyetlerin son uygulaması ise eski Buhara Emir'i Alim Han yanlısı Basmacılar'a yönelikti. Sovyet propagandacıları, Enver Paşa'nın yazılarını *Emir-i Leşker-i İslam ve Buhara* olarak imzalamasından yola çıkarak, başarılı olması halinde Buhara'da kendi devletini kuracağını ve eski Buhara Emiri Alim Han'ın geri dönmesine izin vermeyeceğini yaymağa başladılar. Bu çalışma Emir yanlısı Basmacılar arasında gerçekten çok etkili oldu. Emir'e bağlı Basmacı liderlerinin büyük bir kısmı Enver Paşa'ya olan desteğini çekmiş, hatta bazıları karşı mücadeleye başlamıştı.

¹ Kâbil'deki Humprys'den Curzon'a gönderilen 17. 5. 1922 tarihli şifreli telgraf, FO 371/8074/N 5048, İngiliz Genel Valisinin gönderdiği 27.4.1922 tarihli telgraf. FO 371/8074/N 4256 (Sonyel, *Enver Pasha and Basmaji Movement in Central Asia*, s. 57'den nkl.)

² Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, s. 451.

Enver Paşa'nın başarıları İstanbul'da da yansıma bulmuştu ve *Peyam-ı Sabah* gazetesi Paşa'nın Orta Asya'daki zaferlerini kutlamaktaydı. İngiliz kaynaklarına göre son Osmanlı Padişahı Vahdettin de bu gelişmelerden çok memnundu. İngiliz Yüksek Komiser Vekili Nevile Henderson, Dışişleri Bakanlığına yazdığı 11 Temmuz tarihli notta, Halife Sultan Vahdettin'in çok nefret ettiği Mustafa Kemal Paşa'dan kurtulmak için Enver Paşa'yı önemli bir araç olarak gördüğünü belirtmektedir. Henderson, kendisinin İngiltere adına Enver Paşa ile temas kurması için çeşitli kanallarla son bir yıl içerisinde iki kez telkinde bulunulduğunu yazmaktadır.¹

1922 yılı ortalarından itibaren Enver Paşa'nın mücadelesinde bir gerileme başlamıştı. Yeni takviyelerle güçlenen Sovyet kuvvetleri, Enver Paşa'ya bağlı güçleri Baysun önlerinden söküp atmış, Duşanbe'ye doğru geriletmeye muvaffak olmuştu. Temmuz ayı ortalarında Duşanbe'yi de terk etmek zorunda kalan Paşa, Belcivan bölgesine doğru çekildi ve Abdere mevkiinde karargâh kurdurdu. Ne yazık ki bu bölge onun son durağı olacaktı. 4 Ağustos 1922'de, bir Rus saldırısı sırasında isabet eden mitralyöz kurşunlarıyla şehit oldu. Enver Paşa'nın Makedonya'dan başlayan maceralı hayatı sona ermişti. Geride gerçekleştiremediği hayalleri kalmıştı.

Bütün bu gelişmeler Enver Paşa'yı Osmanlı tarihinin olduğu kadar Türkistan tarihinin de karizmatik bir kişiliği haline dönüştürmüştür. 1908 yılında gerçekleşen İkinci Meşrutiyet, Balkan Harbi, İttihat ve Terakki yönetimi, Birinci Dünya Savaşı ve savaşın sonuna doğru Kafkaslarda Enver Paşa'nın kontrolünde gerçekleştirilen İslam ordusu serüveni gibi bir dizi olay, Paşa'nın Kafkaslarda ve Türkistan coğrafyasında halk tarafından tanınmasına ve sevilmesine neden olmuş, bu bölgeleri Rus esaretinden kurtaracak tek adam olarak algılanmasını sağlamıştı. Enver Paşa'nın ölümünden on yıl sonra Mustafa Çokayoğlu'nun onunla ilgili olarak yazdıkları bu benimsenmenin boyutlarını açık olarak ortaya koymaktadır:

"... Türkistan'da bütün halk kitleleri Enver'e gıyaben inanır ve onu kendisinin en yakın adamı olarak kabul ederdi... 1916 yılı isyanı günlerinde Türkistan'da birçok insan Enver'den yardım beklerdi... Türkistan'da Halife Sultan'ın ismini açık olarak bilen adam sayısı azdı; Buna karşın neredeyse bütün Türkistanlılar Enver'in ismini ve kim olduğunu bilirdi. Onun popülerliği (halk arasında meşhurluğu) masal derecesine ulaşmıştı. Son Balkan savaşlarından sonra, bozkırlarda birçok insan çocuklarının ismini 'Enver' koymaya başlamışlardı... Çar Hükümeti bu 'Enver' itikadından haberdar olmuştu ve her yolla buna karşı mücadele yapmaktaydı. Rus Hükümeti, Türkistan'daki bütün aydınları 'Enver'in ajanı' olarak

¹ Sonyel, *Enver Pasha and Basmaji Movement in Central Asia*, s. 59, 60

isimlendirirdi. Aynen bugün Bolşeviklerin biz Türkistan milliyetçilerini 'Kemalci' diye isimlendirmeleri gibi, Rus Çar Hükümeti de o dönemdeki ceditlerimizi 'Enver Ajanı' olarak değerlendirmekteydi.”¹

1920 yılında Bakü’de düzenlenen Doğu Halkları Kurultayı ile ilgili olarak İngiltere’nin İstanbul Büyükelçiliği tarafından gönderilen raporda yapılan değerlendirmeler Mustafa Çokayoğlu’nun yazdıklarını doğrular niteliktedir. Enver Paşa ile ilgili olarak şöyle denilmektedir:

“Salonda Enver Paşa’nın bildirisine karşı bir kısım reaksiyonlar olmakla birlikte, Orta Asya’nın değişik bölgelerinden gelen Müslüman delegeler üzerinde büyük bir etkisinin olduğu görülmüyordu. Onu bir kahramanlık figürü ve başta İngiltere olmak üzere Batılı güçlere karşı Müslüman düşmanlığının temsilcisi olarak değerlendirmekteydiler. Delegeler ve başkanlar kendisiyle görüştikleri zaman doğululara özgü saygıyı göstermekteydiler. Benzer şekilde, 3 Eylül günü yapılan resmigeçitte, at sırtındaki Enver Paşa sevgi gösterileriyle ve alkışlarla karşılandı”²

Kongre Başkanı Zinovyev, bir ay kadar sonra Alman Bağımsız Sosyalist Partisi üyelerine kongreyi İngiltere’ye karşı düşmanlığı gösteren devrimci bir olay olarak tanımlarken *“Bakü sokaklarında Enver Paşa’nın el ve ayaklarını öptüklerini, dolayısıyla Bolşeviklerin önünde halkın ön yargılarını yıkmak gibi muazzam bir görev bulunduğunu”* belirtmekteydi.³

İttihat ve Terakki’nin diğer iki yöneticisi, Talat ve Cemal Paşalar, birbiri ardına, Berlin ve Tiflis’te Ermeni komitacılar tarafından şehit edilmişlerdi. Enver Paşa’nın Belcivan bölgesindeki çatışmada şehit olmasıyla birlikte İttihat ve Terakki yönetiminin üç lideri de hayatlarını siyasal mültecilik dönemlerinin ilk 4 yılı içerisinde kaybetmiş oluyorlardı. Enver Paşa’nın ölümü Türkistan’da büyük bir üzüntüye neden oldu. Türkistan ceditizminin önderlerinden Şair Çolpan’ın bu üçlü ve yeşerttikleri ümitler için yazdığı *Belcivan* başlıklı şiir Türkistan halkının duygularını da özetlemekteydi.⁴

¹ Çokayoğlu, *Merhum Enver Paşa Hakkında Hatıra Parçaları*, Yaş Türkistan, Sayı 33, 1932, Sayfa 5-13

² İstanbul’daki yüksek komisyoner’in 5 Ekim 1920 tarihli raporu. FO 371/5439/N2539 (White 509’dan nkl.)

³ Zinoviev, *Mirovaia revoliutsiia i Kommunisticheskii Internatsional*, Petrograd, 1920, s. 45-48. (White 509’dan nkl.)

⁴ *“Daryolar, tolqinlar titratgan bir er / Zarbalar qahridan yiqilmish, talmish / Qutulish yulduzi yo’qliqqa kirmish / Sening song joningi yovlaring olmish / Shahidlar yuziga tomg’uchi nurlar / Qonlar yig’latdi bizni bu xabar / Berlin ko’chalari yigitning birin / Toptolug’ albalar qo’yniga oldi Tiflis havolari bir najot ering / Qora qong’a boyab yerlarga soldi / Tarixning rangini ko’p qonlar bilan / Qorayitqon, toldurg’an biroq Baljivon Eng songg’i umidni qonga boyag’an, / Oh, qanday ug’ursiz zamonlar kelgan / Faryodim dunyoning borlig’in bog’ib*

*Denizler, Dalgalar titreten bir er
 Darbeler kahrından yıkılmış, dalmış
 Kurtuluş yıldızı yokluğa girmiş
 Senin her yanını düşmanlar sarmış
 Şehitler yüzüne damlayan nurlar,
 Kanlar, ağlattı bizi bu haber
 Berlin sokakları yığidin biri
 Dopdolu albalar koynuna aldı
 Tiflis havası bir necat eri
 Kara kanla boyayıp yerlere yıktı
 Tarihin rengini çok kanlar ile
 Karartan, dolduran ah o Belcivan
 En son ümidi kanla boyayan
 Ah geldi ne uğursuz bir zaman
 Feryadım dünyayı boğup öldürsün
 Kapkara bahtıma şeytanlar gülsün*

Türkistan ve Buhara'daki Türk Subaylarının Sonu

İngilizlerin Türkmenistan'dan çekilmeleri, Aşgabat'ta kurulan Geçici Hükümet'in yıkılması ile birlikte Bolşevikler, Türkistan coğrafyasındaki hâkimiyetlerini büyük ölçüde sağlamışlardı. Bu gelişmelerin ardından 1920 yılı ortalarından itibaren Türkistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinde görev yapan Türk subayları aleyhinde yoğun bir propaganda çalışması başlatıldı. Taşkent gazetelerinde Osmanlı padişahının yetiştirmesi olan bu subayların, gerici ve proletarya düşmanı oldukları ve Bolşevik çocuklarının bunlara emanet edilemeyeceği şeklinde yazılar çıkmaya başladı. Bunun üzerine Türkistan coğrafyasında eğitim görevinde bulunan 30 kadar subay 1920 yılının mayıs ayı başlarında Türkmenistan üzerinden Azerbaycan'a geçtiler. Bunların küçük bir kısmı Azerbaycan'da kalacak diğerleri ise Türkiye'ye dönerek Kurtuluş Savaşına katılacaklardır.¹

Buhara Cumhuriyetinde çalışmakta olan Türk subaylarının kaderini belirleyen en önemli gelişme Enver Paşa'nın Basmacılar katılması oldu. Paşa'nın Doğu Buhara'da başlattığı hareket Sovyet Hükümetini, Türkistan'daki Türk subayları ve başka sebeplerle orada bulunan Osmanlı vatandaşları konusunda bir karar noktasına getirmişti. 1922 Mart'ında Buhara Cumhuriyeti sınırları içerisinde bulunan ve Osmanlı Pasaportu taşıyan 17'si erkek ve 7'si kadın toplam 24 kişi gözaltına alındı ve Taşkent üzerinden Moskova'ya sevk edildi.² Bunların büyük bir kısmı Buhara Cumhuriyetinde görev yapan subaylar ve öğretmenlerdi. Harputlu

o'ldirsin / Qopqora baxtinga shaytonlar kulsin." (Abdülhamit Süleyman Çolpan'ın 1922 yılında Semerkant'ta yazdığı bu uzunca şiirin burada bir kısmı verilmiştir.)

¹ Önal, *Sarıkamış'tan Esaret'e*, s. 241

² Tiflis Ataşemiliteri Hüsamettin Bey tarafından Kâzım Karabekir Paşa'ya gönderilen 18.4.1922 tarihli rapor. Karabekir, *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı*, s. 320-324

Binbaşı Osman Avni ve Kâzım Bey de Taşkent'ten Buhara'ya geri gönderilmiş ve orada tutuklanmışlardı.¹ Benzer bir uygulama eş zamanlı olarak Türkistan Otonom Sovyet Cumhuriyetinde gündeme getirilmiş ve bir genelge ile Osmanlı vatandaşlarının ülkeyi terk etmeleri istenmişti. Okullarda görev yapan öğretmenlerin söz konusu genelgeye rağmen görevlerini sürdürmeleri üzerine, 9 Mart 1922 günü, Türkistan bölgesindeki bütün Türk Subayları ÇEKA tarafından tutuklanarak sorgulandılar. Bir Türkistan vatandaşıyla evli olan Raci Çakıröz, Başbakan Feyzullah Hocayev'in araya girmesiyle kendisinin Çarcuy bölgesinde bir okula gönderildiğini, kendisi dışında kalan bütün öğretmenlerin Moskova'ya gönderildiklerini anlatmaktadır.² Moskova'ya gönderilen Osmanlı vatandaşları, daha sonra Türkiye'ye gönderileceklerdir. Bu grup içerisinde bulunan Buhara Harp Okulu Müdürü Hayri Bey ve Buhara'da çeşitli yerlerde görev yapan İsmail, Ali, Mehmet, Arif Hikmet ve Mehmet İsmail isimli 5 subay yurda dönüşlerinde Türk Genel Kurmayına birer rapor hazırlayarak Buhara'daki gelişmeler konusunda bilgi vermişlerdir. Bu raporlar Fevzi Paşa tarafından Büyük Taarruz öncesinde, Akşehir'de, Mustafa Kemal Paşa'ya takdim edilmiştir.³

Karabekir Paşa, 20 Nisan 1922 günü, Moskova'daki Türk Sefaretine ait bir binanın Rus ÇEKA'sı tarafından basılarak evraklara el konulması ve Sefir Ali Fuat Paşa'nın Moskova'yı terk etmesi olayının Enver Paşa'nın Buhara'da başlattığı harekete tepki olarak yapıldığı inancındaydı. Paşaya göre Ruslar, Ankara Hükümetinin, dolayısıyla da Moskova Sefaretinin Enver Paşa ile ilişki içerisinde olduğu inancındaydılar. Paşa ayrıca, Buhara'ya sefir tayin edilen Galip Paşa'ya Rusların izin vermeyerek Tahran'a gönderilmesini istemelerinin de Enver Paşa'nın hareketine bağlı bir gelişme olduğunu düşünmekteydi.⁴

Türkiye Komünist Fırkasına katılan 4 subay, Mustafa Suphi ile birlikte Bakü'ye gitmişlerdi. Bunlardan Kayserili İsmail Hakkı TKF Dış Büro Başkanı olarak Bakü'de kalmış, Malatyalı Teğmen Kâzım Bey ise Türk Kızıl Birliği ile Türkiye'ye dönmüştür. Mustafa Suphi grubu ile Türkiye'ye giden Mehmet Emin Bey ve Süleyman Sami, Maçka'da hasta oldukları gerekçesiyle gruptan ayrılacaklar, bir süre Trabzon'da tutulduktan sonra Türkistan'daki hizmetleri göz önüne alınarak serbest bırakılacaklardır. Mehmet Emin Bey daha sonra Özler soyadını alarak

¹ Enver Paşa'nın 16 Nisan 1922 tarihli Batı Ümmü Kumandanlığına gönderdiği bilgi notu, Baysun, *Türkistan Milli Hareketleri*, s. 127

² Çakıröz, *Çarlık ve Bolşevik Rusya'da 10 Yıl*, s. 85

³ Bu subayların görevleri ve künyeleri şöyledir: Buhara Mekteb-i Harbiye Müdürü Hayri, Buhara Maarif Nezâreti Mekâtip Şubesi Müdürü, İhtiyat Zabiti Vekili İsmail; Buhara Emniyet-i Umumiye Suvari Kıtaatı Darulmuallimin Muallimi İhtiyat Mülâzım-ı sâni Ali; Buhara Emniyet-i Umumiye Müdürü ve Darulmuallimin Tabiiyyât Muallimi İhtiyat Mülâzım-ı sâni Mehmet, Buhara Kale Kumandanı, Makineli Tüfenk Tüfenkçisi Arif Hikmet ve Buhara Mektebi Müdürü ve Muallimi Vekil-i İhtiyat Mehmet İsmail. 28 Haziran 1922'de sunulan ve her ikisi de Başbakanlık Cumhuriyet Arşivinde bulunan raporların orijinalleri için bkz. Yılmaz ve Ata, *Buhara Cumhuriyeti Basmacılık Hareketi Hakkında İki Rapor*.

⁴ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, c. 2, s. 393

İstanbul'da yaşamını sürdürecektir. Süleyman Sami ise Süleyman Tevfik Sergici adı altında yaşamını sürdürecektir ve daha sonraki yıllarda anılarının bir bölümünü yayımlayacaktır.

Türk-Alman grubu ile Afganistan'a gidip, daha sonraki yıllarda Türkistan'da Bolşeviklerle birlikte çalışan Teşkilat-ı Mahsusa görevlisi Mehmet Kâzım Bey, 1921 yılında Türkiye'ye dönmüş ve 1927 yılından itibaren Türkistan Milli Birlik Cemiyeti tarafından İstanbul'da çıkarılan Yeni Türkistan dergisinin sorumlu müdürlüğü görevini yürütmüştür.

Enver Paşa ile birlikte Basmacılar katılarak Sovyetlere karşı mücadele eden subaylardan Faruk Bey ve Erzurumlu Osman Çavuş, Kölab muharebelerinde, Dağıstanlı Albay Danyal Bey Hazreti Sultan köyünde şehit oldular.¹ Yusuf Ziya Bey, Afganistan'a geçen Hacı Sami'ye katılmak üzere Penc Derya'sını geçerken atından düşüp boğularak ölmüştür.² Doğu Buhara Hareket Ordusu Kumandanlığı görevinde bulunup daha sonra Türkmen Basmacıları cephesinde savaşan Ali Rıza Bey, ünlü Tatar âlimi Ubeydullah Bubi'nin kızı olan karısı Meryem Hanım ile birlikte İran üzerinden Türkiye'ye döndü ve Ankara'da Fevzi Paşa'nın verdiği bir evde yaşadı.³ Süvari Yüzbaşı Hasan Tahsin, Enver Paşa'nın ölümünden sonra Afganistan'da Amanullah Han'ın sarayında kaldı ve uzun yıllar Emir'in tercümanlığını yaptı. Enver Paşa'nın Yaveri Bartınlı Muhittin ve Bartınlı Halil, Paşa'nın şehit olmasından sonra, onun şahsi eşyalarını alarak Afganistan üzerinden Türkiye'ye döndüler.⁴ Benzer şekilde, Harezmi Cumhuriyetinde görev yapmakta olan Hüseyin ve Rıdvan Beyler de 1923 yılında Türkiye'ye dönmüşlerdir. Enver Paşa'nın ölümünden sonra 1923 yılı ortalarına kadar Basmacılarla birlikte Sovyetlere karşı mücadeleyi sürdürenlerden İsmail Hakkı Bey, Manastırlı Nafi Bey, Musa Bey, Nadir Bey, Kadir Çavuş, Tatar Türklerinden Mustafa Şahkulu, Yakup Bey, Hüseyin Suphi Bey, Sabir Ahmet Bey, Azam Bey ve Mustafa Durmuş Beyler Kuşçuzade Hacı Selim Sami ile birlikte Afganistan'a geçtiler. Daha sonra Meşhed'e geldiklerinde Hacı Selim Sami, Hüseyin ve Azam Beyleri yanına alarak Halep'e gitti. Kalanlar ise Türkiye'ye döndüler.

Türk vatandaşlarının çeşitli şekillerde Türkistan topraklarından ayrılmaları Türkistan–Türkiye ilişkilerinde bir dönüm noktası oldu. Bu gelişmelerle birlikte Türkistan coğrafyası ile Türkiye arasındaki doğrudan ilişkiler sona ermiş oluyordu. Sovyet rejiminin giderek sertleşmesiyle, 1960'lara kadar sürecek olan bir ilişkisizlik dönemi başlamıştı. Bu tarihten sonra Türkiye'nin Türkistan ile ilişkileri, Türkiye ile Türkistan Diasporası arasındaki ilişkiler haline dönüşecektir.

¹ Kutay, *Anavatan'da Son Beş Osmanlı Türk'ü*, s. 308

² Baysun, *Türkistan Milli Hareketleri*, s. 145

³ Muhittin Bey, *Yaver*, s. 151

⁴ Togan, Enver Paşa'nın yanındaki Türkiyeli subay sayısını 30 olarak vermektedir. (Togan, *Hatıralar*, s. 399)

KAYNAKLAR

- Abdurraşidhanov**, Munevver Qari. *Hatıralarımdan: jadidlik Tarihidan Levhalar*, (Ed. Samimjan Xalbayev), Şarq Neşriyat, Taşkent, 2001
- Adıgüzel**, Hüseyin. *Milli Komünizm'in Öncüleri: Turar Riskulov*, İleri Yayınları, İstanbul, 2005
- Andican**, A. Ahat. *Türkistan Uçun Kuraş*, Tafakkur, Taşkent, 2017
- Andican** A. Ahat. Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya, Doğan Kitap, İstanbul, 2009
- Allworth**, Edward. *A conversation with Ahmad Naim Nasratullah Bek, Bukharan Jadid*, Reform Movements and Revolutions in Turkestan, Ed. Timur Kocaoğlu. SOTA, Haarlem, 2001, s.103
- Allworth**, Edward. *Central Asia, Uzbek Literary Politics*, Mouton and Co, The Hague, 1964
- Aslan**, Yavuz. *Türkiye Komünist Partisinin Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, TTK Yayınları, Ankara, 1997.
- Atatürk'ün Milli Dış Politikası*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1981
- Bademci**, Ali; *Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Enver Paşa*, Kutluğ Yayınları, İstanbul, 1975
- Bailey**, Frederick. *Mission to Tashkent*, Oxford University Press, New York, 1992. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi* (Nâme-i Hümayûn, Hatt-ı Hümayûn, İrade-i Dâhiliye ve İrade-i Hariciye Defterleri)
- Baysun**, Abdullah Recep, *Türkistan Milli Hareketleri*, İstanbul, 1943
- Cebesoy**, Ali Fuat. *Moskova Hatıraları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982
- Çakıröz**, Raci. *Çarlık ve Bolşevik Rusya'da 10 Yıl, 1914-1923*, Belge Yayınları, İstanbul, 1990
- Çakıröz**, Raci. Türkistan'da Türk Subayları (Ed. Timur Kocaoğlu) *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, say 1-11, 1987
- Çokayoğlu**, Mustafa, *Merhum Enver Paşa Hakkında Hatıra Parçaları*, Yaş Türkistan, Sayı 33, 1932, Sayfa 5-13
- Elbek**, Yakup, *İlk Hocam*, Yaş Türkistan, 1934, sayı: 50, s. 13-14
- Fraser**, Glenda. Enver Pasha's Bid For Turkestan, 1920-1922, *Canadian Journal of History*, XXII (1988), s. 197-221
- Halil Paşa** (Kut), *Bitmeyen Savaş*, Yaylacık Matbaası, İstanbul, 1972
- Hasanov**, Majid. *Fayzulla Hojaye*, Özbekistan Neşriyatı, Taşkent,
- Galiyev**, Mir Sultan, *Bütün Eserleri* (Haz. Özgür Erdem), İleri Yayınları, İstanbul, 2006
- İlgar**, İhsan. *Atatürk'ün Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Tengirşenk'in Anıları*, Akşam gazetesi, 4 Mayıs 1970
- Jaeschke**, Gotthard, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, TTK Yayınları, Ankara, 1991,
- Kahhar**, Tahir, *Türkistan Matbuatında Türkiye (1900-1920)*, Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi Bildirileri, Ankara, c. 4, 4-7 Kasım 1997

- Kamçibek**, *Çet Memleketlerge Okuvçı Jönetilmesın, Türkistan Gazetesi*, 19 Aralık 1922
- Kanlıdere**, Ahmet, *Kadimle Cedit Arasında Musa Carullah*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2005
- Kara**, Abdulvahap, *Türkistan Türklerinin Kurtuluş Savaşına ve Cumhuriyete Katkıları*, MSÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi, sayı 3, 2000, s.71-82
- Karabekir**, Kâzım, *İstiklâl Harbimiz*, Emre Yayınları, İstanbul, 1993
- Karabekir**, Kâzım, *İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı*, Tekin Yayınevi, Ankara, 1990
- Kocaoğlu**, Timur (ed.), *Reform Movements and Revolutions in Turkestan*. SOTA, Haarlem, 2001
- Kutay**, Cemal. *Anavatan'da Son Beş Osmanlı Türk'ü*, Bahadır Matbaası, İstanbul, 1962
- İbrahimov**, Galimcan, *Kara Mayaklar ya ki Ak Adabiyatlar*, Kazan, 1986
- Muhiddin Bey**, *Yaver* (Haz. Yusuf Gedikli), Ufuk Ötesi yayınları, İstanbul, 2003
- Nur**, Rıza, *İki Meclisin Perde Arkası, 1920-1923*, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2007
- Önal**, Sami. *Sarıkamış'tan Esarete, Tuğgeneral Ziya Yergök'ün Anıları*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2006
- Özalp**, Kâzım, *Millî Mücadele*, TTK Yayınları, Ankara, 1971
- Özbay**, Hüseyin; *Çolpan'ın Şiirleri*, TKAE. Ankara 1994
- Perinçek**, Mehmet. *Atatürk'ün Sovyetlerle Görüşmeleri*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007
- Rıskulov**, Turar, *Germany'da Okuvçılarımız*, Türkistan Gazetesi, 19 Aralık 1923
- Saray**, Mehmet, *Millî Mücadele yıllarında Buhara Cumhuriyetinin Türkiye'ye Yardımı ve Osman Kocaoğlu*, (Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilâller, Ed. Timur Kocaoğlu), SOTA, Haarlem, 2001
- Sarıhan**, Zeki. *Kurtuluş Savaşımızda Türk-Afgan İlişkileri*, Kaynak Yayınları, İstanbul
- Sonyel**, R.S. *Enver Pasha and the Basmaji Movement in Central Asia*, Middle Eastern Studies (1990), 26: 1, 52-64
- Tamir**, Ferhat. *Mağcan Cumabayef Ölenderi*, TKAE, Ankara, 1993.
- Taymas**, Abdullah Battal. *Musa Carullah Bigi*, Sıralar Matbaası, İstanbul, 1958
- TBMM Gizli Celse Zabıtları*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1985
- The Unknown Lenin, From the Secret Archive*, (Ed. Richard Pipes), Yale University Press, New Haven, 1996
- Togan**, Zeki Velidi. *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981
- Togan**, Zeki Velidi. *Hatıralar*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1999
- Türkoğlu**, İsmail. *Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim*, Diyanet Yayınları, Ankara, 1997
- Yalçın**, H. Cahit. *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*, Temel Yayınları, İstanbul, 2002
- Yamauchi**, Masayuki. *Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa*, Bağlam Yayınları, Ankara, 1988

- Yarkın, İbrahim.** *Millî Mücadele Yıllarında Türkistanlıların Türkiye'ye Bağlılığını Gösteren Hadiseler*, Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan, Ankara, 1973
- Yılmaz, Mehmet; Ata, Feridun,** *Buhara Cumhuriyeti ve Basmaçılık Hareketi Hakkında İki Rapor*, S.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi, s. 15 (Güz), 2004
- Zinoviev, Mirovaia revoliutsiia i Kommunisticheskii Internatsional**, Petrograd, 1920

Buxoroda jadidchilik harakatining dastlabki bosqichi va Usmon Xo'ja

Prof. Dr. Shodmon HAYITOV

XIX asr – XX asr boshlarida Sharq dunyosida boshlangan milliy uyg'onish mustamlaka va yarim mustamlaka davlatlarida ozodlik uchun kurash g'oyalarining keng yoyilishiga sabab bo'ldi. Jumladan, asrlar davomida monarxiya boshqaruvi tartibi hukmronlik qilib kelayotgan Buxoro amirligida ham taraqqiyparvarlik harakati keng quloch yoyib, Buxoro jadidchiligi zaminida ilg'or fikr va g'oyalar targ'ib qilina boshladi. Jadidchilik harakatiga ziyolilar, ilg'or fikrli savdogar va diniy ulamolar birlashib mamlakatni zamonaviy taraqqiyot bosqichiga olib chiqishdek ezgu istak va orzular sari amaliy qadamlar qo'ydilar. Buxoro jadidchilik harakati o'ziga xos bir tarixiy sharoitda kechdikim, bunday murakkab sharoitda sobit qadam va qat'iyatli jadidlar orasida Usmon Xo'ja Po'latxo'jayevning o'rni va roli beqiyos. Usmon Xo'ja (1878-1968 yy) Buxoroda yirik savdogar oilasida dunyoga kelib, bolaligidan xususiy muallimlar qo'lida diniy va dunyoviy ilmlarni egalladi. Usmon Xo'ja hayoti va faoliyatini bir necha tarixiy bosqichqa bo'lish mumkin, u o'z umrining qirq to'rt yilini ajdodlar yurti Buxoroda o'takazgan bo'lsa, taqdir uni qirq olti yil xorijda, musofirlikda yashashdek g'urbat va mashaqqatga tashladi. Usmon Xo'ja Buxoroda mar'ifatparvar, hukumat arbob, istiqloq kurashchisi sifatida o'z e'tiqodi va fikrida sobitqadam bo'lgan insondir.

Usmon Xo'ja dunyoqarashini shakllanishiga bir qator omillar o'z ta'sirini ko'rsatdi. Birinchidan, tatar taraqqiyparvarlari Abu Nasr Kursaviy (1776-1812 yy.), Shahobiddin Marjoniy (1818-1889 yy.), shuningdek Buxoro taraqqiyparvar harakatining asoschisi Ahmad Donish (1827-1897 yy.) kabilarning ilg'or qarash va g'oyalari isohotchilik dasturlari uning dunyoqarashi shakllanishida muhim rol o'ynadi¹. Shuningdek, Usmon Xo'ja bolaligi davridayoq amirlik hududi bo'ylab tarqala boshlagan Sharq matboui organlari, jadid g'oyalarining keng yoyilishda muhim rol o'ynadi. Bu o'rinda Qrimda Ismoil G'aspirali chop ettirgan "Tarjimon", Turkiyada bosilgan "Sirot ul-mustaqim" ("To'g'ri yo'l"), Misrda dunyo yuzini ko'rgan "Chehranoma" va "Parivash", Turkiston general-gubernatorligi "Xurshid" va "Taraqqiy" dagi ozodlik va erkka chorlovchi maqolalar Usmon Xo'ja shaxsiyati

¹ Rashidov U, Rashidov O'. Buxoro amirligidagi siyosiy va iqtisodiy jarayonlar. -Buxoro: "Buxoro" nashriyoti, 2011. – B.29-31; Jumayev R.G'. XIX asrning ikkinchi yarmida Buxoroda ijtimoiy-siyosiy jaryonlarning ilmiy nazariy tahlili (Ahmad Donishning siyosiy qarashlari misolida). Siyosiy fanlari bo'yicha falsafa doktori dissertatsiyasi (PhD) avtoreferati, Toshkent, 2020. -B.12-18.

takomiliga ijobiy ta'sirini o'tkazdi. Ushbu matbuot organlarida Buxoro mavzusi ham muhim hisoblanib, birgina "Sirot ul-mustaqim"da Troitskiyli Ahmad Tojiddining "Zavoli Buxoro "(64-son), Nuralizoda G'iyosiddin Husnining "Buxoroda intiboh" (117-son), "Buxoroda takror maktab qayg'usi" (122 –son), "Buxoro" (102-son), Olimjon Idrisiyning "Buxoroda tahsil"(59-son) kabi maqolalari bosilgan.

Ular bilan tanishib chiqqan Usmon Xo'ja va uning safdoshlarining siyosiy ongining yuksalishida, g'oyalarning ijtimoiy-psixologik takomilida muhim rol o'ynadi. Usmon Xo'ja turk, tatar, fors-tojik, pushtun, arab tillarida bosilgan gazetalarni mutolaa qilib, tahlil qilish salohiyatiga ega bo'lgan shaxs edi¹. Uning ijtimoiy-siyosiy qarashlarini shakllanishida Ismoil G'aspirinskiyning Buxoroga sayohatlari, Turkiston jadidlaridan Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov bilan muloqotda bo'lganligi kabi omillar ham o'z ta'sirini o'tkazdi. Turkiyada yuz bergan "Yosh turklar" inqilobi (1908), Rossiyadagi 1905-1907 yillardagi inqiloblar Usmon Xo'ja ijtimoiy-siyosiy qarashlari rivojida sezilarli iz qoldirdi. Usmon Xo'ja Po'latxo'jayev Buxoroda XIX asr oxiri - XX asr boshlarida kechgan siyosiy jarayonlar, Turkistondagi milliy-ozodlik harakatlari, xalq qo'zg'olonlari (1892-yilda Toshkentdagi "Vabo isyoni", 1898-yildagi Andijondagi Dukchi Eshon qo'zg'oloni va hokazo) kabilarning jonli guvohi sifatida ularni o'zining tafakkuri chigrig'idan o'tkazdi. U savdo-sotiq sohasida otasiga yordam berish va ta'lim olish maqsadlarida 1909 – yilga qadar Qozon, Ufa, Bog'chasaroy, O'sh, Samarqand, Toshkent shaharlarida bo'lib, o'z duny qarashi va pozitsiyasini uzil-kesil shakllantirishga erishdi.

Usmon Xo'ja Po'latxo'jayevning ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga kirib kelish davri uning yoshligidanoq - XIX asrning oxirlaridan boshlanadi. Usmon Xo'ja 1898-yil may oyidagi Dukchi Eshon qo'zg'oloni davrida Farg'ona vodiysida bo'lib, siyosiy voqealarning jonli guvohi va ishtirokchiga aylangan. Ayni XX asr boshlarida Buxoro jadidchilik harakatining birinchi bosqichi boshlanib, Usmon Xo'ja maktabchilik harakatida ishtirok qildi. Tarixiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, Buxoroda 1900-yildan boshlab birinchi jadid maktablari ochilgan biroq ushbu maktabning muallimlari tatar millati vakillari bo'lib, tahsil tatar tilida olib borilgan. 1908-yilga qadar yangi usul maktablari va o'quvchilari tatar tilida faoliyat yuritardi. Ayni shu yildan boshlab, Buxorolik jadid Abdulvohid Burhonov birinchi mahalliy jadid maktabini ochadi. Ushbu maktabni tashkil qilish va unda o'quvchilarni o'qitish ishlarini jadidlarning birinchi vakillari "keksa jadidlar" Abdulvohid Burhonov, Sadridn Ayniy va Usmon Xo'ja kabilar tomonidan olib borilgan. Ushbu maktabni dastur va o'quv qo'llanmalari bilan ta'minlash, o'quv qurollari olib kelish uchun

¹ Абдулаев К.Н От Синьцзяна до Хурасана. Из истории среднеазиатский эмиграции XX века. Душанбе. Ирфон. 2009 -С. 485-486.

Sadriddin Ayniyning yozishicha, Usmon Xo'ja hamda do'sti Hamid Xo'ja Mehrini bir oy Bog'chasaroy (Qrimga), uch oy muddatga Istanbul (Turkiyaga) safarga yuboradilar¹.

Ular darslik, o'quv qo'llanmalari, xarita va globus kabi ko'rgazmali materialalar olib kelishdi. Biroq, bu maktabning umri uzoq bo'lmay, mutaasib dindorlar tomonidan yopib qo'yildi. Bu davrda "Tarbiyai atfol" ("Bolalar tarbiyasi"), "Shirkati Buxoroi sharif" kabi tashkilotlar tuzilib, ushbu tashkilotlarning faoliyatini yo'lga qo'yishda Usmon Xo'janing ham xizmatlari bor. Jumladan, "Shirkati Buxoroi sharif"ning dastlabki a'zolari 14 nafar bo'lib, Sadriddin Ayniy keltirgan ro'yxatning uchinchi o'rnida Usmon Xo'janing ismi sharifi qayd etilgan². Usmon Xo'ja va uning Mirzo Abdulvohid va Sadriddin Ayniy kabi safdoshlari shirkat uchun 77 so'm sarmoya to'plaganlar. Shirkat a'zolarining a'zolik badali oyiga 7 so'm etib belgilangan. Bu davrda Turkiyada vujudga kelgan "Yosh turklar" tashkiloti (1894-yilda tuzilgan)ni moddiy va ma'naviy jihatdan qo'llab-quvvatlash uchun tashkilot a'zolari tomonidan mablag' to'plash kompaniyalari tashkil etilgan. 1909-yilda Istanbulda "Buxoroliklarning foydali ilmlarini tarqatish jamiyati" tuzilib, bu jamiyatga Buxorodan ham a'zolar kirib, ular ro'yxatida Usmon Xo'ja Po'latxo'jayev ham bor edi. Ushbu tashkilotga kirish badali 1.5 turk lirasini tashkil etgan holda, oylik badal 10 qurush bo'lgan. Mazkur tashkilotning yilda bir marta favqulodda yig'ilish va har uch oyda umumiy yig'ilishi bo'lishi ko'zda tutilgan. Turkiyaning har bir shahrida tashkilot 30 tagacha o'quvchi o'qitish huquqiga ega bo'lgan. Usmon Xo'ja va uning safdoshlari ushbu tashkilotning a'zosi sifatida Istanbulga o'qish uchun yuborilgan edi³.

1908-1909 yillarda vujudga kelgan turli yashirin tashkilotlarda mahalliy millat vakillari bilan birga turk, fors, tatar, ozarbayjon, afg'on millati vakillari ham a'zo bo'lishgan. Bu tashkilotlarda a'zolar haftada juma va yakshanba kunlari ikki bor yig'ilishib, istiqboldagi vazifalarini kelishib olgan. Bu kabi jamiyatlarning o'z kutubxonalari bo'lib, unga homiyalar kitob va qo'llanmalar in'om qilardi. Mazkur jamiyatlarni saqlab turish uchun badavlat oila o'quvchilarining otalari jamiyat fondiga yilda 25 rubldan 50 rublgacha xayriya qilib turishgan⁴. Usmon Xo'ja Po'latxo'jayev Buxorodagi tashkilotlardan tashqari Istanbul (Turkiya), Samarqand (Turkiston general-gubernatorligi)dagi bir qator yashirin-taraqqiyparvarlarning

¹ Sadriddin Ayniy. Tarixi inqilobi Buxoro.- Dushanbe: Adib,1987. – cax.37; Rahmonov T.E. Orziev M.Z. Ikki tarixiy siymo: Ahmad Donish va Sadriddin Ayniy. –Buxoro: "Durдона" nashriyoti, 2015 – B 60-61.

² Sadriddin Ayniy. Tarixi inqilobi Buxoro. - Dushanbe: Adib,1987. – Cax.41

³ O'zbekiston Milliy arxivi, I-461 fond, 1- ro'yxat, 949-yig'ma jild; 16, 17, 18, 19, 20, 20- varaqning orqa tomoni.

⁴ O'zbekiston Milliy arxivi, I-461 fond, 1- ro'yxat, 1312-yig'ma jild, 545 varaq.

tashkilotlari bilan ham hamkorlik qilib turgan. 1909-yilga qadar bunday tashkilotlar butun Turkiston mintaqasida juda ko'p sonli edi¹. Usmon Xo'janing XIX asr oxiridan 1909 –yilü ya'ni Istanbulga o'qish uchun jo'nab ketgunga qadar bo'lgan jadidchlik faoliyatining dastlabki bosqichi tahlil qilinar ekan quyidagi xulosalarga kelish o'rinli bo'lardi:

- Usmon Xo'ja Po'latxo'jayev jadidchilik harakati jarayoniga yoshligidanoq faol kirib kelib, undagi taraqqiyparvarlik g'oyalari shakllanishiga Buxoro amirligida kechgan ijtimoiy-siyosiy voqeliklar va tatar taraqqiyparvarlarining qarashlari o'z ta'sirini o'tkazdi;
- Usmon Xo'ja ma'rifatparvarlik g'oyalari targ'ibotini amalga oshirish bilan birga amirlikda dastlabki mahalliy jadid maktabini ta'sis etuvchilardan biri bo'ldi;
- Buxoroda vujudga kelgan “Shirkati Buxoroi sharif”, “Tarbiyai atfol” tashkilotlarini tuzishda Usmon Xo'ja markaziy o'rinlaridan birida turardi;
- Usmon Xo'ja xorijda ta'lim olish uchun safarga ketgunga qadar Buxoro va Turkiston taraqqiyparvarlari va jadidlari bilan maslakdosh va yaqin munosabatda bo'lganligini manbalar tasdiqlaydi;
- Usmon Xo'janing faoliyati Buxorodagi “keksa avlod jadidlari” qatorida turganligi tarixiy haqiqat hisoblanadi.

Usmon Xo'ja Po'latxo'jayev Turkiyaga 1909-yil o'qishga ketgunga qadar Rossiya imperiyasi mustamlakachi amaldorlari va ularning maxfiy idorasi hisoblangan Turkiston rayon muhofaza bo'limi” (TRMB), “Maxsus idora” (Oxranka)ning xavfli kishilar ro'yxatiga tushgan bo'lib, unga “pan-islomist”, “pan-turkist”, “pan-turanist” kabi tamga'lar bosilgan edi².

Xullas, Usmon Xo'janing jadidchlik faoliyatining dastlabki yillari tadqiq qilinar ekan, Turkiston taraqqiyparvarlik harakatning yo'lboshchilari Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdurauf Fitrat, Is'hoqxon Ibrat kabilar bilan bir safda turgan deb hisoblashga asoslar bor.

¹ O'zbekiston Milliy arxivi, I-3 fond, 1- ro'yxat, 456-yig'ma jild, 180 varaq.

² O'zbekiston Milliy arxivi, I-461 fond, 1- ro'yxat, 947-yig'ma jild, 132-133 varaq.

Foydalanilgan adabiyotlar va manbalar:

Jumayev R.G' XIX asrning ikkinchi yamida Buxoroda ijtimoiy-siyosiy jaryonlarning ilmiy nazariy tahlili (Ahmad Donishning siyosiy qarashlari misolida) Siyosiy fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) avtoreferati. – Toshkent, 2020.

Rashidov U, Rashidov O' Buxoro amirligidagi siyosiy va iqtisodiy jarayonlar. - Buxoro: "Buxoro" nashriyoti. 2011.

Rahmonov T.E. Orziev M.Z. Ikki tarixiy siymo: Ahmad Donish va Sadriddin Ayniy. –Buxoro: "Durдона" nashriyoti, 2015.

Sadriddin Ayniy. Tarixi inqilobi Buxoro.- Dushanbe: Adib,1987.

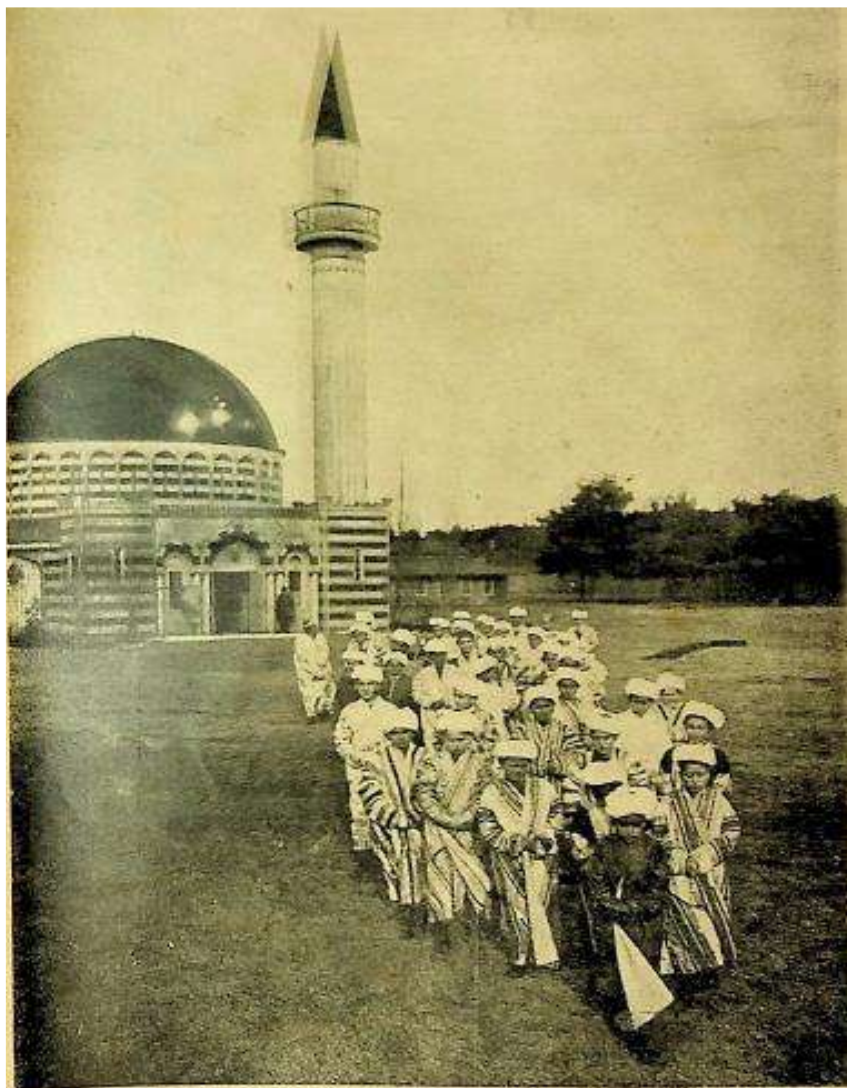
O'zbekiston Milliy arxivi, I-461 fond, 1- ro'yxat, 949-yig'ma jild; 16,17,18,19,20,20-varaqning orqa tomoni.

O'zbekiston Milliy arxivi, I-461 fond, 1- ro'yxat, 1312-yig'ma jild, 545 varaq.

O'zbekiston Milliy arxivi, I-3 fond, 1- ro'yxat, 456-yig'ma jild, 180 varaq.

O'zbekiston Milliy arxivi, I-461 fond, 1- ro'yxat, 947-yig'ma jild, 132-133 varaq.

Абдуллаев К.Н От Синьцзяна до Хорасана. Из истории среднеазиатский эмиграции XX века. –Душанбе: Ирфон, 2009.

Türkistanlı talebeler tahsilde buldukları Berlin'de — Buhara'nın eski medrese talebeleri kıyafetile — camiden çıkarırken. (1922)

1922 Berlin: Germoniyaga yuborilgam Buxoroli talabalar
masjiddan chiqmoqdalar

АХМЕТ ЗАКИ УӘЛИДОВ ПЕН ӘНУАР ПАША БҰҚАРАДА

Проф. Мамбет Қ ҚОЙГЕЛДИЕВ

А.З.Уәлиди өз естеліктерінде Бұқара қаласына 1920 ж. 31 желтоқсаны күні келгенін, ондағы мақсаты Түркістанның Ұлттық Федерациясын құру, ал оның құрамына Хиуа, Түркмения және Қазақстан өкілдерін тарту болғандығын айтады. Қазақстанға осы мәселені талқылау үшін Алашорда өкілдерін шақырып башқұрт зиялыларын жібереді. Міне, осы шақыру бойынша 1921 жылдың ақпанында Бұқараға Хайретдин Болғанбаевтың, Мұхтар Әуезовтың, Дінше Әділұлының, сондай-ақ тағы екі кісінің келгенін растайды [1].

Бұл арада мынадай жағдайды ескерген жөн. Жалпы Д.Әділұлынан бұрын Алашорда атынан А.З.Уәлидимен байланыс орнатуға Ғ.Бірімжановтың барғандығы жөнінде біз жоғарыда айттық. Ол туралы Ғ.Бірімжановтың 1929ж. 24 қаңтарда берген көрсетуінде: «...1918 жылдың соңы не 1919 жылдың бас кезі, қысында, Уәлидовқа бардым. Бұл алашорданың Совет билігі жағына ресми түрде шығуына, яғни Байтұрсыновтың Мәскеуге байланыс орнату үшін барғанына дейін болған еді» [2], -дейді Бұл жолы Ғ.Бірімжановпен бірге Мұса Сейдалиев барған. Оның бұл сапары А.Байтұрсыновтың Мәскеуге аттануына жол ашқан еді. Ал, екінші мәрте барғандығы жөнінде: «21 жылдың жазында, Тәшкенттен кеткенге дейін мен Бұқараға бардым» [3], -деп көрсетеді. Ғ.Бірімжановтың екінші жолғы сапары жөнінде А.З.Уәлиди де жазды [4].

Ал Бұқараға барғаны жөнінде 1929 ж. 4 маусымдағы көрсетуінде «Бұқараға 1921 жылы 2 рет бардым. Екінші мәрте барғанымда Уәлидов онда болмады. Арифов маған оның төңіректе бір ауданда жүргенін айтты, бірақ нақты қайда жүргенін айтпады. Уәлидовты іздеген себебім, бұл жолы да сол алғашқы келген себебім сияқты, оның көңіл-күйін, ендігі жоспарын білу еді. Бұл екі жолы да өз еркіммен келдім. Тәшкенттегі ұлтшылдармен бұл мәселе жөнінде кеңескен емеспін. Белгілі бір уақыт өткен соң Уәлидовпен болған кездесу жөнінде Дулатовпен ғана бөліскенім бар», -деген ойын білдіріп, келесі жолғы (2 қаңтардағы) көрсетуінде Уәлидидің алғашқы кездесуінде Орта Азия көлемінде бірігу қажеттігі жөнінде сөз қозғап, сондай-ақ бірнеше талаптар қойып Орталық Комитетке жолдаған хатын аудару үшін бергенін айтады [5].

Бұқара сапары жөнінде Ғ.Бірімжанов 1929 жылы 27 сәуірде берген көрсетуінде толығырақ айтқан. Азамат соғысы тұсында Алашорданың Уәлидимен байланысы болғанын, екеуара келісіп Совет үкіметі жағына шыққанын еске алып, артын ала Уәлидидің Совет үкіметі жағына кетуіне байланысты мынадай бір жағдайды баяндайды: «Уәлидов советке қызметтен

кеткен соң Тәшкентте Дулатовпен бірге Сафаровтың осы мәселеге байланысты пікірін естідім. Сафаров Уәлидовтың бұл қадамын Советтік биліктің жіберген қателігімен байланыстырды, ал шындығында оны ұстай тұруға болатын еді деп түсіндірді. Міне, осы сөзден кейін мен Уәлидовтың қандай себеппен советтік қызметтен кеткенін білгім келді. Бұл жөнінде мен Дулатовпен пікір алыстым, екеумізді де бұл тақырып қызықтырды. Аштарға көмек комитетінің жіберуімен іссапарға Бұқараға баратын болған соң мен Уәлидовпен жолығуды жөн көрдім...

Бұқараға келген соң Арифовпен кездестім, оны бұрыннан білетінмін. Мен одан Уәлидовтың тұратын жерін сұрадым. Арифов келісіп, маған бір кісіні қосып беріп Уәлидовқа жеткізді. Екеуара болған әңгімеде ол Ортаазиялық комитет құру ойында бар екендігін, оған қазақтардың, өзбектердің және басқа да ССРО-ның шығыс халықтарының кіргендігі жақсы болатындығы жөнінде айтты, бірақ татарларды атамаған сияқты.

Комитеттің мақсаты оның құрамындағы ұлттардың тәуелсіздігіне қол жеткізу, осы мақсат жолында бірігіп әрекет жасау болмақ. Уәлидов бұл іске басмашыларды тарту керектігін ескертті.

Маған ол қазақтарға да осы Ортаазиялық комитетке кіріп, құпия жұмысқа көшу қажеттігін айтты. Тәшкентке қайтып келген соң мен бұл мәселе жөнінде Дулатовқа баяндадым, ал оның пікірінше қазақтардың Ортаазиялық комитетке кіруі көңілге қонымды ұсыныс емес еді. Өз тарапымнан мен де бұл пікірге қосылдым. Ал қазақ қызметкерлері жағынан құпия ұйым құруға байланысты әрекетті байқаған емеспін.

Бұқарадан қашқан соң Уәлидовтың Тәшкентке келгенін білемін. Мен оны Қазақ институтының ғимаратында кезіктірдім. Онымен бірге Жәленовке барған сияқтымын, анығы есімде емес. Уәлидов Қазақ институтының бағында тұрды. Бұқараға сапарым жөнінде құрамында Дулатов, Досмұхамедов, Есболов және басқалар бар, қазақ қызметкерлерінің жиналысында баяндама жасағаным қазір есімде жоқ, мүмкін жасаған да болармын.

Ғ.Бірімжановтың Бұқара сапарларына байланысты көрсетулері шамамен осындай мәліметтерді қамтиды. А.З.Уәлидимен байланыс орнату ісінде Д.Әділұлының белсенді қызметін ОГПУ органдары жақсы білген сияқты. Соған байланысты тергеушілер Діншеден бұл тақырыпты егжей-тегжейлі баяндауды талап еткен. Осы арада тақырыпқа байланысты Бұқарада Д.Әділұлы байқаған жағдайға тоқталуға тура келеді.

Орынбордан Тәшкентке келген Д.Әділұлы, өзінің көрсетуіне қарағанда, Ғ.Бірімжанов Бұқарадан оралғанша сонда болған. Ал Бұқарадан қайтқан Ғ.Бірімжанов Уәлидимен кездескендігін, ұйымның жергілікті бұқаралық қызметкерлермен байланысы бар екендігін жеткізген.

Д.Әділұлы Бұқараға шамамен 1921 жылдың мамыр айында аттанып, онымен Х.Болғанбаев және Битілеуов бірге шыққан. Бұқараға келген соң сонда нәзір (жергілікті билік мүшесі) қызметін атқаратын Арифовпен жолығады. Арифовке Уәлидиді сырттан келген адамдармен жолықтыру міндеті жүктелген. Д.Әділұлының Бұқарадағы саяси жағдайға байланысты пікірі: сырттай қарағанда мұнда совет билігі орнаған сияқты, ал шын мәнінде ондай билік мында жоқ еді. Сол сияқты, билікте жүрген кісілер өздерін коммунист деп атайды, шындығында оларда коммунистік ештеңе де байқалмайтын.

Арифов Қазақстаннан келген қонақтарды Бұқараның солтүстік бегінде бақ ішіндегі үйде орналасқан Уәлидимен жолықтырады. Дінше Уәлидиді кең де ұзын өзбек көйлегін киген, сақалды, шұбар, аласа бойлы, саяси қайраткерге ұқсамайтын адам ретінде суреттейді. Көп ұзамай Уәлидидің ұйымдастыруымен қазақ өкілдерінің жергілікті Бұқара республикасының басшыларымен бас қосқан жиналысы өткізіледі*.

Осы арада Діншенің айтқанына көңіл аударайық: «Жиналыс Бұқарада өтті, кімнің пәтерінде болғандығы есімде жоқ. Өзбектерден мен онда Тұрсынходжаевты, Құшбегиевті, Файзулла Ходжаевты, Әбдіқадыр Мұхитдиновты, Расулевты (Бұқарада ревтрибуналдың төрағасы), Бұқчека (Бұқара төтенше комиссиясы – М.Қ.) төрағасын, аты-жөні есімде жоқ, сыртқы істер назирі Хашимшейхті, қаржы назирін, аты-жөні есімде жоқ, арықша келген ат жақты кісі екен, көрдім.

Жиналыстың күн тәртібін ұмыттым., Уәлидов түрлі ұсыныстар енгізумен болды. Тыңдаушылар ол ұсыныстарды қабылдап отырды. Бұқарада түрік офицерлері көп екен. Менің есімде қалғаны әскерлер дайындайтын мектептің бастығы Осман бей, мектеп эмирдің сарайында орналасыпты, қаланың сыртында. Оқытушылары түрік офицерлері, ал олар да осы ұйым**мүшелері еді. Кезекті бір мәжілісте Хиуа республикасының өкілі қатысты, аты-жөні есімде жоқ. Уәлидов сөзінде Бұқарадағы Ауған өкілімен байланысы барлығын айтты. Мен онымен кездескен жоқпын. Түркиямен байланысы болды. Әуелде бұл идея (Түркістан Ұлттық Бірлігін құру – М.Қ.) Мәскеуде пайда болған сияқты» [6].

*1920 ж. 1 қыркүйекте Бұқара қаласын тастап, Шығыс Бұқара жеріне қашқан Саид Әлім ханның билігі Бұқара жәдидтерінің қолына көшеді. 6 қазанда бүкілбұқаралық халық өкілдерінің құрылтайында Бұқара Халық Совет республикасының (БХСР) құрылғандығы жарияланады. Дінше Әділұлы Бұқараға келген уақытта Осман қожа Бүкілбұқаралық Революциялық Комитеттің төрағасы, Файзула Қожаев Халық нәзірлер кеңесінің төрағасы, А.Арифов Қорғаныс нәзірі, М.Абдурахимов Әділет нәзірі, А.Қожаев ішкі істер

нәзірі, Қ.Юлдашев білім беру нәзірі, Х.Ашуров ауылшаруашылық нәзірі, Абдувахитов денсаулық сақтау нәзірі, А.Мұхитдинов экономика нәзірі қызметін атқарған еді. Бұл үкіметтің қызметіне байланысты совет қайраткері В.Куйбышев «Бұқара революциясын коммунистер іске асырғанымен, мұнда экономикалық және психологиялық шарттардың қалыптасып үлгермеуі мен объективті себептерге байланысты социалистік деп атауға келмейтін бір режим туындады», - деп жазды// Қараңыз: Баймаханов Б.К. Түркістан ұлт-азаттық қозғалысындағы Әнуар пашаның рөлі. Диссертация. Алматы, 2008. - 28-296б.

**3. Уәлиди Тоған «Түркістан Ұлттық Бірлігі» ұйымы Бұқара қаласында 1921 ж. 30 шілде күні Мырқа Абдулқадыр үйінде өткен оның I съезінде құрылып, оның Орталық Комитеті белгіленіп, сондай-ақ, ұйымның төрағалығына өзін сайлағанын айтады//3. Уәлиди Тоған. Аталған еңбек. -297б.

М.Шоқай «Национальное движение в Средней Азии» атты еңбегінде мұндай ұйымның 1921 ж. көктемде құрылғанын, оның филиалдары Ташкентте, Самарқанда және Бұқарада болғандығын жазады. Түркістандағы пікірлес азаматтардың бұл іске Мәскеу тарапынан жауапты қызметтерге қойылған ірі мұсылман коммунистерін де тарта алғандығын білдіріп, оған дәлел ретінде Т.Рысқұлұлының Түркістан мұсылман коммунистерінің III өлкелік конференциясында Түркістан Советтік Республикасын Түрік Совет республикасы, Түркістан Коммунистік партиясын «Түрік халықтарының Коммунистік партиясы» аталуын талап еткендігін, соған сәйкес бөлек мұсылман Қызыл Әскерін құру туралы ұсыныс жасағандығын келтіреді // Шоқай Мұстафа. Шығармаларының толық жинағы. 3Т. -243 б.; Устинов В.М. Турар Рыскулов. Очерки политической биографии. Алматы, 1996. -150-151 бб.

(Т.Рысқұлұлының бұл ұсынысын М.Әуезов және басқа ұлт зиялылары тарапынан қолдау табады (Баймаханов Б.К. Түркістан ұлт-азаттық қозғалысындағы Әнуар пашаның рөлі. Диссертация. Алматы, 2008. -186.).

Біраз күндерден соң Болғанбаев пен Битлеуов елге қайтады да, Дінше Ферғанаға басмашылармен кездесуге аттанады. Міндеті – сондағы Рысқұлұлының өкілі Жанұзақовпен кездесу еді. Жанұзақов Құрбашы Исраилдың штабының бастығы қызметінде. Жанұзақов қырғыз, ал оның жанында Малаев деген тағы бір қырғыз жігіті қызметте. Дінше Жанұзақовқа Уәлиди берген хатты тапсырады. Діншеге Уәлиди тарапынан жүктелген тапсырма Ферғаналық қырғыздармен танысып, Жанұзақовтың көмегімен басмашыларға көмектесетін отряд құру еді. Бұған қосымша жетісулық қырғыздармен де байланыс орнату екен. Бірақ Діншеге бұл міндеттерді орындауға мүмкіндік болмайды. Себебі, басмашыларға жеткен түні оларға қызылдар төтеннен шабуыл жасап, шайқас даласынан қашып құтылған ол Әндижанға әрең дегенде аман-есен жетіп, таныс емес ортада жалғыз қалады.

Жол-жөнекей ауруға шалдыққан Дінше Тәшкентке әрең жетеді. Бұл күз айларының бірі еді.

Д.Әділұлының Бұқара, сонан соң Ферғана сапары қым-қиғаш оқиғаларға толы деректі фильмді еске салады. Ал онда баяндалған оқиғалар мен адам аттарының шынайылығын анықтау үшін арнайы зерттеу жұмысын жүргізу артық болмас еді. Сонымен бірге, осы ретте мынадай бір жағдайға көңіл аударған жөн. Сапардан оралған Д.Әділұлын С.Қожанұлы ашулы қарсы алады. Оған Дінше қайтып Тәшкентке жеткенше Жанұзақовтан Төреқұлұлы пен Қожанұлына келіп үлгерген хат себепші болған сияқты. Т.Жанұзақов хатында Дінше Тәшкентте күшті ортаазиялық құпия ұйымның барлығы туралы хабар таратып жүр деген ой айтылады. Бұл жағдай Тәшкенттегі басшылықтағы топтың арасында жайсыздық тудырады [7]. Бұл Бұқаралық сапардан ауырып оралып, ұзақ емделіп, содан соң Шу бойындағы еліне барып қайтқан Діншенің басынан өткен жағдайлар еді. Д.Әділұлының Бұқаралық сапары үш айдан артық мезгілге созылған [8].

Басмашылар қозғалысы. Әнуар паша

Басмашы түрік сөзі, «баукеспе», «зорлықшыл» деген мағынаны білдіреді. Бұрынғы Түркістан өңірінде керуендерді, оңаша ауылдарды тонау мақсатында құрылған бұзақы топтар болған. Кейінірек мұндай топтар патшалық биліктің жергілікті шаруа-дихандарға жасаған қиянатына байланысты жауап реакция ретінде отаршылдарға қарсы түрлі әрекеттерге баратын болған. Қарапайым халық арасында тараған осы атты большевиктер билігі өздеріне қарсы көтерілген көтерілісшілерге байланысты қолданысқа түсірді.

Советтік идеологтар мен тарихшылар басмашылар қозғалысын жергілікті феодалдық, діни күштердің ықпалымен өмірге келген біржақты реакциялық құбылыс ретінде түсіндірді. Оның әлеуметтік табиғаты мен құрамын, көздеген мақсатын бұрмалап көрсетті. Қозғалыстың мұндай бұрмалауға ұшырауына оның жетекші тұлғаларының ұстанымының да негіз болғандығын айтқан жөн. Басмашылар қозғалысына басшылық жасаған құрбашылардың басым бөлігі, М.Шоқай дәл атап көрсеткендей, мақсатты да бағдарламалық әрекетке даярлығы жоқ, қарсыласына нақты саяси талаптар қоя алмаған, ал қойған талаптары көп жағдайда мұсылмандарға шариғаттың сотымен соттасуға, сондай-ақ базарда еркін саудамен айналысуға мұрсат сұраумен шектелді [9].

Басмашылардың әскер құрамаларының қатарындағы адамдардың саны 30 мыңға жеткен кезеңдері болды. Ал осы зор күштің басым бөлігі, әрине, қарапайым халық, шаруалардан тұрды. Оларды көтерілісшілер қатарына алып келген отаршыл, үстемдігін орнатуға тырысқан өкіметке қарсылық болатын. Қарапайым халық алдымен орыс патшалығының, сонан соң оның орнына келген совет өкіметінің переселен, азамат соғысы жылдарындағы салық, тонау

саясатын, жергілікті халықтың салт-дәстүріне, діни сенімдеріне байланысты көрсеткен тәкаппарлығын қабылдай алмады, өкіметке зорлықшыл, отарлаушы күш ретінде қарады.

Түркістан өңіріндегі басмашылар қозғалысының, белгілі дәрежеде, осы мезгілде ішкі ресейлік губернияларда, Батыс Сібірде болып өткен шаруалар көтерілісімен ортақ белгілері болғандығын айтқан жөн. Екі өңірдегі көтерілістердің шығуына жаңа биліктің жүргізген салық, тонаушылық саясатына қарапайым шаруалардың наразылығы себеп болды. Жергілікті халықтың пайдалануындағы құнарлы жерлердің переселендердің иелігіне өтуі, өкімет орындарының жергілікті халықтың мүдделерімен санаспауы олардың зығырданын қайнатты. Сонымен бірге Түркістандағы халық қозғалысы ұлт-азаттық сипат алмай қоймайтын еді, өйткені терең тамырлы мәдениеті бар, өз дінін рухани құндылық ретінде бағалайтын жұрт өзіне жат, басқа мәдениет және діндегі қоғамға бағынғысы келмеді, ұлттың намысы аяқ асты болды деп түсінді. Мұндай сезім қоғамның қарапайым шаруалар бөлігіне ғана тән еді деп қарау қателік болар еді, ондай сезім, әрине, ұлттың зиялылар бөлігіне де тән болатын. Ұлт зиялылары бұл ретте бұқара халықтың негізгі талап-тілектерін білдіруші күш міндетін атқарды.

Түркістанда қалыптасқан осындай күрделі жағдайда зиялылар арасында басмашылар қозғалысын ұлт-азаттық арнаға салу әрекетінің орын алуы өмірлік сұраныстан туындаған толық табиғи құбылыс болатын. Бұл ретте А.З.Уәлидидің Түркістандағы азаттық қозғалыс «біз келгенге дейін ызалы және дүлей, қиратушы сипат алды, басмашылардың басым бөлігі соқыр сенімдегі молдалардың сөзіне еріп әрекет жасады, біз бұл қозғалысқа ұлттық идея, өз ұстанымымызды ала келдік, ескеретін жағдай, бұл іске Түркияның аса ірі тарихи қайраткері өз офицерлерімен бірге келіп ат- салысты. Мұндай оқиға бір-екі ұрпақтың өмірінен соң ұмытыла қоятын оқиға емес»[10],-деп жазғанында ешқандай да асыра айтқандық жоқ еді.

Басқаша айтқанда, советтік кезеңдегі басмашылар қозғалысын талдау және бағалау ісінде ресейлік ұлыдержавалық, империялық көзқарас басымдылық алып келді. Ал басмашылар әрекетінің тереңінде жергілікті халықтардың табиғи ұлттық және әлеуметтік мүдделері жатқандығы әрең естіледі. Уақыт өте, қызылдар(большевиктер) тарапынан орын алған зорлық пен зомбылыққа қарсы халық болып көтерілу барысында «басмашы» сөзі басқа мазмұнға, яғни азаттық жолындағы күрескер деген мағынаға ие болды. Басмашылық бұл советтік биліктің жергілікті халықтардың түпкілікті табиғи мүддесіне жасаған қиянатына жауап реакция ретінде өмірге келді. Сонымен бірге, М.Шоқай атап көрсеткендей, басмашылар қозғалысында түркістандықтардың барлық әлсіздігі мен кемшіліктері көрніс тапты.

Ресейлік билікке қарсы көтерілген халық наразылығы зиялылар әрекетімен қатар жүрді.

1918 жылы қарашада Түркістандық зиялылардың ұйымдастырумен Түркістан құрылтай жиналысын шақыру комитеті құрылады. Оның мақсаты Түркістанды оның ұлттық мұратына қарсы күштерден азат ету болды. Комитет өзін өзара ымырасыз күрес арқасында тұрған ресейлік күштерден бейтарап ұстайды. Өйткені Ресей территориясында құрылған үкіметтік құрылымдардың біреуінің жағына шығуға дәрменсіз, екінші жақтың қаһарына ұшырауы әбден мүмкін еді.

Мұндай ауыр жағдай комитетті сыртқы, халықаралық саяси орталықтармен байланыс орнатып, көмек сұрауға мәжбүрлейді. 1919 ж. 21 ақпанда комитет Версаль бейбіт конгресіне (Париж) радиogramма жолдап, онда Ресей мемлекетінің барлық бөліктеріне құзыреті жүретін орталық биліктен айрылғандығы айтылып, ендігі жағдайда «Түркістанның Ресейдегі өзін құзырлы билік орны ретінде жариялаған үкіметтердің бірде-біреуіне төл саяси-экономикалық және ұлттық мәдени мүддесі бойынша өкілдік құқын бере алмайтындығын» мәлімдейді [11].

Бұл іс жүзінде Комитет тарапынан патша өкіметінің орны үшін таласқа түскен (арасында совет өкіметі де бар) үкіметтердің барлығының да Түркістан халықтары үшін саяси-құқықтық негізінің жоқ екендігін, яғни легитимді биліктер еместігін білдірудің өзі еді.

Осы 1919 жылы Түркістан автокомитеттерінің тағы бір тобы немістердің көмегімен Стамбулға жетіп, Түркияның ірі мемлекет қайраткері Әнуар пашамен кездесіп, түркістандық түркілердің жағдайынан мәлімет беріп, Түркістанды Ресейден бөліп әкету туралы жоба ұсынады. Бұл Түркістан өкілдерінің Әнуар пашамен алғаш кездесуі еді. Пашаның бұл кезде Түркістан туралы түсінігі, әрине, үстірт болатын.

Ислам Әнуар паша (генерал) «Иттихат ве Теракки» (Бірлік және даму) партиясы (1889-1918 ж.ж.) көсемдерінің бірі еді. Бұл саяси ұйымның мүшелері Еуропада «жас түріктер» деген атпен танылды. Осман мемлекетінің 1914-1918 ж.ж. қарулы күштерінің министрі болды. I- дүниежүзілік соғыстан жеңіліс тапқан Осман империясының билеуші тұлғалары Талғат паша, Жамал паша және Әнуар пашалар биліктен ығысып, Антанта басшыларының және Түркия сотының қудалауынан құтылу үшін шетелге кетуге мәжбүр болды.

Германияға келген Әнуар паша 1919 жылы тамызда революционер Карл Радекпен кездесіп, одан ағылшын империализміне қарсы күрескерлердің Советтік Ресейде үлкен қолдау табатындығы жөнінде мәлімет алып, Советтік Ресей басшыларымен байланыс орнату жөнінде шешімге келді. Әнуар пашаның бұл ойы Германияның әскер басшысы генерал-полковник Х.Фон.Зект тарапынан түсіністік тауып, пашаға Советтік Ресей басшылары В.И.Ленин және Л.Д.Троцкиймен кездесулер ұйымдастыру ісін қолға алды.

1920 ж. 15 тамызда Әнуар паша Мәскеуге келді. Ол жөнінде Төтенше Комиссия басшысы Ф.Э.Держинский үкімет төрағасы В.И.Ленинге «бүгін түнде Германиядан қасында тағы екі түркі бар Әнуар паша келіп жетті, ұсыныстар жасамақшы» деген мәлімет берді. Сыртқы істер комиссариаты Әнуар паша миссиясына дипломатиялық статус беріп, онымен құпия түрде келіссөздер жүргізеді. Бұл мезгілде Коминтернде қызметте жүрген К.Радек арқылы совет үкіметінің және халықаралық коммунистік қозғалыс басшылары В.И.Ленин, Л.Д.Троцкий, Г.Е.Зиновьев, Б.Кун және басқа да кісілермен кездесулер өткізеді [12].

Қорыта айтқанда, Совет үкіметі Әнуар пашаны жылы қабылдап, оның атақ-абыройына сүйене отырып мұсылман елдерінде революциялық қозғалысты өрістетуді көздейді, өзіне қолайлы революциялық өзгерісті ең алдымен Түркияда бастаудан, сол сияқты мұсылман елдері, Үндістанда, Ауғанстанда ағылшындардың ықпалын әлсіретуден үміттенді. Совет үкіметінің бұл ретте көздеген тағы да бір мақсаты, әрине, Әнуар паша беделіне сүйеніп өзінің ресейлік Түркістандағы жағдайын біршама жөндеп алу да болды.

Осы арада мынадай жағдайды ескерген жөн. Әнуар пашаға, оның отаны Түркияға бұл тарихи мезгілде Түркістан халықтары немқұрайлы қарай алмайтын. Осы кезеңдегі ел ішіндегі көңіл-күйді жақсы білетін М.Шоқай «Түркістандағы халық бұқарасының басым көпшілігі Әнуарға сенетін, оны өзінің ең жақын адамы санайтын. 1916 жылғы көтеріліс күндерінде Түркістанда көп адамдар Әнуардан жәрдем күтетін... Әнуардың есімі кең жайылғаны сонша, оны жұрт аңыз ететін. Соңғы Балқан соғысынан соң, дала тұрғындары перзенттерінің атын Әнуар қоя бастады» [13],-деп жазды.

Әнуар пашаның Түркістандағы жағдаймен жақын танысуы 1920 ж. 1-8 қыркүйек күндері Бакуде өткен Шығыс халықтарының съезінде еді. Бұл съезге паша Г.Е.Зиновьев және К.Б.Радекпен бірге барады. Съезде сөйлеген шешендердің арасында Әнуар пашаға әсерлі болған Нарботабековтың (Ташкенттен) сөзі еді. Нарботабеков сөзінде совет өкіметіне байланысты жалпы түркістандықтардың ортақ ойын білдірді. Ол мәскеулік билікке арнап мынадай ұстанымды білдірді: «Шығыстың психологиялық, мәдени-экономикалық, діни, сондай-ақ әлеуметтік және тұрмыстық тұрғыдан өзіне тиесілі ерекшеліктері бар, міне осы ерекшеліктермен санасуға тура келеді. Николай II және басқа жыртқыштар халықтардың мұндай ерекшеліктерімен ешуақытта санасқан емес. Біздің осы мүдделеріміз ескерусіз қалып келді. Революцияның алғашқы күндері большевиктер Керенскийдің «жеңіске жеткенге дейін соғысайық!» деген капиталистік ұранына қарсы халықтар «өздерін-өздері» билесін деген ұранын тастағанда Ресей мемлекетіндегі 53 ұлттың қолдауын алды. Керенский тастаған капиталистік ұранның жеңіліске ұшырауының негізгі себептерінің бірі осы жағдайға байланысты еді. Біз, Шығыс халықтары, осы «халықтардың өздерін-өздерін билеу» туралы ұранға

сендік, оған осы күнге дейін сенеміз, әлем пролетарлатының идеялық жетекшілері мен көсемдері Ленин, Троцкий, Зиновьев және басқа жолдастарға сенеміз, сонымен бірге біз Съезде мұсылман Шығыс халықтарының тілегі басшылардың құлағына жетуге тиіс деген ұстанымдамыз. Егер біздің тілегіміз жетіп, қабыл алынса мемлекеттегі биліктің де Шығыста әлеуметтік революция ісін бастап жүргізуге байланысты міндеттері мен мақсаты жеңілдей түсетін болады.

Біз бостандық, теңдік және бауырластықтың қағаз жүзінде емес, шынайы өмірде іске асырылуын талаптеміз. Осындай жағдайда мен бірде-бір мұсылманның Совет өкіметіне қарсы қол көтермейтіндігіне сенемін... Мұсылмандар Совет өкіметін тастап кетпейтін болады, ол үшін бір-ақ нәрсе қажет, шығыс халықтарының өміріндегі ерекшеліктері билік тарапынан мойындалуға тиіс, Совет өкіметінің осы бағыттағы шаралары қағаз жүзінде емес, шынайы өмірде іске асқаны жөн... Ал Түркістанның шынайы жағдайын Зиновьев жолдаста, Ленин жолдас та, Троцкий жолдас та білмейді, соңғы үш жылда Түркістанда болып жатқан жағдайдан хабарсыз. Түркістандағы жағдайды ашық айтып, болып жатқан істерді бүкпесіз сипаттап берсек сонда ғана көсемдеріміздің көзі ашыла түседі. Олар Түркістанға келіп, істі жөндейтін болады.

Мен бұл сөзді партияда жоқ немесе партияда бар барлық түркістандық тарға түгел арнап айтып тұрмын.

Түркістандық тарих мұсылман әлемінің басқа бөліктерінде қайталанбау үшін мен үкіметке соңғы үш жылда жүргізіп келе жатқан саясатының барлық кемшіліктерін білетін адам ретінде мынаны айтпақпын: өздеріңіздің контрреволюционерлеріңізді алып кетіңіздер, ұлтаралық алауыздық ұрығын сеуіп жүрген кірме элементтеріңізді алып кетіңіздер, коммунизм ұранын жамылғы етіп алып жұмыс жасап жүрген отарлаушыларыңызды алып кетіңіздер...

Жол бойы жолыққан мұсылмандар бізге мына жағдайды айтты : діни сеніміміз аяқ асты болуда, мешітке барып Аллаға сиынуға рұқсат жоқ, өмірден қайтқандарды өзіміздің дәстүріміз және дініміз бойынша жерлеуге мүмкіндік бермеуде. Бұл не? Бұл бұқара халық арасында контрреволюция ұрығын себудің өзі емес пе?!

Партияда жоқтардың атынан мен мынадай мәлімдеме жасаймын : ... бүгінгі күннен бастап біздің Советтік билік Шығысқа байланысты нақты саясат жүргізуге тиіс. Сонда шығыс халықтары қағаз жүзінде емес, іс жүзінде қолына қару алып Совет өкіметі жағына шығатын болады, сонда әлемдегі бірде-бір өкімет Ресей пролетариаты және шаруаларымен күш біріктірген миллиондаған Шығыс халық бұқарасының екпініне төтеп бере алмайтын болады»[14].

Әнуар паша съез барысында түркістандық делегаттардың екі тобымен бөлек-бөлек кездесулер өткізеді. Сондай-ақ мұндай кездесулерді ұйымдастыруда мәскеуліктер белсенділік танытып, Әнуар пашадан түркістандықтар тарапынан 1918 жылғы Қоқандағы большевиктер жасаған қанды оқиға туралы мәселені съезде көрсетпеуге байланысты көмек сұраған сияқты. Әңгіме барысында паша түркістандықтардың бұл мәселеде, біріншіден, ымырасыыз екендіктерін, яғни Қоқан қырғынын ешуақытта ұмытпайтындықтарын байқайды және, екіншіден, Түркістандағы азаттық қозғалыстың таптық сипатта емес, басым түрде ұлт-азаттық ұстанымда тұрғандығына көзі жетеді. Әнуар пашаның біржола түркістандық азаттық қозғалыс жағына шығуы да осы екі ұстанымдар арасындағы айырмашылықты дәл және терең түсінуіне байланысты еді.

Әнуар пашаның Баку съезіне қатынасуы жөнінде жазған «Вольный горец» газетінің тілшісі большевиктерге байланысты олар «бізден коммунист немесе большевиктерге тілектес» болуды талап етуде деп көрсетіп, съезде түркістандық делегаттар тарапынан осы мәселеге де байланысты қозғау салынғандығын аңғартады [15].

Шығыс халықтарының съезі Әнуар паша сияқты ерекше тұлғаға әлемді құшағына алған азаттық қозғалыста өз орнын табуға көмектескен сияқты. Съездің 4 қыркүйек күнгі отырысында президиум төрағасы делегаттардың келісімін алып Әнуар пашаның мәлімдемесін жария етеді. Мәлімдеменің мәтінімен таныса отырып автордың азаматтық және қайраткерлік ұстанымында түбегейлі өзгерістер болып өткендігін аңғару қиынға түспейді. Оның «империализм және капитализм», «қаналғандар мен қанаушылар», «халық және өзін-өзі билеу» сияқты терминдерді өз орнымен, ешқандай да жасандылықсыз қолдауынан шынайы демократиялық ұстанымдағы тұлға екендігі байқалады. Паша сөзінде коммунистік көзқарасқа «көшетіндігі» жөнінде уәде беруден аулақ, дегенмен қоғамдық қызметінде «халықтың бұқара бөлігінің мүддесі оған да жат емес екендігін», «оның жан азабын сезінетіндігін, онымен бірге өмір сүріп және онымен бірге өлуге әзір» екендігін білдіреді. Ал азаттық үшін күрес жолында тұрған халықтардың жағдайына байланысты «біз өз бетінше өмір сүруді талап еткен халықтарға бостандық беру жағындамыз»[16],-деп көрсетті.

Жалпы алғанда Әнуар паша басым түрде істің адамы еді. 1921 жылдың күзінде ол Бұқара халық Республикасына келгенде жергілікті үкімет пашаның беделін пайдаланып Мәскеумен ара қатынасын бір ізге салып алудан, Бұқарадағы әсіре қызыл большевиктердің екпінін басудан үміттенген еді. Өз ретінде Әнуар паша да Бұқара мен Мәскеу арасына «көпір» болуға келісімін беріп, Мәскеудегі Совет үкіметінен Бұқара жерінде жаулық әрекетімен үрей тудырып отырған қызыл әскер қолдарын кері шақыртып алуды сұрайды. Қызыл әскер бөлімдерінің Бұқара жерінде қалдырылуы, оның пікірінше,

ашаршылық жағдайда өмір сүріп отырған халықты «соңғы түйір азығынан» айырумен тең болып, Совет өкіметіне қарсы халық наразылығының өршуіне жол ашар еді. Паша мәлімдемесінде Бұқара республикасы басшылығының «чекистер мен орыс әскері тарапынан террор және қуғынға» ұшырап отырғандығын, «өз өмірлерін өз қалауынша құру үшін Бұқара халқына мүмкіндік» берілуін, жергілікті халықтың өтініші бойынша өзінің Совет үкіметі мен Бұқара Республикасы арасында өтуі мүмкін келіссөздерде «Бұқара халқына уәкілділік етуді» өз міндетіне алғандығын хабарлады. Ондай кездесуді желтоқсан айында (1921) Бұқара қаласында өткізуді ұсынды [17].

Әнуар пашаның Бұқара халқы атынан сөйлеп Бұқарадан совет әскерін алып кетуді талап етуі, сондай-ақ жергілікті халыққа өзін-өзі басқару мүмкіндігін сөз жүзінде емес, іс жүзінде беруін күн тәртібінде тұрған аса өзекті мәселе ретінде қарастыруы әрине, Совет үкіметіне ұнамады. Пашаның бұл қадамын Совет мемлекетінің ішкі істеріне араласу әрекеті есебінде қабылдап оған «Британия империализмінің агенті» деген айдар тақты, сыртынан түрлі ғайбат пікір таратты.

Өз ретінде Әнуар пашаның Түркістан ісінде белсенділік танытуы, Мәскеу басшылығымен жиі қатынасқа түсуі Түркиядағы Мұстафа Кемал тарапынан сезік тудырып, ол «Әнуар паша Анадолы жеріне аяқ басқан жағдайда тұтқынға алынсын» деген бұйрық шығартады [18]. М. Кемал паша мен Әнуар паша арасында таңдау жасауға мәжбүр болған, Совет үкіметі Кемал пашамен келісімге келу жолына түседі. Міне осы сәттен бастап Әнуар пашаның басмашылар әскеріне басшылық жасау міндетін өз қолына алып, қызыл әскер бөлімдегімен бетпе-бет келу кезеңі басталады. Мұндай шешімге келу барысында ол Түркістан ұлт-азаттық қозғалысына жаңа серпін және мазмұн беру ісінде белсенді әрекет жолында тұрған тағы бір қайраткер тұлға З. Уәлидиге бірнеше мәрте кездесулер өткізіп, Түркістан өміріне қаныға түседі.

Басмашылар жағына шыққан Әнуар паша адъютанты Мұхитдин бейге «Түркістан үшін күресу парыз. Өлімнен қорқу -өзіне ит өмірін таңдап алумен тең, яғни өткендердің де, сондай-ақ келешектегілердің де қарғысына қалу дегенді білдіреді. Ал егер біз бостандық үшін өлімді қабылдауға келіссек, онда ендігі ұрпақты бақыт және тәуелсіздікпен қамтамасыз ете алғандығымыз», - деген ойды айтып, тағы бір серігіне З. Уәлидиге «Шығыс Бұқараға бару туралы шешім қабылдадым, жеңсек кәпірлерден үстем түскен, «ғазиді» болғанымыз, жеңілсек – сенім жолында мерт болған «шахидтер қатарындамыз», - деген тұжырымын жеткізуді тапсырды [19].

Әнуар паша азаттық қозғалыстың барлық Түркістан халықтарының қолдауын алғанда ғана белгілі бір нәтижеге жете алатындығын жақсы білген. Өзбек, қырғыз, тәжік, башқұрт және түрікмен халықтарының өкілдері белсенді түрде атсалысқан басмашылар қозғалысына қазақ елінің де өкілдерін де тарту

ойында болған. З.Уәлиди пашаның бұл әрекеті жөнінде естеліктерінде мынадай жағдайды баяндайды: «Самарқанда маған Әнуар пашаның жіберген бірнеше адамдары келді. Олар пашаның жағдайды толық баяндаған хатын жеткізді. Паша бұл кісілерді жанына адам қосып Қазақстанға жіберуді бұйырған екен, мақсат қазақ өкілдерін де басмашылар қозғалысына қосып алу еді. Бірақ біз Абдулқадыр Инан және қазақ өкілдерінен білдік, Қазақстанды көтерілісшілер қозғалысына қатынасуға көтеру мүмкін емес еді»[20].

Алаш басшыларына басмашылар қозғалысына қолдау жасау туралы ұсыныс З. Уәлиди арқылы түскендігін біз жоғарыда айттық. Әнуар пашадан тікелей ондай ұсыныс болған жоқ-тын. Ал алаштықтардың басмашыларға қосылу-қосылмауы туралы ұстанымы жөнінде мәлімет М.Дулатұлының көрсетуінде бар, онда мынадай ой айтылған: «Досмұхаметұлы Халел екеуіміз сөйлесіп Бұқараға Зәки Уәлиге Бірімжанұлы Ғазымбекті жібердік. Бірімжанұлы Ғазымбектің алып келген сөзі: Зәки Уәлидов басмашылармен қосылып іс қылалық деп айтады, басмашылар қозғалысын күшейтелік делінеді. Жаңадан Ортаазиялық ұйым ашылмақшы, соған қосылыңдар деп ұсынады дейді. Бұл жазғытұрым кезі еді. Ғазымбектің бұл әкелген хатын Досмұхаметұлы екеуіміз білген едік. Тәшкентте басқа кімдерге айтқан-айтпағанын білмеймін.

Біз екеуіміз сөйлескенде басмашыларға қосылу қазаққа зиянды екенін айттық, Ортаазиялық ұйым дегеннің де негізгі көтеріліс жасау, Ортаазия болып бөліну шығар, анық еш нәрсені білмей тұрып не дейміз деп қойдық, тегінде көтеріліс туралы жалпы алашордашылардың пікірі қарсы екені ол уақытта мәлім еді»[21]. Сонымен бірге, Әнуар пашаның Бұқара жеріне келіп Түркістан халықтарының ұлт-азаттық қозғалысына араласуы Ресей мен Түркия арасындағы ескі кикілжіңге қозғау салғандай оқиға еді. Жаңа советтік Ресей басшылары Әнуар паша мен оның серіктерінің Түркістан мәселесінде белсенділік танытуынан өзінің ішкі империялық ісіне араласу әрекетін көргендей болды. Міне осындай жағдайда советтік басшылық әрекетінен басымдылықтың тіптен «әлемдік революция» мүддесіне емес, орыстық империялық мүддеге берілгендігі байқалды.

1921 ж. 27 қазанда Қаған қаласында Ресей өкілі, оның шығыстағы барлаушысы Н.Юреневпен кездесіп, Жамал пашаның Мәскеуден Ауғанстанға қайтар жолында Бұқара қаласы арқылы өтетін уақыты жөнінде келіссөз жүргізеді. Н.Юренев Жамал пашаның мұндай жолмен қайтуы туралы сөз қозғаудың өзі қисынсыз екендігін білдіріп, ал Әнуар пашаның өзінің Ресей билігі ықпалындағы өңірде оның мүддесіне қайшы келетін істермен айналысып жүргендігі большевиктерге мәлім екендігін ескертеді. Осы жылдың қарашасында Мәскеуден Бұқара Республикасындағы советтік органдарға «Бұқарадағы Әнуар паша бүлігін жою аса маңызды тапсырма болып табылатындығы» жөнінде циркуляр келіп жетеді.

Әнуар паша 1922ж. 12 қаңтарда РСФСР-дың Душанбедегі консулы Нагорновқа жазған хатында өзінің барлық елдердің теңдігі туралы көзқарасының Мәскеу мен Лондонға бұрыннан мәлім екендігін, Бұқараға келген бетте-ақ өзін-өзі басқару принциптерінің Ресей қарамағындағы мұсылман халықтарының өмірінде құр бос сөзге айналғандығына көзінің жеткендігін, Шығыс Бұқара жерінде совет әскерінің жан түршігерлік қылмыстар жасап, қалалар мен ауылдарды тонап, талан-таражға салғандарының куәсі болғандығын, олардың мұның бәрін қорғану мақсатында істегендіктеріне сене алмайтындығын, сол себептен халықтарды империалистік қанаудан азат ету принциптерін жүзеге асыру үшін ең әуелі Түркістан, Бұқара, Хиуа жеріндегі шыдауға төзгісіз орыс үстемдігін құлатудан бастау қажет екендігін жазады. Егер де совет үкіметі шығыс халықтарымен бірігіп, ерікті одақ құру жолында оларға, әсіресе мұсылмандарға өз тағдырын өзі анықтау құқығын беруден бас тартса, өзінің қарулы күреске дайын екендігін және бұл оның соңғы сөзі екендігін білдіріп, Нагорновтан өзінің бұл шешімін Мәскеудегі жолдастарға жеткізуін өтінеді. Келесі 16 қаңтардағы хатында бұрынғы айтқандарына қосып айтар ешнәрсесі жоқ, тек «Ресей үлкен апаттан аман қалуды қаласа түркістандықтар мен бұқаралықтардың жерін босатып, оларға өзін-өзі басқару құқығын берсін», - деген талабын қайталайды[22]. Сенімді деректердің көрсетуіне қарағанда Әнуар паша 1922 ж. 4 тамызда Шығыс Бұқарадағы Абидере қышлағы (енді бір деректерде Чакен қышлағы) маңында қызыл әскер дивизионымен болған шайқаста жау оғынан қаза табады. Өмірден озар алдында ол қызыл әскер командирі А. Акчуринге жолдаған хатында: «Түркістан мен үшін бөтен емес, менің ата-бабаларым Түркістаннан шыққан. Түркістандықтардың бойындағы қан менің қаныммен бірдей»-деп жазды. Ислам Әнуар паша Түркістан жерінде өзін жер үстінде әділеттің салтанат құру ісіне өмірін арнаған ұлы тұлға ретінде көрсетті. Ал Мәскеудегі совет басшыларының бостандық үшін күрес жолында тұрған Түркістан халқына адал ниетпен келген түрік Прометейімен түсінісуге адамгершілік-парасаты жетпеді. Олар ескі ұлы- державалық, империялық көзқарас шырмауынан шыға алмағандықтарын анық байқатты.

Басында И.Сталин тұрған Совет өкіметі Ислам Әнуар пашаға байланысты жасаған қылмысын көп ұзамай Түркістан қайраткерлеріне де жасады. Биліктің бұл жасаған қылмыстарының арасындағы ішкі байланысты жоққа шығару мүмкін емес.

Түркістан халқы үшін Әнуар Паша қызметі мен ерлігінің мәңгі өшпес маңызын терең түсінген Мұстафа Шоқай «Ақыры Әнуар Түркістанның азаттығы жолында ерлікпен қаза тапты.

...Атамекеніміздің азат бола күні қашан уа екен? Біз ол күннің тез келеріне шүбәсіз сенеміз. Ол кезде Әнуардың мәңгілік өлмес рухы тұтас Түркістанда салтанат құратын болады. Оның сүйікті бейнесі түркістандықтардың жан-жүрегінде мәңгі сақташлады» - деп жазды. Бұл

пашаның қызметіне, Прометейдің ерлігіндей үлгісіне берілген әділ баға еді [23].

ЕСКЕРТУЛЕР

- 1 Заки Валиди Тоган. Воспоминания. – М., 1997, С.285-288.
- 2 ҚР ҰҚК АҚДА., 6-к., 011494-іс, 1-том, 144, 208-пп.; Красный террор: из истории политических репрессий в Казахстане (Сборник документальных материалов политических репрессии 20 – 50 годов XX века). / Сост.: М.К.Койгелдиев, В.И.Полулях, Ш.Б.Тлеубаев. – Алматы: «Алаш баспасы», 2013, С. 85-86.
- 3 Сонда.
- 4 Заки Валиди Тоган. Воспоминания. – М., 1997, С.188-189.
- 5 ҚР ҰҚК АҚДА., 6-к., 011494-іс, 3-том, 112-113-пп.; Сонда, 6-том, 80, 80об. - пп.
- 6 Сонда, 2-том, 84-85-пп.
- 7 Сонда, 1-том, 14-27-пп.
- 8 ҚР ҰҚК АҚДА., 6-к., 011494-іс, 1-том, 19-п.
- 9 Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы. Он екі томдық. Т 3. – Алматы, 2012, 242 б.
- 10 Заки Валиди Тоган. Воспоминания. – М., 1997, С.369.
- 11 Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы. Он екі томдық. Т.3. – Алматы, 2012, 237-238 бб.
- 12 Баймаханов Б.К. Түркістан ұлт-азаттық қозғалысындағы Әнуар пашаның рөлі.Тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін даярланған диссертация. – Алматы,2008, 37 б.
- 13 Шоқай М. Таңдамалы. Т.1. – Алматы, 1998, 288-289 бб.
- 14 Съезд народов востока. Баку. 1-8 сентябрь, 1920 г. Стенографические отчеты. – Петроград, 1920, С.85-91.
- 15 Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы. – Алматы, 2012, 2 т., 191-192 бб.
- 16 Съезд народов востока. Баку. 1-8 сентябрь, 1920 г. Стенографические отчеты. Петроград, 1920, С. 108-112.
- 17 Шоқай М. Таңдамалы. Т.1. – Алматы, 1998, 290-291 бб.
- 18 Баймаханов Б.К. Түркістан ұлт-азаттық қозғалысындағы Әнуар пашаның рөлі. Тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін даярланған диссертация. – Алматы, 2008, 45 б.
- 19 Заки Валиди Тоган. Воспоминания. – М., 1997, С.313.
- 20 Сонда, С.320.
- 21 ҚР ҰҚК АҚДА., 6-к., 011494-іс, 6-том, 47об.-п.
- 22 Баймаханов Б.К. Түркістан ұлт-азаттық қозғалысындағы Әнуар пашаның рөлі. Тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін даярланған диссертация. – Алматы, 2008. -95 б.
- 23 Шоқай М. 2 томдық, Т.1. 291 б.

БҰҚАРА ХАЛЫҚ РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚТАР ЖӘНЕ МЫРЗА НАУРЫЗБАЙҰЛЫ

Проф. Дихан ҚАМЗАБЕКҰЛЫ

Орталық Азия тарихында айтулы бір оқиға бар. Ол – 1924 жылы маусымда Орынборда өткен Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезі (*түпнұсқада осылай жазылған*). Бұл – ХХ ғасырдың бас ширегіндегі ағартушылық, дүниетанымдық, ғылыми бағдары жөнінен ең маңызды жиын болатын. Сол сиезге қатысқандар кейін, 30-жылдары түгел дерлік нақақ репрессияланды, атылды. Арасында жалғыз адам тірі қалды. Ол – Мырза Наурызбайұлы.

20-жылдары Шығыстағы ең ірі саяси мәселенің бірі – «Орта Азия мен Қазақстанды межелеу» болғаны мәлім. Осы тарихи шараға Бұхара халық кеңес республикасы (түпнұсқада – Бухоро халқ шоро жумхурияти *جمهوری خلقی شوروی بخارا*) (тарапынан қатысқан бірден-бір қазақ қайраткері – Мырза Наурызбайұлы.

Осы тұлғаның тағдыр-талайын білу үшін алғаш «Алаш қозғалысы Қазақ елі аумағынан тысқары жерлерде қалай жүрді?» деген сұраққа жауап іздеген орынды.

Бүгінгі ғылым тіліндегі «репатриант», «ирредент» ұғымдарын ХХ ғасыр басына аударсақ, тарих пен тағдыр бедерінде қазақ этносының әлеуеті біреулер ойлағандай тым әлсіз емес екенін аңғарамыз. Ол кезде Омбы, Орынбор, Астрахан, Самар, Сарытау, Селебі, Түмен, Қорған, Алтай, Байөлке, Ташкент т.б. қазағы өзін ешқашан атамекеннен бөлек сезінбеді. Оны айтасыз, түрлі тағдырмен өзбек яки сарт арасына жайлау мен қыстау салып орныққан Бұхара, Хорезм қазақтары «бөтен жұрттамын» деп есептемеді. Бір ғана Бұхара халық республикасындағы қандастар санына көз жіберіңізші: «Кермена уэлаятында – 160 мың, Қаршыда – 100 мың, Гузарда – 100 мың, Бұхарада – 80 мың, Нұратада – 5 мың қазақ болған» (ғалым Б.Қалшабаеваның дерегі). Ал, басында Хорезм, кейін Хиуа хандығы ретінде танылған, артынан кеңестік Хиуа халық республикасы атанған аумақта 40 мыңға жуық қазақ мекендеген (бұл да сонда; олар кейін бөлінген Қарақалпақстан мен Түркіменстан жерінде қалған).

Еуропа көзімен қарағанда, бір шағын мемлекеттің тұрғынына татитын осы қазақ қауымының генеалогиялық құрамында «мың өліп, мың тірілген» елді тұтастандырған барлық ру-тайпа бар десек, қателеспейміз.

Сонда ханмен де, қарамен де дауласа кетсе – артынан бірнеше түмен сарбаз-ұрпақ қалдырып, Самарқан әмірі атанған Жалаңтөс баһадүр, ұлт

ұстыны Әйтеке би, атаман Чагановты Хиуаның құл базарына сататын Сырым Датұлы, Хиуа әмірі Мұхаметрахымның тізесін дірілдеткен, сонынан «Ар жақта дүбірлеген Арынғазы, Жайлаған арғын, найман Өтенсазы» (Шернияз) делінген аңыз қалдырған Арынғазы Абылғазыұлы т.б. тұғырлы тұлғалармен рухтанатын мұндағы қазақ жұртын ешкім жадағай «кірме» дей алмас еді.

Патшалық Ресейдің Түркістан өлкесімен «тонның ішкі бауындай» - кейде онымен арбасқан, кейде оған сырын ашып, әлсіздігін танытқан бұл өңір қазағы Петербордан – Орынборға, Омбыдан Ташкентке дейінгі Алаш тағдырына алаңдаумен болды.

XIX ғасыр соңы мен XX ғасыр басында әлем де, заман да жаңарған еді. Бір шеттен – Англия, екінші шеттен – Ресей Орталық Азия аумағын түртпектеп оятқан-ды. Басқасын қойғанда, Түркі дүниесіне жанашыр ұлық ағартушы, қаламгер Исмайыл Гаспыралы сонау Қырымнан Түркістан өлкесіне екі мәрте келіп, Ташкент, Самарқан, Бұхара, Хиуа (соңғы екеуі Ресейге толық бағынбаған кез) жағдайымен танысады. Бұхара, Хиуа әмірлерімен (хан) жақсы байланыс орнатып, ол аймақтарда да білім реформасын жүргізуге кеңес береді. Олар да Қырымда демалғанда, И.Гаспыралымен жолығып, түркі дүниесіне ортақ жоба – «Тәржіман» газетін салаландыруға қаржылай көмек көрсетеді.

Бұхара, Хиуа, Хорезм, Қоқан, Самарқан, Ферғана, Әндіжан, Марғұлан т.б. шаһарлар Алаштың этникалық һәм эпикалық жадында түрлі оқиғалармен сақталып қалған. Халқымыз оның бірін дінмен, екіншісін айшықты бұйымымен, үшіншісін кесене-ғимаратымен, төртіншісін тағы да өзге сипатымен өрнектеп жатады. Мұның арасында «Өзбек – өз ағам, сарт – садағам», «Қазақ байыса, қатын алады; өзбек байысы, үй салады», «Сары атанның қадірін, Ел қыдырған сарт білер, Сеңсен тонның қадірін, Сексендегі қарт білер» т.б. нақыл сөздер де біраз ақиқаттан хабар береді. Сондай-ақ әзілді әспеттейтін ауыл адамдары аузында «Самаурын суалды» хабары әп-сәтте «Самарқанды су алдыға» айналып, қыран-топыр күлкіге ұйытқы болған деседі...

Иманды, кешірімшіл, аңғал қазақ халқы бұрында, қазір де өзбек ұлты алқалап отырған Әмір Темірге (Ақсақ Темірге) ықыласпен қарайды. Бұл тұлға Түркістанда тұрғызған Әзірет Сұлтан (Қожа Ахмет Ясауи) кесенесінен бастап, оның сүйегі жатқан Самарқандағы Гүр Әмір кесенесіне дейін ілтипатпен айтады. Мысалы, әйгілі Ақансерінің «Майда қоңырындағы»: «Жігіттің падишасы – Әмір Темір» деген жолдар – сөзімізге дәлел.

Ал, XX ғасырдың 20-жылдары Алаш астанасы бола жаздаған Ташкент және оны қазақтар билеген елеулі кезеңдері, елге ұстын Төле би зираты, шаһар маңындағы қалың ауылдар, аты-заты бар рулар – тайға таңба басқандай тарихи факті.

Қазақ мекендеген Түркістан аймағынан немесе сонымен шектес өңірден шығып, түркі және ұлт бірлігіне қызмет еткен Мұстафа Шоқай, Тұрар Рысқұл, Сұлтанбек Қожанұлы, Жалау Мыңбайұлы, Сейітқали Меңдешұлы, Мұхамеджан Тынышбайұлы, Әзімхан Кенесарин, Серәлі Лапин, Нәзір Төрекқұл, Серікбай Ақайұлы, Дінше Әділұлы, Санжар Аспандиярұлы, Молдағали Жолдыбайұлы, Телжан Шонанұлы т.б. тұлғалардың елеулі ізденісі, айрықша ұстанымы, дара қайраткерлігі, маңызды шығармашылығы ұмытылмақ емес.

Осы есімдер қатарына енетін бірегей тұлға – Мырза Наурызбайұлы. Бұл тұлға туралы жалпы халық аз біледі. Оның бірнеше себебі бар.

Біріншіден, М.Наурызбайұлының қайраткерлігі тарихи Түркістан республикасынан бөлек Бұхара республикасында өткен. Ол сол кездегі атаумен айтқанда, Бұхара кеңестік халық республикасы (1920-1925) Нәзірлер шорасында (Министрлер кеңесінде) жауапты қызмет атқарды. Ауызша жеткен деректерде «төраға орынбасары болды» делінеді. Бүгінгі ұғымда – вице-премьер. Сондықтан ол мемлекеттік құрылым жойылғаннан кейін осының басы-қасында болған қайраткерлердің де аты-жөні ұмытыла бастады.

Екіншіден, Бұхара кеңестік халық республикасы Министрлер кеңесі төрағасы Файзолла Ходжаев Н.Бухарин, А.Рыковтармен бірге Германия, Жапония, Польша, АҚШ «шпионы» ретінде ұсталып, атылғаннан кейін аталған Орталық Азия республикасын еске алу түгіл, сол кездегі жалпы саяси үдерісті ұмытуға тура келді.

Үшіншіден, ақылы бар адамды былай қойғанда, хайуан екеш хайуанда «өзін өзі сақтау», «тіршілік үшін күрес» деген сезім-инстинкт болады. Қызыл террор немесе кеңестік саяси қуғын-сүргін жылдары біраз қайраткер «пәледен машайық қашыпты» жолымен жүрді. Олар: эмиграцияға кеткен Мұстафа Шоқай, Ыбырайым Жайнақұлы, Сібір елді-мекендері арасында жүріп тірі қалған Сәдуақас Ғылмани, Ахмет Жанталин, Алматы НКВД түрмесінде екі жылдай отырып босап шыққан Мұхтар Әуезов, Әлімхан Ермеков, осы тақылеттес – Базарбай Мәметов, түрлі жағдайда жер аударылып, 37-нің қырғынына ілінбей қалған Дәулетше Күсепқалиұлы, Мұстафа Бұралқиев, Садық Аманжолов т.б. Әрине, бұлардың көбісі анду мен бақылауда жүрді, тіпті Ыбырайым мен Мұстафа кейін шетелде өлтірілді. Дей тұрғанымен, қанқасап мезеттен аман қалуы – белгілі дәрежеде олардың күресі, амалы деу дұрыс. Осы қатарға Қырғызстанға кетіп, бой тасалаған Мырза Наурызбайұлын да қосқан орынды.

Енді кейіпкеріміздің ресми және бейресми ғұмырбаянына тоқталайық.

Мырза 1927 жылы 10 қаңтарда «бүкілодақтық партия санағы» анкетасына өз қолымен жазған жауабында «1900 жылы Сырдария облысы Байқабыл болысы Сарыағаш ауылында тудым...» деп жазыпты.

Ал, кейін 1953 жылы 1 қаңтарда жазған өмірбаянында «1900 жылы Оңтүстік Қазақстан облысы Қызылқұм ауданы № 13 ауылында тудым» деп көрсетеді. Және осы жазбасында «ағайын-туысымның ешқайсысы репрессияланбаған» дейді.

Бұл деректердің астарында «қайраткер Қызылқұмда туса, сонау Бұхарада неге жүр?», «ешбір ағайыным саяси қуғынға түспеді деп, кімді сақтандырып тұр?» сұрақтар қылтияды. Оған үзілді-кесілді жауап беру де мүмкін емес. Аталған жерде өмірге келді дегеннің өзінде, отаршылдық дүмпуімен «ел үшін, дін үшін» руымен, аталығымен көшіп-қонған, бас сауғалаған қазақ ауылдары жолын іштей сезінуге болады. Қалың Алаш ішінде М.Наурызбайұлы түп-тұқиянының тарам тағдыры да ғылыми бір жүйеге түскен емес. Шәкәрім қажы шежіресінде бабаларының Сыр бойына бару сыры мен Әмударияға қарай ойысуы меңзеледі. Қайсыбір ауызша әңгімелерде «ол жаққа Тобықты ауылдары Кенесарыұлы Сыздық төренің бастауымен жылжыған» болып шығады. Мұхамеджан Тынышбайұлы арғын руларының XVI ғасырдың соңында Қаратауға жылжып, Тәуекел хан мен Есім ханның Ферғана, Самарқан, Бұхара жорықтарына қатысқанын жазады /1/.

Шәкәрім қажы шежіресінен: «1723 жылы қалмақтан жеңіліп, Ақтабан шұбырынды көріп, орта жүз Есіл, Нұра, Сарысуға барғанда, біздің Тобықты Орынбордың бергі жағында Ордың кара ағашына барған, онан да әрі барған Кіші жүз қазағы орысқа қарамақ болыпты деген соң, сонан қорқып Тобықты көшіп, Ырғыз, Торғай өзендеріне келген» деген жолдарды оқимыз /2/.

Ал, Мұхтар Әуезов «Абайдың туысы мен өмірі» атты мақаласында тұлға бабаларының Батыстан Шығысқа қарай жылжыған жолын: «Ақынның үшінші атасы – осы Ырғызбай, бұ кісі 1750 жылдарда Ақтабан шұбырындыдан кейін Арқаға сырғып ауған жолда, Ырғыз өзенінің жағасында туғандықтан, соның атымен аталыпты. Ырғызбай – Айдос баласы, Айдостың өзге балаларының ішінде Көтібақ, Торғай дегені, одан соң Айдостың туысқаны Жігітектің баласы Кеңгірбай – барлығы да жаңағы жолдағы өзен-сулардың атымен аталған. Көтімалды өзенінің жағасында Көтібақ, Торғай өзенінің жағасында Торғай, Кеңгір өзенінің жағасында Кеңгірбай туыпты» деп әуезелейді /3/.

Осы шағын деректің астарында елеулі тарих жатқанын аңғару қиын емес. Абайдың өзі және айналасы – тарихи ата қонысқа жылжыған Тобықтының жаңа рухани өрісін, ұлтқа серпін берген әлеуетін көрсетсе, Мырза Наурызбайұлы сынды жастар тарыдай шашылған қазақтың қай жерде болсын ізденіп, табысқа жете алатынын байқатты.

Мырза ғұмырбаянында Самарқан түзем гимназиясында оқығаны жазылған. 1927 жылғы анкетада «2 жыл орыс-түзем училищесінде оқығанын» көсеткен. Әрине, бұған дейін ол мұсылманша мектеп-медреседе (мұсылманша бастауыш және орта білім жүйесі) оқыған болуы тиіс. Өйткені ол шақта оқуға талпынған бар шәкірт осы жолдан өтеді. Оның үстіне бұл мектеп-медреселер жаңару яғни жәдитшіл бағытында еді. Исмайыл Гаспыралының қайта-қайта Орталық Азияға алаңдауының мәні осында болатын. Оның үстіне Самарқан енген өңірді ХІХ ғасырдың 60-жылдары патшалық Ресей толық жаулап алды. Бір есте болар факт: Нәзір Төрөкұлұлы да осы Самарқанда оқыған.

Енді тағы бір сұрақ туады: «Мырза Наурызбайұлы қалайша 20-жылдары Бұхара республикасының үкімет төрағасының орынбасары деңгейіне көтерілген?». Орысша-мұсылманша сауатты болғаны үшін ғана ма? Бұлай десек, ол кезеңде Мырзадай азаматтар аз емес еді. Әлде мұның басқа да сыры бар ма?.. Біздіңше, ол өлкеде рухани жаңғыруларды бастаған жас бұхаралықтар («младобухарцы») яғни жәдитшілдер қатарында болып, танылған. Олар осындай табанды пікірімен Ташкентті, Самарқанды, т.б. қалаларды дүр сілкіндіргені тарихтан мәлім. Осы қозғалыстан біршама хабардар С.В.Чиркин естеліктерінде: «Жас бұхаралықтардың қатарын орысша оқып, Түркістан мен Ресей қалаларын түрлі жолдармен аралап, танысқан азаматтар құрады. Олар көп болса 200-дей ғана еді. Арасында күдікті да жандар болды» деп, ресейлік мүддесін де байқатса /4/, ұйымның басы-қасында болған қайраткер Файзолла Ходжаев: «Бұл қозғалыс тек жастардан тұрмайтын. Оған Бұхара әмірінің жөнсіз, әлеуметке зиянды істеріне қарсы қалың жұртшылық қатысты» деп жазды /5/.

Аталған ұйымға кірген азаматтардың біразы (Ұсман Ходжаев, Абдурауф Фитрат) Түркияда оқыған болатын. Бұл шақта ол елде саяси жаңғыруларды бастан кешті. Тарихтан белгілі факт: 1917 жылы ақпан төңкерісінен кейін Бұхара қайраткерлері «Жас бұхаралықтар» атты комитет құрды. Оның құрамында Мырза Мұхиддин Мансұров (төраға), Фитрат (хатшы), Ұсман Ходжаев (қазынашы), Абду Вахид Бұрханов, Мұса Санджанов, Ата Ходжаев, Ахмеджан Абдул Саидов, Файзулла Ходжаев, Хамид Хаджа т.б. (мүшелері). Бұл ұйым басында әмірге қарсылардың басын құраған болатын. Уақыт келе мүдделер тайталасы байқалды. Либералдық бағыт ұстанғандар азая берді. 1918 жылы ұйым қожырап кетті. 1920 жылы

Файзолла Ходжаев Ташкентте «Жас бұхаралықтардың Түркістан орталық бюросын» құрды. Оның жанында ақын, қайраткер А.Фитрат жүрді. Бұл кезде саяси жолдың бағыты да тарылып қалған болатын. Енді Бұхара әмірін большевиктердің әлеуметтік теңдік ұранымен ғана құлату мүмкін деп шешілді. Бұл ретте Ташкент большевиктері тарапынан терең саяси алдаусырату жүрді. Т.Рысқұловтың коммунистік бағытта егемен Түркістан Республикасы идеясын «көз қылып» ұстап, олар «азат Бұхара халық республикасын» құрып беру уәдесін айтты. Сөйтіп, Бұхара кеңестік халықтық республикасы орнады. Ф. Ходжаев, А. Қадыри, А. Мұхитдинов т.б. оның үкімет құрамына кірді.

Біз мұның бәрін неге тәптіштеп отырмыз? Бұлай істеуімізге себеп: осы оқиғалардың барысында Бұхара халқы арасында қазақтан шыққан жас қайраткер Мырза Наурызбайұлы жүрді. Әрине, бастапқыда елеулі саяси қызмет атқармаған шығар. Бірақ жаңаруға бағытталған қоғамда бір қауым қазақ ұлты көзін жауып, құлағын бітеп отырмасы ақиқат еді. Біздіңше, бастапқыда оқыған Мырза «қазақтың өкілі», «қазақ қауымының қалаулысы» ретінде көрініп, сөзі, ойы, ұсынысы, пікірі, батылдығы, қағидаты, талабы билік тарапынан қабылданды.

Қолжетімді энциклопедия деректері былайша сөйлейді: «Бұхара халық кеңес республикасы 1920 жылы 14 қыркүйекте жарияланған. Оның жер көлемі – 182.193 шаршы шақырым, халқы – 2.2 млн адам болған. Түркістан кеңестік республикасыменмен, Хорезм халық республикасымен, Ауғанстанмен шектеседі. Негізгі халқы – тәжік, өзбек, түркімен». Қазақ туралы бір ауыз сөз айтылмайды. Қазақ тұрмаса, М.Наурызбайұлы неге үкімет төрағасының орынбасары болып жүр? *(Оның осындағы өз ұлтының саны туралы дерегін төменде келтіреміз).*

Осы жерде большевиктік Ресейдің қилы-қилы құлығының ұшығы шығады. Мысалы, ол Маңғыт руынан шыққан Бұхараның соңғы әмірі Сейіт Әлімханды (атасы – Мұзафар, бабасы – Насрулла) «Сен басмашыларға болыспа, біз әмірлігіңнің тәуелсіздігін танимыз» деп, 1920 жылға дейін алдаусыратып отырды. Мұның мәні – Түркістанды толық жусатып, әскери күшті мықтап, тұтқиылдан тап беру еді. Кешікпей онысы да жүзеге асты: М.В. Фрунзе бастаған басқыншы қызыл армия 9 мың адамды мұздай қаруландырып, 230 пулемет, 40 зеңбірек, 5 бронды пойыз, 11 ұшақ күшімен «тәуелсіз әмірлікті» жермен-жексен етті. «Сейіт Әлімхан Ауғанстанға қашып, сонда бас сауғалап, жат жұртта 1944 жылы 64 жасында қайтты» деген мәлімет ұшырасады...

Биліктен басы айналған бұл әмір жас қайраткерлерін тыңдаса, уақыттың сұранымын түсінсе, тарих дөңгелегі басқаша айналар ме еді, кім білсін?.. Жас бұхаралықтар да қызыл әскердің әріде жатқан басқыншы ойын

қалай түсінбеді? Төрт-бес жыл қуыршақ республика қылды да, таратты емес пе?..

Осы орайда тарихи Түркістан автономиясының құрылуы мен жойылуын өз көзімен көрген Алаш тұлғасы Хайретдин Болғанбайдың мына сөзі ойымызда жаңғырады: «Сорлы Түркістан! Сен кеше «Бостандық болды, теңдік күні туды» деп қашанғы жоғалтқан еркіндігіңе талпындың ғой. Сен Русияның үлкен өзгерісінің буына желігіп, баяғы айбыны күшті Темірің мен ақылы дана Бабырларыңды есіңе алдың ғой. Жоқ, босқа алданғасын! Шеттен келген бұл бумен үлкен теңдік тірілмейді. Сен ол теңдікті шын өксіп, анық сағынған болсаң, өзгеріс буы өзіңнен шықсын. Сырттан – Русиядан, Еуропадан келген өзгеріс буы саған әл болмайды» /6/.

Қызыл әскердің Бұхараға келуі, өздерінше айтсақ, «Бұхараны бағындыруы» өңірдің қоғамдық-саяси дамуын күрт өзгертті. Большевизмге қарсы Орталық Азиядағы бас көтеру (ғылыми әдебиеттерде «басмашылық» делінеді) үдерісін жүйелендіруге ауыр сокқы берілді.

Міне, осы тұста Мырза Наурызбайұлы өмірбаянының тағы да «ақтандағы» көрініс береді. Мынандай сұрақ туады: 1) Қайраткер неге «басмашыға қарсы тұрдым» деп бір ауыз жазбаған? (Ол кезде бұл өңірде саяси қызметте болғандар бағытын анық көрсетуі тиіс еді); 2) Ресми ғұмырбаянында қайраткер не себепті Бұхарадағы жоғары лауазымды саяси қызметін «ұмыт қалдырады»?; 3) Кеңестік «жылымықтан» кейін қайраткер неліктен өлкені межелеу («размежевание») шарасына қатысқанын және осы мәселемен М.И.Калинин қабылдауында болғанын айта отырып, неге өте күрделі текетірістен шөкімдей де мәлімет бермейді?

Бұл сұрақтарға Мырзаның жауап бермеуі немесе оны саналы түрде айналып өтуі – қайраткердің осы оқиғалардың жуан ортасында жүргенін дәлелдейді.

Бір ғана долбар айтайық. Мәселен, сіз бір елдің ресми басшыларының бірісіз. Еліңізде табиғи түрде бір қозғалыс пайда болды (бағытына қарамай). Енді осы қозғалыстағылар ресми басшылықпен жолықпай ма, құрығанда ұсыныстарын алға тартпай ма, тіпті шарт-ультиматум қоймай ма?

Осы тұрғыдан келгенде, М.Наурызбайұлы және басқа да Бұхара халық республикасының басшылары большевизмді қабылдамағандармен ресми-бейресми талай кездесті деп есептейміз. Біз мұны айтамыз, башқұрттың эмиграцияға кеткен қайраткері Зәки Уәлиди Тоғанның жазуынша, Түркістан кеңестік республикасы басшыларының бірі Тұрар Рысқұл өзі басмашылармен

келіссөз жүргізген /7/. Неге? Байыпты, салиқалы қайраткер елінде, өңірінде болып жатқан оқиғалардың бәріне жіті қарап, жан-жақты бағалап, алысты болжап, шешім шығарады. Әлемнің саяси тарихы осындай.

Алаш басшыларының Бұхара басмашыларына адамдар жіберуі (ішінде М.Әуезов, Х.Болғанбай, Д.Әділұлы бар), сөйтіп «дінге сүйенген екі өзбек партиясы, социалистік емес жәдиттер партиясы, «Ерік» социалистік партиясы және қазақтың Алаш Орда партиясы 7 баптан тұратын платформаға біріктік: 1. Тәуелсіздік; 2. Демократиялық республика; 3. Ұлттық армия; 4. Түркістанның тәуелсіздігі мақсатына орай экономикалық басқаруды, теміржол құрылысын, каналдар жүйесін қолға алып, жүргізу; 5. Қазіргі заманға сай ағарту мен білім, орыстың араласуынсыз Батыс мәдениетімен танысудың жолын іздеу; 6. Ұлттық мәселе, мектеп пен ұлттық байлықты елде тұратын халықтардың арасалмағына сәйкес тең пайдалану; 7. Дінге толық еркіндік, діннің саясатқа араласпауы» деп қаулы қабылдауы – тарихи факт. 1921 жылы ақпан айында өткен шара (*Зәки Уәлиди Тоған естелігінен*).

Айтқандайын, осы естелікте әйгілі османлы тұлғасы Әнуар пашаның 1921 жылдың ортасында Бұхараға келгені, көмекшісі қазақ ұлтынан болғаны, сондай-ақ басмашылар арасында Ақмоладан барған кәсіби офицер (Мәскеуде оқыған делінеді) Қалқаман атты азаматтың жүргені жазылады...

Біздіңше, Мырза Наурызбайұлы осы оқиғалардың бәрінен хабардар еді. Тіпті жоғарыда аты аталған азаматтар қиырдағы қазақ басшысына жолықпады дегенге адам сене ме?

Мына ресми дерекке көңіл аударыңыздаршы: «Өлкенің байырғы тұрғындарының ұлттық, діни т.б. ерекшеліктерін ескермеген жаңа мемлекеттік құрылыс халық наразылығын күшейтіп, сол жылы Бұхарада “Иттихад-и ислам” (Ислам бірлестігі) атты партия құрылды. Оның қатарында БХКР жетекшілерінен Ә.Мұхитдинов (сауда және өнеркәсіп нәзірі), К.Мұқамилев (Бұхара компартиясының жауапты хатшысы) болды. Бұл партия кеңестік биліктің жүгенсіз әрекетіне қарсы шығып, жергілікті халықтың ұлттық, діни сезіміне құрметпен қарауды, жеке меншікке қол сұқпауды және РК(б)П-ның Түркістан бюросы мүшелері мен қызыл армияның Бұхарадан кетуін талап етті. Орталықтағылар оған құлақ аспады. Нәтижесінде жергілікті коммунистер О. Полатхожаев (Бұхара орталық атком төрағасы), А. Арипов (әскери нәзір), Ә. Риза (милиция бастығы) секілді өкімет өкілдері басмашылар жағына шығып кетті...» (*Уикипедия мәліметі*).

Басмашы дегенде, олардың көшбасшылары: Орталық Бұхарадағы Сәлім паша, Шығыс Бұхарадағы Ибрагим-бек, Батыс Бұхарадағы Абдул Қаһар – бәрі де өз деңгейінде елге сыйлы, намысты қайраткерлер болатын. Әрине,

саяси көзқарасы жөнінен оларды «демократ емес еді» десек те, амалсыз қару ұстап, ел мен жерін қорғағанын жоққа шығару мүмкін емес. Елдің қорғаныс министрі мен ішкі істер басшысы құзыреттерінен бас тартып, көпшілік жағына шықса, ол шеп «қарақшы», «басбұзар», «жауыз», «қанішер» болуы мүмкін бе?..

«Кейін өз қолымен жазған ғұмырбаянында қайраткер неге Бұхарадағы жоғары лауазымды саяси қызметін ұмытты?» дегенге келсек, мұны көрсету – өз-өзін ұстап берумен бір есеп еді. Оны «ескі жараны тырналау» деуден гөрі «кеңес өкіметі қабылдамаған шындықты еске алмау, саналы түрде ұмыту» деген дұрыс.

Ал, «Орта Азия мен Қазақстанды межелеу» - кеңестік большевизмнің «зор жеңісі». М.Шоқай мен Т.Рысқұлдың түрлі форматта көтерген «тұтас Түркістан» идеясына ленинизмді жалғастырған И.В.Сталин осылай нүкте қойды. Сырттай қарағанда әр ұлтқа өз алдына республика берген секілді, іштей патшалық саясаттан да асып түсетін астарлы жұмыстар атқарылды. М.Наурызбайұлының «Калининді іздеуі» - нағашысын іздеу емес, әрі «тал қармау», әрі сол кездің шындығына қайта бір үңілгісі келген адами ниеті болатын. Бұл оқиғадағы «текетірес» ақиқаты – шаң басқан архивтерде тұр және одан да тереңірегі Мыраз сынды бақиға көшкен азаматтармен бірге кетті.

Сонымен, XX ғасыр басындағы Түркістан өлкесі мен Бұхара халық республикасындағы Мырза Наурызбайұлының қоғамдық-саяси қызметін былайша тұжырымдаймыз:

Біріншіден, М.Наурызбайұлы жәдитше оқып, орысша сапалы орта білім алған көзі ашық азамат ретінде Бұхарадағы қазақ ұлтының жоқтаушысы бола білді.

Екіншіден, заманында озық ойлы «Жас бұқаралықтар» ұйымы жұмысына қатысып, саяси-танымдық деңгейін көтерді, Орталық Азиядағы түркі жастары қоғамдық серпілісінің ішінде жүрді.

Үшіншіден, еңбегімен, танымалдығымен Бұхара халық республикасы үкіметі басшыларының бірі деңгейіне көтеріліп, өз тұсындағы мемлекеттік шаралардың қақ ортасынан табылды.

Төртіншіден, М.Наурызбайұлы – 1924 жылғы әйгілі «Орта Азия мен Қазақстанды межелеу» тарихи шарасына Бұхара халық республикасы атынан қатысқан 5 басшының бірі.

Бесіншіден, Орталық Азияда большевизмге қарсы тұру қозғалысы кезінде салиқалы, байыпты көзқарас ұстанды.

Алтыншыдан, демократиялық негізде өмірге келген Алаш автономиясы мен Түркістан автономиясы (1917 жылғы) идеяларына адал болып, Орталық Азия қайраткерлері мен қазақ қайраткерлерінің арасындағы өңірлік даму мен ықпалдастыққа байланысты келіссөздерге шамасы келгенше атсалысты.

Біз «алтыншы тұжырымдамаға» кеңірек тоқтала кеткіміз келеді. М.Наурызбайұлының Алаш рухты Қазақстан тұлғаларымен жақын қарым-қатынасын дәлелдейтін бірнеше дерек бар.

Біріншісі – Қазақстан мен одан тысқары жерлердегі қазақ жұртына кең тарайтын ресми өлкелік партия комитетінің үні «Еңбекшіл қазақ» газетінде 1924 жылы жарияланған Бұхарадағы алаш жұртының хәлі туралы мақалалары. Олар: «Бұхара қазақтары» (№ 183), «Бұхара қазақтарының хәлі» (207), «Бұхара қазақтарының хәлі һәм алдағы істің пыланы» (№224), «Тағы да Бұхара қазақтары туралы» (№ 236). Сонымен бірге осы басылымдағы «Рахым» атымен жарық көрген «Бұхара қазақтарының хәлі» (№ 196), «Орта Азияны ұлт республикаларына айыру һәм екі мемлекетті қосып алу мәселесі» (№ 231) атты материалдарда да М.Наурызбайұлы мәліметтері пайдаланылған деп санаймыз.

Екіншісі – 1924 жылы 12-17 маусым аралығында Орынборда өткен тұңғыш Білімпаздары сиезіне Бұхара мен Хорезм қазақтары атынан қатысып, сөз сөйлеуі, ұсыныс беруі, жиын қаулысын жүйелеуге атсалысуы.

Осы екі оқиға бір-бірімен тығыз байланысты. Өйткені, көрсетілген газет материалдары аталған сиез барысында шыққан.

Тұңғыш Білімпаздар сиезі – педагогика, психология, филология (лингвистика, әдебиеттану), фольклористика, мәдениеттану, тарихтану сынды отандық гуманитарлық ғылымдардың бастауында тұрған, осы салаларға ізашар болған жиын.

Өкінішке қарай, осы нағыз білім мен ғылымға арналған тарихи жиынды тіл және тарих саласы мамандары 2000-жылдардың ортасына дейін байыптап, зерделеген де жоқ. Біз ізденістеріміздің нәтижесінде бұл туралы Тәуелсіздікке дейін-ақ арнайы көлемді мақала жазып, талдау, тұжырымдама жасау бақытына ие болдық /8/. Бұл материалымыз 1997 жылы шыққан «Руханият» атты кітабымызға да енді («Білім» баспасы).

Қазақ Білімпаздарының тобы – кеңес өкіметі тұсында ұлтымыздың білікті оқығандарының алғашқы бас қосуларының бірі еді. 20-жылдардағы баспасөз бетерінде бұл жиынға **«Қазақ-қырғыз Білімпаздарының алғашқы тобы»**, **«Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезі»** деген сипаттама айдар берілді. Топты (шақырылардың алдында да, сол уақыттағы баспасөзде де сиез «топ» делініп қазақша аталды, кешікпей-ақ оқығандардың өзі мұны «сиез» деп қалыптастырып жіберген болатын) Қазақстан Оқу комиссариатының білім кіндігі 1924 жылы 10 маусымда шақырды. Алайда сиез белгісіз себептерден маусымның 12-сі күні күндізгі сағат 12-де ашылды.

1924 жылы 23 мамырда «Еңбекшіл қазақ» газеті топқа қай жақтан неше кісі келуге тиіс екендігін жазады: «Мәскеудегі Шарқ (*Күншығыс – Д.Қ.*) баспасынан – 1, Шарқ институтынан – 1, Хорезмнен –1, Түркістаннан – 4, Қазақстаннан – 16».

Топтың қарайтын мәселесі де алдын-ала белгілі болады. Олар: «1. Қазақ емлесін бірөңкейлеу. 2. Қаріп жағдайын қарастыру. 3. Халық әдебиетінің халін һәм оқылатын пәндерді жоспарлау. 5. Оқу һәм білім кітаптарын көбейту шарасын қарастыру. 6. Қазақ пән сөздері бір болу мәселесі».

Ескі газеттерден білетініміз /9/: «Қазақ Білімпаздарының тұңғыш сиезі» деген атпен 116 беттік топтың толық стенографиялық есебі басылып шыққан. Біз осы жәдігерлікті Алматыдағы Ұлттық кітапхана қорынан кезіктірдік (*картотектегі нөмірі: 494. Қ-17. РК. Қазақ Білімпаздарының тұңғыш сиезі. Орынбор, 1925 жыл*).

Сиез Орынборда ағарту қызметкерлері ұйымының үйінде өтеді. Оны ашқан Қазақстан халық ағарту комиссары Нұғыман Зәлиұлы жер-жерден келген азаматтарға алғысын айтып, сиез жұмысының дұрыс өтуін тілеп, сөзін аяқтайды. Ал Халық ағарту комиссарының орынбасары Молдағали Жолдыбайұлы уәкілдерді топқа келген кісілермен таныстырады.

1. Мәскеудегі Күншығыс баспасөз тарататын кіндік ұйымнан – Әлихан Бөкейхан мен Нәзір Төрқұлұлы.
2. Бұхарадағы қазақтар атынан – Мырза Наурызбайұлы.
3. Түркістаннан – Халел Досмұхамедұлы мен Ишанғали Арабайұлы.
4. Қазақстанның аймақтық партия комитетінінен – Аспандияр Кенжеұлы.
5. Жалпыресейлік кәсіпшілер кеңестер ұйымының қазақ аймағы бөлімінен – Мұхтар Саматаұлы.
6. Орынбордағы қазақ институтынан (КИНО) – Мұхтар Мырзаұлы.
7. Қазақстан халық ағарту комиссариатынан – Ахмет Байтұрсынұлы, Елдес Омарұлы, Нұртаза Ералыұлы, Нұғман Зәлиұлы, Молдағали Жолдыбайұлы.
8. Қостанай губернелік оқу бөлімінен – Ерғали Алдоңғарұлы.

9. Семей губернелік оқу бөлімінен – Мәннан Тұрғанбайұлы.
10. Орал губернелік оқу бөлімінен – Нығмет Шағиұлы.
11. Бөкей губернелік оқу бөлімінен – Рүстем Ағыбайұлы.
12. Қазақ аймағын зерттеп, ғылым жиятын қауымнан – Міржақып Дулатұлы.
13. Орынбордағы газет-журнал басқармаларынан – Рақым Сүгірұлы.

Мұнан соң қалыптасқан жиналыс рәсімі бойынша Н.Зәлиұлының топ басқармасын сайлау керек деген ұсынысымен М.Жолдыбайұлы топбасшылыққа лайықты бес кісінің аты-жөнін атайды. Олар: Әлихан Бөкейхан, Нұғман Зәлиұлы, Аспандияр Кенжеұлы, Мырза Наурызбайұлы, Ишанғали Арабайұлы. Топ бұл қалаулыларды бірауыздан бекітеді де, сиездің хатшылығына Тұрғанбайұлы Мәннан мен Алдоңғарұлы Ерғалиды сайлайды.

Топ бұған дейін баспасөзде жарияланып үлгерген сиез қарайтын 6 мәселені қабыл алды. Осыдан кейін топқа келген уәкілдерге сөз беріліп, олардың ұсыныстары тыңдалады. Х.Досмұхамедұлы жалпы мектеп мәселесі туралы талқыланатын кезде бастауыш мектеп түрі мен білім орындарының оқу жобаларын қосымша қараудың қажеттігін айтса, М.Наурызбайұлы Хорезм мен Бұхараға қараған қазақтарды оқыту, мәдени ағарту шараларын бөлек түрде сөз болуын сұранады.

Сиез Х.Досмұхамедұлының ұсынысын бірауыздан мақұлдайды да, М.Наурызбайұлының сұранымы бойынша ол мәселені тек екі өлкемен шектемей, жер ыңғайына қарап қиянда, Қазақстан мен Түркістаннан өзге республикаларда қалып отырған қазақтар үшін ауқымды түрде шаралар қарастыру керектігін жөн деп табады.

Сонымен, топ мәселердің толығып болған ұзын-ырғасын түгел бекітіп, сиездегі баяндамалар мен сөйлеушілерге, толықтырушыларға уақыт белгілеп, келісіп отырып тиянақтайды.

Тарихи сиезді құттықтап, ниет-тілектерін білдіріп сөйлегендердің қатары да едәуір болады. Топты құттықтауға Қазақстан Орталық комитеті мен оқу комиссариаты атынан – Н.Зәлиұлы, Қазақстан аймақтық партия комитеті мен халық комиссарлары кеңесінен – А.Кенжеұлы, Түркістан оқу комиссариатынан – И.Арабайұлы, Жалпыресейлік кәсіпшілер кеңестері ұйымының Қазақстан бөлімінен – М.Саматұлы, Аймақтық оқытушылар курсынан – Ырысбайұлы, Қазақстан орталық білім кіндігінен – Лебедев, Башқұрт өкіметінен – Ибраһимұлы, Бұхарадағы қазақтардан – М.Наурызбайұлы шығып, ілтипат-лебіздерін білдіреді. Құттықтаушылардың әр жерден әр деңгейдегі ұйымдардан келгені сияқты, сөздерінің дені де түрліше болады. Мысалы, А.Кенжеұлы: «Қазақ зиялылары кеңес қызметіне тезінен жегіле қойған жоқ. Тарихи үлкен міндетін сезінбей отыр. Оған Семей

губернесіндегі хал мысал бола алады», - деп оқығандарға «тиісе» айтса, И.Арабайұлы: «Түрік қауымының ішіндегі алдыңғы мәдениет басқышында деп саналатын Ғұсман түріктері әдебиет жүзінде адасып кетті. Емле сәйкессіздігіне байланысты Анато́л түріктері Ыстамболда жазылған кітаптарды оқи алмай отыр ... Өте орысшыл болып, дайын тұрған орыс әдебиеті, орыстың ғылым тілдерін алып жүре берсек, үлкен адасқан боламыз. Соны естен шығару жарамайды», – дейді. Ал Лебедев болса Әлихандай, Ахметтей ғұламалар отырған жерде «ғылым деген сөздің не екенін, қиялды жолға кетпей, тұрмысқа жақын жүру керектігін, оқығандардың халықтан бөлінбеуінің қажеттігін» алға тартса, М.Наурызбайұлы жаны шырқырап Білімпаздар тобынан сарт өлкесіне таман тұратын қазақтардың этнос ретінде құрып бара жатқанын айта келе: «Қазір Бұхара өлкесінде жарты миллион қазақ бар... Жарты миллион қазақ сарттармен араласып отыр. Солар өздерінің қазақ екенін жасырады. Бүкіл Бұхара, Хорезм бойынша кеңес қызметіне 2-ақ қазақ алынып отыр», – деп мысал ретінде әрі қарай сөзін таза өзбек тілінде жалғастырып, сиез уәкілдерінің «жағасын ұстатады» (*Қайраткер 1927 жылы анкетаға жауабында «қазақ, өзбек, орыс тілдерін еркін меңгергенін» жазады*).

Құттықтаулардан шығатын ұжымдасқан қорытынды біреу-ақ болатын: «топ қордаланған көкейкесті мәселерді қайтсе де шешуі қажет».

Жиын барысында емлеге, әліпбиге, пән сөздеріне (терминология), ел әдебиетін жинап, жүйелеуге, оқулықтар әзірлеп бастыртуға, аудармаға т.б. қатысты қадау-қадау ойлар, пікірлер айтылып, орайымен қаулылар қабылданады.

Қайраткер Мырза Наурызбайұлы көтерген және шешуге атсалысқан шеттегі қазақтарды ағарту жайы да аса ыждағатпен талқыланады.

Білімпаздар сиезі күн тәртібін бекітетін бірінші күнгі жиналыста Бұхарадан келген қайраткердің ұсынысы бойынша (ұсынысы оқығандар тарапынан толыққан-ды) қаралатын мәселелердің қатарына «Қазақстан республикасынан тыс жүрген қазақтарды ағарту, ана тілінде оқыту шараларын белгілеу» делінген баптың енгенін айттық. Расында, қайшылыққа толы территориялық айрылым науқаны талай халықты қасіретке ұшыратқан болатын. Жері мен пейілі кең қазақтың тағдыры да осы теперіштің құрасуында қалды. Жігері құм болып көңіліне қаяу түскен алаш баласының 20-жылдары шыққан ащы дауысы, жүректі жылатар зары бүгін де құлаққа шалынады, тарих қойнауынан жаңғырып естіледі ...

Топта «Қазақстан мен Түркістаннан сыртқары қазақ халқын ағарту туралы» деген тақырыпта Міржақып Дулатұлы баяндама жасады.

Баяндамада жер ыңғайына қарай республикадан алыс отырған қазақтар халінің дұрыс болуы, оқу мен өнерінің артуы өздеріне байланысты емес, мұндағы үкіметке байланысты екені сөз етіледі. Үкімет қазақтармен қатынасты реттеп, оларды ағарту үшін мамандар даярлап жіберуге мүдделі болуға тиісті делінеді.

М.Дулатұлы сөзінен соң шығып сөйлеген шешендердің лебізін жинақтай отырып бұл күнгі мәжіліс төрағасы А.Байтұрсынұлы Қазақстан облыстық ортақшыл комитеті мен халық ағарту комиссариатына өтініш ету үшін уәкілдерге мынандай (М.Наурызбайұлының сұранымына сәйкес) ұсыныстар жасайды: «1. Бұхара, Хиуа қазақтарына қазақ оқытушыларын, өсиетшілерін жіберу. 2. Қазақстанда ашылған мектептерден олардың шәкірттеріне стипендия ашып, орын арнап қою».

Осы екі ұсынысты уәкілдер толық қабылдағаннан кейін, М.Наурызбайұлы шығып: «Арнаулы комиссия құрылуға тиіс», - деп ой айтады. Мұны Х.Досмұхамедұлы қолдайды. Нәтижесінде үшінші ұсыныс мақұлданады. Онда. «Бұхара, Хиуа қазақтарын аралап, хал-жайын, тілін, ағарту жұмысын жөнге салатын бір комиссия жасалсын. Комиссияға кіретіндер: Қазақстан халық ағарту комиссариатынан – біреу, Бұхара қазақтарынан – біреу, Хиуа қазақтарынан – біреу» делініп жазылады. Комиссия жұмысы төңірегіндегі ақпар мен есепті Қазақстан халық ағарту комиссариатына беруге міндеттелді.

Алыста жүрген ағайынның тағдыр-талайы әңгіме болған осы жиында М.Тұрғанбайұлы Ресей территориясында, Қытай мен Моңғол жерінде қалып отырған қазақтар туралы пікірін айтып, оларды да ескеру керектігін хабардар етеді. М.Тұрғанбайұлын толықтырып, оны қолдай сөйлеген И.Арабайұлы (Уфада Ғалия медресесінде жүріп 1911 жылы «Қазақ және қырғыз балалары үшін әліппе...» жазған автордың бірі, Алаш қозғалысына қосылған қырғыз зиялысы – осы Ишанғали Арабаев) сиезден аталған ұсыныс хақында қаулы шығаруын өтінеді. Топ ұсынысты негізінен қабыл алып, қаулы шығарады. Мәжілістің соңын ала сөйлеген Х.Досмұхамедұлы: «Сиезде айтылған пікірлер, бекітілген қаулыларды кітапша етіп шығаруды Қазақстан халық ағарту комиссариаты өз мойнына алса екен» деген ниетін білдірсе, М.Дулатұлы: «Алынған қаулыларды Декрет арқылы заң күшіне асырса екен» деп ұсыныс жасайды. Сиез мұны да бірауыздан қабыл алады.

Жиын бітерде мінберге Түркістаннан келген уәкіл И.Арабайұлы көтеріліп, сиезді межелеген жұмысын мақсатына жеткізуімен құттықтап, күні ертең бұл қаулыларды іске асыру барысында ел мүддесін жоғары қойған әрбір азамат күш-жігер жұмсайтынына сенім білдірді.

Сөйтіп, алты күнге созылған Білімпаздарының сиезінің жұмысы 1924 жылы 17 маусымда сәтті аяқталады. Осы жиын шешімдері кейін ұлт ғылымының іргетасы болып қалды.

Білімпаздар сиезіне қатысты М.Наурызбайұлының тарихи қызметін былайша бағалаймыз:

Біріншіден, Мырзаның санаулы ғана адамдардың ішінде қазақтың тұңғыш ғылым жиынына шақырылуы оның қайраткерлік қана емес, зиялылық (парасат иесі, өлкесіне абыройлы азамат) беделін көрсетеді.

Екіншіден, сиездегі қайраткердің баяндамасы, жарыссөзге шығуы, ұсыныс беруі оның біліктілігін, жауапкершілігін, батылдығын айқындайды.

Үшіншіден, тарихи сиездің барысындағы, алды-артындағы оқиғалар М.Наурызбайұлының көрнекті Алаш зиялыларымен тығыз байланыста болғанын аңғартады.

Осы ретте республикалық басты газет – «Еңбекшіл қазақта» (1925 жылдан «еңбекші» атын алды) жарияланған мақалалары қайраткердің ұлт тағдырына байланысты ойының ерекшелігін айқындай түседі.

Айталық, Бұхара қазағының тарихи жолы туралы былай дейді: «Бұл қазақтар мұнан 143 жыл бұрын келіп орныққан. Бірақ Қызылжар, Есіл дария жағынан көшіп келгенін, түбінің қазақ екенін аздап біледі. Бұлардың көбі найман, қаңлы, тама, қыпшақ болады». Әлгі межені есептеп жіберсек, 1781 жыл шығады.

Жоғарыда жалпы Бұхара халқы құрамының бүгінгі ресми деректерде жүрген «қазақсыз» кейпін келтірдік. Бұған байланысты Мырза: «Бұхара республикасының қарамағында 375 мың қазақ бар. Бірақ айтуға ғана болмаса, іс жүзінде барлық Бұхар топырағында жасаған 3 миллион халықтың 8-ден бірі болып сыбағалы еншісін ала алмаған халық» деп жазады.

Мәселені шешу үшін М.Наурызбайұлы Бұхарада қазақ облысын ашып, оған Қазақстан мен Түркістаннан ұлт мамандарын шақырып, білім жүйесі мен билік жүйесін елдік мүддеге сай құрып, дамытуды ұсынады. Осы арқылы Орталық Азиядағы межелеудің қиындығы мен күрделілігін меңзейді. Қайраткердің мақалаларында «өзбек болып кеткендерді қазақ қылу» деген бүгінгі оқырманды селт еткізетін ой айтылады. Бұл – ғасыр бұрынғы шындық...

Мырза бас газет жүзінде бөліскен бір материалында Ауғанстан шекарасына таман отырған қазақтарды большевиктерден қашқан Бұхара әмірі

«әскерге бір жегіп» қинағанын, ал кейін «қызылдар» сол үшін олардың бар мал-мүлкін тартып алып қаңғыртқанын жазады.

Баспасөз мақалаларынан шығатын қорытынды: а) қайраткер большевиктік өкіметтің әлеуметтік және ұлттық тендік ұранымен жүргізіп отырған саясатының кереғар жайын көрсеткен; ә) жаңа саяси биліктің жергілікті жерлердегі бұрмалаушылықтарын сипаттаған; б) Ресей отыршылдығы мен әлемдік империализмнің құрбаны болған Бұхараның қилы тағдырын баяндаған; в) қиырдағы қазақ этносының тіршілік үшін күресі, үлкен саясаттың диірменіне түсуі әуезеленеді; г) бүгінгі тілмен айтқанда, диаспораны саяси және рухани басқару, дамыту мәселелері қарастырылады.

Тұтастай алғанда, М.Наурызбайұлының 20-жылдары БАҚ-та жарық көрген материалдары – қайраткер өмір сүрген кезеңнің айнасы, күрделі уақыттағы ұлт тағдырының жылнамасы дей аламыз.

Қайраткер – елдің қамын, ұлттың тағдырын ойлауымен ғана емес, соның жолында күресуімен және нақты істер атқаруымен қайраткер. 1924 жылы 19 тамызда Ұлттық межелеу комиссиясы атынан Лукьянов төрағалық еткен отырыс өтеді. Оған Бұхара республикасынан Санджанов, сондағы қазақ бөлімі атынан Наурызбайұлы қатысады (хатшысы – Фокин). Күн тәртібінде – «Қазақ республикасында тұратын қазақтарға автономиялық облыс бөлу туралы» (мәселе де өте күйтырқы құрылған. Орысшасы «О выделении автономную область киргиз, живущих в Кирреспублике»). Сұрақ туады: осы арқылы «қазақ Бұхараға көшіп келген» деп тұр ма? Әлде ... одан да нәзік саяси мәселе ме?

Отырыстың мазмұнына келейік. Санджанов айтады: «Бұхарада бар-жоғы 30 мың қазақ тұрады» деп. Наурызбайұлы бұған: «Жоқ, 360 мың қазақ тұрады» деп дау айтады. Лукьянов екеуін тексермек болып: «Қазақтар Құрылтайға неше делегат жіберуші еді?» деп сұрайды. Санджанов: «5-10 адам ғана» деп азайтып көрсетеді. Наурызбайұлы: «Дұрыс емес, 22 адамға дейін жіберілді» деп нақтылайды. Санджанов: «Өзбек республикасы ішінде қазақ уалаятын құруға қарсы емеспіз» десе, Наурызбайұлы: «Біз Өзбек республикасы ішінде қазақ автономиялық облысын құруды талап етеміз!» деп табандап тұрады.

Ақыр соңында отырыс төрағасы Лукьянов Санджанов жағына жығылып, уалаятты (аудан мәртебесінде) қолдап шығады /10/.

Бірақ тарихта хатталып қалған осы тайталастың өзі Мырза Наурызбайұлының ұстанымын, беделін, елшілігін аңғартады.

«Орманды қорғайтын арыстанды орман да қорғайды» деген сөз бар. Бұхара республикасының вице-премьері бұл мемлекет жойылғаннан соң, 1924-1926 жылдары Орынбордағы жұмысшы факультетін (рабфак) бітіреді. Сірә, ол Алаш зиялылары дәріс оқыған Қазақ халыққа білім беру институтының (КИНО) құрылымы болса керек. Бұдан соң Қазақстанға келіп, Арыс аудандық жер бөлімін басқарады. Ресми ғұмырнамасында «1929-1932 жылы Орталық Азия мақта-ирригация институтында оқып, 4-курста түберкүлез болып шығып қалдым. 1932-1935 жылдары Түркістанда агроном, жер бөлімі басшысы қызметін атқардым. 1935 жылы Жер халкомының шешімімен Қырғызстанның Жалалабадына агроном-жоспарлаушы болып ауыстым. 1943-1949 жылдары Қырғыз КСР Мемлекеттік бақылау саласында жауапты қызмет атқардым. 1949-1953 жылдары КСРО Мемлекеттік бақылау органы Қырғызстан тобында II дәрежелі мемлекеттік бақылаушы болдым...» деп жазады. Шымкент мұрағатынан табылған материалдарда «М.Наурызбайұлының 1929-1930 жылдары Мойынқұм және Түлкібас аудандық атқару комитетін басқарып, аяғында партиядан шығарылып, қызметтен алынғаны» көрсетілген. Партиядан шығару ісінде «Бұхарада 1,5 жыл түрмеде отырғаны, қазақ пен қырғыз жайылымдарын үйлестіретін Жайлау комитеті төрағасының орынбасары болып жүріп қарауындағы мәселеге таптық тұрғыдан қарай алмағаны» қылаң береді. Осының өзінде ілгеріде айтқан «өмірбаян құпиясының» (большевизмге қарсы Орталық Азия бас көтеруімен, Алаш қозғалысымен мүдделес болғаны) астары аңғарылады.

Айталық, 1929 жылы Қазақстаннан Өзбекстанға кету себебін – сол уақытта елде Алаш зиялыларының тұтқындала бастауымен түсіндіруге болады. Ал, 1937 жылы Қырғызстанға кетуін – 1934-1935 жылы айдаудан келіп, шамасына қарай әр жерде жұмыс істей бастаған ұлт тұлғаларының қайта ұсталып, қатаң репрессиялануымен (атылуымен) сәйкестендіре аламыз.

Кейде өте тосын салыстырулар жасауға болады: қайраткер Мырза Наурызбайұлының тағдыры – күштеп жойылған Бұхара халық республикасының тағдырына немесе сұраусыз қалып, кісәпірліктің шеңгеліне ілінген сол өңірдегі қазақ ұлтының тағдырына ұқсайды...

Бұған қарап өткен күннен белгі бар екенін де, белгі жоқ екенін де ұғынасыз.

М.Наурызбайұлы 1953 жылы Оңтүстік Қазақстанға келіп, екі жылдай сол кездегі Киров ауданының Фрунзе кеңшарының директоры болған. Бұл – тәубаға келген кеңестік «жылымықтың» бастапқы шағы еді. Одан соң Ленин аудандық тұтыну кооперациясының басшылығында қызмет еткен. 1963 жылы зейнет демалысына шығып, Шардара қаласына келіп қоныс тепкен. Адам

қартайған сайын топыраққа жақындайды (1978 жылы сол жерде қайтқан). Бір кезде Бұхараны мекен еткен Мырзаның ағайындарынан аман қалғандар немесе олардың ұрпағы кейін ашылған аудандар – Шардара мен Жетісайға жиналғанын шамалауға болады.

Қайраткердің аты мен заты осы еңбек авторының «Руханият» кітабында («Білім» баспасы, 1997), «Алаш және әдебиет» монографиясында («Фолиант» баспасы, 2002), Ш.Құрманбайұлы әзірлеп құрастырған «Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезі» (жиын мәтіні, «Атамұра корпорациясы», 2005), Намазалы Омашев бастаған ғалымдар тобы әзірлеп құрастырған «Жиырмамыншы жылдар журналистикасы. 1-том» («Қазақ энциклопедиясы», 2014), Е.Тілешев пен Д.Қамзабекұлының «Алаш қозғалысы» анықтамалығында («Сардар» баспасы: 1-басылымы – 2008, 2-басылымы – 2014) айтылып, жазылды.

Соңғы жылдары М.Наурызбайұлы ғұмырбаянын зерттеу ісіне елімізге белгілі тұлға, генерал Ержан Исақұловтың кіріскенін жақсылыққа балаймыз. Өйткені кезінде лауазымды қызмет атқарған азамат мұрағат деректеріне байланысты ғалымдардың «қолын ұзартты». Ол кісі Шымкент аймақтық мемлекет мұрағатынан біршама тың деректер тапты. Сондай-ақ Қырғызстан мемлекеттік мұрағаты мен Ресей мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих мұрағатына хабарласып, қосымша мәліметтер жинастырып жатқан жайы бар.

Е.Исақұловтың тағы бір елеулі жұмысы - «Қазақ Білімпаздарының тұңғыш сиезі» түпнұсқа жинағын (стенографиялық есеп) мамандарға ұсынып пысықтатып, бүгінгі қолданылымдағы әріпке қайта түсіруге мұрындық болды. Сондықтан 2005 жылғы жинақ пен бұл жинақты өз бетінше даярланған еңбектер деп қабылдаған дұрыс. Ғылымда мұндай балама нұсқалар қатар өмір сүре алады. Осы нұсқаның және бір ерекшелігі – факсимелесімен ұсынылғанында. Сондай-ақ М.Наурызбайұлы туралы мұрағат деректерінің қосымша енгізілуі де бұл мұраның маңызын арттыра түседі.

Ал, Халықаралық Түркі академиясы бұл тарихи мұраны басып шығарды. Бұған негіз де бар. Атап айтсақ, Білімпаздар сиезіне қатысқан тұлғалардың көбі – отандық түркітану саласының басында және әлемдік түркі бірлігі мұратының қатарында тұр. Оның үстіне бұл жиында айтылған сүбелі ойлар 1926 жылы Бакуде өткен Бірінші түркітану сиезінде дамытылып, салаланды. Сондықтан бұл сабақтастықты бүгінгі ықыпалдастық аясында жанаша қарау – Тәуелсіздік пен заман талабы деп білеміз.

Әдебиеттер:

1. Тынышбайұлы М. Қазақ руларының шежіресі // Қазақтар. Көпшілікке арналған тоғыз томдық анықтамалық. 3-т. – Алматы: Қазақстан даму институты, 1998.- 370 б.
2. Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі. – Алматы: Қазақстан, 1991. – 85 б.
3. Әуезов М. Абайдың туысы мен өмірі // Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 8-т. - Алматы: Ғылым, 2002. 480 б.
4. Чиркин С. В. Двадцать лет службы на Востоке. Москва: Русский путь, 2006.- 368 с.
5. Ходжаев Ф. Избранные труды в трех томах. /Ред. колл. А. А. Агзамходжаев и др./ Т. I. - Ташкент: Фан, 1970.- 500 с.
6. Болғанбай Х. Шығармалары - Тағылымы. Астана: Парасат әлемі, 2004.- 256 б.
7. Тоган Заки Валиди. Воспоминания. Борьба мусульман Туркестан и других Восточных тюрок за национальное существование и культуру. - Москва: типография N12, 1997. – 650 с.
8. Мыңбаев Д. Қ. Қазақ Білімпаздарының тобы: тарихы мен тағылымы // Республикалық «Өркен» газеті, 1990 жылы 29 желтоқсан.
9. Әлтай. Қазақстаннан тысқары қазақ елдері. «Еңбекшіл қазақ» газеті, 1926 жыл 27 қаңтар
10. Ресей мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих архиві, 62 қор, 2-тізім, 109-іс, 73-парақ.

Istanbulda Turkistonli yoshlar 1933

АБДУРАУФ ФИТРАТНИНГ БУХОРО ХАЛҚ ЖУМХУРИЯТИ ДАВЛАТЧИЛИГИДАГИ ЎРНИ

Проф. Др. Ҳамидулла Болтабоев

Бундан юз йил аввал 1920 йилнинг кузида Бухорода содир қилинган воқеалар шўро тарихига инқилоб номи остида киритилди ва қарийб етмиш йил давомида деярли бир хил тасаввур сингдирилди: «Бухорода 1920 йили бўлиб ўтган халқ инқилоби оқибатида 2 сентябрь куни Бухоро амирлиги ағдарилди, Бухоро Халқ Шўролар жумҳурияти тузилди. Бухоро инқилоби ўз моҳияти билан демократик характерга эга бўлиб, феодал тузумга қарши қаратилганлиги сабабли халқ оммасининг кенг қатламлари қатнашган инқилоб эди»¹.

Бухородаги бу ҳарбий тўнтаришни инқилоб деб тавсия этилганига қанчалик осон кўникмайлик, «амирлар, беклар ва бойларнинг зулмидан озод қилмоқ ва бизларнинг роҳатимиз ва тинчлигимиз учун ҳаракат ва тараддуд»² қилган Абдурауф Фитратни инқилобчи деб атасак, албатта, шубҳа билан қаралади. Ҳеч бўлмаса, Бухоро жумҳуриятининг шаклланиш даврида Фитрат домланинг фаолияти инқилобий характерга эга бўлди, дея оламиз.

1918 йилги инқироздан кейин “Ёш бухороликлар”нинг фаолияти Тошкентга кўчган бўлиб, Фитрат домла у ерда илмий ва ижодий фаолиятга жиддий шўнғиб кетган эди. Бироқ Бухоро жумҳурияти учун мана шундай адиб ва олимлар зарурлигини билиб, Ф.Хўжаев Фитратни Бухоро жумҳуриятини шакллантириш ишларига жалб қилди. Бухоро музофотидаги барча ишларни бошқариш учун Фитрат алоҳида 10 та нозирликни ўзига қамраган Нозирлар шўроси тузишни таклиф этади: ер ишлари нозирлиги, вақф нозирлиги, ҳарбий, молия, ички ишлар, адлия, милиция нозирликлари, йўллар, қазиб чиқарувчи ва қайта ишловчи саноат нозирлиги, маориф ва ташқи ишлар нозирликлари кўзда тутилган.

Ф.Хўжаевнинг кўрсатишича, «Лойиҳанинг катта камчилиги шундан иборат эдики, Фитрат ўн қанотнинг аччиғини келтирмайин деб, лойиҳанинг бирор жойида жумҳурият сўзини ишлатмади». Лекин Бухоро тарихида илк бор шўролар кенгаши томонидан бошқариладиган янги ҳуқуқий давлатчилик усули тавсия этилди. 1920 йилда вужудга келган Бухоро Шўро жумҳурияти ҳам, асосан (жузъий ўзгаришлар билан), Фитрат ишлаб чиққан шу лойиҳани ўзининг давлат идора усули деб билди...

1920 йилнинг 16-18 августида Чоржўйда Ёш бухороликлар партияси ва иккала коммунистик гуруҳнинг «муштарак душман-амирга қарши блок» тузиш масаласига бағишланган қурултой бўлиб ўтгани тарихдан маълум. Аммо бу йиғилиш Бухоро Компартиясининг IV съезди сифатида

¹ Ўзбек Совет Энциклопедияси: II том. – Б. 521.

² Бадрий А. Ёш бухороликлар кимлар? – М., 1919. – Б.3.

расмийлаштирилди. Курултой қатнашчилари, хусусан, бош маърузачи О.Оқжўранинг хотираларидан маълум бўлишича, бу сунъий равишда зўрлаб қўшилтириш катта талофотларга олиб келди¹. Курултой қарорига кўра, амир тахтдан ағдарилганидан бир ҳафта ўтгач, инқилобчи ёш бухороликлар партияси Коммунистик партияга қўшиб олинishi натижасида тугатилди². Инқилобчи Ёш бухороликлар сиёсий партия сифатида ўз ибтидосига (жадидчилик негизида тузилгани), кураш тарихига (ислохотлардан курулли қўзғолонгача) эга бўлгани учун Коммунистлар фирқасига қўшилиб, унинг таркибига сингиб кетишни истамаган эдилар.

Ҳар бир инқилобнинг қай тахлит тарихга киритилиши унинг солномачиларига боғлиқ. Бухоро жумҳуриятидагилар солномачи танлашда (Маориф Халқ Нозирлигининг 1920 йил 30 октябрь қарорига биноан, Бухородаги инқилоб тарихини ёзиш Фитрат ва Айнийга топширилди)³ адашмаган бўлса-да, қонуний солномачилар томонидан битилган тарих шу пайтгача тўлалигича эълон этилмади, эълон этилган қисми ҳам (Айний томонидан яратилган «Бухоро инқилоби тарихидан материаллар» назарда тутиляпти) бир неча бор қайта таҳрир этилиб, тuzаттирилди. «Асирликда қолган ҳақиқат ҳамон ўз яратувчини изларди» деб ёзганди немис файласуфи Ф. Ницше бундан юз йил чамаси муқаддам⁴.

Хужжатларнинг далолат беришича, «Тошкентда маориф ишлари билан банд Фитрат янги халқ маориф тизимини ташкил қилиш учун Бухорога сўралади, негадир яна тезда махсус телеграмма билан Туркистонга қайта чакириб олинади»⁵. Бухоро халқ нозирлари кенгаши Туркистон маориф комиссарлигига мурожаат қилиб, бир неча масалалар, хусусан, «Фитрат бошлаган Бухоро инқилоби тарихини ёзиш тугалланмай қолмаслиги учун» уни Бухорода қолдириш илтимос қилинади⁶. 1921 йилнинг 9 мартдан Фитрат ўз юртида халқ хўжалигини тиклаш, маориф ва маданият ишларига жалб этилиб, кўплаб комиссиялар ишида, жумладан, халқ маорифини ташкил қилувчилар учун тавсияномалар (инструкция) тайёрлаш ҳайъатига раислик қилади. Бухорода Шарқ дорилфунунини очиш зарурати асосларини тайёрлаб, кейинроқ (1922 йил, 14 сентябрь) каттароқ лавозимда ишлаётганда БМНКнинг Бухоро дорилфунуни ташкил этиш ҳақида қарор қабул қилишига эришади. Бухоро жумҳурияти ва Туркистон АССР ўртасида «ўқув юртлари ва мактаблар учун дарсликлар тузиш ва таъминлаш» борасидаги ишларни тартибга келтиради. Халқ хўжалиги равнақи учун турли хил иқтисодий тизим ва

¹ Бухоро ва Хоразм инқилобларининг Ўн йиллигига аталган мақолалар тыплами. – Т.: Ўздавнашр, 1930.

² Бухоро ахбори. – 1920. – 14 ноябрь. 7-сон.

³ ЎзССР МДА, 45-фонд, 12-рўйхат, 10- ва 11- ишлар, 25-варақ.

⁴ Нитше Ф. Зардушт таваллоси. – Т., 2012.

⁵ ЎзССР, МДА, 47-ф., 1-рўйхат, 200-иш, 20-варақ.

⁶ Ўша фонддан. 254-иш, 66-варақ.

ислохотлар ўтказиш¹, мамлакат жуғрофий чегараланиш асосларини белгилаш², Амударё флотилиясининг вазифаларини жумхурият мақсадларига йўналтириш³, вақф ерларини ҳисобга олиш ва ундан фойдаланишни назорат қилиш⁴, нарх-навони арзонлаштириш⁵, вайрон бўлган шаҳарларни тиклаш, меъморчилик обидаларини асраш⁶ каби ишларда қатнашди. Бу нурсиз ҳужжатларда ифодаланган сўзлар остидаги тинимсиз меҳнатни тасаввуримизга сиғдира олсак, унинг ўн йилча бурун ёзган «Бухоро бизнинг улуг отамиз, азиз ва меҳрли онамиз. Бухоро бизнинг суйдигимиз, Бухоро биздан, биз Бухородан... бундай қоронғиликда телбалик ва ҳаракатсизликдан ивирсиб ётганимиз етар»⁷ сўзлари муҳожир талабанинг шоирона эътирозлари эмас, балки «мунаввар турк ўғлони»нинг юрт келажаги учун фидойи курашчининг аждодлар руҳи олдидаги қасами эканини англашимизга ёрдам беради. Тошкентда айти ижодий иш билан бандлигида Бухорога чорлаган, озодликни рўёбга чиқаришга шошилтирган ҳам айти шу курашда қурбон бўлган дўстлари олдидаги масъулият эмасми?! Қарши беги томонидан ўлдирилган Бехбудийнинг васиятини эслайлик: «Ўғлонларим - Сиддикий, Айний, Фитрат... Сизларга васият қиламан: Бухоро тупроғига тезлик ила йўл бошлангизлар! Озодликни тезлик ила чақирингизлар!»⁸.

Фитрат Бухорога келибоқ жиддий киришган ишларидан бири Бухоро илмий жамиятини тузиш бўлди, у маҳаллий олим ва уламолар билан ҳамкорликда турли фанлар тарихига оид қўлёзмалар тўплашга киришди (тўплаганлари ҳозирда ЎзРФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида сақланади. Бу ишга С.Айний, Муса Саиджонов (ўша вақтдаги Халқ маорифи нозирини), Мирза Салимбек (амирнинг кўп ҳурматида сазовор бўлган Бухоронинг кейинги амирликлар тарихини ёзган олим), Шарифжон Махдум (Садр Зиё номи остида элга таниш адиб) ва бошқаларни жалб этди. Жамиятнинг «Анжумани тарих» шўъбаси томонидан ёзилган «Бухоро Арки тарихи» китобининг қўлёзмаси ҳозирга қадар сақланади.

Фитрат Маориф нозирлиги ишларига жалб этилган экан, ёшларни хорижда (Истанбул, Берлин, Москва) ўқиши учун шароит ҳозирлади. Москвадаги университетга Бухородан йилига 20 талаба юбориш ҳақида келишиб олинди, ноширлик ва матбаа ишларини кенгайтириб, кўплаб дарслик ва қўлланмаларнинг нашр қилинишига эришди. Шу йил март ойида Нозирлар

¹ Ўша фонддан. 340-иш, 25-варақ.

² Ўша фонддан. 203-иш, 9-варақ.

³ Ўша фонддан. 208-иш. 30-варақ ҳамда 210-иш, 104-варақ.

⁴ Ўша фонддан. 200-иш, 20-варақ.

⁵ Ўша фонддан. 240-иш, 6- ва 89-варақлар.

⁶ Ўша фонддан. 108-иш, 88- ва 89-варақлар.

⁷ Фитрат. Мунозара / Мукаддима. – Истанбул: 1909. – Б. 21.

⁸ Ҳожини Муъин. Муфти Маҳмудхўжа ҳазратларининг қандай шаҳид бўлганлиги ва унинг томонидан ёзилган васиятнома / Инқилоб. – 1922. 1-сон.

кенгашининг қарорига биноан «Бухоро жумхуриятида турк тили давлат тили деб эълон қилинди, рус совет ходимларига эса рус тилидан фойдаланишга рухсат берилди»¹. Шу йил кузда «бир неча театр труппалари асосида Маориф халқ нозирлиги тасарруфида бўлган Давлат театри тузилди ва бу ишга раҳбарлик қилиш учун таниқли режиссёр, ўзбек сахна устаси Маннон Уйғур таклиф қилинди»². Шахсан Фитратнинг аралашуви билан «Бухоро ахбори»га муҳаррирлик қилиш учун «таниқли шоир Чўлпон чақирилиб олинди»³. Шоирнинг ҳозир машҳур бўлган «Халқ» шеъри Бухоро инқилобининг бир йиллигига бағишланган бўлиб, «Бухоро ахбори» рўзномасининг 1921 йил, 7 сентябрь сонидида эълон қилинган эди.

1921 йил 15 июнда Бухоро ҳукумати Туркиянинг Буюк миллат мажлисига ва Эрон Ташқи ишлар вазирлигига нота юбориб, ўзаро вакил айирбошлаш ҳақида битим таклиф қилди. Натижада шу йилнинг 3 ноябрида Туркия дипломатик миссияси, 9 декабрда эса Эрон консуллиги Бухорода иш бошлади.

Фитрат таҳриридан чиққан «Бухоро халқ шўролар жумхуриятининг Конституцияси» 23 сентябрда УмумБухоро халқ вакилларининг II қурултойида қабул қилинди. Бу асосий Қонун Бухорода халқ жумхурияти ташкил топганини қайд этиш билан унинг бош органи сифатида УмумБухоро халқ вакилларининг йилда бир марта чақириладиган Қурултойи деб белгиланди. Бу қонун Россия Федерациясининг 1918 йилги Конституциясидан қатор муҳим масалаларда фарқ қилиб, унинг 6-моддасида айтилишича, «сотиб олинган ёки мерос бўлиб қолган хусусий мулкни истаганча тасарруф қилиш ва ундан фойдаланиш «хуқуқи»ни беради. Шунингдек, Россия Асосий қонунининг 9-моддаси тайин қилган йўқсиллар зўравонлиги (пролетариат диктатураси) ҳақидаги модда Бухоро Конституциясига киритилмаган, бунинг сабаби Бухоро пролетариат диктатураси ҳукмронлигидаги социалистик давлат эмас, балки демократия асосида ташкил топган халқ жумхурияти эди (Кейинроқ Фитрат ва бошқа сиёсий арбоблар ишдан четлатилгандан кейин Конституцияга ўзгартириш киритилиб, йўқсуллар зўравонлиги (пролетариат диктатураси) ҳақидаги махсус модда мажбуран киритилган).

1921 йилнинг 15-20 декабрида Бухоро компартиясининг II съезди чақирилиб, унда партиянинг ичидаги «ўнг» ва «сўл» қанотларининг қизғин жанглари давом этган ва съезддаги тортишувларда «марказ»чилар енгиб чиққан ҳамда Бухоро Компартияси унинг қарорига кўра РКП(б) составига киритилди. Йилнинг охирларида партия ичидаги кўркувлар ва «Душанбе воқеалари» номланган қирғинлар туфайли вазият янада кескинлашди. Одатдагидай масаланинг ҳал бўлиши учун яна «марказ» аралаша бошлади. Яна партия ичида қайтадан тозалов ўтказилди. Бу ҳақда Ф. Хўжаевнинг РКП(б)

¹ Известия (Ташкент). – 1921. – 21 ноябрь. – № 25.

² Бюллетень БухТА. – 1921. – 21 ноябрь. – № 25.

³ Ўша ҳужжатда.

МКга ёзган ҳисоботномасида шуларни ўқиймиз: «Жойларга текшириш комиссиялари юборилди, улар тозалов ўтказиш ва партия сафидан ўчириб, унинг составини 14 минг кишидан 6-8 минг кишига туширди ва ниҳоят кейинги тозалов натижасида Бухоро компартияси сафида минг киши қолди»¹. Туркбюро бу билан чекланишни хаёлига ҳам келтирмади. Бухоро Конституцияси эълон қилинганидан тўрт ой ўтмай, фуқаро ҳали ўз ҳуқуқларини таниб улгурмай уларнинг ҳақ-ҳуқуқлари қуйидагича тортиб олина бошланди.

1922 йил 22 январда Фавқулодда диктаторлик комиссияси тузилиб, унга «Конституцияда кўрсатилган ҳуқуқларни чеклаш, унинг бажарилишини тўхтатиш, Бухоро МИК томонидан чиқарилган буйруқларни бекор қилиш», «умумий судланувдан кўрилатган исталган ишлар (дело)ни олиб, қайта кўриб чиқиш учун ҳарбий трибуналнинг Муваққат бўлимига бериш», «Шарқий Бухоро ҳудудида исталган шахсни мансабидан қатъий назар қамокқа олиш ва ҳудуддан чиқариб юбориш каби чекланмаган ҳуқуқлар берилди»². Бу фавқулодда диктаторлик ўз фаолиятини бошлаб улгурмай туриб, РКП(б) МК Сиёсий Бюроси 1922 йил 1 февралда «Бухоро масаласи» тўғрисида қарор қабул қилди. Шу муносабат билан Ф.Хўжаев марказга ёзган хатида қуйидагиларни баён қилган:

«Ҳозирги вақтда яна кўзғалиб қолди ва биз учун жиддий аҳамият касб этмоқда... Сизга журъат қилиб шуни айтаманки, юқорида айтилган сабабларга кўра ёки бошқа бирор сабабларга кўра, Бухорода ҳокимиятни алмаштиришдан иборат бирор эксперимент ўтказишни зарур деб билсангиз, буни бизга олдиндан хабар қилиб қўйишингизни илтимос қиламиз, бу ишда Сизга хизматимизни аямаймиз ва Сизга ким маъқул бўлса, (унга) ҳокимиятни топшириб кўя қоламиз. Бизнинг ҳар қандай ўжарлик қилишимиз ва Сизнинг зўрлик чоралари кўришингиз ҳалокатли бўлишини, Сизлар учун ҳам, бизлар учун ҳам номақбул оқибатлар келтиришини жуда яхши биламиз. Биз зўрлик билан қилинадиган тўнтаришларни истаймиз, чунки шундай экспериментлардан сўнг Бухоро муқаррар хароба чўлга айланишини жуда яхши биламиз. Муассасаларимизнинг ишларида ваъдаларимизни муддатда бажармасликдан иборат баъзи нуқсонлар рўй бераётганлигини инкор қилиб бўлмайди, албатта. Лекин мана шу нуқсонларни деб бизни ҳаддан зиёд

¹ Хўжаев Ф. Ўша асар. – Б. 236.

² ЎзР МДА. 48-фонд, 2-рўйхат. III иш, 35-варақ.

каттиқ айблаш керак эмас, чунки бу нуқсонлар қисман Сизнинг вакилларингиз айби билан рўй бермоқда...»¹

Мана шу истехзо ва жанговор руҳ билан суғорилган парчадан сўнг юқорида келтирганимиз санада МК Сиёсий бюроси, Ф.Хўжаевнинг ҳисоботини тинглаб, «Бухоро компартияси ва Хоразм фиркалари РКП(б) составига киритилсин», «Бухоро ва Фарғона территорияларида босмачиликка қарши курашаётган фронтлар РСФСР инқилобий ҳарбий кенгаши томонидан тайинланган махсус қўмондонлик раҳбарлигида бирлаштирилсин» деган қарор қабул қилди.

Яна Бухорода ҳарбийлар сиёсати ҳукмронлик қила бошлади, бундан норози бўлган кўплаб партия ва давлат арбоблари ўз вазифасини ташлаб кета бошладилар. Шундайлардан БутунБухоро Ҳарбий қўмитаси аъзоси, Ҳарбий ишлар халқ нозири Абдулҳамид Орипов, Жумҳурият шўролар МИКнинг раиси Усмон Пўлатхўжаев кабилар мамлакатдаги сиёсий тенгликдан чарчаб, Анвар Пошшо томонига ўтиб кетганди. Бухорога махсус топшириқ билан келган (1922 йил 18 майда) С. Оржоникидзе бошлиқ РКП(б) МК масъул ходимларини тўплаб, кенгаш ўтказди, унда:

«Биз Бухоро ҳукуматини нафақат аксилинқилобий кучлардан, балки қариндошчилик алоқаларидан тозалашимиз керак... Эътироз қилмайман: халқ нозирлари кенгашининг раиси бухоролик, МИК раиси Бухородан бўлсин, лекин компартия МК котиби бирор миллатга (маҳаллий миллатга демоқчи шекили - Ҳ, Б) алоқадор бўлмаслиги керак. Худди шу каби Нозирлар кенгаши ҳам миллатни рад этмоғи лозим. Нозирлар эса миллатдан ташқарида бўлиши лозим. Нозир бухороли бўлса, яхши, албатта, лекин унинг рус ёки грузин бўлгани (Орипов бўлганидан кўра), яна ҳам яхши»²

дейлади. Бундай «миллий масалани ҳал қилишга ёрдам бериш» сиёсатининг натижалари тез орада кўрина бошлади...

Бу даврда Фитрат Нозирлар кенгашида қатор масъул вазифаларини адо этиш билан банд эди. Бу ҳақда ЎзР Марказий Давлат Архивининг ҳужжатлари қуйидагича гувоҳлик беради: 1922 йил 26 апрелда Халқ нозирлар кенгаши раиси муовини ва Бухоро жумҳурияти Нозирлар кенгаши ҳузуридаги план ва смета ташкилий ҳайъати раиси сифатида ишлади (1 рўйхат, 252-иш, 6-варақ), Бухоро компартияси МК 1922 йил 11 майдаги йиғилишида III УмумБухоро

¹ Хўжаев Ф. Асарлар, 451-453-бетлар.

² Ишонов А. Создания ВНСР: 1920-1924 гг. Тошкент, 1955, с.147.

Курултойига тайёргарлик ва уни чақириш хайъатининг ишлари топширилди (252-иш, 34-в.),

Сиёсий бюронинг 15 июлдаги йиғилишида аксилинқилобий ташкилотлар ишини тафтиш қилиш борасида маъруза қилди (252-иш, 16-в.), III УмумБухоро Курултойининг қарорига биноан 1922 йил 18 августда Бухоро МНК аъзолигига сайланди (343-иш, 188-в.), 1922 йил 19 сентябрдан бошлаб Ташки ишлар халқ нозири (197-иш, 1-, 4-, 15-в.), Халқ хўжалиги кенгашининг раиси (1718-фонд, I р., 110-иш, 8-в.), БХШЖ Халқ хўжалиги олий кенгаши раиси ўринбосари (47-ф., I р., 208-иш, 8-в.), БухМИК раиси ўринбосари (197-иш, 2-в.; 186-иш, 1-в. ва бошқалар), БХШЖ Меҳнат кенгаши президиуми аъзоси (186-иш, 1-в.; 262-иш, 6-в.; 197-иш, 1-в.), вазифаларида ишлади. Халқ Нозирлари кенгашининг 1922 йил 9 ноябрь қарорига кўра, Кенгашнинг Муваққат раиси, раис сафарда бўлгани учун раис вазифасини бажарувчи (1913-ф., 1-р., 110-и., 9-в.) каби вазифаларда бўлиб, унинг фаолияти нафақат халқнинг, балки ГПУнинг Бухоро вакили Г. Оғабеков орқали ОГПУ вакили А. Х. Петерс «эътибори»ни ҳам тортган эди. Бу йилларда Бухоро Халқ жумхурияти зўр бериб социалистик давлатга айлантиришга тиришилди, чунки бу ҳақда Советларнинг БутунРоссия X съезди (1922 йил, декабрь)да И. В. Сталин:

«Иккита кўшилмаган шўролар жумхурияти Хоразм ва Бухоро носоциалистик ҳисоблангани учун, бу иттифок доирасидан ташқарида, худди, айнан улар социалистик бўлмаганликлари учун ҳам... Ҳеч шубҳа йўқки, ўртоқлар, бунга сиз ҳам шубҳа қилмайсизки, бу республикалар ўзининг социализмга томон ички ривожланиш жараёнларини босиб ўтиб, яқин орада бугун ташкил бўлаётган Иттифокқа бирлашишларига ишонаман»¹

деб доҳиёна башорат қилган эди.

Фитрат ўзининг турли кенгаш ва йиғилишларда Бухоро учун социалистик йўлга чиқиш ҳали эрта, токи саноатни ривожлантирмай туриб, социалистик укладга ўтиб бўлмаслигини ўз вақтидаёқ айтган эди. Москва эса Ф. Хўжаев айтмоқчи, навбатдаги «Ҳокимиятни алмаштиришдан иборат янги экспериментга тайёрланмоқда эди. Кейинроқ 1923 йил 30 июлда чақирилган Бухоро Компартияси МК пленумида қатор ҳукумат бошлиқларига Сталин олдиндан белгилаган айблар қўйилди ва Бухоро МИК навбатдан ташқари сессиясини чақириб, ундан нафақат бу раҳбар ўртоқлар фаолиятини, балки уларнинг шу лавозимларга сайланиши учун ҳуқуқ берган Бухоро

¹ Сталин И.В. Сочинения. Том 5. – С.151.

Конституциясининг ана шу моддаларига ўзгартиришлар киритиш таклиф қилинди...

1923 йил 12 июнда «Бухоро масаласига доир» қабул қилинган тарихий қарорни амалга ошириш учун ўлкага РКП(б) МК секретари Й.Э.Рудзутак етиб келди, у пленумдаги нутқида юқоридаги даъвои такрорлади:

«Бу ерда меҳнатқашлар оммасининг манфаатларига ҳали ҳам риоя қилинмаётганлиги тўғрисида бизда муайян ариза бор... савдогарлар мана шу давлат маблағидан 75% кредит олганлар, ваҳоланки, кооперация ва деҳқонларга шу маблағнинг 25% берилган. Бу аҳвол партиямиз МКнинг Бухоро ҳукуматининг составига яқиндан эътибор билан кўз ташлашга мажбур этди, чунки энг кўзга қўринган кишилар устига, масалан, маориф ишлари билан шуғулланиш ўрнига тош йўл қуриш билан шуғулланган... Партиямиз МК мана шуларнинг ҳаммасига асосан, шундай хулосага келдики, Бухоро ҳукуматининг составини соғломлаштирмоқ учун Фитрат, Аминов, Отахўжаев, Сатторхўжаев, Ёкубзодани ҳукумат составидан чиқариб, Бухородан бадарға қилиш зарур. Партиямиз МК шу ўртоқлар ўрнига... деҳқонлар ва ишчилар орасидан етишиб чиққан кишиларни ўз давлат ҳаётининг раҳбарлари қилиб сайлаб қўйса мақсадга мувофиқ бўлар эди, деб ҳисоблайди. РКП(б) МК мана шу таклифларни назарда тутиб, беш ўртоқни чақириб олишга қарор қилди, мен ўйлайманки, бу қарор Бухоро коммунистлари ва Бухоро халқи томонидан тўла равишда маъқулланади, чунки бу масалада бизнинг партиямиз... Бухоро камбағалларининг аҳволини енгилаштириш истагидагина мана шундай иш қилди.»

Бу давр кўп манбаларда Фитратни ўзи бажариб турган Халқ нозирлиги кенгашининг ўринбосари ва унинг муваққат раиси вазифасидан «Мансабни суистеъмол қилгани ва молиявий ҳарактердаги камчиликларига йўл қўйганлиги учун» ишдан бўшатилгани билан изоҳланиб келди¹. Туркистон МИКнинг бу қарори кейинроқ «**Фитрат Россияга чақирилиб олингани муносабати билан ўрнига... тайинлансин**»² деб ўзгартирилган.

¹ Ўз ССР МДА. 47-фонд, 1-рўйхат, 197-иш, 1-, 4-, 15-варақлар; 1718-фонд, I рўйхат, 110-иш, 8-варақ; 47-фонд, I р., 208-иш, 8-варақ; 197-иш, 2-варақ; 186-иш, 1-варақ ва бошқалар.

² Ўз ССР МДА. 47-фонд, 1-рўйхат, 287-иш, 71- ва 73-варақлар.

Партиямиз МК қардош Совет республикаларимиздаги ҳукуматлар состави аҳоли кўпчилигининг манфаатларига мувофиқ бўлиши зарур, асосан, деҳқонлар ва ишчиларнинг вакиллари ҳукумат составига кириши зарур деб ҳисоблайди»¹. Албатта, Фитрат ва бошқалар бўйнига қўйилган айблар бугина эмас эди. «Мансабини суистеъмол қилгани учун», «молиявий ҳаракатдаги камчиликлари учун» деган ҳужжатларда қайд этилмаган айблар ҳам шўролар тарихига киритилгани сир эмас. Бошқа бир ҳужжатда «Фитрат Россияга чақириб олингани муносабати билан ўрнига Қайғусиз Отабоев тайинлансин» деб ёзилган².

Сталинчилар ҳукумат раҳбарларини ишдан четлатиш билан чекланмадилар, улар «савдогарлар, бойлар ва бошқа эзувчи синф вакилларини» сайлаш ва сайланиш ҳуқуқидан маҳрум этган Конституцияни (1923 йил 11 октябрь қабул қилдиришга эришдилар). «Мамлакатдаги демократик асосдаги сайловлар натижасида IV Умумбухоро Қурултойи ҳукумат аъзолигига 32 деҳқон, 12 ишчи ва 8 хунармандни сайлади, бу Бухоро жумҳуриятида шўро ҳокимиятининг тўла ғалабаси эди»³.

¹ ЎзР ХДП Архиви. 14-фонд, 1-рўйхат, 17-иш, 1- ва 3-варақлар.

² ЎзР МДА. 47-фонд, 1-рўйхат, 287-иш, 71 ва 73-варақлар.

³ Ишонов А. И. Создания БНСР. – С. 153.

Buxorodan Berlinga yuborilgan talabalar

Buxorodan Istanbulga yuborilgan talabalar

BUXORO JADIDCHILIGI HAQIDA TARIXSHUNOSLIK

Prof. Dr. Ahmet Kanldere

Qirim ve Volgabo'yi-Uralda o'rta qo'yilgan jadidchilik XX asr boshida bevosita rus boshqaruvi ostidagi Turkiston Viloyati bilan Buxoro va Xiva xonliklarida (shuningdek, Sharqiy Turkistonda) o'z ta'sirini ko'rsatdi. Turkistonning yangilanish tarixida muhim o'rin egallagan bu harakat haqida ancha katta adabiy meros va turlicha yondashuvlar bordir. Bu yondashuvlarni besh yo'nalishga bo'lib, ko'rib chi'qishimiz mumkin: 1- Sovet tarixshunosligi; 2- Muhojirtdagi Turkistonliklarning tanqidiy tarixshunosligi; 3- Sovuq Urush yillaridagi anti-Sovet tarixshunoslik; 4- Revizyonist yondashuvlar; 5- Mustaqillik davri o'zbek tarixshunosligi.

Sovet Tarixshunosligi

Sovet tarixshunosligi Jadidchilikni 1880-yillarda tatar burjuaziyasining millatchilik oqimi o'laroq ta'riflardi. Uning maqsadi Islom dinini milliy burjuaziya ehtiyojlariga moslash edi. O'rta Osiyodagi jadidchilik 1905 yildan so'ngra Pan-Turkizm harakatiga aylana boshlagan, Birinchi Jahon Urushi yillarida asir tushgan turk ofitserlari bu hududda Pan-Turkizm, Pan-Islamizm fikrlarining yoyilishiga katta hissa qo'shganlar.¹ Turkistonlik jadidlar fevral inqilobidan so'ng o'zlarining burjuamillatchilik tashkilotiga asos solganlar (Yosh Buxoroliklar, Yosh Xivaliklar). Ular Qo'qon Muxtoriyatini e'lon qilishlariga qaramay, bolsheviklar tarafidan tarqatib yuborilgan. Buxoro va Xorazm jumhuriyatlarida ilk paytlarda muhim ahamiyatga ega bo'lgan jadidchilik faoliyatlari esa bolsheviklarning sayi harakatlari bilan bartaraf etilgan.

Sovet tarixchiligi jadidchilik haqida, umuman olganda, mana shunday ta'rif bersa ham, vaqti-vaqti bilan farqli yondashuvlarda bo'lgan.² Hali bolsheviklar kuchga kirmagan va yosh buxoroliklar bilan hamkorlikda bo'lgan paytlar jadidchilik taraqqiyparvar harakat sifatida baholanardi. Jadidchilik masalasida sovet qarashlarining o'zgarishi Buxoro jumhuriyatidagi milliy kadrlarning tozalanishidan so'ng boshlangan edi.³ Masalan, Buxoro jadidlarining rahnamosi bo'lib, keyinchalik Buxoro jumhuriyati va o'zbeklarning yetakchisi bo'lgan Fayzulla Xo'ja ayni shu

¹ T.N. Qari Niyazi, *Sovyet O'zbekistaninin Kultür Tarihi*, Moskva, 1955, 113-116. Aktaran: A. Zavkiy, "Ceditçilik ve Komünizm", *Milli Türkistan*, XIII/112 (Ocak-Şubat 1966), 12.

² Jadidchilik bo'yicha mutaxassis o'zbek tarixchisi Begali Qosimov jadidchilikni shunday davrlarga bo'lgan: 1905-25, 1925-38, 1938-56, 1956-85, 1985-91 va mustaqillik davri. Bunday davrlarga ajratgan bo'lsa ham, ilk uch davr chegarasi unchalik keskin emas. Begali Kasimov, *Milli Uyanış*, çev. Fatma Açıık, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 2009.

³ Begali Kasimov, *Milli Uyanış*, 7.

davrda Buxoro inqilobini tasvirlovchi bir risola yozadi (bu asar bir yil o'tib, 1926-yilda nash etilgan) va asarda Turkiston, ayniqsa Buxoroda milliy shurning rivojlanishida jadidlarning progressiv inqobiy rol o'ynaganlarini yozgan edi.¹ Demak, ma'lum tarixgacha (kitob 1925-yilda yozilganiga ko'ra, shu yilgacha) masalalarga hali ob'yektiv baho berish mumkin edi. Yozuvchi 1926-yilda nashr ettirgan "Jadidlar" maqolasida² ham inqilobdan oldingi Buxorodagi jadidchilik haqida ijobiy (milliy, progressiv harakat sifatida) baho bergan edi. Bu tarixdan so'ng jadidchilik tanqid va qoralashga uchraganini ko'rsa bo'ladi. Bu davrga kelib, hatto so'lchi jadidlar ham burjua millatchisi o'laroq tanqid qilina boshlagan, jadid adabiyoti proletar adabiyotining eng katta raqibi (to'g'rirog'i dushmani) o'laroq ko'riladigan bo'ldi.³ Jadidlar rus imperializmining ma'murlari, mustamlakachilik hukmronligi foydasini ko'zlagan mahalliy vosita - komprador burjua - sifatida taqdim etila boshladi.

Fayzulla Xo'ja ayni shu paytlar qalamga olgan asarlari uchun tanqidlarga ma'ruz qoldi. O'rta Osiyo kommunist universiteti kafedra mudiri P. Galuzoning "Turkestanskiy" taxallusi ostida yozgan maqolasida uni jadidchilikni ulug'lashda aybladi.⁴ Katta ehtimol bilan bu tanqid partiyaning buyrug'i bilan yozilgan edi. Bu maqola chiqqanidan keyin Fayzulla Xo'jay O'rta Osiyo byurosi va O'zbekiston Komunistik Partiyasining bir majlisiga chaqilirib, majlisda Fayzulla Xo'janing xatolari ko'rib chiqilgan edi. Fayzulla Xo'ja yuqorida tilga olingan tanqidga javoban Turkestanskiyning qisman haq ekanini qabul etsa da, Galuzo bu bilan qoniqmasdan, *Кто такие были Джадиды* (Toshkent, 1926) deb nomlangan risolasini nashr qildirdi.⁵

¹ Fayzulla Xo'janing *Buhara Inqilabining Tarihiga Materyallar* kitobi rus va o'zbek tillarida chop etilgan. Ruschasi: *K istorii revolyutsii v Buhare*, Taşkent, 1926.

² Feyzulla Hodjaev, "Jadidi", *Oçerki Revolyutsionnogo dvijeniya v Sredney Azii*, Moskva: İzdanie Nauçnoy Vostokovedeniya pri TSİK SSSR, 1926, 1-12.

³ O'rta Osiyo Jadidchiligi tarixshunosligi uchun qarang: Stéphane A. Dudoignon, "Orta Asya'da Siyasal Değişmeler ve Tarih yazımı: Tacikistan ve Özbekistan, 1987-1993", *Unutkan Tarih: Sovyet Sonrası Türkdilli Alan*, haz. Semih Vaner, çev. Ercan Eyüboğlu, İstanbul: Metis Yayınları, 1997, 91-133; Begali Qosimov, *Milliy Uyg'onish: Jasarat, Marifat, Fidoyilik*, Taşkent; Manaviyat, 2002; Zaynabidin Abdirashidov, "Study of Jadidism in Independent Uzbekistan", *Asian Research Trends New Series*, 9 (2014), 47-73. Bu mavzuda sovet qarashi haqida: Kh. Sh. Inoiatov – M. Landa, "Soviet Historiography of the October Revolution in Central Asia," *İstoriya SSSR*, no. 6 (1966), 3-25.

⁴ G. Turkestanskiy, "Ob odnom istoričeskom dokumente", *Kommunističeskaya msl'*, no. 2 (1926), 196-198. Aktaran: D.A. Alimova, "Fayzulla Hojayeve ve Jadidçilik (F. Hojayeve Asarlari Asosida)", *Fayzulla Hojayeve: Hayoti va Faoliyati Haqida Yangi Mulohazalar*, ed. D.A. Alimova, Taşkent: O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi "Fan" Naşriyoti, 1997, 39.

⁵ D.A. Alimova, "Fayzulla Hojayeve ve Jadidçilik", 40.

Bundan olti yil o'tib, Fayzulla Xo'jani yangi tanqidlar nishoniga aylantirgan Turkiston gazetalarini partiyaning chizgan chizig'idan chiqqanlarning boshida zikr etganlarini ko'rishimiz mumkin. O'rta Osiyo Byurosi Raisi Ya.K. Bauman Toshkentdagi Partiya Kengashida Fayzulla Xo'jani tanqid qilib nutq so'yladi. Jadidchi o'tmishi sababli qoralangan Fayzulla Xo'ja bu safar o'zini himoyalashga majbur qoldi. O'sha kunlarda so'zlagan nutqlarining birida Jadidchilik haqida yozganlarini ochiqdarkan: "Inqilobdan so'ng Jadidlarning faqatgina bir qismi juda oz vaqt mobaynida biz bilan birga bo'ldilar," deganidan so'ng, inqilobning chuqurlashish jarayonida Jadidlarning aksil inqilobiy yuzlarini ko'rsata boshlaganlari va burjua millatchilik g'oyalariga qaytganlarini so'ylagan edi.¹ Fayzulla Xo'ja Buxoro Inqilobi haqidagi asarini qayta yozishga va Jadidlarni salbiy tarzda ta'riflashga majbur qilingan, shunday qilib, Buxoro Inqilobi haqidagi kitobining keyingi (1932-yildagi) nashrida "xatolarini" tuzatgan edi.²

1930-yil oxirida Moskvada o'tkazilgan Komunistik Partiyani XVI Kongresida Stalin Sovet Ittifoqidagi millatchi oqimlar haqida gapirib, milliy tendensiyalarga qarshi yangi kurashning boshlanishiga ishorat etdi. U tilga olgan xususlar darhol Sovet matbuotida o'z aksini topdi, Kompartiya ichidagi milliy qarashlarning boy va ziyolilarga taqalishi va ulardan ilhom olishi, bu masala boy va ziyolilarning yo'q qilinishi bilan yechim topishi urg'ulandi.³ Bu gaplar Stalin qatag'onlarining ilk ulkan to'liqini yaqinlashayotganidan xabar berardi.

1934-yilda O'zbekiston Yozuvchilar Uyushmasi Raisi P. Majidiy millatchi burjua ziyolilarining Chig'atoy Gurungi deb nomlangan adabiy tashkilot atrofida yig'ilganlarini, bu tashkilotning adabiy merosni o'rganish niqobida Sovet hokimiyatiga qarshi kurashganini, o'tmishni ideallashtirib, Pan-Turkizm g'oyalarini yoyganini aytdi,⁴ keyinchalik paydo bo'lgan Qizil Qalam tashkiloti va jurnali atrofida yig'ilganlar esa "proletar adabiyoti yaratmoq" bahonasida ular bilan ayni g'oyaga xizmat qilganlarini da'vo qilardi.

Bolsheviklar kuchga kira boshlagach, bir paytlar qahramonlashtirilgan jadidchi shaxsiyatlarga boshqa ehtiyojlari qolmadi. Masalan, uzun yillar Turkistondagi kommunizm ideologiyasining yetakchisi sifatida ko'klarga ko'tarib kelingan Mahmudxo'ja Behbudiyni (Bolsheviklarning nutqlarida o'zgarishlar maydonga kelishidan so'ng) burjua millatchisi, keyinchalik esa ingliz

¹ Canay, "Lastik Kogurçag", 17.

² Edward A. Allworth, "Suppressed Histories of the Jadids in Turkistan and Bukhara", 33-34.

³ "Boşevik Saflarında Milli Temayüller", *Yeni Türkistan*, III/30 (Kânun-ı evvel [Aralık] 1930), 1-2.

⁴ *Pravda*, Moskva, 23.8.1934. Aktaran: A. Zavkiy, "Ceditçilik ve Komünizm", *Milli Türkistan*, XIII/112 (Ocak-Şubat 1966), 10.

imperializmining agenti sifatida qoralashdi. Behbudiy o'laroq nomi o'zgartirilgan Qarshi shahri yana qayta eski nomini oldi.¹

1937-39-yillar qatag'oni tufayli Jadidlarning deyarli hamasi yo'q qilingach, ularning nomlarini ham tarix sahifalaridan o'chirish harakati boshlandi.² Jadid merosining umuman bo'lmaganday hisoblanishi 1950-yillarning o'rtalariga qadar davom etdi. 1956-yil o'sha paytgacha "xalq dushmani" hisoblangan ziyolilarning bir qismi oqlandi. Oqlanish jarayonida "Jadidchi" o'laroq tanilgan ziyolilarning bir qismi "Ma'rifatparvarlar" (Просветители) qatoriga qo'shildi. Bu ibora xalqqa ma'rifat ulashishni maqsad qiluvchi, ruslarga yaqin bo'lgan va mahalliy xalq orasida rus madaniyatining yoyilishiga hissa qoshgan "progressiv" ziyolilar ma'nosida ishlatilardi. Bu ziyolilar oqlangan paytda ularga nisbatan shu ibora qo'llanilgan holda "Jadidchi" yorlig'idan qutuldilar.³ Shunday qilib, Jadidchilik ideologiyasi rad etilib, Ma'rifatchilar safiga kiritilgan eski ziyolilarning e'tirozga sabab bo'ladigan taraflari yo'qday ko'rildi (buzib ko'rsatildi), zararsiz ko'rilgan kitob va maqolalari (qisqartirilgan va tuzatilgan holda) "Tanlangan asarlar" nomi bilan nashr etildi.

Xrushchev davrida Jadidchilikni oqlashga urinishlar bo'ldi, faqat bu fikr partiyaning qat'iy tarafdorlari tarafidan darhol rad etildi. 1959-yil tarixchi M.G. Vahobovning Jadidlar haqidagi ijobiy bahosi ancha tortishuvlarga sabab bo'ldi. Vahobov "Inqilobgacha Jadidchi deyilgan insonlarning hammasi ham milliy burjuaziya vakili emas edi, ularning orasida ishchi xalqning manfaatlari va ma'rifat g'oyalari uchun kurashgan kishilar ko'p edi," deganida, akademik muhitda uning bu fikriga qarshi bo'lganlar bo'ldi. Tojikistonda ruslarga sadoqati tufayli yuqori mansablarga erishgan Moskva Sharqshunoslik Instituti mudiri Bobojon G'afurov bu fikrlarga qarshi chiqdi.⁴ Bobojon G'afurov Jadidchilik masalasida yumshoqlikka aslo imkoniyat berilmasligini aytar, ba'zi olimlarning O'rta Osiyodagi Jadidchilikning Oktyabr Inqilobigacha bo'lgan davrini taraqqiyparvar harakat sifatida qabul qilish taklifini katta xato deb hisoblardi.⁵ Bundan olti yil so'ng Tojikistondagi yana bir olim (H. Mirzozoda) "Jadidlarning hammasini reaksionist deb ta'riflash to'g'ri emas, ularni taraqqiyparvarlar va burjua tarafdorlari o'laroq ikkiga ayirib baholash kerak," deganida u ham rejimga yaqin kishilarning hujumiga ma'ruz qoldi. Mirzo Tursunzoda boshchiligida to'rt yozuvchi uning maqolasini tanqid ostiga olgandi.⁶

Bolshevik rahbarlar vaqti-vaqti bilan Jadidchilik tahlikasini bahona qilib yangi hujumlar boshlab turdilar. 1962-yilda Sharof Rashidov Jadidlarning

¹ Ertürk [Baymirza Hayit], "Mahmud Hoca Behbudi", *Milli Türkistan*, V/66 (Mart 1950), 23-24.

² T. Qari Niyazov, A. Babahocayev, "Pan-Türkçülük ve Panislamcılık Orta Asya Halklarının Eşeddi Düşmanıdır", *Pravda Vostoka*, Taşkent, 30.1.1954.

³ Stéphane A. Dudoignon, "Orta Asya'da Siyasal Değişmeler ve Tarihyazımı", 113.

⁴ A. Zavkiy, "Ceditçilik ve Komünizm", *Milli Türkistan*, XIII/112 (Ocak-Şubat 1966), 15.

⁵ H.B. Kūzatūvci, "Nega Cadidçilikdan Qorqmaqdalardir?", 29-30.

⁶ A. Zavkiy, "Ceditçilik ve Komünizm", 16.

ba'zilarining oqlanganini, faqat Pan-Turkist va Pan-Islamist Jadidlarning reaksionist va aksil inqilobchi bo'lganlari uchun oqlanmaganini aytgandi.¹ Jadidchilik mavzusini bemalol yoritish uchun qayta qurish davrini kutish kerak edi.

Muhajirotdagi Turkistonliklarning Qarashlari

Muhajirotdagi turkistonlik ziyolilar (ularning katta qismi Jadidlardan chiqqan edi) o'z o'lkasida ovozlari borgan sari qisilayotgan va bostirilayotgan Jadidlarning ovozlari bo'ldilar desak bo'ladi; ular sovet shartlarida aytilishi mumkin bo'lmagan tanqidlarni tilga keltirdilar. Turkiston ziyolilari ilk paytlarda ozarbayjonlik muhojirlarning *Yeni Kafkasya* jurnalida (Istanbul, 1923-27) yozdilar, keyinchalik Zakiy Validiy, Mustafo Cho'qayo'g'li va Usmon Xo'jao'g'li tarafidan chiqarilgan *Yeni Turkistan* (Istanbul, 1927-31) jurnali atrofida to'plandilar. Bu zanjirning qolgan ikki muhim halqalari *Yosh Turkiston* (Berlin, 1929-39) va *Milliy Turkiston* (1942-75)² jurnallaridir. Bu to'rt jurnalda yozilgan maqolalar ko'zdan kechirilganda, sovet davrida Turkistonda sodir bo'lgan o'zgarishlarning boshqacha bir tanqidiy tasvirini ko'rishimiz mumkin. Albatta, bu jurnallarda yozgan maqolalarda anti-sovet va mubolag'ali millatparvarlikni ham ko'rishimiz mumkin, lekin bunday hollar ushbu manbalarning qiymatini kamaytirmaydi. Maqolalardagi so'roq qilish va taqqoshlash uslubi ularga ishonish uchun yetarlidir.

Muhajirotdagi turkistonliklar sovet matbuotini katta qiziqish bilan kuzatib, satr oralarini o'qishga harakat qilishgan edi. Sovetlar tarafidan O'rta Osiyoda muvaffaqiyatli deb ko'rsatilgan o'zgarishlarni so'roqqa tutdilar va tanqid qildilar. Masalan, yozuvchilarning biri Bolsheviklarning Turkistondagi yangilanish va taraqqiyparvarlik harakatiga katta zarba bergani, jadidlarning yigirma-o'ttiz yil bo'yicha zamonaviy maktablar ochish, ayollarni ozodlikka chiqarish va mutaassiblar bilan kurashish borasida qoldirgan meroslarini yer bilan bir qilganlarini yozgan edi. Uning fikricha, chorlik davrining oxiriga kelib taraqqiyparvar yosh tujjorlar, ulamo va ziyolilar xalq ko'zida anchayin hurmatga sazovor bo'lishgan edi. Ular reformalarni hammaga ma'qul bo'ladiganday qadamma-qadam o'tkazishni rejalashtirgan edilar. Bolsheviklar esa Jadidlarning harakatini o'z ranglariga bo'yab ularning hurmatiga zarar berdilar, ayollar masalasini hal qilishda radikal yo'l tuttilar, diniy va milliy urf-odatlar bilan hisoblashmadilar, muqaddas hisoblangan hamma narsani yo'q qildilar. Bularning hammasini Jadidchilik bayrog'i ostida bajarib, Jadidlarga nisbatan xalqda shubha uyg'otdilar. Jadidlarning katta qismi bolshevik ruslarning kurash usullarini qo'llab-quvvatlamasalar ham, bolsheviklar bilan bir safda bo'lganlari uchun Jadidchilik bilan ruslarning birday ko'rilishiga sabab bo'ldi.³

¹ Sharof Rashidovning O'zbekiston ziyolilarining 3-Qurultoyida so'zlagan nutqi uchun qarang: *Pravda Vostoka*, 26.1.1962.

² 1942-yil o'rtalaridan boshlab Vali Qayyumxon tarafidan chiqarilgan *Milliy Turkiston*, uzun umrli jurnal bo'lishi bilan birga, oraliqlar bilan uch farqli yerda chiqdi: Berlin, 1942-1945; Cenevre, 1949-1954; Düsseldorf, 1962-1975.

³ Türkistanlı [Abdülkadir İnan], "Türkistan Ahvali", *Yeni Kafkasya*, II/19 (1 Temmuz 1341 [1925]), 11-13.

Jadidlar bolsheviklarning ba'zi loyihalarini dastaklaganlari uchun xalq ularga ishonchini yo'qota boshlagan edi. Inqilobdan oldin ayollarning ozodlikka chiqarilishi, maktab va diniy tashkilotlarning islohoti uchun harakat qilgan taraqqiyparvar ulamolar bolsheviklarning milliy-diniy qiymatlar bilan hech hisoblashmaydigan radikal urinishlarini ko'rib, katta umidsizlikka duchor bo'lgan edilar.¹

Inqilobdan so'ng jadidlarning bir qismi (Sadridin Ayniy, Hamza Hakimzoda, Abdulloh Avloniy) bolsheviklarning safiga o'tdilar. Bolsheviklar ularning ijod kuchidan foydalanib, xalq orasida kommunistik ideologiyani yoyishni maqsad qildilar. Ular sovet gazeta va jurnallarida bolsheviklar istagan mavzularda (o'tmishni qoralash, din va ulamoni masxaralash, sinfiy farqlanish haqida) yozdilar.²

Jadidchilik bilan bog'lashga urunilgan boshmachilik harakati ham ancha farqli ta'riflangan. Sovet tarixchilari bu harakatni mahalliy feodal kuchlarning mutaassib va millatchi unsurlarning faoliyati deb qaragan (1920-yillarda). Keyinchalik bu yondashuvni birov o'zgartirib, boshmachilikni qaroqchilik, talonchilik, qotillik faoliyati deb ko'rsatib, tashqi kuchlarning bu harakatni dastaklaganini ta'kidlagan.³ Anvar Poshshoni esa xalqaro imperiazizmning agenti sifatida ko'rsatgan.⁴

Millatparvar yozuvchilar boshmachilikka milliy mujodala harakati sifatida qarashgan.⁵ Faqat bu harakat ishtirokchilarining qoldirgan xotiralariga qaralsa, masalaning murakkab ekanligini ko'rish mumkin. Ayniqsa, 1923-yildan so'ng Turkistondan ketib, Turkiya va Yevropada yerlashgan boshmachilarning aytganlariga qaralganda (Zakiy Validiy bu xotiralarni yig'gan, bir qismini *Yangi Turkiston*

¹ Galimcan Barudi, *Hatire Defteri: 1920 Yilnin 12 İyuninnen Alıp Sintabr Ahırına Kadar*, Kazan: TR FA Ş. Mercani İsimindegi Tarih İnstitutu, 2017, 128-130.

² Baymirza Hayit, *Türkistan'da Öldürülen Türk Şairleri*, Ankara: Kardeş Matbaası, 1971, 8-10.

³ B. Hayit, "Türkistan'da Basmacılık Harketi Tarihi Haqında Bazı Mülâhazalar", *Milli Türkistan*, XIV/118 (Ocak-Şubat 1967), 13, 18.

⁴ Beatrice Penati, "The Reconquest of East Bukhara: the Struggle against the Basmachi as a prelude to Sovietization", *Central Asian Survey*, XXVI/4 (December 2007), 521-522.

⁵ Masalan, Boymirza Hayit, "Boshmachilik" ta'birini Bolsheviklerin bu kurashni yerga urish uchun ishlatishganini aytadi, "Istiqlolchilik Harakati" deyish to'g'riroq bo'lishini aytgan. (O'zbek tarixchilari ham boshmachilikni Istiqlol Harakati o'laroq ko'radilar. Holbuki bu harakat ishtirokchilari o'zlarining boshmachi deya atashlaridan noqulaylik tuymaganlar. Togan da asosan shu so'zni ishlatgan). Qarang: *O'zbekiston Tarixi (1917-1991-yillar)*, ed. D.A. Alimova ve dig'eri, Taşkent: Şark-Naşriyat Matbaa Aksiyadorlik Kompaniyasi Bosh Tahririyati, 2004, 75. O'rta maktablardagi darsliklarning yangi nashrida "Istiqlol harakati" urg'ulangani ko'rinib turadi: *O'zbekiston Tarixi (1917-1991 yillar)*, ed. Qahramon Rajabov, Akbar Zamonov, Taşkent: Gafur Gulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2017, 25-31, 44-46, 47.

jurnalida chop ettirgan. Sher Muhammadbek, Hamroqulbek¹, toshkentlik Mulla Tavakkal Bobur² va samarqandlik Hamroqulbek³ kabi bosmachilarning xotiralari bu harakatning mohiyati haqida birinchi qo'l manbalaridir) chalkash munosabatlar va o'ziga xos rag'batlarning bo'lganligini ko'rsa bo'ladi. Masalaga sovuqqonlik bilan yondoshgan Zakiy Validiy bosmachilikni istelochilarga qarshi mustamlakada qolgan xalqning isyonini ifodalovchi harakat sifatida ta'riflagan. Shu bilan birga bosmachi guruhlarining orasida farqlar borligi, ularning vaqti-vaqti bilan bolsheviklar bilan kelishuvlarga borishganini, hatto 1919-yil Oqlar bilan birgalikda Farg'onada muvaqqat hukumat tuzishganini aytgan.⁴ Shunday ekan, bugungi kunda bosmachilik harakatini ko'klarga ko'taruvchi ta'birlarning haqiqiy tarixiy asosga ega emasligini aytishimiz mumkin. Bu hodisalar paytida Turkistonda bo'lgan kishilar tarafidan qalamga olinlgan xotiralar va maktublar ham muhim ahamiyatga ega. Zakiy Validiy, turkistonlik Abdulloh Rajab Boysun, va Rojjiy Chaqirko'zlarning xotiralari, Anvar Poshshoning maktublari bularning eng ahamiyatlilaridandir.

Xorijdagi turkistonlik ziyolilar haqidagi eng mukammal asar Ahad Andijonning *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi* (Istanbul 2003) kitobi bo'lib, turkistonlik ziyolilarning ayniqsa siyosiy faoliyatlariga diqqat chekkandir. Buxoro Jumhuriyati, bosmachilik, Germaniyaga tahsil olish uchun yuborilgan turkistonlik talabalar, Yevropa va Turkiya muhojirotidagi turkistonliklarning faoliyatlari mavzularida (o'zinig shaxsiy arxividagi hujjatlar va fotosuratlar bilan boyitilgan) muhim bir asardir. Bundan tashqari, Timur Ko'jao'g'li muharrirligi ostida chiqqan *Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1920-1924* (Haarlem, 2001) nomli asarda Turkiston Jadidchiligi, Buxoro Xalq Jumhuriyati va matbuot tarixi haqida asosli taqdiqotlar yig'ilgan. Ko'jao'g'li, shuningdek, Turkistonda Jadid adabiyoti va matbuot tarixi mavzularidagi asarlari bilan ham hissa qo'shgandir.

Sovuq Urush yillarida anti-sovet tarixshunosligi

G'arbda 1960-70-yillarga kelib Jadidchilik tadqiqotlari ko'pchilik tarixchilarning e'tiboriga tushdi. Turkistonning isloxotchi ziyolilari an'anaviy jamiyatdan zamonaviylikka o'tishning rahnamolari sifatida katta qiziqishga sabab bo'ldilar. Turkiston jadidchiligi haqida ilk batafsil asar Hélène Carrère d'Encausse tarafidan qalamga olindi: *Islam and the Russian Empire: Reform and Revolution in Central Asia* (1966-yil fransuz tilida nashr etildi, 1988 yil ingliz tilida tarjimai chiqdi). Kitobda eng ko'p Buxorodagi islohot harakatlari, yashirin jamiyatlarning tuzilishi (1910-14), Inqilobdan so'ng Jadidlar va Bolsheviklarning ittifoqi, Buxoro

¹ Sokhkayoğlu [Ahmed Zeki Velidi], "Türkistan İstiklal Hareketine Karşı Buhara Emiri", *Yeni Türkistan*, I/5-6 (Teşrin-i evvel - Teşrin-i sani [Ekim-Kasım] 1927), 1-7.

² Abdullahzâde Tevekkül, "Fergana Mücahidleri," *Yeni Türkistan*, I/9 (30 Nisan 1928), 11-12.

³ Semerkandlı Hemrahkul, "Hemrahkul Bek'in Mücâhede Hatıraları", *Yeni Türkistan*, I/10-11-12 (Mayıs-Haziran-Temmuz 1928), 13-17.

⁴ A. Zeki Velidî Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, İstanbul: Arkadaş, İbrahim Horoz ve Güven Basımevleri, 1942-1947, 389-390.

Xalq Jumhuriyati (78-192 s) mavzulari haqida gapirilgan. Shu yozuvchining *Central Asia* (ilk nashri 1967) kitobiga yozilgan besh bo'limda (172-265 s) Turkiston Jadidlari ko'rib chiqilgan.¹

Buxoro va Turkiston Jadidchiligi haqida qiymatli ilmiy ishlar yuritgan Edward Allworth *Uzbek Literary Politics* (1964) kitobida sovetlarning milliy siyosatini dastaklashda bir vosita sifatida qo'llangan o'zbek adabiyotining qay tarzda kesilib, bichilgani va bir qolipga solinganini tadqiq qildi. Allworthning aytishicha, jadidlar XX asrning ilk yillaridan boshlab Buxoro, Xiva va Turkiston Viloyatida muhim rol o'ynagandilar, uzoq vaqtdan beri Turkistondagi madaniy va ijtimoiy qoloqlikni yo'qotishni, xalqni yangilikka chorlashni maqsad qilgan edilar, bu g'oyalarini amalga oshirish uchun ta'lim islohoti, tarixshunoslik, adabiyot, matbuot, nashriyot, va teatr kabi vositalardan foydalanganlar.²

Gero Fedke va Ingeborg Baldauf ham Turkiston Jadidchiligi mavzusida tadqiqotlar o'tkazishgan. Bu sohada eng muhim ishlarni Adeeb Khalid amalga oshirgan. *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia* (Berkeley, 1998) nomli asarida Jadidchilikning madaniy salmog'i ko'rib chiqilgan. Keyinroq yozilgan *Making Uzbekistan* (New York, 2015) nomli asarda esa bu harakatning Sovet davrining ilk yigirma yilida qanday o'zgarishlarda uchragani tadqiq qilingan. Muallif kitobining katta qismini O'zbekistonda rejalashtirilgan o'zgarishlarning yo'nalishini belgilashda Jadidlar va Bolsheviklar orasidagi kurashni ko'rsatib berishga ajratdi. Buxoro jadidlari bolsheviklardan farqli o'laroq sinfiy kurashga emas, milliy kurashga tayangan edilar. Shuningdek, islohotlarni qadamma-qadam amalga oshirmoqchi bo'lgan edilar. Adeeb Khalid O'zbekistonning paydo bo'lishini sovet hukumatining mahsuli emas, jadidlarning milliy loyihasi ekanini ta'kidlagan edi. Inqilobdan keyin bu millat tushunchasining Turkchilik g'oyasi tarafga yo'nalganini, faqat buni Rossiya va g'arb olamida salbiy ma'noda bilinadigan Pan-Turkizm emas, Turkiston markazli turkchilik bo'lgan, degan fikrni himoya qilgan edi.³ O'zbekistonning barpo bo'lishi haqida eng batafsil asarni taqdim etgan Adeeb Khalid zamonaviy o'zbek o'zligining sovet davridan oldin shakllana boshlanganini, O'rta Osiyoli rahnamolarning faqatgina passiv ishtirokchilar emas, sovet loyihalarini shakllantirishda muhim rollar o'ynaganlarini ilgari suradi.⁴

¹ *Central Asia: 130 Years of Russian Dominance, A Historical Review*, ed. Edward Allworth, Durham ve Londra: Duke University Press, 1994.

² Edward A. Allworth, *The Modern Uzbeks: From the Fourteenth Century to the Present: A Cultural History* (Stanford 1990), 121. Allworth kitobining katta qismini Turkiston jadidlariga ayirgan (120-269 s).

³ Adeeb Khalid, *Making Uzbekistan*, 14-15.

⁴ Adeeb Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, Berkeley: University of California Press, 1998, 214.

Revizyonist Yondashuvlar

So'nggi o'ttiz yilda g'arb ilm olamida bir necha yosh tadqiqotchilar yuqorida aytib o'tilgan mavzular bo'yicha butunlay boshqacha chiqishlar qildilar. Ular Jadidchilikka yangi bir nuqtai nazar olib kelganlarini da'vo qilib, yoshi katta tadqiqotchilarni tanqid ostiga oldilar. Masalan, Volgabo'yi-Ural hududi mutaxassisi, Amerikalik Islom tadqiqotchisi Allen J. Frank yozgan maqolaning asl maqsadi Gaspirali va uning izdoshlari bo'lgan islohotchi ziyolilarning inqiroz nazariyasini (XIX asrning oxirida Islom jamoasining turg'unlik va islohotlar orasida qolganligi) yo'qqa chiqarmoqdir. Frank, zamona olimlarining fikrlarini tanqid qilarkan, ularning bu masalalarni etnik-milliy doirada baholashlarini, faqatgina Jadidchi, Islom islohotchisi va taraqqiyparvarlarning yozgan asarlariga tayanganlarini (shuning uchun jadid bo'lmaganlarning manbalarini e'tiborga olmaganlarini), hodisalarga jadidchi ko'zoynagi bilan qaraganlarini ilgari surgan.¹ Muallif jadidchilik merosini pastga urish uchun ancha kuch sarflaganini ko'rish mumkin. Frank "jadid bo'lmagan manbalar"ning jadid-markazli nuqtai nazardan voz kechishga imkon berishini, ular yordamida o'sha davrning musulmon jamiyatini, adabiy va diniy tashkilotlarni yana ham yaxshiroq tushunsa bo'lishini aytgan (171-172 s). Shuningdek, u davrdagi matbuotning faqatgina jadidlarning qo'lida bo'lmaganini, jadid bo'lmagan adabiy merosning muhim o'rin egallaganini ilgari surgan.

Jadidchi ziyolilarning jamiyatdagi rolini mubolag'ali ko'rsatilganlikda ayblagan va bu mavzuda maqola yozgan uch olim (Jeff Eden, Paolo Sartori ve Devin Deweese) O'rta Osiyodagi madaniy o'zgarishlarga qaytadan baho berish va jadidchilik tadqiqotlariga bog'liq to'rt xususni qaytadan ko'rib chiqish kerakligini o'rtaga qo'yishdi: 1. Jadidchilik izchil bir harakat bo'lmay, Islomiy islohot fikrlari bilan yaqindan bog'liq bo'lgan bir qancha fikriy va madaniy amaliyotlarni ifoda etgan. 2. Ba'zi insonlarni jadidchilikka bog'lash xatodir. 3. Jadidchilik haqida eski tadqiqotlar jadid deb nomlangan "isloxotchilar"ning rag'bat va muvaffaqiyatlarini noto'g'ri izohlagan. 4. Jadid tadqiqotlarida keng miqyosda ishlatilgan atamalarining izoh kuchiga shubha bilan qarash kerak.² Mualliflar Adeeb Khalidning tadqiqotlarini (masalalarga "jadid-markazli" qaraydi deb) qayta-qayta tanqid qilganlar. Khalid tanqidlarga javoban shunday deydi: "O'zbekistonni qanday barpo etilganini bilish uchun qozilik hujjatlari, avliyo manoqiblari yoki muqaddas tarixlarga emas, albatta jadidlarning manbalariga qarayman-da. Jadidlarni hech yo'qday ko'rsak, faqatgina tashqaridan majburan o'zgartirish olib kelgan unsurlarning asarlari qoladi."³

¹ Allen J. Frank, "Muslim Cultural Decline in Imperial Russia: A Manufactured Crisis", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, LIX/1-2 (Feb. 2016), 166-167.

² Jeff Eden, Paolo Sartori, Devin Deweese, "Moving Beyond Modernism: Rethinking Cultural Change in Muslim Eurasia (19th-20th Centuries)", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 59: 1-2 (Feb. 2016), 1-2.

³ Bkz. "Book Discussion on Making Uzbekistan by Adeeb Khalid", *Central Asian Affairs*, 4 (2017), 96.

Mustaqil O'zbekistonda Tarixshunoslik

Qayta qurish davrida yumshash bilan birga O'zbekistonda jadidchi ziyolilar haqida nisbatan bema'lolroq gapirila boshladi, ularning adabiy va madaniy merosi haqida turli asarlar yozildi. Qayta qurish bergan nisbiy erkinlik paytida ham jadidchilik hali hassos mavzuligicha qoldi. Jadidlarning asarlari senzurdan o'tkazilardi.¹ Jadidchilik mavzusida tadqiqotlar olib borgan mumtoz tarixchi Begali Qosimov (1942-2004) sovet davrining so'nggi yillarida ba'zi jadidlarning monografiyalarini chop eta boshladi, jadidchilikning O'zbek milliy uyg'onishi, ijtimoiy tushunchaning shakllanishi va mustaqillik harakatidagi roli mavzularida asarlar yozdi. Balki buning uchun ta'qib va tazyiqlarga uchradi.² Uning eng muhim asari hisoblangan *Milliy Uyg'onish: Jasorat, Ma'rifat, Fidoyilik* (Toshkent, 2002) kitobida sovet davrida jadidlarga nisbatan yondashuvlarning bosqichlari, Behbudiy, Munavvar Qori va Fitrat haqida o'ziga hos sharhlar qoldirdi.

Borgan sari yuksalgan milliyatchilik tendensiyalariga paralel ravishda milliy qahramonlar ajratib ko'rsatila boshladi. Faqat mustaqillikdan keyingina jadidlar haqida bema'lol gapirish (hatto ulug'lash) mumkin bo'ldi. O'rta maktablardagi tarix darsliklari qaytadan yozilarkan, sovet davrida qoralangan yoki hech zikr etilmagan jadidchi ziyolilarga muhim yer ajratildi, yangi tarix kitoblarida ular haqida Turkiston milliy uyg'onish qahramonlari deb bahs etildi.³ O'zbek tarixchilarining katta qismi jadidchilik merosi ustida ishlay boshladilar. Naim Karimov, Dilorom Alimova, Ulug'bek Dolimov, Bahtiyor Bobojonov, H. Boltaboyev va Qahramon Rajabov kabi o'zbek tarixchilari jadidchilik haqida yangi ilmiy ishlarini o'rta qo'ydilar. 1997-yil O'zbekiston va Tojikistonda jadidlar haqida simpoziumlar tashkil etildi. Tojik va o'zbek olimlarining bu masala bo'yicha farqli yondashuvlari ko'zga ko'rinish boshladi (balki shuning uchun keyingi davrda bunday qo'shma simpoziumlar o'tkazilmagan bo'lishi mumkin). Fayzulla Xo'ja tug'ilganining 100 yilida jadidchilik mutaxassislarining qalamlariga mansub maqolalarni o'z ichiga olgan *Fayzulla Xojayev: Hayoti va Faoliyati Haqida Yangi Mulohazalar* (Toshkent, 1997) nomli asar nashr etildi. Kitobning ilk qismida F. Xo'jayevning Jadidchilik va Yosh Buxoroliklar harakatiga qo'shilishi; asarlarining yozilishi, qayta nashr etilishi, ta'qiqlanishi, O'zbekistonda 1920-30-yillarda olib borilgan madaniy siyosat va F. Xo'jayevning bu jarayonda tutgan rolini ko'rsatib bergan maqolalar nashr etilgan. Asarning ikkinchi qismida esa F. Xo'janing *Buxoro Inqilobining Tarixiga Materiallar* nomli kitobining matni berilgandir.

¹ Candace Mixon, "The Jadids in Bukhara: The Juxtaposition of the Reforms of Aini and Fitrat", McGill University Institute of Islamic Studies, Montreal, 2011, 80.

² Mahmud Sattorov, "Songgı jadid – yangi nasafiy."

³ D.A. Alimova va boshqalar, *O'zbekistan Tarixi (1917-1991-yillar): 10-sinf o'quvchilari uchun darslik*, Toshkent: Shark, 2004, 106.

Mustaqillik davrida Stalin terrori qurbonlari bo'lgan o'zbek ziyolilarining sud yozuvlari va xotiralari nashr etildi. Masalan, Munavvar Qorining qamoqda yozgan (ellik sahifalik) xotiralari 2001-yilda (ba'zi ilovalar bilan) bosildi (21-72 s.).¹ Bu xotiralar sovet mutasaddilarining xohishiga ko'ra yozilgan edi. OGPU tashkilotining O'rta Osiyodagi vakili bo'lgan Lev N. Belskiy² 1928-yilning boshlarida Munavvar Qorini chaqirtirib, jadidchilikning o'rtaga chiqishidan o'sha kungacha bo'lgan voqealarni o'z og'zidan yozishini istaydi va unga bu mavzudagi savollar ro'yxatini beradi. Munavvar Qori bu taklifni qabul qilganini, chunki shu yo'l bilan jadidchilik tarixini o'rganish va bu masalaga hissa qo'shish imkonining tug'ilganini ifoda etadi. Uch qismdan iborat bo'lgan bu matnning faqatgina uchunchi qismi (Oktyabr Inqilobidan keyingi jarayonlar) Munavvar Qorinig shaxsiy papkasida saqlangan. 1929-yil oxiridan 1930-yilning o'rtasiga qadar turli sanalarda qalamga olingan bu matnni jadidchilik tarixi emas, himoya manti desak to'g'riroq bo'ladi. Unda Munavvar Qorining o'ziga yo'naltirilgan savol va ayblovlarga javob berilgani, faqat OGPU vakillarining yozilganlarga ishonishmagani va Munavvar Qori tergovda ancha qiyinchilik ko'rgani sezilib turadi. "Bunday yozgandan o'lganim afzal" deganiga va qamoqxonadagi namanganliklarning: "Bizning hamma sirlarimizni aytib qo'ydi," deb unga qarshi bo'lganlariga (67 s.) qararak, qamoqxonada ko'p qiynoq ko'rgani va ko'p marta so'roq qilinganini taxmin qilish qiyin emas. Bu asar tazyiq ostida o'zini himoya qilish maqsadida yozilgani uchun (ichida qiymatli ma'lumotlar bo'lsa ham), uni ehtiyotkorlik bilan qo'ga olish kerak.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, sovet rejimi o'ziga eng katta raqib deb ko'rgan jadidlarning madaniy merosini samarasiz holga keltirish uchun katta kuch sarflagan. Sovet rejimi jadidchilik va milliyatchilik g'oyasini doimo o'ziga qarshi tahdid sifatida ko'rди, shuning uchun (ba'zan kuchsiz, ba'zan shiddatli tarzda) kampaniyalar uyushtirdi. Sovet davrida jadidlarning yozganlari e'tiborsizlashtirildi; "san'at nuqtai nazaridan qiymatsiz, xalqda hech qanday ta'sir uyg'ota olmagan asarlar" o'laroq ko'rildi. Bu "g'oyaviy kurash" sovet davrining oxiriga qadar davom etdi. Jadidchilik merosini yo'qotish sovet tarixchi va ideologlarini doimo mashg'ul qilib keldi, sovet sensorlarining jadidlarga oid matnlarni nashr etish chig'ida, to'g'ri kelmaydigan gaplarni kesish, ba'zi jadidchi shaxslarning asarlari haqida qaror berishlari lozim bo'lgan.³

¹ Munavvar Kori Abduraşidhonov, *Hotiralarimdan (Cadidçilik Tarihidan Lavhalar)*, haz. Sotimcon Holboyev, Taşkent: Shark Nashriyat-Matbaa Aktsiyadorlik Kompaniyasi Bosh Tahririyati, 2001, 21-72.

² Lev Nikolayevich Belskiy (Лев Н. Бельский, 1889-1941), asli yahudiy bo'lib, 1923-1930 yillar orasida OGPU tashkilotining O'rta Osiyodagi raisi bo'lgan.

³ Edward A. Allworth, "Suppressed Histories of the Jadids in Turkistan and Bukhara", *Turkestan als historischer Faktor und politische Idee: Festschrift für Baymirza Hayit zu seinem 70. Geburtstag, 17 Dezember 1987*, ed. Erling von Mende, Cologne: Studienverlag, 1988, 33-46.

1916 Toshkent: Munavvar Qori, o'zbek ziyolilari va Usmonli turk ofitserlari

BUXOROGA 1920-YILDAGI QIZIL ARMIYA HUJUMI: UYDIRMA VA HAQIQATLAR

Prof. Dr. Qahramon Rajabov

2020-yilda O'zbekiston hududida yuz bergan ikkita muhim tarixiy voqeaga 100 yil to'lganligini ham alohida ta'kidlab o'tish zarur. 1920-yil 1-fevralda Xivada xonlik, 2-sentyabrda Buxoroda amirlik tuzumi ag'darib tashlandi. O'rta asrlarga xos monarxik sulolalar boshqaruvidan zamonaviy respublika tuzumiga o'tildi. 1920-yil 26-aprelda Xivada Xorazm Xalq Sovet Respublikasi (XXSR), 6 oktyabrda Eski Buxoroda Buxoro Xalq Sovet Respublikasi (BXSr) tashkil qilinganligi tantanali ravishda e'lon qilindi. O'zbek xalqi davlatchiligi tarixida muhim rol o'ynagan BXSr va XXSR davlatlari mustaqil holatda 5 yilga yaqin mavjud bo'lib, ular 1924-yil oxirida sovet rejimi va bolsheviklar tomonidan tinch yo'l bilan tugatildi.

Xivada xonlik tuzumining ag'darib tashlanishi va yangi rejimning o'rnatilishi bolsheviklarning "Sharqqa doir siyosati"ning faqat birinchi bosqichi edi. Bu bosqich "muvaffaqiyatli" amalga oshirilgach, sovet hokimiyati va uning harbiy kuchlari bo'lgan qizil armiya butun e'tiborini Buxoro amirligini qulatilish, uni sovetlashtirish va ruslashtirishga qaratdi.

Buxoro amirligini ham Xiva xonligining fojiviy qismati kutayotganligini yaxshi tushungan amir Said Olimxon shoshilinch ravishda o'z mamlakatining mudofaa qobiliyatini mustahkamlashga urinadi¹.

Buxoroning daxlsiz chegaralarini, uning erkinligini himoya qilishga qaratilgan bu sa'y-harakatlarni sovet rejimi amir hukumati sovet Turkistoniga (Turkiston ASSRga) hujum qilishga tayyorlanmoqda, deb ko'rsatishga butun choralar bilan urindi. Haqiqatda esa hamma narsa aksincha edi. Aynan sovet rejimi va bolsheviklar suveren Buxoro davlatiga harbiy intervensiya qilib, uni bosib olish rejalarini mo'ljallashdi. O'zining bosqinchilik rejasini yashirish va aholining diqqat-e'tiborini chalg'itish maqsadida bolsheviklar ataylab yuqoridagi yolg'onni o'ylab chiqargan hamda butun targ'ibot-tashviqot mashinasini jamoatchilik nazarida "yovuz va qonxo'r amir Olimxon" qiyofasini shakllantirishga yo'naltirgan edi².

Bolsheviklarning bosqinchilik siyosati va qabih rejalarini amalga oshirishga imkoniyat va qulay sharoit 1920-yil bahor-yozida yetila bordi. 1919-yil sentyabrda qizil armiya tomonidan "Orenburg probkasi"ning yorib o'tilishi va Orenburg –

¹O'zbekistonning yangi tarixi. 2-kitob. O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. Ilmiy muharrir: M.Jo'raev. – Toshkent: "Sharq", 2000. – B. 124.

² Qarang: O'zbekiston tarixi (1917-1991 yillar). Ikkita kitob. Birinchi kitob. 1917-1939 yillar. Mas'ul muharrirlar: R.Abdullaev, M.Raximov, Q.Rajabov. – Toshkent: "Ozbekiston", 2019. – B. 123.

Aktyubinsk frontining tugatilishi natijasida yangi tashkil qilingan Turkiston frontining yaxshi qurollangan harbiy kuchlari Turkiston mintaqasiga tashlandi. Front qo'mondoni M.V.Frunze Orenburgdan Toshkentga kelib, Farg'ona vodiysidagi istiqolchilarga qarshi jang harakatlariga shaxsan o'zi qo'mondonlik qildi. 1920-yil fevralda Xiva xonligi ag'darilishi natijasida Zakaspiy va Yettisuv frontlari ham tugatildi. 1920-yil bahorida Farg'ona vodiysidagi qo'rboshilar guruhlariga qizil armiya tomonidan jiddiy zarbalar berildi. Sovet qo'mondonligi vujudga kelgan ana shunday qulay vaziyatdan foydalanib, Buxoro amirligiga harbiy tajovuz qilishga zo'r berib tayyorgarlik ko'ra boshladi¹.

1920-yil 7-yanvar va 30-martda Turkiston komissiyasi a'zolari Buxoro amiri huzuriga tashrif buyurdilar. Amirni 30-martda Turkiston fronti qo'mondoni M.V. Frunze va Turkiston komissiyasi raisi Sh.Z.Eliava RSFSR hukumatining Buxoroga nisbatan tinchlik niyatida ekanligiga ishonitirishga urinib ko'rdilar. Muzokarada har ikki tomon o'z talablarini qo'ydi. Masalan, Buxoro amiri Yangi Buxoro (Kogon) stansiyasiga olib kelingan qizil askar qismlarini olib ketishni, Yangi Buxoro va Yangi Chorjo'ydan jadidlarni chiqarib yuborishni, Kolesov bosqini (1918-yil, mart) davrida bosib olingan amirga qarashli paxta zavodi va Yangi Buxorodagi amir saroyini qaytarishni, Buxoro shahri ustida harbiy samolyotlar uchishini to'xtatishni talab qildi. Turkiston komissiyasi vakillari esa, amirlik tomonidan rus posyolkalariga nisbatan iqtisodiy cheklashni, sovet Rossiyasiga qarshi tashviqotni, bolsheviklarga qarshi "g'azovot urushi"ga chaqirishni to'xtatishni va darhol Buxoroning harakatdagi armiyasini tarqatishni talab qildi².

M.V. Frunze, V.V. Kuybishev, Sh.Z. Eliava, G.K. Orjonikidze Buxoro amiri Turkiston komissiyasining talablarini rad qildi, ularning bu xatti-harakatini suveren davlatning ichki ishlariga aralashish deb baholadi. Ayni vaqtda Turkiston komissiyasi a'zolari ham Buxoro tomonining iltimosi va takliflarini e'tiborsiz qoldirdilar, ularni to'la-to'kis rad etdilar³.

Turkiston komissiyasi muzokaralar vaqtida Buxoro hukumatining tutgan bu qat'iy yo'lini, uning RSFSR hukumatining Turkistondagi vakolatli vakili amirga bo'ysunishni istamaslikda, Buxoroning Rossiyaga nisbatan "nodo'stona", hatto "dushmanlik" munosabatida bo'lmoqda, deb tushunishga intildi. Amirlik harbiy jihatdan Turkiston fronti qo'shinlariga ko'p jihatdan bas kela olmasa ham shunday munosabatda bo'lgan edi.

Buxoro amirligi Turkiston ASSRga bostirib kirishga tayyorgarlik ko'rmoqda va uni qaytarish kerak, degan soxta bahonalar bilan sovet qo'mondonligi 1920-yil yozida katta miqdordagi qo'shinlarini amirlik chegaralariga yaqin keltirib

¹Turkestan v nachale XX veka: k istorii istokov natsionalnoy nezavisimosti. Nauchniy redaktor: R.Ya.Radjapova. – Tashkent: "Shark", 2000. – S. 316 – 317.

²RGASPI, 122-fond, 1-ro'yxat, 44-ish, 209-varaq.

³RGVA, 268-fond, 1-ro'yxat, 149-ish, 147-varaq.

qo'ydi. Shuningdek, qizil armiya qo'mondonligi Buxoro chegaralariga yaqin bo'lgan sovet Turkistoni shaharlaridagi harbiy garnizonlarni ham mustahkamladi¹.

Moskvada Buxoro amirligiga bostirib kirish va uni tugatish rejasi zo'r berib ishlab chiqilayotgan edi. 1920-yil, 21-mayda RSFSR Tashqi ishlar xalq komissarining o'rinbosari L.M.Karaxan bolsheviklar hukumati boshlig'i V.I.Leninga yo'llagan telegrammasida bunday deb yozgan edi: "Biz Turkiston komissiyasi bilan to'la hamjihatlikda Toshkentdagi vakillarimizga amirlikni tugatishni va Buxoroda demokratik respublika tuzishni, unga Yosh buxoroliklarni (endilikda esa kommunistlarni) boshliq qilib qo'yishni taklif etamiz"².

Mazkur telegrammadan ko'rinib turibdiki, Turkiston komissiyasi 1920-yil may oyidayoq Buxorodagi mavjud tuzumni ag'darib tashlashni yoqlab chiqqan edi. Chunki may oyi boshlarida Moskvaga kelgan Turkiston komissiyasi raisi Sh.Z.Eliava va komissiya a'zosi Ya.E.Rudzutak Rossiya Tashqi ishlar xalq komissari G.V.Chicheringa Turkiston komissiyasining "ertagayoq Buxoroning mustaqilligini bekor qilish to'g'risida qaror chiqarish" mumkinligi haqidagi qat'iy bayonotini topshirgan edi³.

RKP(b) MK Siyosiy byurosi ham 1920-yil 22-mayda L.M. Karaxan taklifini qabul qildi va ma'qulladi. Sovet Rossiyasining Turkiston ASSRdagi harbiy qismlariga Buxoro amirligini bosib olishga puxta tayyorgarlik ko'rish vazifasi yuklatildi. Xullas, Buxoro amirligi qizil armiya tomonidan bosib olinadigan, bu yerdagi "inqilob" natijasida respublika o'rnatiladigan bo'ldi. Shu tariqa "Buxoro masalasi" va taqdiri undan ancha olisda, Moskvaning Kreml saroyida oliy siyosiy rahbariyat tomonidan hal qilindi. Bu voqealardan xabar topgan Amir Olimxon vaziyatni yumshatish, intervensiyaning oldini olish maqsadida 1920-yil 8-iyunda Mirzo Ma'di Xo'jaboy boshchiligidagi Buxoro elchilarini Moskvaga jo'natdi. Ular G.V. Chicherin bilan muzokaralar o'tkazib, har ikki davlat o'rtasida tinch-totuv yashash, ichki ishlarga aralashmaslik, savdoni rivojlantirish masalalariga taalluqli shartnomalar imzolab qaytdilar⁴.

Biroq Turkiston komissiyasi a'zosi, Turkiston fronti qo'mondoni M.V. Frunze Buxoro amirligiga qarshi harbiy harakatlarni tezlashtirishni so'rab, 1920-yil 31-iyulda sovet Rossiyasi hukumati raisi va bolsheviklar rahbari V.I. Leninga telegramma jo'natadi. RSFSR Qurolli kuchlari Oliy bosh qo'mondoni S.S. Kamenev bu telegrammaga "qulay fursatda boshlashga ruxsat beriladi" deb qisqa javob

¹RGVA, 110-fond, 3-ro'yxat, 308-ish, 35-varaq.

²Ishanov A. Buxarskaya Narodnaya Sovetskaya Respublika. – Tashkent: "Uzbekistan", 1969. – S. 164 – 165.

³Rajabov Q. Buxoroga qizil armiya bosqini va unga qarshi kurash: tarix haqiqati (1920 – 1924 yillar). – Toshkent: "Ma'naviyat", 2002. –B. 11.

⁴Rashidov U. Buxoro Xalq Respublikasi (1920 – 1924 yillar). –Buxoro: "Buxoro" nashriyoti, 2003. –B. 29.

yuborgan. Qizil armiya avgust oyi mobaynida Buxoroni zo'ravonlik bilan bosib olishga jiddiy tayyorgarlik ko'rdi.

1920-yil 12-avgustda M.V. Frunze amirlikni tugatish maqsadida Samarqand – Buxoro frontini (4 ta zarbdor guruhdan iborat) tuzishga buyruq bergan. Shu tariqa poytaxt Buxoro shahri atrofiga 7000 piyoda, 2500 otliq askar, 46 ta to'p, 230 ta pulemyot, 10 ta broneavtomobil, 5 ta bronepoezd va 12 ta aeroplan (harbiy samolyot) shay holatga keltirib qo'yildi. Turkiston fronti jangchilaridan tashqari keyinchalik harbiy amaliyotlarda 5000 kishidan iborat buxorolik qo'zg'olonchilar guruhi (amirga qarshi muxolifat kuchlari) ham qatnashdi¹. Biroq so'ngi yillarda olib borilgan tadqiqotlarning ko'rsatishicha, aslida M.V. Frunze qo'mondonligidagi 70 000 nafar qizil askarlar Buxoro amirligi hududiga hujum qilganlar. Bu harbiy qismlarning ko'pchiligi Farg'ona vodiysida istiqbolchilarga qarshi kurashayotgan qizil askarlar bo'lib, ular avgust oyi oxirida amirlik chegaralariga tashlandi. Qizil askarlar orasida Qozon va Volgabo'yidan yuborilgan tatar o'qchilari ham ko'p bo'lgan². Buxoro hukumati ixtiyorida esa 8725 piyoda askar (asosan navkarlar) va 7850 otliq sarbozlar, faqat 150 ga yaqin eski piltat to'plar, bir necha o'nlab zamonaviy to'plar, 20 ta pulemyot bo'lgan. Shuningdek, amirlikning muntazam qo'shinidan tashqari juda ham yomon qurollangan 20 000 nafar xalq lashkari ham bo'lib, ular janglarga mutlaqo tayyor emas edi. Buxoro amirligi qushbegisi (bosh vazir) Usmonbek va hukumat a'zosi Baqo Hoji To'qsaboning ma'lumotlariga ko'ra, 1920-yil avgust oyi oxirida Eski Buxoro va uning atrofida qo'shinning umumiy miqdori (xalq lashkari bilan birgalikda) 20 000 kishi atrofida bo'lgan³. Pala-partish qurollangan va yetarlicha harbiy amaliyotga ega bo'lmagan Buxoro armiyasining tish-tirnog'igacha qurollangan, zamonaviy harbiy texnika bilan ta'minlangan va katta jangovar tajribaga ega qizil armiyaning hal qiluvchi hujumiga dosh bermasligi oldindan ma'lum edi.

Turkiston komissiyasi Buxorodagi amirlik rejimiga qarshi turuvchi muxolifat kuchlarini jipslashtirish va mamlakatda to'ntarish hozirlash bilan bevosita shug'ullandi. Aynan Turkiston komissiyasi rahbarligida 1920 yil 24 iyundayoq Buxoroda qurolli qo'zg'olon tayyorlash bo'yicha harbiy-inqilobiy byuro tuzilgan bo'lib, uning tarkibiga Turkiston komissiyasi a'zolari M.V.Frunze va V.V.Kuybishev, Turkiston Kompartiyasi MK kotibi Nazir To'raqulov, Buxoro Kompartiyasi MK kotibi Najib Husainov, Yosh buxoroliklar partiyasi Markaziy byurosining raisi Fayzulla Xo'jaev va boshqalar kirdi. Harbiy-inqilobiy byuro xitobnoma va dekretlarning loyihalarini tayyorlab, ularni "inqilob" g'alaba qozonadigan kuni Butunbuxoro Inqilobiy Qo'mitasi (revkom) nomidan e'lon qilishni mo'ljallagan edi. 1920-yil 10-avgustda Turkiston komissiyasi, Buxoro Kompartiyasi Markaziy Komiteti va Yosh buxoroliklar partiyasi Markaziy byurosining qo'shma majlisida Fayzulla Xo'jaev boshchiligida Buxoro Xalq

¹RGVA, 268-fond, 1-ro'yxat, 129-ish, 12 – 13-variantlar.

² Krushelnitskiy A. Buxarskaya revolyutsiya. Diktatura po telegrafu // "Rodina", 1989. № 11. –S. 30 – 39.

³Turkestan v nachale XX veka: k istorii istokov natsional'noy nezavisimosti. –S. 323 – 324.

Nozirlar Sho'rosi hukumati va Ahmadjon Abdusaidov (Hamdiy) raisligida Buxoro Muvaqqat Inqilobiy qo'mitasi tuzildi¹, ular amirlik ag'darib tashlangandan keyin Buxoro davlatini boshqarishlari lozim edi. 23-avgustda bo'lgan Turkiston komissiyasining navbatdagi majlisida Buxoro "inqilobiy" hukumatining dasturi muhokama etildi va qabul qilindi². Biroq qizil askarlar Buxoroni bosib olgach, bu hukumat tuzilmalarida ancha o'zgarishlar qilindi.

Shunday qilib, Buxoroda hali "inqilob" boshlanmasdan turib, Toshkentda RKP (b) MK va RSFSR hukumatining vakolatli organlari bevosita rahbarligida "inqilob" g'alaba qozongandan keyin o'rnatiladigan yangi tuzum va davlat shakli qanday bo'lishi kerakligi aniqlab olindi, yangi hukumat organlarining tartibi, ularning dasturi, dekretlari va boshqa ishlar belgilab qo'yilgan edi. Gap endi faqat da'vat qilinishi lozim bo'lgan "inqilob"ning o'zini amalga oshirishda qolgan edi³. Bu jarayonlarda Buxoro Kommunistik partiyasi va inqilobchi Yosh buxoroliklar partiyasi rahbarlari o'rtasida keskin tortishuvlar va jiddiy munozaralar bo'lgan bo'lsa ham ular Rossiya bolsheviklari fikrini qabul qilishdi va harbiy yordam so'raldi.

1920-yil 21-avgustda Turkiston fronti qo'mondoni M.V.Frunze va Turkiston fronti Harbiy inqilobiy kengashi a'zosi Yu.Ibrohimov RSFSR Harbiy ishlar xalq komissari L.D.Trotsky nomiga telegramma yo'llab, Buxoroni bosib olishga hamma narsa tayyor ekanligini ma'lum qilishganida, bolsheviklarning rahbarlaridan biri I.V.Stalin bu telegrammaga "o'rtoq Frunze retseptiga ko'ra zudlik bilan harakat qiling", deb rezolyutsiya qo'ygan⁴. Bu jumlaning ostiga esa V.I. Lenin va N.I. Buxarin "roziman" deb qo'l qo'yishgan⁵.

1920-yil 16 – 18-avgustda Chorjo'yda Buxoro kommunistlarining 4-syezdi bo'lib, u amirga qarshi qo'zg'olon ko'tarish to'g'risida qaror qabul qilgan. Bolsheviklarning makkorona rejalari amalga osha boshlagan. Tarixda "yalpi qo'zg'olon" deb atalgan harakat 1920-yil 23-avgustda kommunist Beshim Sardor boshchiligidagi yollanma turkman otliqlarining Chorjo'y yaqinidagi Saqor Bozor qishlog'ini ishg'ol qilishi bilan boshlandi. Beshim Sardor va Yangi Chorjo'y kommunistlari darhol Eski Chorjo'yni ishg'ol qilganlar, yuzdan ortiq amaldorlar qamoqqa olingan. Chorjo'y bekligi xazinasi qo'lga kiritilib, bu boyliklar darhol Chorjo'y revkomi va yangi hukumat qo'lga o'tgan⁶. Bolsheviklar bilan bo'lgan

¹Qarang: *Fayzulla Xo'jaev*. Buxoro inqilobining tarixiga materiallar // Fayzulla Xo'jaev. 100. – Toshkent: "Fan", 1997. –B. 172 – 173.

² Ishanov A. Buxarskaya Narodnaya Sovetskaya Respublika. – Tashkent: "Uzbekistan", 1969. –S. 179 – 180, 186 – 187.

³O'zbekistonning yangi tarixi. 2-kitob. O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida ... –B. 126 – 127.

⁴*Persits M.A.* Zastenichivaya interventsia. O sovetskom vtorjenii v Iran i Buxaru v 1920 – 1921 gg. 2-izd. –Moskva: "Muravey-Gayd", 1999. –S. 86.

⁵*Rajabov Q., Maqsudov R.* Qiziltepa tarixi. – Toshkent: "Muharrir", 2011. –B. 128.

⁶RGASPI, 122-fond, 1-ro'yxat, 10-ish, 262-varaq.

avvalgi kelishuvga ko'ra shu kuni Chorjo'y revkomi "Butunbuxoro xalqi nomidan" Turkiston fronti qo'mondonligiga harbiy yordam so'rab murojaat qilgan. Vaholanki, Buxoro xalqi kommunistlar syezdi qaroridan ham, Beshim Sardor isyonidan ham bexabar edi. Xullas, Buxoro taqdiri qizil qo'shin ixtiyoriga topshirildi.

M.V. Frunze "yordam" so'rash to'g'risidagi murojaatni olgach, Turkiston fronti qo'shinlarini to'rtta zarbdor guruh (Samarqand, Kattaqo'rg'on, Chorjo'y va Kogon)ga ajratgan. Samarqand guruhi 29 – 30-avgustda Shahrizabz-Kitob yo'nalishi bo'ylab harakat qilib, Qarshi va G'uzorni egallashi, Kattaqo'rg'on guruhi esa shu kunlari Xatirchi, Ziyovuddin va Karmanani olishi, Chorjo'y guruhi esa Eski Chorjo'yni egallab, Amudaryoning Afg'oniston bilan chegaralarini nazorat qilishi, Forob va Qorako'lni bosib olib, qo'shimcha buyruqni kutib turishi lozim edi. Asosiy vazifa Kogon guruhi zimmasiga yuklandi. U Eski Buxoro shahrini bosib olishi, amir Olimxonni asirga tushirishi va Arki Oliyidagi xazinani egallashi kerak edi.

1920-yil, 25-avgustda qo'mondon M.V.Frunze Turkiston fronti qo'shinlariga "qo'zg'olon ko'targan Buxoro mehnatkashlariga yordam ko'rsatish to'g'risida" buyruq berdi. Zarbdor guruhlarining ko'pchiligiga dastlabki marralarni egallash va 29-avgustga o'tar kechasi faol harakatlarni boshlash buyurildi. Jang harakatlariga siyosiy jihatdan rahbarlik qilish uchun Yangi Buxoro (Kogon) shahriga Turkiston komissiyasi va Turkiston byurosining yangi a'zosi G. Safarov va Yosh buxoroliklar partiyasi rahbarlari jo'natildi. Front qo'mondoni M.V.Frunze Samarqand shahridan turib telegraf orqali harbiy amaliyotlarga bevosita rahbarlik qildi. Bosqinchi qizil armiya tomonidan poytaxt Buxoro shahriga hujum ham 29-avgustga o'tar kechasi boshlandi. Hal qiluvchi janglar Buxoroyi sharif darvozalari yaqinida ro'y berdi¹. Bu voqealarning bevosita shohidi quyidagicha yozgan edi: "Shahar markazi yer bilan yakson qilindi. Jang davomida ko'plab samolyotlar va zambaraklar ishga solindi. Minglab snaryadlar va bombalar Eski Buxoro ustiga yog'dirildi. Shahar himoyachilaridan tashqari ko'plab begunoh keksalar, ayollar va bolalar halok bo'ldilar. Yuzlab aholi uy-joylari, me'morchilik va tarixiy obidalar yer bilan yakson bo'ldi. Registon yondirildi"².

Eski Buxoro shahri 29-avgustdan boshlab ham havodan, ham yerdan qattiq bombardimon qilingan. 1–2-sentyabr kunlari Buxoroning Qarshi darvozasigacha kelgan temir yo'lda turgan bronepoezd hamda Samarqand, Shayx Jalol, Namozgoh darvozalari yaqinida joylashtirilgan to'plardan shaharga 12000 ta snaryad tashlangan, 12 ta harbiy aeroplan esa shahar ustida 3 kun mobaynida bomba yog'dirgan. Bir necha yuz ming dona patron sarflangan. Shaharning Qarshi va Samarqand darvozalari tagiga 800 kg dan ortiq porox ko'milib portlatilgan. Qulab tushgan darvozalardan qizil askarlar shaharga bostirib kirganlar. Muqaddas Buxoroyi sharifda qizg'in ko'cha janglari boshlanib ketgan.

¹Rajabov Q. Buxoroga qizil armiya bosqini va unga qarshi kurash: tarix haqiqati (1920 – 1924-yillar). – Toshkent: "Ma'naviyat", 2002. –B. 12.

²Genis V. Razgrom Buxarskogo emirata v 1920 godu // "Voprosi istorii", 1993. № 7. – S. 49 – 50.

Amir Olimxon shahar obidalarini va aholini omon saqlash maqsadida poytaxt Buxoro shahrini tashlab chiqib ketgan. Qizil qo'shin aeroplanlari uni qidirib topish bahonasida Buxoro shahridan tashqari shahar atrofidagi qishloqlarni, tarixiy obidalardan Sitorai Mohi Xosani bombardimon qilgan. Shafqatsiz o'q yomg'irlari va bombardimon natijasida shahar obidalarining 3/5 qismi vayron etilib, minglab begunoh odamlar nobud bo'lgan.

Shunday qilib, 1920-yil 2-sentyabrda Buxoroda amirlik tuzumi qizil askarlar tomonidan qurol kuchi bilan ag'darib tashlangan. O'sha kuni qizil askarlar Buxoro hukmdorlarining qarorgohi – Ark (Arki Oliy)ni egallab, uning ustiga o'z bayroqlarini tikadilar. Qizil armiyaning Buxorodagi bosqiniga boshchilik qilgan M.V.Frunze Moskvaga – RSFSR XKS raisi V.I.Leninga telegramma yo'llab, Eski Buxoro qal'asi qo'lga kiritilganligi hamda “Buxoro mustabidlari va qora guruhlarining oxirgi tayanchi tugatilgan”ligini¹ “zo'r mamnuniyat” bilan ta'kidlaydi.

Buxoro shahrini bosib olgan qizil askarlar hukmdor qarorgohi Arkdagi amir xazinasini, Buxoro qozikaloni, qushbegisi va boshqa saroy amaldorlarining butun boyliklarini talon-toroj qilganlar. Xususan, Turkiston fronti qo'mondoni M.V.Frunze, Buxoro qo'shin gruppasining boshlig'i I.P. Belov, ko'plab qizil armiya komandirlari va oddiy jangchilar katta boylikni o'zlashtirganlar. M.V.Frunze va Fayzulla Xo'jaev boshchiligidagi inqilobchi Yosh buxoroliklar partiyasi rahbarlari vayron qilingan va talangan Buxoroyi sharifga qizil askarlar hamrohligida kirib kelishgan.

Buxoroda amirlik tuzumi ag'darib tashlangach, o'sha paytda jahondagi eng katta xazinalardan biri hisoblangan amirlikning butun xazinasini ikki eshelonda (har bir eshelonda 20 ta qizil vagon bo'lgan) Moskvaga jo'natilgan². Ba'zi manbalarga qaraganda, Fayzulla Xo'jaev boshchiligidagi BXSr rahbarlari xazinaning bir qismini bolsheviklar talon-torojidan asrab qolishga muvaffaq bo'lishgan. Ular bu xazinadan keyinchalik Buxoroda respublika tuzumi asoslarini qaror toptirishda, buxorolik talabalarni Germaniya, Turkiya va boshqa mamlakatlarda o'qitishda foydalanishgan. Oltin (quyma oltin va tilla tangalar), qimmatbaho toshlar va nodir buyumlardan iborat bu xazinaning umumiy qiymati o'sha paytdagi narx bilan 77 mln. tilla so'm (bugungi bahoda taxminan 80 milliard dollar)ni tashkil qiladi³. Bu boyliklardan 1920-yili iqtisodiy nochor sovet Rossiyasi o'z manfaatlarini yo'lida foydalangan. Tilla tangalar va qimmatbaho toshlarning bir qismini o'marganligi

¹M.V. Frunze na frontax grajdanskoy voyni. Sbornik dokumentov. –Moskva: “Voenizdat”, 1941. –S. 317.

²Rajabov Q. Buxoro oltinlari taqdiri yoxud “o'rtoq Frunze” ishi // “Buxoro mavjlari”, 2004. № 4. –B. 25 – 26.

³Rajabov Q. Buxoroga qizil armiya bosqini va unga qarshi kurash: tarix haqiqati (1920 – 1924 yillar). –B. 13.

uchun M.V. Frunze 1920-yil kuzida Moskvada ma'lum muddat uy qamog'ida ushlab turilgan va "o'rtoq Frunze ishi" ochilgan¹.

Buxoro amirligi xazinasining tarixi va taqdiri, xazinaning sovet Rossiyasi tomonidan o'zlashtirilishi xususida ayrim tarixiy asarlarda² so'z boradi.

Sayyid Mansur Olimiy (Amir Said Olimxonning o'g'li, 1931-yil Afg'onistonda tug'ilgan) tomonidan yozilgan "Buxoro – Turkiston beshigi" nomli asarda qizil armiyaning Buxoroga bosqini va amirning Buxoro taqdiri hal qilinayotgan fursatdagi tadbiri quyidagicha yoritilgan: "Tungi soat ikki yarimda Frunze lashkarlari Buxoroga hujum boshladi. O'n ikki aeroplan Buxoroni kechakunduz bombardimon qildi. Natijada 50 000 dan ortiq erkak va ayol, bolalar halok bo'ldi, uylar, masjidlar, madrasalar, tijoratxonalar vayron etildi. Amir tomonidan hozirlab qo'yilgan jang anjomlari, zaxiralari vayron etilib, kommunistlar tarafidan yondirib yuborildi.

Amir Olimxon uzoqqa otar to'plar va qizil askarlarga qarshi olib borgan to'rt kunlik janglardan so'ng Buxoro aholisi jonini saqlab qolish maqsadida hamda dushmanlarga qarshi jang qilish uchun o'z kuchining zaifligini anglab, kurashni to'xtatishga majbur bo'ldi. Shanba kuni Sitorai Mohi Xosa bog'ini tark etib, payshanba kuni Afg'oniston elchisi Abdushukurxon, Toshkentdagi elchi Muhammad Aslamxon Sayg'oni mirishkor, afg'on lashkari qozisi hamda 25 ming Buxoro va afg'on sarbozlari ishtirokida G'ijduvon orqali Vatandan chiqib ketdi"³.

Bu holatni Said Olimxonning o'zi keyinchalik yozgan "Buxoro xalqining hasrati tarixi" nomli xotiralarida quyidagicha tasvirlagan edi: "To'p o'qlarining ko'pligi, bomba yog'dirishlar, talafot va xarobaliklar Buxoro shahrida ortib ketib, kambag'al beva-bechoralarni qattiq tashvishga solib qo'ydi. Shunda o'zimcha o'yladim. Bu bandai ojiz ushbu Buxoroi sharif shaharidan ko'chishni ixtiyor etsam, shoyad shu sababdan xarobalikka bo'lgan sabablar yo'lini to'sib, faqiru fuqaro bechoralarni bu jabr-sitamlardan ozod qilsam va osoyishtalik baxsh etsam, degan andishada chahorshanba kuni tushdan keyin soat to'rtlarda foytunga o'tirib, misoli hazrat Payg'ambar alayhissalom sunnati bo'lmish hijrat kabi ko'chishni ixtiyor etdim. Shohlik bog'i sanalgan Sitorayi Mohi Xosadan chiqib, Tumani Komot (Vobkent) va Xarqonrud, ya'ni G'ijduvon tarafga ravona bo'ldim"⁴.

¹Genis V. "S Buxaroy nado konchaty..." K istorii butaforskix revolyutsiy. –Moskva: "MNPI", 2001. –S. 49 – 53.

² Qarang: *Xolboev S.* Buxoro amirligining oltin xazinasini (tarixi, taqdiri, tahlili). – Toshkent: "Fan", 2008. –B. 180.

³*Sayyid Mansur Olimiy.* Buxoro – Turkiston beshigi. Fors tilidan H. To'raev tarjimasini. – Buxoro: "Buxoro" nashriyoti, 2004. –B. 83 – 84.

⁴*Amir Sayyid Olimxon.* Buxoro xalqining hasrati tarixi. Forsiydan A. Irisov tarjimasini. – Toshkent: "Fan", 1991. –B. 15.

O'sha davr voqealarining bevosita shohidi bo'lgan mahalliy tarixchi Muhammad Ali Baljuvoni o'zining "Tarixi nofeiy" ("Foydali tarix") asarida qizil askarlar tomonidan qilingan Buxoro bosqini oqibatlarini quyidagicha tasvirlaydi: "Buxoroni bosib olish natijasida 34 ta guzar, 3000 dan ortiq do'kon, 20 ta saroy, 29 ta masjid yonib xarob bo'ldi. Minorai Kalonga ham zarar yetib, Olimxon va Mir Arab madrasalari qisman yonib ketdi... Hazrati Imom darvozasidan Guzari Nazargacha, Kofirobod, O'g'lon darvozasi, Masjidi Kalon, Zindondan To'qumdo'ziy hammomigacha, minora ostidan to So'zangaron dahasi, Gulbozor, Lattafurushlar rastasi, Registondan to Puli Oshiqonning boshigacha batamom yonib ketdi. Qarshi darvozasi ham yonib bitdi. Shaharda uch mingga yaqin hovli yonib kul bo'ldi. Buxoro shahri qariyb 20 kun yongandi. Buxoroning shu darajada xarob bo'lganini hech bir tarix ko'rmagan edi"¹. Buxoroliklar bu kunlarni "kichik qiyomat" deb atashgan.

Turkiston fronti inqilobiy-harbiy byuro uchligining a'zosi A. Mashitskiyning 1920 yil sentyabrda V.I. Leninga yozgan ma'lumotnomasida Buxoro shahri markazi yakson qilingan, Registon va Ark yondirilgani, Ark yerto'lalari va omborxonalaridagi butun boyliklar – oltin, kumush, brilliantlar talangani, bunda qizil armiya bevosita qatnashgani haqida xabar bergan. Qariyb 15 sentyabrgacha davom etgan Buxoro talovining guvohi bo'lgan Turkiston komissiyasi a'zosi G. Safarov o'z ma'lumotlarida shunday yozgan edi: "Buxoroga kelgan qizil qo'shinlar eng avvalo talonchilik bilan shug'ullandilar. Ular hammani va hamma narsani taladilar. Umuman qizillar Buxoroni talash uchun kelgan edilar"².

Dahshatli janglar natijasida Eski Buxoroning tinch aholisidan anchagina qismi, shuningdek, shahar devorlari orqasida jon saqlagan atrof qishloqlarning ko'pgina aholisi halok bo'ldi. Voqealarni o'z ko'zi bilan ko'rganlardan birining guvohlik berishicha, o'lganlar shu qadar ko'p ediki, ularni yig'ishtirib olishga ulgurishmasdi³. Qadimiy Buxoro shahri o't va xarobalar ichida qoldi. Shaharning deyarli yarmi yonib bo'lgan, 4/5 qismi xarobalar ostida yotar edi. Ayniqsa, Turon mintaqasidagi eng qadimiy me'morchilik obidasi bo'lgan Arki oliy katta shikast ko'rdi, qizil qo'shin artilleriyasi unga qarab to'g'ridan-to'g'ri o'q yog'dirgan edi.

Eski Buxoroning bosib olinishida, shuningdek, umuman amirlikning tugatilishida Turkiston fronti qo'shinlari hal qiluvchi rol o'ynadi. Yosh buxoroliklar va Buxoro Kommunistik partiyasining "inqilobiy tuzilmalari" bosqinchilar armiyasiga qo'shimcha kuch sifatida xizmat qilgan bo'lsa ham aslida ulardan sovet qo'mondonligi go'yo amirga qarshi "qo'zg'olon ko'targan xalq" iltimosiga ko'ra jangga kirib, faqat yordam ko'rsatganligini namoyish qilish uchun bir niqob sifatida foydalandi.

¹Muhammad Ali Baljuvoni. Tarixi nofeiy (Foydali tarix). –B. 70 – 71.

²Safarov T. Kolonialnaya revolyutsiya (Opit Turkestana). –Moskva: "Gosizdat", 1921. – S. 80.

³Krushelnitskiy V. Telegraf orqali so'ralgan diktatura // "Fan va turmush", 1990. № 4. –B. 13.

Buxoro shahri bosib olingandan so‘ng qizil armiya amirlik tarkibidagi 27 ta viloyat (beklik) va Buxoro shahri atrofidagi 11 ta tumanni ham birin-ketin egalladi va bu bilan Buxoro amirligiga barham berdi. Amirlik hududida keyinchalik Buxoro Xalq Sovet Respublikasi tuzildi.

Bugungi kun nuqtai nazaridan turib, Buxorodagi sentabr fojialariga nazar tashlansa va mushohada etilsa, bir haqiqat oydinlashadi. Buxorodagi amirlik tuzumi haqiqatan ham kelgusi taraqqiyot uchun to‘siq bo‘lib turardi. Yosh buxorolik jadidlar mamlakatni yevropacha andozadagi rivojlangan davlat darajasiga ko‘tarish, Buxoroda demokratik tuzum va huquqiy jamiyat qurish uchun chin dildan intilgan edilar. Biroq ular amirlik tuzumini o‘z kuchlari bilan yiqita olmay, bolsheviklar va qizil askarlar bilan ittifoq tuzib, qattiq adashdilar va jiddiy xatoga yo‘l qo‘ydilar.

Butunrossiya MIK va RSFSR XKS Turkiston ishlari bo‘yicha komissiyasining 1920-yil 10-sentabrdagi qarori bilan RSFSR hukumati va RKP(b) MKning Buxoro Xalq Sovet Respublikasidagi vakili etib Turkiston komissiyasi raisining o‘rinbosari V.V. Kuybishev tayinlandi. V. Kuybishev yangi hukumat boshlig‘i Fayzulla Xo‘jayevga ishonch yorlig‘ini topshirdi, unda “RSFSRning asosiy talabi Buxoro davlati mustaqilligini hurmat qilish, barcha rus fuqarolari va tashkilotlarini hamda Buxoro mustaqilligini hurmat qilishga undashdan iborat” ekanligi ta’kidlangan edi¹. Amalda esa V.Kuybishev Buxorodagi ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy sohalarda amalga oshirilayotgan barcha islohotlarga ochiqdan-ochiq aralashib, sovet andozasini o‘rnatishga harakat qildi.

Amirlik poytaxti bosib olingandan keyin sentabr oyi boshlarida Buxoroda hokimiyat Muvaqqat Butunbuxoro inqilobiy qo‘mitasi ixtiyoriga o‘tdi. U darhol Turkiston komissiyasi rahbarligida ilgaridan tayyorlab qo‘yilgan manifestni e‘lon qildi. Unda Buxoro davlati “Mustaqil Buxoro Sovet respublikasi” deb ko‘rsatilgan edi. Shuningdek, manifestda yana amirlikdagi mavjud yerlar davlat yerlariga aylantirilishi, soliqlarning tartibga solinishi, yerlar esa yersiz va kam yerli dehqonlarga bo‘lib berilib, ularning mehnat qurollari bilan ta‘minlanishi, sud ishlarini tartibga solish, ta‘lim tizimini yangilash, o‘lim jazosini bekor qilish, inson huquqlarining himoya qilinishi yozilgandi². 1920-yil 11-sentabrda inqilobchi Yosh buxoroliklar partiyasi tarqatib yuborildi, uning ko‘pchilik a‘zolari Buxoro Kommunistik partiyasi tarkibiga kirishdi³.

¹Istoriya Buxarskoy i Xorezmskoy Narodnix Sovetskix Respublik. –Moskva: “Nauka”, 1971. –S. 128.

²Istoriya Buxarskoy Narodnoy Sovetskoy Respubliki (1920 – 1924 gg.). Sbornik dokumentov. –Tashkent: “Fan”, 1976. –S. 37 – 38.

³O‘zbekistonning yangi tarixi. 2-kitob. O‘zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida ... –B. 130.

1920-yil 14-sentabrda bo'lgan Buxoro Xalq Nozirlar Sho'rosi, Muvaqqat Butunbuxoro inqilobiy qo'mitasi va Buxoro Kommunistik partiyasi¹ Markaziy Komitetining umumiy yig'ilishida Abdulqodir Muhitdinov (1892-1934) raisligida 9 kishidan iborat Butunbuxoro Markaziy Inqilobiy Qo'mitasi (Markaziy Revkom) va Fayzulla Xo'jayev raisligida 11 kishidan iborat hukumat – Buxoro Xalq Nozirlar Sho'rosi shakllandi. Butunbuxoro Markaziy Inqilobiy Qo'mitasi tarkibiga Muinjon Aminov, Olimjon Akchurin, Abdulhamid Oripov, Sobir Yusupov, Mukammil Burhonov, Hoji Hasan Ibrohimov, Fayzulla Xo'jayev va Muhammadjon Qulmuhamedov a'zo qilib kiritildi. Ularning aksariyati kommunistlar bo'lgan.

Buxorodagi dastlabki demokratik hukumat tarkibiga Fayzulla Xo'jayev (rais va Tashqi ishlar noziri), Qori Yo'ldosh Po'latov (Maorif noziri), Muxtorjon Saidjonov (Ichki ishlar noziri), Usmon Xo'ja (Moliya noziri), Najib Husainov (Davlat nazorati noziri; ba'zi manbalarda Iqtisod noziri), Yusuf Ibrohimov (favqulodda komissiya – Cheka raisi), Mukammil Burhonov (Adliya noziri), Bahovuddin Shihabuddinov (Harbiy ishlar noziri), keyinchalik esa Abdurahim Yusufzoda (Ziroatchilik–Dehqonchilik noziri), Mirza Muhitdin Mansurov (Savdo va sanoat noziri), Mirzo Isom Muhitdinov (Oziq-ovqat noziri) kiritildi. Ularning barchasi Yosh buxorolik jadidlar edi. 1920-yil, 6-8-oktabrda amirning yozgi saroyi–Sitorai Mohi Xosada chaqirilgan Butunbuxoro xalq vakillarining I qurultoyida Buxoro Xalq Sovet Respublikasi (BXSR) tuzilganligi tantanali ravishda e'lon qilindi. Bu yangi davlat tuzumi jihatidan xalq demokratik respublikasi edi. Uning zimmasiga qisqa muddat ichida o'rta asrchilik an'analaridan meros qolgan amirlik Buxorosini demokratik davlatga aylantirishdek tarixiy vazifani bajarish tushdi. Qurultoyda davlat hokimiyatining oliy organi – Butunbuxoro Markaziy Inqilobiy Qo'mitasi va dastlabki hukumat tarkibi – Buxoro Xalq Nozirlar Sho'rosi uzil-kesil tasdiqlandi.

Asosan jadidlardan tashkil topgan Fayzulla Xo'jayev boshchiligidagi Buxoro Xalq Sovet Respublikasi hukumati o'sha paytda dunyodagi eng ma'lumotli kishilar jamlangan hukumatlardan biri hisoblangan. Nozirlar Buxoro, Istanbul, Berlin, Moskva va boshqa shaharlarda ta'lim olishgan edi. Buning ustiga hukumat a'zolari asosan yoshlardan iborat bo'lgan. Hukumat boshlig'i 24 yoshda bo'lib, nozirlarning o'rtacha yoshi 29 yoshdan oshmagan. Nafaqat O'zbekiston, balki jahon yangi tarixida ham bunday yosh hukumat uchramaydi. Shunday qilib, Buxoro jadidlari o'zlarining islohotchilik g'oyalarini yangi hukumatdagi faoliyatlarini davomida amalga oshirishga harakat qildilar².

Shu o'rinda ta'kidlab o'tish joizki, amerikalik taniqli siyosatshunos Donald Karlayl Fayzulla Xo'jayev shaxsiyatiga yuqori baho berib, uning o'zbek xalqi davlatchiligi tarixida tutgan o'rnini quyidagicha ko'rsatadi: "Fayzulla Xo'jayev – O'zbekistonning aynan shu navqiron Bosh vaziri o'z mamlakati porloq kelajagi

¹Buxoro Kommunistik partiyasi 1918 yil 25 sentabrda Toshkentda bo'lgan Yosh buxoroliklar partiyasi a'zolarining yig'ilishida bir guruh Yosh buxoroliklardan tashkil topgan edi.

²Rajabov Q. Buxoroga qizil armiya bosqini va unga qarshi kurash. – B. 13 – 14.

rejalarining, bugungi kunda Prezident Karimov zo‘r qat’iyat va iroda bilan ro‘yobga chiqarayotgan rejalarining yaratuvchisi edi”¹.

Buxoro amirligi davrida mamlakat 32 ta (ba’zi manbalarda 27 ta) viloyat (ular bekliklar ham deyilgan)dan iborat bo‘lgan, bu viloyatlar amloklarga bo‘linib idora qilingan. Mamlakat poytaxti – Buxoro shahri atrofidagi hudud 9 ta tumanga ajratilib, bu tumanlarni va Buxoro shahrini amir nomidan qushbegi (Bosh vazir) boshqargan. Bu ma’muriy bo‘linish fuqarolarga yaxshiroq xizmat ko‘rsatish manfaatini ham, boshqarishning qulay bo‘lishi manfaatlarini ham unchalik qondirmas edi. Shu sababli 1920-yil kuzida zudlik bilan BXSRda dastlabki ma’muriy-hududiy bo‘linish o‘tkazilib, u viloyatlar, tumanlar, kentlar, amloklar va qishloqlarga ajratildi. Buxoro Respublikasining poytaxti – Buxoro shahri muhim siyosiy-ma’muriy markazga aylanib, bu yerda respublikaning ijtimoiy-siyosiy hayotini, uning iqtisodiy va madaniy rivojlanishini boshqaruvchi barcha tashkilotlar to‘plandi.

1920-yil 22–30-sentabrda poytaxt Buxoro atrofidagi Bahouddin, Xo‘ja Bo‘ston, G‘ijduvon, Vobkent, Shopurkom (Shofirkon), Pirmast, Zandani, Xargo‘sh kabi 8 ta tumanda yangi hokimiyat o‘zining dastlabki organlari inqilobiy qo‘mitalarni tashkil qildi². Shunisi xarakterli holki, yosh Buxoro Respublikasi joylardagi hokimiyat organlariga rahbar qilib asosan ulamolar – islom dini vakillarini sayladi. Bu o‘sha davrda islom dinining mintaqadagi markazi sanalgan Buxoro uchun yagona to‘g‘ri yo‘l edi.

1920-yil oktabrda Toshkentda RSFSR bilan BXSR o‘rtasida muvaqqat harbiy-siyosiy bitim tuzildi³. 1921-yil 4-martda Moskvada RSFSR bilan BXSR o‘rtasida Ittifoq shartnomasi imzolandi⁴. Biroq bu shartnomalar mustaqil siyosat yuritishga harakat qilayotgan yosh Buxoro davlati arboblari faoliyatini muayyan darajada cheklashga olib keldi. Xususan, Ittifoq shartnomasi mustaqil Buxoro davlati hududida sovet qo‘shinlari (qizil armiya) turishini “qonuniy” asoslab berdiki, mazkur hol BXSR ichki ishlariga shimollik qudratli qo‘shni bo‘lgan sovet Rossiyasining to‘g‘ridan-to‘g‘ri harbiy jihatdan qurolli aralashuvidan boshqa narsa emas edi.

Shunday qilib, qizil armiya tomonidan Buxoroga qilingan bosqin natijasida mamlakatda amirlik tuzumi ag‘darib tashlandi va boshqaruvning respublika usuli joriy etildi. Biroq bolsheviklar va sovet Rossiyasi, uning Turkiston ASSRda turgan harbiy-siyosiy kuchlari: qizil armiya (Turkiston fronti), Turkiston komissiyasi, Turkiston byurosi kabi turli komissiya va byurolar, harbiy kuchlar nafaqat Yosh buxoroliklardan mavjud monarxiya tuzumini ag‘darishda unumli foydalandilar, balki

¹ Levitin L., Karlayl D. Islom Karimov – yangi O‘zbekiston Prezidenti. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 1996. –B. 39.

²O‘zbekiston MDA, 46-fond, 1-ro‘yxat, 105-ish, 1 – 7-varaqlar.

³O‘zbekiston MDA, 46-fond, 1-ro‘yxat, 20-ish, 7-varaq.

⁴O‘zbekiston MDA, 46-fond, 2-ro‘yxat, 15-ish, 29 – 32-varaqlar.

ular rahbarlik qilgan Buxoro Xalq Sovet Respublikasini demokratik yo'ldan emas, sovet yo'nalishidan ketishini qat'iy talab qildilar. Bu holat Yosh xivaliklar bilan Xiva xonligini ag'darishda va Xorazm Xalq Sovet Respublikasini tashkil qilish jarayonida ham yuz bergan edi.

Bu davrda Xorazm vohasida bo'lgani singari Buxoro tuprog'ida ham qizil askarlarning bosqinchiligi va Buxoro xalqining turmush tarziga yot bo'lgan bolshevistik usuldagi inqilobiy o'zgarishlarning zo'rlik bilan joriy etilishi aholining noroziligiga sabab bo'ldi. Bu holat Buxoro jamiyatini tanazzulga olib keldi, mamlakatni urushning do'zax oloviga tashladi, iqtisodiyotga va xalqning turmush darajasiga halokatli ta'sir ko'rsatdi.

Xulosa qilib aytganda, Buxoro Xalq Sovet Respublikasi va Xorazm Xalq Sovet Respublikasi o'zbek xalqi davlatchiligi tarixida muhim o'rin tutadi. Sharqdagi dastlabki xalq respublikalari bo'lgan bu davlatlar qisqa muddat ichida katta taraqqiyot yo'lini bosib o'tdi. O'rta asrlarga xos monarxiya tuzumi va qoloqlikdan, yakka shaxsning hukmronligi ustuvor bo'lgan istibdoddan, diniy mutaassiblik va jaholatdan demokratik o'zgarishlar tomon katta qadamlar tashlandi. Taraqqiyparvarlar va ziyolilar (asosan Yosh buxoroliklar va Yosh xivaliklar)dan tashkil topgan Buxoro va Xorazm hukumatlari mamlakatda demokratik islohotlarni qaror toptirishda juda qiyin sharoit va vaziyatlarda ish olib borishlariga qaramasdan, o'z faoliyati davomida ayrim xato va kamchiliklarga yo'l qo'ysa-da, shuningdek, doimiy ravishda bolsheviklarning zug'umi va Markazning tazyiqi ostida siyosat yuritishga majbur bo'lgan bo'lsa ham o'z tarixiy vazifasini uddalay oldi. Xususan, Buxoro Xalq Nozirlar Sho'rosining faoliyati tahsinga sazovordir.

Xullas, Buxoro Xalq Sovet Respublikasi va Xorazm Xalq Sovet Respublikasining demokratik islohotlar tomon bosib o'tgan yo'li o'sha davr uchun ham, bugungi kun nuqtai nazaridan olib qaralganda ham mashaqqatli va ulug' yo'l bo'ldi. Buxoro va Xorazm Respublikalari atigi 4 – 5 yil ichida dunyoviy islohotlar joriy qilinayotgan demokratik davlatga aylana boshladi. Afsuski, bu jarayonlar mustabid sovet rejimi tomonidan sun'iy ravishda to'xtatib qo'yildi va nisbatan mustaqil bo'lgan bu davlatlarning mavjudligiga ham barham berildi. Buxoro va Xorazm Respublikalarining tugatilishi bilan kamida uch ming besh yuz yillik tarixga ega o'zbek xalqining milliy davlatchilik halqasi deyarli uzib tashlandi.

Toshkentdagi jadid maktabida Usmonli turk ofitseri (o'rtada)

BUXORO INQILOBIDAN YUZ YIL OLDINGI VA KEYINGI GEOPOLITIK VAZIYAT: MARKAZIY OSIYODA “KATTA O’YIN” DAVOM ETMOQDA

Prof. Dr. Jo'liboy ELTAZAROV

1. Kirish. XVI-XIX asrlar orasida Buxoro amirligi O'rta Osiyodagi eng qudratli turkiy va musulmon davlat edi. Qudratining eng yuqori cho'qqisida bo'lgan yillari uning hududlari Sibirdan Hindiston ostonalariga, Qashqardan Kaspiy dengizigacha cho'zilgan. Ammo Markaziy Yevroosiyoda jahon imperiyalari - Rossiya va Buyuk Britaniya o'rtasida geosiyosiy "Buyuk O'yin" boshlanishi bilan Buxoro amirligi rus ayig'i va ingliz sherining o'ljasiga aylana boshladi.

Amudaryodan naridagi Buxoro yerlari imperiyalar o'rtasida bufer zonasi bo'lib xizmat qilish uchun abadiyan vatandan ajratildi va ruslar Trans-Kaspiy yerlari va xonlikning sharqini "qo'shib oldilar".

Hatto 1920-yildagi Buxoro xalq inqilobi ham Rossiya kommunistik inqilobi quchog'ida dunyoga keldi. Natijada Buxoro Xalq Respublikasi geosiyosiy qarama-qarshilikning "qizil zonasi" (Sovet Rossiyasi) tomonida qoldi.

Bu holat 1991-yilgacha, Buxoro Xalq Respublikasining merosxo'ri - O'zbekiston Respublikasi va Sovet Markaziy Osiyoning boshqa ittifoqdosh respublikalari mustaqillikka erishguniga qadar davom etdi.

1990-yillarning oxirlarida dunyoning qudratli davlatlari o'rtasidagi yana bir geosiyosiy qarama-qarshilik boshlandi, bu 40 yillik Afg'onistondagi urush, Tojikistonda fuqarolar urushi (1992-1997) va Qirg'izistondagi bir necha "lola inqiloblari" bilan birga yuz berdi.

Bularning barchasi geosiyosiy kurash Buxoro inqilobidan yuz yil keyin ham undan yuz yil oldingidek faol va shiddatli tarzda davom etayotganini isbotlaydi.

XIX asrning 30-yillarida Bengaliyaning yengil otliq qo'shinlarining 6-polk zobiti kapitan Artur Konolli "Buyuk o'yin" tushunchasini yaratgan edi. Keyinchalik, 1901-yilda ingliz yozuvchisi Rudyard Kipling "Kim" romanida bu atamani abadiylashtirdi.

"Katta O'yin" bu shunchaki hokimiyat uchun kurash emas, balki Markaziy Osiyodagi millionlarcha kvadrat kilometr hudud va o'n millionlarcha xalqlarni ta'sir ostiga olish hamda to'g'ridan yoki zimdan boshqarish boshqarish uchun Rossiya va Britaniya imperiyalari o'rtasida bo'lib o'tgan siyosiy raqobat edi. Ushbu manevr va fitnalarga to'la imperiyalar

musobaqasi 1907-yilda, ikkala davlat ham o'z kuch-quvvatini yanada jiddiy tahdidlarga yo'naltirishga majbur bo'lgan paytda to'xtatildi. Ruslar qo'llarini Manchjuriyada yaponlar bilan shiddatli kurash bilan bog'lab turgan bir paytda, inglizlar Yevropada Germaniyaning yuksalishini to'xtatish uchun choralar ko'rishlari kerak edi. Ammo bu vaqtinchalik hodisa edi va "o'yin" qisqa tanaffuslar bilan to'xtovsiz davom etib keldi.

Bugun AQSh va NATOning Afg'onistonga qo'shin kiritishi va O'rta Osiyoda harbiy bazalarning ochilishi, shuningdek, Xitoyning mintaqadagi iqtisodiy kengayishini eski "Katta O'yin"ning yangi va murakkab bosqichining boshlanishi, deyish mumkin. Bir boshdan qarab chiqaylik.

2. "Buyuk o'yin" Buxoro Xonligini parchalashdan boshlangan edi

Ma'lumki, hozir Afg'oniston deyilgan hududlar Markaziy Osiyo va Xurosonda qurilgan ko'plab Turk-Islom davlatlari – G'aznaviylar, Xorazmshohlar, Temur, Bobur davlatlari, Shayboniylar davlati va Buxoro amirligining tarkibida bo'lib keldi. Abdullaxonning o'limidan keyin Afg'onistonning bir qismi Eron va Boburiylar o'rtasida taqsimlandi. Afg'oniston Shimolidagi Bog'dis, Faryob, Saripul, Juzjon, Balx, Samangan, Bag'lon, Qunduz, Samangan, Panjshir, Badaxshon, Toxar viloyatlari esa XIX asrning o'rtalariga qadar Buxoro xonligi(amirligi)ning tarkibiy qismi edi. Buxoro amirlarining valiahdlari (*crown prince*) odatda, Balxda hokimlik qilgan. Bu hol Janubiy Turkistonning Buxoro amirligi uchun juda muhim ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlagan.

19-asrning ikkinchi yarmida Markaziy Osiyoda Angliya va Rossiya o'ynagan "Buyuk o'yin" Turkistonning bir qismi - Janubiy Turkistonning o'z vatanidan ayrilishiga hamda Hindiston va Eron orasida tashkil topgan pushtunlar davlati – Afg'oniston ixtiyoriga o'tib qolishiga sabab bo'ldi.

1747-yilda Markaziy Osiyoning bir qismi va hozirgi Afg'oniston hududlarini birlashtirishga erishgan Afshar Turkklaridan Eronning shohi – Nodirshoh to'satdan vafot etadi. Uning davlati parchalanadi va "egasiz qolgan" Janubiy Afg'oniston hududlarida inglizlarning ko'magi bilan pushtunlarning Durrioniy qabilasi yangi davlat tuzadi va u "Afg'oniston" deb ataladi. Agar e'tibor berilsa, Afg'onistonda yashovchi etnik guruhlarining ichida "afg'on" degan millat, elat, qabila yo'q. Afg'oniston tuzilgan davridan boshlab turli til, irq va madaniyatlarga ega xalqlar (pushtunlar, tojiklar, o'zbeklar, turkmanlar, qozoqlar, hazoralar...) vakillarining "konglomerati" sifatida vujudga keldi. Hozirga qadar bu davlatda milliy birlik, iqtisodiy, madaniy va siyosiy integratsiyaga erishilgani yo'q.

1850-yillarda, hali Ruslar Qozoq cho'llarida "Turkiston liniyasini" qurish bilan band ekanligida, Angliya o'zi sun'iy vujudga keltirgan

Afg'oniston davlatini Buxoro amirligi yerlari hisobiga kengaytirib va mustahkamlab, uning yordamida Turkistonda Ruslar bilan raqobatga va hatto, urushga kirishni mo'ljallar edi. Shu sababli Angliya tarafidan harbiy-siyosiy jihatdan qo'llab-quvvatlangan Kobul hukumati Janubiy Turkistondagi Buxoro amirligi protektorati ostida hukm surgan Qunduz, Maymana, Andxo'y beklklarini bosib oldi. Inglizlarning maslahati bilan Buxoro amiriga elchilar yuborilib, undan Chorjo'y va Qarshi shaharlarini berish, shuningdek, Shahrisabz bekligiga mustaqillik berish talab qilindi¹. 1860-yilda Buxoro amiri bunga javoban o'z armiyasini jo'natgan bo'lsa-da, taraflar urushga kirmagan. Ruslarning Turkiston ostonalarida paydo bo'lishi har ikki tarafni urushdan tiygan, shekilli.

Inglizlar va Ruslar o'rtasida borgan ko'p yillik diplomatik tortishuvlardan keyin 1873-yilda Angliya va Rossiya o'rtasida "Markaziy Osiyoda neytral zona (*neutral zone*) haqidagi Shartnoma" imzolandi². Bu shartnomaga ko'ra, Rossiya Afg'oniston davlatining Janubiy Turkiston va Badaxshon ustidan hukmronligini tan olgan edi. Ikki jahon imperiyasi o'rtasida Afg'oniston "neytral, bufer zona" bo'lishi uchun Rossiya qadimdan o'zbeklar, turkmanlar va tojiklar yashab kelgan hududlarni Afg'onistonga bu yerdagi xalqning noroziligiga qaramasdan "sovg'a qiladi". Rossiyaning manfaatlari zonasi Amudaryo bilan chegaralanadi, aslida bu liniya tarixda hech qachon hech bir shaklda etnik yoki siyosiy chegara vazifasini bajarmagan.

Oradan ko'p o'tmay, Afg'onistonda hokimiyat tepasiga amir Abdurahmon (1880—1901) kelgach, uning hukumati o'zbek va tojiklarni assimilyatsiya qilish, ularni Afg'onistonning janubiy hududlariga ko'chirish siyosatini boshladi. Bunga javoban Afg'oniston shimolida bir necha marta xalq qo'zg'olonlari ko'tarilgani ma'lum. Janubiy Turkistonda ayni Abdurahmon davrida boshlangan assimilyatsiya, "afg'onlashtirish" siyosati hozirga qadar davom etib kelmoqda.

Janubiy Turkiston Afg'oniston ixtiyoriga o'tgach, uning Markaziy Turkiston bilan savdo-iqtisodiy, madaniy va boshqa tarixan tarkib topgan aloqalari keskin kamaydi, mintaqadagi xalqning iqtisodiy ahvoli, madaniy

¹Халфин Н. А. Политика России в Средней Азии (1857-1868). — М.: Издательство восточной литературы, 1960. — 272 с. - http://militera.lib.ru/research/halfin_na1/index.html (December, 2007)

²Русско-английское соглашение о нейтральной зоне в Средней Азии - http://www.hronos.km.ru/dokum/1800dok/1873ru_gb.html (December, 2017)

saviyasi keskin yomonlashdi. (Afg'onistonga tobe bo'lgunicha, bu mintaqa har tarafdin boshqa viloyatlardan ustun turar edi). Janubiy Turkiston aholisining mentaliteti va yashash tarzi ham "afg'onlasha" bordi, ya'ni aholi madaniyiy, ta'limiy saviyasi tusha bordi, xalq urush va talashlarni yashash tarzi sifatida qabul qila bordi. O'zbeklar, tojiklar va turkmanlar Afg'onistonda keti uzilmagan fuqarolik urushlari va ich g'avg'olarga jalb etildilar. Ularga Afg'onistonning siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotida kam o'rin ajratildi. Tabiiyki, bu hol o'zbek, tojik, turkmanlarda hukmron etnik unsur - pushtunlarga va Kobul hukumatiga nisbatan ishonchsizlik tuyg'ularini uyg'otdi³. Shuningdek, o'zbeklar, tojiklar va turkmanlarning huquqlari, tillari kamsitildi (Afg'onistonda biri-biriga ulashgan ichki urushlarning asosiy sabablaridan biri ham shu). 20-asrda etnokratik (*ethnocratic*) Afg'on hukumati tarafidan amalga oshirilgan o'zbek, tojik, turkman va boshqa etnik guruhlarni "pushtunlashtirish" siyosati esa mamlakatda millatlararo ziddiyatni oshirdi.

Boshqa tarafdin Buxoro inqilobidan 4 yil o'tgach boshlangan yana bir siyosat Buxoroning geopolitik kuch sifatida xaritadan o'chirilishiga olib keldi. Bu Sovetlarning milliy-chegaralanish siyosati edi.

3 . Bolshevizm va Turkistonning parchalanishi. Markaziy Osiyoda 1924-25-yillarda amalga oshirilgan "milliy-davlat chegaralanishi" g'oyasining (proyektining) muallifi kim? Nega hatto Chor Rossiyasi bir butun holda ("Turkiston general-gubernatorligi") saqlab kelgan mintaqani bolsheviklar bo'lib tashlashga qaror qildilar?

Bolsheviklar Chorizm bilan hokimiyat uchun kurash olib borar ekan, Rossiya kabi ko'pmillatli va "xalqlar turmasi" bo'lgan mamlakatda bu yerda yashagan xalqlarning orzulariga mos milliy siyosat yuritilgandagina g'alabaga erishish mumkinligini his etgan edilar. Shu sababli bolshevizm 1903-yilda mustaqil siyosiy kuch sifatida shakllanganidayoq milliy masalada Rossiydagi millatlarga yoqadigan populist siyosat yurgiza boshladi.

Bolsheviklar lideri V. Lenin milliy masalada uncha ko'p asar yozmagan va bu ishni ko'proq Rossiyadagi "ezilgan millatlar vakili" gruzin I.Stalinga ishonib topshirgan. Stalin Rossiya bolsheviklari tarixiga milliy masala bo'yicha "mutaxassis" sifatida kirib kelgan va Lenin 1917-yil 26-oktabrda tuzgan birinchi bolshevik hukumatida Millatlar ishlari xalq

³ Харюков Л.Н. Англо-русское соперничество в Центральной Азии и исмаилизм. -М.: Изд-во МГУ, 1995, с. 31-38.

komissari (*Popular Commissioner on affairs of nationalities*) lavozimini egallagan edi.

Stalinning milliy masala bo'yicha yozgan asarlari bolsheviklar partiyasining harakat programmasi edi. Stalin 1913-yildayoq "Marksizm va milliy masala" degan asarida "Millatning avtonomiyaga va hatto ajralib chiqishga ham haqqi bor. Ammo bu hamisha ham millatning ko'pchiligining, mehnatkashlarning foydasiga emas. Sosial-demokratiya millatlarning qaroriga shunday ta'sir o'tkazishi kerakki, toki millatlar proletariat manfaatlariga ko'proq mos keladigan darajada shakllansin"⁴ (*The nation has a right to an autonomy and even a right to branch. But at all it is always favourable to majority of the nation, for workers... Social democracy is obliged... to affect will of nations so that nations were arranged in the form of most corresponding interests of proletariat*), deb yozgan edi

Bu g'oyalar Rossiya Sosial-demokratik ishchilar Partiyasining (RSDRP) milliy masaladagi pozitsiyasiga aylandi. Ya'ni, Rossiya tarkibidagi har qanday millat madaniy avtonomiyaga ega bo'lishi, va hatto undan ajralib chiqishi mumkin, ammo buning proletariat manfaatiga qaytarzda mos kelish-kelmasligini sosial-demokratlar (bo'lg'usi bolsheviklar) aniqlaydi va hal qiladi. Shunday bo'ldi ham.

1921-yilda Rossiya Kommunistik Partiyasida (RKP)ning X s'ezdi bo'lib o'tadi va unda Rossiyada proletariatning yangi davlatini qurish masalasi ko'rib chiqiladi. Stalin millatlar ishlari komissari sifatida faollik ko'rsatgan bu masala bo'yicha syezd shunday qarorlarga keladi: "harbiy va xo'jalik ishlari umumiyligiga asoslangan Sovet respublikalari federatsiyasi shunday "davlatlar ittifoqi shaklidirki, u: a) federatsiyadagi respublikalarning "butunligini va xo'jalik taraqqiyotini" ta'minlaydi; b) turli taraqqiyot bosqichida turgan millat va elatlar hayoti, madaniyati va iqtisodiy holatidagi barcha rang-baranglikni qamrab olish, va bunga mos ravishda federatsiyaning u yoki bu shaklini qo'llashga imkon beradi; c) o'z taqdirini federatsiya bilan bog'lagan millat va elatlarning tinch-totuv va qardoshlarcha birga yashashini yo'lga qo'yadi"⁵.

⁴ Сталин И. Марксизм и национальный вопрос // Сочинения в 16 томах. Том 2 - <http://www.hrono.info/libris/stalin/2-19.html> (January, 2018)

⁵ Столяров М. В. Сталин и его национальная политика // Россия на пути в новое тысячелетие - <http://stoliarov.ru/index.php?source=monographies/book1/1/5.htm> (January, 2018)

Sovet davridagi rasmiy manbalarga ko'ra⁶, Markaziy Osiyoda o'tkazilgan bu "bolshevikcha islohot"ning tashabbuskori Vladimir Lenin bo'lgan. 1920-yilning yozida V.Lenin o'zining "Turkistonni bo'lib tashlash" rejasini bayon etgan: "1) O'zbekiya, Qirg'iziya, Turkmaniyaga ajratilgan holda Turkistonning xaritasi (etnografik va boshqa turdagi) tuzish topshirilsin. 2) Bu uch qismning birlashish va ajratish shartlari tafsiloti bilan aniqlansin"⁷.

Ammo 1920-yilda Turkistonda mahalliy xalqlarning bolsheviklarga qarshi milliy-ozodlik urushi davom etayotganligi tufayli V. Leninning rejasini uning hayotligida amalga oshmadi (Lenin 1924-yil, 21-yanvar kuni o'lgan). 1924-yilga kelib, bolsheviklar Turkistondagi ikki xonlikda (Buxoro, Xorazm) "sotsialistik inqilobni" amalga oshirgach, o'lkada davom etayotgan milliy-ozodlik urushida ("Bosmachilik harakati") g'olib chiqqach, V.Lenin aytgan "milliy-davlat chegaralanishi"ni amalga oshirishga kirishdilar. Sovet Ittifoqining Lenindan keyingi rahbari I.Stalin, yuqorida ta'kidlanganidek, o'zini milliy masala bo'yicha "yirik mutaxassis" deb hisoblar edi. Leninning o'limidan keyin Markaziy Osiyoda "milliy-chegaralanish" ishini amalga oshirish va Turkistonni Lenin aytgani kabi 3 ga emas, 5 ga bo'lish ana shu "milliy masala bo'yicha nazariyotchi" tarafidan amalga oshirildi. Ya'ni Markaziy Osiyodagai bugungi davlatlar, chegaralarning "arxitektori" so'zsiz, Stalindir.

4. "Milliy-davlat chegaralanishi"ning o'tkazilishi. Markaziy Osiyodagi yangi milliy davlatlarning qurilishi va "milliy-davlat chegaralanishi"ni o'tkazishda ikki siyosiy kuch – 1) mahalliy islohotchi kuchlar – **jadidlar**; 2) ruslar va mahalliy (milliy) kommunistlardan iborat bo'lgan **bolsheviklar** asosiy rol o'ynagan⁸.

Turkiston general-gubernatorligida va 2 vassal xonlikda - Buxoro va Xivada XX asr boshida vujudga kelgan jadidchilik harakatining siyosiy harakat platformasida (*platform of political actions*) Rossiya mustamlakasidan qutilish va mustaqil yagona Turkiston Davlatini barpo etish

⁶ Национально-государственное размежевание Советских республик Средней Азии // Большая Советская энциклопедия - <http://www.oval.ru/enc/46619.html> (January, 2018)

⁷ Ленин В. И. Полное собрание соч., 5 изд., т. 41, с. 153, 436

⁸ Qarang: Landau Jakob M. Pan-Turkism. From Irredentism to Cooperation. -London: Hurst & Company [1995]: 2nd edition, revised and updated, with a new bibliography. P. 8–9; Agzamkhodjaev S. The Struggle for Autonomous Turkistan //Reform movements and Revolutions in Turkistan: 1900-1924 /Studies in Honour of Osman Khoja. –Haarlem: SOTA, 2001, pp.67-75.

g'oyalari mavjud edi⁹. Jadidlarning bu g'oyalariга jadidizmning otasi – G'aspirali Ismoil Beyning “Turkiy xalqlarning tilda, ishda va fikrda birligi” shiori o'z ta'sirini o'tkazgan, albatta.

1917-yilda Rossiyada va Turkistonda yangilanish va inqiloblar davri boshlanganida, davlat qurish bobida yagona “Turkiston loyihasi” (*Turkestan project*) mavjud edi. Bu goyaning muallifi bo'lmish jadidlar bolsheviklar va mahalliy kommunistlardan farqli o'laroq, Markaziy Osiyo xalqlarining (ham turkiy tilli, ham forsiy tilli aholining) milliy davlatchilik borasidagi haqiqiy manfaatlarini ifodalagan yagona siyosiy kuch edi. Jadidlar yagona Turkiston davlati barpo etishni yoqlar edilar va bu davlatning hududlari Markaziy Osiyoning Rossiya tarkibidagi turkiy xalqlar yashaydigan hududlardan iborat bo'lishi kerak edi. Jadidlar taklif etgan “Turkiston loyihasi” ham mintaqadagi davlatchilikning tarixiy an'alariga, Turkistonda yashovchi aksariyat aholining manfaatlari va milliy ongiga to'g'ri kelar edi.

1917-yil sentabrda Markaziy Turkiston va Turkiston general gubernatorligining qozoq viloyatlaridan kelgan delegatlar ishtirokidagi o'lka musulmonlari qurultoyining “Turkiston Federativ Respublikasi”ni tashkil etish haqidagi qarori va noyabr boshida Qo'qonda Turkiston musulmonlarining IV syezdida Turkiston muxtoriyatining tuzilishi jadidlarning yagona Turkiston davlati qurish yo'lidagi harakatlarini aks ettirar edi. Ammo, Turkistondagi bolshevik hukumati Lenin va Stalinning ko'rsatmasiga ko'ra, Muxtoriyatni tor-mor qildilar. Buning natijasi o'laroq, 1918-1922-yillarda Turkistonda fuqarolar urushi–mahalliy vatanparvarlarning Rus bolshevizmiga qarshi kurashi maydonga keldi va davom etdi.

1918-yil aprelda bolsheviklar “Turkiston Sovet Respublikasi” tuzilganini e'lon qildilar. Ammo Turkiston ASSR milliy davlat sifatida emas, ko'proq “ishchi-dehqon davlati” sifatida vujudga kelgan, unda hokimiyat va davlat apparati rus bolsheviklari qo'lida edi.

1920-yilda Turkiston bolsheviklarning Markaziy Ijroiya Qo'mitasi (*Turkestan Central executive committee* - TurkSIK) raisi etib vatanparvar ruhdagi kommunist Turor Risqulov saylanadi. T.Risqulov “Turk Sovet Respublikasi” (*Turkic Soviet Republic*) yoki “Turkiy xalqlar Respublikasi” (*Republic of Turkic peoples*) tuzish g'oyasi bilan chiqdi. Uning fikricha, “...Turkiston o'z etnografik tarkibi va boshqa xususiyatlari jihatidan “Turk

⁹ Червонная С. Пантюркизм и панисламизм в российской истории - <http://www.centrasia.ru/newsA.php4?st=1071131340> (January, 2008)

milliy respublikasidir”¹⁰. Turor Risqulovning “Turk Sovet Respublikasi” g’oyasi amalda jadidlar taklif etgan “yagona Turkiston Davlati” g’oyasining “kommunistlashtirilgan shakli” edi. O’sha paytlari sobiq SSSR hududida ikkita federativ respublika – Rossiya Federativ Respublikasi (1918-yilda tuzilgan) va Zakavkaz Demokratik Federativ Respublikasi (tuzilgan vaqti - 22.04.1918) mavjud edi. Risqulovning taklifi Markaziy Osiyoda ana shu tipdagi federativ davlat qurishni ko’zda tutar edi. Risqulovning taklifi Turkiston ASSR rahbariyati taklifi sifatida RKP (b) Markaziy Komitetiga yuborildi. RKP (b) Markaziy Komiteti uzoq vaqt o’ylab ko’rib, Risqulovning taklifiga rad javobini beradi va uni “milliy og’machilikda” (*kommunistik panturkizm*) ayblaydi¹¹. Rossiya Federatsiyasi yoki Zakavkaz Federatsiyasining mavjudligini qabul etish va Turkiston Federatsiyasiga jon-jahdlari bilan qarshi turish kommunistlarda ham Chor Rossiyasiga xos bo’lgan “panturkizmdan qo’rqish” paranoikasi mavjudligini ko’rsatadi¹². “Kommunistik panturkizm”ning oldini olish uchun M.Frunze boshchiligidagi Turkkommissiya (*Turkestan Commission*) Toshkentga yuboriladi va Risqulovning g’oyasi “yo’rgakda jon beradi”. Shu bilan birga Turkiston kommunistlari va aholisining Rus inqilobidan kutgan ozodlik va birlik umidlari yo’qqa chiqadi.

Shu o’rinda 20-30-yillarda sobiq Chechen kommunist-rahbarlaridan biri bo’lgan va keyinchalik G’arbda mashhur sovetolog-olim darajasiga erishgan Abdurahmon Avtorxanovning (*Abdurrahman Avtorkhanov*) quyidagi fikrlarining naqadar haqqoniy ekanligini qayd etib o’tish kerak: “Lenin hokimiyat tepasiga kelganidan keyin rus bo’lmagan xalqlarning Rossiya imperiyasi tarkibidan chiqishiga rozi bo’la olar edimi? Albatta, yo’q. Qariyb barcha Rus bo’lmagan xalqlar Oktabr inqilobidan keyin o’z taqdirini o’zi belgilash huquqidan foydalanib imperiya tarkibidan chiqqanida, Lenin qurol kuchi bilan ularni yana orqaga qaytardi. Lenin amalda millatlarning o’z taqdirini o’zi belgilash huquqini boshqa har qanday imperiyalar – Britaniya, Avstriya-Vengriya, Usmoniy imperiyalaridagi xalqlar uchun kerakli deb bilar va bu huquqni aslo Rossiya imperiyasi xalqlari uchun deb bilmas edi”¹³.

¹⁰ Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости. - Ташкент, 2000, с.153.

¹¹ Хлюпин В.Элиты Казахстана. Национальные качества или националистические качества - <http://www.analitika.org/article.php?story=2005030500441065&mode=print> (January, 2018) T.Risqulov bu taklifi uchun 1937-yilda yana takror ayblanadi va otib tashlanadi.

¹² Червоная С. Пантуркизм и панисламизм в российской истории - <http://www.centrasia.ru/newsA.php4?st=1071131340> (January, 2018)

¹³ Авторханов А.Г.Империя Кремля. –Москва, 2002, стр. 21.

1920-yilda bolsheviklar Turkistondagi mahalliy millatlarning mavjudligini tan olish va davlat tuzilishini bunga ko'ra belgilashga majbur bo'ldilar. RKP (b) MK va Butunrossiya Markaziy Ijroiya Qo'mitasi (*All-Russia Central executive committee*) Turkiston avtonomiyasi haqida Hizom qabul qildi va bu hujjatda Turkiston respublikasida “yashovchi asosiy xalqlar – turkmanlar, o'zbeklar, qirg'izlardir va ular iqtisodiy va maishiy taraflari jihatidan milliy viloyatlarga bo'linadilar”, deb ko'rsatilgan edi¹⁴. Ayni paytda, bu “e'tirof” Turkistonni parchalash sari qo'yilgan birinchi qadam ham edi. 1920-yilda Lenin taqdim etgan reja asosiga ham ana shu “e'tirof” qo'yilgan bo'lsa ajab emas. O'sha yili qabul qilingan Turkiston Sovet Respublikasining Konstitutsiyasida bu respublikaning “asosiy millatlari” sifatida qirg'izlar, o'zbeklar va turkmanlar ko'rsatilgan edi.

Ma'lumki, 1919-yil oxirida Xorazmda, 1920-yil, 2-sentabrda Buxoroda Qizil Armiyaning bevosita ishtirokida amalga oshirilgan “xalq inqiloblari” natijasida bu xonliklar o'rnida avval “xalq respublikalari” va so'ngra “Sovet respublikalari” tuzildi.

Buxoro va Xivada hokimiyatni qo'lga kiritgan jadedlar o'z oqimlariga xos bo'lgan “yagona Turkiston Davlati” g'oyasini yana kun tartibiga qo'yidilar; Buxoro va Xiva respublikalarining davlat mafkuralari turkchilik ruhida edi. 1921-yilda Buxoroda “panturkizm”ning “ota”laridan biri – Usmoniy Turk davlatining sobiq Harbiy vaziri, Xalifaning kuyovi “yosh turklar” harakatining liderlaridan biri Anvar Posho (*Enver Paşa*) paydo bo'ladi. Ko'p o'tmay Anvar Posho Turkiston milliy-ozodlik harakatining rahbariga aylanadi. U tarixga “bosmachilik harakati” nomi bilan kirgan milliy-ozodlik harakatiga rahbarlik qilgan ikki yil davomida (1921-1923) bolsheviklar faqat yirik shaharlardagina o'z hokimiyatini saqlab qola bildilar. Shuningdek, Rossiyadagi umumturkiy integralizmning tashabbuskori va nazariyotchisi, boshqird islohotchisi Zaki Validiy (To'g'on) (*Zeki Velidi Togan*) ham kommunizmga qarshi kurashni davom ettirish uchun Turkistonga keladi. Bu hollar bolsheviklarni jiddiy tashvishga solib qo'ygan edi. RKPning 1921-yilda bo'lib o'tgan X syezdida panturkizm va panislomizm qattiq qoralanib, ular “burjua millatchiligi” deb ta'rif etiladi. Bolshevizm bilan turkchilik o'rtasida o'lim-qolim kurashi boshlanadi¹⁵.

¹⁴ Гордиенко А.А. Создание советской национальной государственности в Средней Азии. -М., 1959, с. 93

¹⁵ Абашин С. - Рождение и современное состояние среднеазиатских национализмов - <http://www.centrasia.ru/newsA.php4?st=1115585040> (09.05.2005); Червоная С. Пантюркизм и панисламизм в российской истории - <http://www.centrasia.ru/newsA.php4?st=1071131340> (January, 2008)

Zaki Validiy To'g'onning xotiralarida yozilishicha, 1920-yil iyul oyida Buxoroda Turkiston Respublikasi, Buxoro va Xivadagi Turkiston birligi va ozodligi tarafdorlarining Kongressi o'tkaziladi va "Turkiston Milliy Birligi" (*National Union of Turkestan*) tashkiloti quriladi. "Turkiston Milliy Birligi"ning bu Kongressida o'lkadagi siyosiy kuchlar va qurolli milliy-ozodlik harakatiga tayanib, Turkistonda bolsheviklarga qarshi kurash boshlashga va mustaqil, demokratik davlat qurishga qaror qilinadi¹⁶.

"Turkiston Milliy Birligi"ning qurilishi, o'lkada milliy-ozodlik harakatining kuchayishi, umumturk integralizmining g'oya holidan amaliy siyosat holiga o'tishi bolshevik liderlarni jiddiy tashvishga solgan edi. Bundan tashqari, o'z ichlaridagi bolsheviklar turkchi "milliy kommunistlar"dan ham qo'rqishar edi, chunki, Buxoro Markaziy Markaziy ijroiya Qo'mitasi raisi A.Muhiddinov, Bosh vazir F.Xo'jayev, Turkiston Respublikasi XKS raisi T.Risqulov, S.Xo'janov, A.Bo'keyxonov, N.To'raqulov, A.Rahimboyev va boshqa ko'plab kommunist-rahbarlar "Turkiston Milliy Birligi"ni zimdan qo'llab-quvvatlashar edilar¹⁷. Buxoroning birinchi Prezidenti Usmon Xo'ja, Harbiy Vazir A. Orifov va boshqa qator rahbarlar to'g'ridan-to'g'ri milliy-ozodlik harakatiga borib qo'shildilar¹⁸.

Bolsheviklar Turkistondagi milliy-ozodlik harakatini bostirish uchun ikki yil harbiy kurash olib bordilar. 1923-yil avgustda Anvar Posho janglardan birida o'ldiriladi. Buxoro va Xivadagi kommunist hukumatlari "turkchi" rahbarlardan "tozalanadi".

1923-yilda RKP Markaziy Komitetida o'tkazilgan va stenografiyasi faqat 1992-yilda nashr etilgan maxfiy Kengashda¹⁹ Turkistondagi milliy-ozodlik harakatini bostirish va Turkiston xalqlari milliy birligiga qanday bo'lmasin rahna solish qarorlari qabul qilingan edi.

1924-yil boshiga kelib, Moskva Turkistonni bo'lib tashlash qaroriga kelgan va uni amalga oshirishga kirishgan edi. Avvalo Turkiston ASSR,

¹⁶ Togan Zeki Velidi. Hatiralar. –Ankara: Turkiye Diyanet Vakfi, 1999, s.318-322.

¹⁷ Togan Zeki Velidi. Hatiralar. –Ankara: Turkiye Diyanet Vakfi, 1999, s.322-345; Абашин С. - Зарождение и современное состояние среднеазиатских национализмов - <http://www.centrasia.ru/newsA.php4?st=1115585040> (09.05.2005)

¹⁸ Kocaoglu, T. Osman Khoja (Kocaoglu) between Reform Movements and Revolutions // Reform movements and Revolutions in Turkistan: 1900-1924 /Studies in Honour of Osman Khoja. –Haarlem: SOTA, 2001, pp.43-46.

¹⁹ Qarang: Тайны национальной политики ЦК РКП. Стенографический отчет секретного IV совещания ЦК РКП, 1923 г. - М., 1992.

Xorazm va Buxoro Xalq Respublikalari parlamentlarining “milliy-davlat chegaralanishi” o'tkazilishini yoqlab qarorlar chiqarishiga erishgan bolsheviklar, uning amaliy bosqichiga kirishdilar.

Turkistonda 1924-yil oktabr oyida o'tkazilgan “milliy-davlat chegaralanishi”da Turkiston SSR, Buxoro va Xorazm Xalq Sovet Respublikalari o'rnida O'zbekiston, Turkmaniston respublikalari, shuningdek, Qirg'iziston va Qora-qirg'iziston Avtonom Respublikalari tuzish shaklida amalga oshiriladi.

Turkmanistonga turkmanlar yashaydigan asosiy hudud - Qoraqum sahrosidagi sobiq Zakaspiy viloyatidan tashqari Buxoroning Chorjo'y viloyatini, Xorazmning Ko'hna Urganch viloyatini ajratish bilan bu respublikani shakllantirish tugallangan (Chorjo'y va Ko'hna Urganch azaldan O'zbek xonliklariga va tabiiyki, o'zbeklarga tegishli ekanligi bolsheviklar tarafidan e'tibordan soqit etilgan). Turkistonni bu 5 subyekt orasida “taqsimlash”da eng chigal muammo - O'zbekiston SSR hududlarini shakllantirish masalasi edi.

O'zbekiston SSRni shakllantirishda hali Sovet tizimi ichida ta'siri kuchli bo'lgan jadidlar va bolsheviklar o'rtasida keskin munozaralar ketdi. Tarixiy Turkistonning markaziy qismini, yirik shaharlarni va eng ko'p aholini O'zbekistonga berishga rozi bo'lgan bolsheviklar o'sha vaqtdagi turkchilik ruhidagi siyosiy elitani (ayniqsa, o'zbek va qozoq liderlarni) ajratish va bir-biriga qarshi qo'yishni ham rejalashtirgan edilar²⁰. Shuningdek, bu hol Moskvaning jadidlarga vaqtincha yon berganini ham ko'rsatadi, chunki O'zbekiston aslida bir paytlar jadidlar va milliy-kommunistlar ilgari surgan “Yagona (katta) Turkiston” proyektining ixchamlashtirilgan shakli edi²¹. Respublikaning “Turkiston” deb atalishiga bolsheviklar tish-tirnog'i bilan qarshi edilar (Leninning Turkistonni O'zbekiya, Turkmaniya, Qirg'iziya bo'lib tashlash haqidagi ko'rsatmasini va Stalinning panturkistik paranoikasini eslaylik), turkchilar esa “O'zbekiston” termini bu hududlarda keyingi 500 yil davlat qurib kelgan etnik element (“o'zbeklar”) bilan bog'liqligi uchun qarshilik ko'rsatmadilar.

²⁰ Carlisle D.S. Soviet Uzbekistan: State and Nation in Historical Perspective // Central Asia in Historical Perspective / B.F. Manz (ed.). Boulder - San Francisco - Oxford: Westview Press, 1996. P. 111, 114-115

²¹ Fragner B.G. The nationalization of the Uzbeks and Tajiks // Muslim Communities Reemerge: Historical Perspectives on Nationality, Politics and Opposition in the Former Soviet Union and Yugoslavia / Kappeler A., Simon G., Brunner G., Allworth E. (Eds.). Durham and London: Duke University Press, 1994. P.21.

Qayd etish kerakki, Qozog'iston, Qirg'iziston va Qoraqalpog'istonning bevosita Rossiya Federatsiyasi tarkibida tashkil etilgani uchun ularning chegaralarini aniqlash va hududlariga o'zgarishlar kiritish aksariyat hollarda respublikalararo bahs-munozara asosida emas, Markazning inon-ixtiyori asosida amalga oshirilgan edi. Ammo, RSFSR subyekti bo'lgan bu respublikalarning har biri Turkiston ASSR, Xorazm va Buxoro yerlaridan o'z "ulushlarini oldilar". Masalan, Qoraqalpog'istonga Xorazmning azaliy yerlari – Mang'it, To'rtko'l tumanlari, Qozog'istonning Aday uyezdining bir qismi berildi. O'sh va atroflari Qirg'izistonga berildi va hokazo.

Shunday qilib, Buxoro va Turkistondagi turkchi-kommunist liderlarning 20-asrning birinchi choragidagi geopolitik taktikasi va strategiyasi muvaffaqiyatsiz tugagan. Ammo, adolat yuzasidan aytish kerakki, o'sha davrning siyosiy shartlariga ko'ra turkchi-liderlar real-politik voqeligidan kelib chiqib shunday yo'l tutishga majbur edilar. Bokuga, Zakaspiyga ingliz desantining tushirilishi, Anado'luda M.K. Otaturk rahbarligidagi ozodlik urushini dunyo imperializmi (Angliya, AQSH) Gretsiya qo'li bilan bo'g'ib tashlashga intilishi ularni hushyor torttirgan edi. Istar-istamas, xoh Anado'luda Mustafo Kamol, xoh Buxoroda Fayzulla Xo'jayev bo'lsin, Sovet Rossiyasi bilan ittifoqda ish olib borishga majbur edilar. Hatto, Anvar Posho ham Lenin bilan uchrashgandan keyin Angliya asoratidagi Hindistonga qilinadigan yurishda bolshevik qo'shinlariga qo'mondonlik qilishga rozilik berganligini ham yozishadi²². Real politik geopolitikada hamisha katta rol o'ynagan.

5. Buxoro inqilobidan yuz yil o'tib mintaqaning geopolitik va geoeconomik holati

“Dunyoni manfaatlar boshqaradi”, degan qadimgi lotin hikmati geopolitikada yana bir karra o'z isbotini topadi. O'tmishda va bugun dunyoda o'z ustunligini o'rnatgan davlat va millatlar jahonni o'z manfaatlar doirasiga bo'lib oladilar, manfaatlar doirasi esa had hisobsiz – ular davlatlarning siyosiy, iqtisodiy, harbiy, xavfsizlik manfaatlaridir. Dunyodagi super kuchlarning manfaatlar hamisha ham bir-biriga mos kelmaydi, ular ba'zan bir-biriga zid keladi. Manfaatlar to'qnashuvi – raqobatning, shu jumladan geopolitik raqobatning asosida turadi. Aslida manfaatlar to'qnashuvi – taraqqiyot va konfliktlarning tug'diruvchisidir (onasidir).

²² Анвар Пошо ким эди? -<http://e-tarix.uz/vatan-tarixi/97-anvar-posho-kim-edi.html> (August, 2020)

Post Sovet markaziy Osiyoda dunyo super kuchlarining qanday manfaatlari bor? degan savolga javob ma'lum. Barcha zamonlar uchun – Markaziy Osiyo mintaqasining geografik joylashuvi (qit'aning o'rtasida ekanligi), qadimgi davrda va o'rta asrlarda Buyuk Ipak yo'lining markazida ekanligi, yangi davrda – mintaqada dunyo iqtisodining keyingi taraqqiyotida katta rol o'ynaydigan neft, gaz, rangli (oltin, kumush, mis...) va nodir (uran, kadmiy, osmiy) metallar; paxta, teri, jun kabi xomashyolarning mo'lligi (jami 100 trillion dollarlik uglevodorod, tabiiy va mineral boyliklar va xomashyo), Markaziy Osiyoning 70 million kishilik nufusi bilan yirik iste'mol bozori ekanligi kabi faktorlar bu hududni xalqaro raqobat maydoniga aylanishining asosiy faktorlaridandir.

Geopolitika – dunyoning super kuchlari manfaatlarining jahonning turli burchaklarida yuz beradigan to'qnashuvi va bundan maydonga keladigan raqobat va kurashni hamda ularning oqibatlarini, geopolitik raqobat tufayli maydonga keluvchi konfliktlar hamda ularning oldini olish haqidagi fandır. Markaziy Osiyo va Buyuk Ipak Yo'li trayektoriyasi hamma davrlarda dunyodagi kuchli davlatlarning raqobat maydoni bo'lib kelgani uchun o'ziga xos “Markaziy Osiyo yoki “Buyuk Ipak yo'li” geopolitikasi” fani ham shakllanmoqda²³.

Haqiqatan ham hozirgi Post Sovet Markaziy Osiyo davlatlari va Afg'oniston joylashgan hududlar – Yevroosiyo materigining markazi butun tarix davomida dunyodagi kuchlarning raqobat maydoni bo'lib keldi. Antik davrlarda Xitoy va Hindistondan Vizantiya va Rimga o'tgan savdo yo'llari ustidan nazorat uchun Parfiya, Rim va Kushon davlatlari o'rtasida, o'rta asrlarda esa Eron, Shayboniylar va Hindistondagi Buyuk Mo'gullar (Boburiylar) imperiyasi orasidagi raqobat va urushlar Markaziy Osiyoda eski davrlardagi geopolitik qarama-qarshiliklarning tipik namunalariidir.

Yevroosiyo va Markaziy Osiyoda yangi davrda (19-20-asrlar va 21-asr boshi) yuz bergan geopolitik raqobat avval Buyuk Britaniya va Rossiyaning, keyinchalik Amerika va Angliya boshchiligidagi G'arb liberal sivilizatsiyasi va Sovet Ittifoqi qo'li ostidagi kommunistik sistemaning qarshi turishi shaklida yuz berdi. Keyingi davrda Yevroosiyodagi super kuchlarning geopolitik raqobati esa Z.Bzejnskiyning ta'biri bilan aytganda, “Yevroosiyo dunyoning markazidir va Yevroosiyoni nazorat qilgan davlat dunyoning boshqa qismini ham o'z nazoratiga oladi”²⁴, shiori ostida bordi. Ayniqsa, II

²³ Мирзаев Р.С.Геополитика Великого Шелкового Пути. –Москва, 2006.

²⁴ Бжезинский, З. Великая шахматная Доска. Глава 2. Евразийская шахматная доска - <http://skomar2006.narod.ru/zbhg.html> (December, 2007)

Jahon urushidan keyin Yevroosiyo va Markaziy Osiyoda avj olgan geopolitik, geostrategik va geoeconomik raqobat Koreya urushini, Vietnam urushini va niyohat butun dunyoni larzaga solgan 40 yillik Afg'on urushi va krizisini maydonga keltirdi.

1980-yillar oxirida Varshava Paktining tarqalishi, 1991-yilda Sovet Ittifoqining qulashi bilan Yevroosiyodagi geopolitik raqobat biroz susaygan bo'lsa-da, arenaga yangi kuchlar – xalqaro Islom fundamentalizmi va Xitoyning chiqishi, Yevropa Ittifoqining mustaqil xalqaro kuch sifatida shakllanishi, Rossiyaning qaytadan tiklanishi tufayli bu raqobat bugungi kunda yanada kuchaydi. Yevroosiyodagi “Buyuk O'yinning” qatnashchilari va uning ko'rinishlari juda xilma-xil tus olmoqda va u jadal rivojlanmoqda. Bugun Markaziy Osiyodagi geopolitik raqobatning shakli, usullari va ishtirokchilarining soni bundan atigi 25 yil ilgari Z.Bzejinskiyning “Buyuk Shaxmat Taxtasi” asarida tilga olib o'tilgan davlat va shakllardan tubdan farq qiladi. Markaziy Osiyo uchun geopolitik raqobat Amerika boshchiligidagi Atlantik qutb (*Atlantist geopolitical pole*) va Xitoy-Rossiya alyansiga asoslangan Yevroosiyo qutbi (*Eurasianist geopolitical pole*) o'rtasidagi kurashga aylangandek ko'ringan Markaziy Osiyo shaxmat taxtasidagi kurashda bugun o'yinchilar va o'yin usullari miqdori haqiqiy shaxmat taxtasidagi kabi ko'p va xilma-xildir.

Z. Bzejinskiy “Buyuk Shaxmat taxtasi” kitobida Post Sovet Markaziy Osiyo davlatlari (PSMOD) hududlarini (va shu bilan birga Yevroosiyodagi Turkiya, Eron, Rossiya, Ozarboyjon, Armaniston, Gruziya, Afg'oniston, Xitoy kabi 13 davlatning barcha hududlarini yoki ba'zi mintaqalarini) “Yevroosiyo Bolqonlari” (*“Euroasian Balkans”*) deb ataydi. 1990-yillarda Bolqon yarim orolida yuz bergan etnik konfliktlar va siyosiy krizislar dunyo jamoatchiligida “Bolqon - bu notinch, konfliktlarga to'la mintaqa” degan tushunchani tug'dirgan edi. Amerikalik geostrateg Post Sovet Markaziy Osiyoni “Yevroosiyo Bolqonining” bir qismi deb atar ekan, bu mintaqada etnik, konfessial (diniy) qarama-qarshiliklar va konfliktlar vujudga kelishi mumkinligini nazarda tutgan edi. Uning fikricha, bu hududlarda “dunyoning yagona tinchlik saqlovchi kuchi” – Amerikaning ta'sir doirasiga to'liq kirmagani, mintaqaning boshqa kuchlari o'rtasida hudud uchun talashuv-tortishuv borayotgani tufayli shunday vaziyat vujudga kelishi mumkin²⁵. Hayot Z. Bzejinskiyning bashoratlarining aksariyat qismi to'g'ri chiqqanini ko'rsatdi. Yevroosiyodagi geopolitik raqobatning qatnashchilari va versiyalari ko'p bo'lsa-da, Post Sovet Markaziy Osiyo va Afg'oniston

²⁵ Бжезинский, З. Великая шахматная Доска. Глава 2. Евразийская шахматная доска - <http://skomar2006.narod.ru/zbhg.html> (December, 2019)

hududlaridagi “kichik Shaxmat taxtasidagi” asosiy o'yinchilar va ularning imkoniyatlari, zaif taraflari va ular ishtirok etgan geopolitik manfaat va raqobat turlarini quyidagicha umumlashtirib ko'rsatish mumkin:

Rossiya Federatsiyasi (<i>Russian Federation</i>)	
Kuchli taraflari	Kuchsiz taraflari
<ul style="list-style-type: none"> • Post Sovet Markaziy Osiyo davlatlari (PSMOD) uchun tarixiy jihatdan metropoliya bo'lganligi [Keyingi 130-180 yil davomida PSMOD Rossiya Imperiyasi va SSSRga qaram bo'lgan edi. Metropoliya hamisha periferiyaga o'zining siyosiy, iqtisodiy va psixologik ta'sirini o'tkazish imkoniyatiga ega bo'ladi] • Markaziy Osiyo bilan geografik jihatdan bevosita qo'shni ekanligi [Rossiya Qozog'iston bilan 2 ming kilometrdan ziyod umumiy chegaraga ega] • Iqtisod, transport, kommunikatsiyalar, savdo-sotiq, ta'lim va boshqa sohalardagi saqlanib qolgan an'anaviy aloqalar [Sobiq SSSR davridan qolgan xo'jalik aloqalari – PSMODning temir va dengiz yo'llariga chiqishi Rossiya orqali,, neft va gazoprovodlar ham Rossiyagagina chiqadi; mintaqada yetishtiriluvchi xomashyoning eng katta iste'molchisi – Rossiya; PSMODning asosiy davlatlari Rossiya yoki SSSR ta'lim standartlaridan foydalanmoqdalar (Qozog'iston, Q'irg'iziston, Tojikiston)] 	<ul style="list-style-type: none"> • SSSR tarqalgan dastlabki yillarda (1991-1999) Rossiya tashqi siyosatida PSMODning ikkinchi darajali o'rin egallaganligi [Rossiyada Yeltsin davrida olib borilgan g'arbparast (<i>pro-western</i>) tashqi siyosat tufayli Rossiya Markaziy Osiyo va Afg'onistonga kam e'tibor berdi va shu tufayli uning bu mintaqadagi obro'-e'tibori juda susaydi] • Rossiyaning “katta og'a”lik salbiy imidjining saqlanib qolganligi [PSMOD xalqlari va siyosiy elitasida yangi mustaqillikka erishgan har qanday boshqa xalqlarda bo'lgani kabi sobiq metropoliyaning yoki boshqa kuchli davlatning o'zlari ustidan nazorat o'rnatishi xavfiga qarshi “katta og'a” kompleksi mavjud. Aynan ana shu kompleks Turkiyaning bu mintaqadagi siyosatiga to'sqinlik qildi] • PSMODda rus va rus tilli aholining diskriminatsiya etilayotganligi [Ba'zi davlatlarda, jumladan, 1990-yillarda Tojikistonda va 2000-yillarda Turkmanistonda etnik ruslarga nisbatan bosim o'tkazilgan. Bu masala rus jamoatchiligining yaxshi ko'rgan mavzusi. Rus matbuoti bu bahona bilan istalgan MDH

- Rossiya va Markaziy Osiyo siyosiy elitalarining an'anaviy aloqalari [PSMOD rahbarlarining (Nazarboyev, marhum Niyozov, Karimov...) aksariyati ilgari Sovet siyosiy elitasi – Sovet partiya nomeklaturasiga kirar edilar, shu tufayli ulaning hozir Rossiyada hokimiyat tepasida turgan sobiq nomeklatura xodimlari bilan aloqalari saqlanib qolgan]
- Markaziy Osiyo davlatlaridagi ko'pgina siyosiy liderlar va hukumat a'zolarining bir vaqtlar Rossiyada o'qigani va ishlagani [Nazarboyev, marhum Niyozov, Akayev bir vaqtlar Rossiyada ta'lim olganlar va ishlaganlar]
- Turkmanistondan boshqa barcha PSMODning Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi tuzilmalarida faol ishtirok etishi [MDH Rossiyaning liderligida qurilgan va Rossiyaning sobiq o'z mustamlakalarini ta'sir doirasida tutib turish mexanizmi hamdir]
- Rossiyaning harbiy potensiali va MDH janubiy chegaralarini qo'riqlashda uning roli [Rossiya PSMODga harbiy texnika va qurol-yarog' yetkazib beruvchi va MDH davlatlari orasida eng jangovar armiyaga ega bo'lgan davlatdir. Rossiya chegara qo'shinlari 1996-yilgacha Qozog'iston-Xitoy, 2000-yillargacha Qirg'iziston-Xitoy, 2006-yilgacha Tojikistonning Xitoy va Afg'oniston bilan chegaralarini qo'riqlab kelgan edi.

mamlakatini ayblashi va jamoatchilik fikriga ta'sir o'tkazishi mumkin]

- Rossiyaning raqobatda ishtirok etayotgan ba'zi kuchlar (AQSH, Yevropa Ittifoqi, Xitoy) iqtisodiy jihatdan nisbatan zaifligi, uning PSMOD davlatlariga investitsiya kiritish va savdo-sotiq aylanmasidagi (*commodity circulation*) rolining pasayishi [Qrim ishg'oli tufayli kiritilgan xalqaro iqtisodiy blokada natijasida 6-7 yilda bu sohalarida Rossiyaning ko'rsatkichlari yomonlashmoqda]
- Ba'zi iqtisodiy masalalarda PSMOD bilan ixtiloflar mavjudligi [Turkman va qozoq gazini NABUCCO loyihasi orqali Yevropaga yetkazib berish, Qozog'iston nefti va Turkman va o'zbek gazini Xitoyga yetkazib berish, Rossiya orqali dunyo bozoriga chiqayotgan Markaziy Osiyo gaziga optimal narxlar belgilash kabi masalalarda]
- Rossiya tarafidan PSMOD muxolafat liderini qo'llab-quvvatlash va ularga siyosiy boshpana berish [Rossiyaning Turkmaniston, Tojikiston siyosiy muxolafatining ba'zi liderlariga siyosiy boshpana berganligi bu mamlakatlar bilan aloqalarning yomonlashuviga olib kelgan]
- yaqin o'tmishda Rossiyaning Shimoliy Kavkazdagi Checheniston va boshqa hududlaridagi notinch vaziyatning mavjudligi

<p>Hozirda Rossiya Tojikiston, Qirg'izistonda harbiy bazalariga ega]</p> <ul style="list-style-type: none"> • Xalqaro terrorizm va Markaziy Osiyodagi osoyishtalikka xavf soluvchi kuchlarga qarshi kurashda Rossiyaning faol roli • PSMODda mahalliy sanoat, ta'lim va sog'liqni saqlash tizimida muhim rol o'ynaydigan rus va rus tilli aholining keng qatlami mavjudligi [SSSR davrida yuritilgan siyosat natijasida Ruslar ma'lumot talab qilinadigan, yaxshi haq to'lanadigan, shaharda joylashgan ish yerlariga joylashtirilgan, bu holning asoratlari ba'zi PSMODda saqlangan] 	
<p>Manfaatlar doirasi (<i>sphere of interests</i>)</p>	<p>Muhim yo'nalishlar (<i>Priorities</i>)</p>
<p>Yadroviy xavfsizlik (<i>Nuclear safety</i>)</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Qozog'istondan 1999-yilgacha yadroviy qurolning barcha komponentlarini olib chiqib ketilishi [1992-yil, 23-mayda Rossiya, AQSH, Ukraina, Belorussiya va Qozog'iston tarafidan imzolangan Lissabon Protokoliga ko'ra keyingi uch davlat yadro qurolidan voz kechishi va sobiq SSSRdan qolgan yadro qurolini 7 yil muddat ichida Rossiyaga yo'q qilish uchun topshirishi kerak edi. Qozog'iston Lissabon Protokolini barcha shartlarini og'ishmay bajardi] • Qozog'istonning yadro quroliga ega davlatga aylanishiga yo'l qo'yilmaganligi

	<ul style="list-style-type: none"> • Yadro qurolining, uning qismlari va tayyorlanish texnologiyasining tarqalishiga yo'l qo'yilmaganligi.
<p>Biznes va investitsiyalar (<i>Business and investments</i>)</p>	<ul style="list-style-type: none"> • PSMODdagi Rossiya iqtisodiy siyosatiga yangi sur'at baxsh etish [Rossiya va rus biznesi 2000-yillargacha tashqi iqtisodiy faoliyatida G'arb mamlakatlari, Turkiya, Eron va Xitoy bilan hamkorlik qilishga birinchi darajali e'tibor berib keldi. 2003-yildan keyin Rus biznesi PSMODga faol kirib kela boshladi. Dastlab Qozog'istonda aktivligi bilan ko'zga tashlangan rus shirkatlari keyinchalik O'zbekiston, Turkmaniston va Tojikistonda ham o'z faoliyatini oshira boshladi] • PSMOD bilan iqtisodiy aloqalarda erkin bozor shartlariga o'tish [Rossiya "Gazprom" shirkati shu paytgacha PSODning gazini dunyo bozori narxining yarmi (120/230 dollar) qiymatida sotib olmoqda. Markaziy Osiyo o'lkalaridan sotib olinayotgan boshqa mollarda ham ana shunday narx cheklovlari mavjud] • PSMOD xomashyosi va boshqa tabiiy resurslarining jahon bozoriga chiqishida Rossiyaning hozirgi rolini saqlab qolish [Rossiya Nabucco, Turkman-Xitoy gazoprovodlari, Qozoq-Xitoy neftoprovodi ishga tushgach, o'z monopolist holini yo'qotadi, shu sababli Kreml bu nefteprovod va gazoprovodlarning qurilishiga jonjahdi bilan qarshilik ko'rsatdi]

	<ul style="list-style-type: none"> • Rossiya shirkatlariga Markaziy Osiyo xomashyo (neft, gaz, rangli metallar) konlarini ishga tushirishda qulay shart-sharoitlar yaratish va vazifalar belgilash [Rossiya Hukumati o'z tashqi siyosati vositasida Qozog'istondagi neft, O'zbekistondagi gaz, Tojikistondagi gidroelektr stansiyalarining qurilishi va ishga tushirilishida "Gazprom", "Lukoil", "Rusal" kabi rus shirkatlariga maksimum qulay shart-sharoitlar yaratib berishga erishdi] • PSMODni Rossiyada ishlab chiqarilgan mollar uchun an'anaviy bozor sifatida saqlab qolish [Rossiya hozircha bu vazifani muvaffaqiyatli uddalamoqda; Rossiyaning harbiy texnikasi va qurol-aslahalari, qishloq xo'jaligi texnikasi va avtomobillari PSMOD bozorida stabil o'rin egallab turmoqda. Ammo Xitoy bu bozorda Rossiyaga asosiy raqobatchi sifatida ko'zga tashlanmoqda]
<p>Demokratiya va inson huquqlari <i>(Democracy and human rights)</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> • PSMODda yashovchi rus va rus tilli aholining huquqlarini himoya qilish • PSMODda ruslarga qarshi qaratilgan etnik millatchilikning oldini olish
<p>Islom faktori <i>(Islamic factor)</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> • Rossiyaning musulmon aholisi yashaydigan mintaqalariga (Shimoliy Kavkaz, Tatariston, Boshqirdiston) PSMOD orqali radikal islomiy oqimlar kirib kelishining oldini olish

<p>Narkobiznes va narkotrafikka qarshi kurash (<i>Fight against drug trafficking and drug trafficking</i>)</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Markaziy Osiyo va Rossiyada narkotiklarning noqonuniy aylanishiga qarshi kurash [2000-yillar boshida Tojikiston-Afg'oniston chegarasini qo'riqlashdan Rossiya chegarachilarining olib tashlanishi bu masalani qiyinlashtirdi]
<p>Geoploitik manfaatlar (<i>Geoploitic interests</i>)</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Mintaqaga qo'shni kuchli davlatlar – Turkiya, Eron, Pokiston, Xitoyning Markaziy Osiyoda o'z ta'sir doirasini kengaytirishga intilishlarining oldini olish • Mintaqadagi o'z ishtirokini a barcha PSMODning ichki siyosiy jarayonlariga o'z ta'sirini o'tkazish qobiliyatini saqlab qolish • Markaziy Osiyoda AQSH va Yevropa Ittifoqi manfaatlar bilan o'z manfaatlarinng balansiga erishishga intilish), xalqaro siyosatda “ko'p qutbli dunyo” platformasini ilgari surish • Markaziy Osiyodagi hozirgi siyosiy liderlar va hukumatlarni mintaqadagi va Rossiya janubiy sarhadlaridagi tinchlik va osoyishtalikning garovi sifatida qo'llab-quvvatlash; mahalliy muxolafatga kam e'tibor berish

Xitoy Xalq Respublikasi (<i>Popular Republic of China</i>)	
Kuchli taraflari	Kuchsiz taraflari
<ul style="list-style-type: none"> • Markaziy Osiyo bilan geografik jihatdan bevosita qo'shni ekanligi [Xitoy Qozog'iston, Qirg'iziston va Tojikiston bilan 3 ming kilometrda ziyod umumiy chegaraga ega] • Iqtisod, transport, kommunikatsiyalar, savdo-sotiq, ta'lim va boshqa sohalarda keyingi yillarda o'rnatilgan aloqalar [Xitoy ShHT doirasida va ikkiyoqlama bitimlarga va "Bir makon, bir yo'l" megaloyahasiga ko'ra Markaziy Osiyo davlatlariga katta iqtisodiy yordam ko'rsatmoqda, Qirg'iziston va Tojikiston orqali avtomobil yo'llari, Qirg'iziston va O'zbekiston, shuningdek, Qozog'iston orqali temir yo'llar qurmoqda] • Turkmanistondan boshqa barcha PSMODning Shanxay Hamkorlik Tashkiloti tuzilmalarida faol ishtirok etishi [ShHT Xitoy va Rossiyaning liderligida qurilgan va u PSMODni ta'sir doirasida tutib turish mexanizmi hamdir] • Xitoyning harbiy potentsiali va MDH janubiy chegaralarini qo'riqlashda uning roli [Xitoy PSMODga Rossiyadan keyin ikkinchi harbiy texnika va qurol-yarog' yetkazib beruvchi va dunyoning ikkinchi armiyasiga armiyaga ega] 	<ul style="list-style-type: none"> • SSSR tarqalgan dastlabki yillarda (1991-1999) Xitoy tashqi siyosatida PSMODning ikkinchi darajali o'rin egallaganligi [2000-yillar boshigacha Xitoy Markaziy Osiyo va Afg'onistonga kam e'tibor berdi va asosiy e'tiborini G'arb va Janubi-Sharqiy Tinch okeani bozoriga qaratib keldi] • Mintaqa va dunyoda ehtimol tutilgan "Xitoy gegemoniyasi" haqidagi shov-shuvlar tufayli XXRning salbiy imidji yaratilganligi [Bu imidj G'arb va Rus matbuoti va XXRning keyingi yillarda Markaziy Osiyo ishlarida keskin faollashgani keltirib chiqargan] • Ba'zi iqtisodiy masalalarda PSMOD bilan ixtiloflar mavjudligi [Xitoy mollarini legal va nolegal yo'llar bilan mintaqa bozorlariga kiritishga urinish va buning mintaqa davlatlari tarafidan manfiy qarshi olinishi] • Xitoyningning G'arbiy hududlaridagi (Shinjong-Uyg'ur avtonom rayoni, Tibet) notinch vaziyat

<p>bo'lgan davlatdir. Xitoy 1996-97 yillarda Rossiya, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston bilan chegaralarda xavfsizlik va o'zaro ishonch ruhini vujudga keltirish bo'yicha shartnomalar tuzdi va bu ShHTning tashkil etilishiga asos bo'ldi]</p> <ul style="list-style-type: none"> • Xalqaro terrorizm va Markaziy Osiyodagi osoyishtalikka xavf soluvchi kuchlarga qarshi kurashda Xitoyning faol roli [Xitoy o'zining G'arbiy viloyatlarida radikal Islomiy oqimlar ta'sirida islomiy millatchi oqimlarning vujudga kelishidan va Xitoydagi barqarorlikka raxna solishidan qo'rqadi, shu sababli u antiterror faoliyatlarda doimo faollik ko'rsatadi] 	
<p>Manfaatlar doirasi)</p>	<p>Muhim yo'nalishlar</p>
<p>Yadroviy xavfsizlik</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Qozog'istonning yadro quroliga ega davlatga aylanishiga yo'l qo'yilmaganligi • Yadro qurolining, uning qismlari va tayyorlanish texnologiyasining tarqalishiga yo'l qo'yilmaganligi.
<p>Biznes va investitsiyalar</p>	<p>PSMODdagi Xitoy iqtisodiy siyosatiga yangi sur'at baxsh etish [Xitoy davlati va biznesi 1990-yillar oxiridan boshlab Markaziy Osiyoga investitsiya kiritish va bu mintaqaning neft, gaz eksporterlari bilan faol hamkorlik qilishga</p>

birinchi darajali e'tibor bera boshladi. Chunki bu davrga kelib Xitoy dunyoning Amerikadan keyingi ikkinchi neft va gaz iste'molchisiga aylangan edi. 1997-yilda imzolangan Qozoq neftini Xitoyga truboprovodlar orqali oqizish haqidagi shartnomlarga asosan 2006-yilda neftprovodning birinchi navbati ishga tushirildi. 2007-yilda Turkmaniston gazini O'zbekiston va Qozog'iston orqali Xitoyga yetkazib berish haqidagi shartnoma imzolandi. 2010-yilda bu gazoprovod ishga tushdi.

2000-yillardan keyin Xitoy biznesi PSMODga faol kirib kela boshladi. Dastlab Qozog'istonda aktivligi bilan ko'zga tashlangan Xitoy kompaniyalari keyinchalik O'zbekiston, Turkmaniston va Tojikistonda ham o'z faoliyatini oshira boshladi]

- PSMOD xomashyosi va boshqa tabiiy resurslarining jahon bozoriga chiqishida Xitoyning hozirgi rolini oshirish [Xitoy o'z transport tizimi, neft va gazoprovodlari yordamida Markaziy Osiyoning dengiz yo'llari va jahon bozoriga chiqishiga yordam berishi, tranzit biznesi bilan shug'ullanish]

- Xitoy shirkatlariga Markaziy Osiyo xomashyo (neft, gaz, rangli metallar) konlarini ishga tushirishda qulay shart-sharoitlar yaratish va vazifalar belgilash [Xitoy Hukumati o'z tashqi siyosati vositasida

	<p>Qozog'istondagi neft, Turkmaniston va O'zbekistondagi gaz, Tojikistondagi gidroelektr stansiyalarining qurilishi va ishga tushirilishida o'z shirkatlariga maksimum qulay sharoitlar yaratishga intilmoqda]</p> <ul style="list-style-type: none"> • PSMODni Xitoyda ishlab chiqarilgan mollar uchun haqiqiy iste'mol bozoriga sifatida saylantirish [Xitoy hozircha bu vazifani muvaffaqiyatli uddalamoqda; Xitoyning harbiy texnikasi va qurol-aslahalari, qishloq xo'jaligi texnikasi va avtomobillari PSMOD bozorida tobora keng o'rin egallamoqda. Ammo Rossiya bu bozorda Xitoyga asosiy raqobatchi sifatida ko'zga tashlanmoqda]
<p>Demokratiya va inson huquqlari</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Bu masalalarda ehtiyotkorlik bilan yo'l tutish
<p>Islom faktori</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Xitoyning musulmon aholisi yashaydigan g'arbiy mintaqalariga (Shinjong-Uyg'ur, Qozoq va Tojik avtonom rayonlariga) PSMOD orqali radikal islomiy oqimlar kirib kelishining oldini olish
<p>Narkobiznes va narkotrafikka qarshi kurash</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Markaziy Osiyodan Xitoyga narkotiklarning noqonuniy kirib kelishiga qarshi kurash
<p>Geoploitik manfaatlar</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Mintaqaga qo'shni kuchli davlatlar – Turkiya, Eron, Pokiston

	<p>va Hindistonning Markaziy Osiyoda o'z ta'sir doirasini kengaytirishga intilishlarining oldini olish</p> <ul style="list-style-type: none"> • Mintaqadagi o'z ishtirokini doimiy saqlab turish va barcha PSMODning ichki siyosiy jarayonlariga o'z ta'sirini o'tkazish qobiliyatiga ega bo'lish • Markaziy Osiyoda Rossiya, AQSH va Yevropa Ittifoqi manfaatlarini bilan o'z manfaatlarining balansiga erishishga intilish, xalqaro siyosatda "ko'p qutbli dunyo" platformasini ilgari surish • Markaziy Osiyodagi siyosatini Rossiya bilan muvofiqlashtirib turish [Xitoy va Rossiya ShHTning lider mamlakatlari sifatida bu tashkilot doirasida o'z tashqi siyosatini koordinatsiya qilib borishi kerak] • Markaziy Osiyodagi hozirgi siyosiy liderlar va rejimlarni mintaqadagi va Xitoyning g'arbiy sarhadlaridagi tinchlik va osoyishtalikning garovi sifatida qo'llab-quvvatlash
Amerika Qo'shma Shtatlari (<i>United States</i>)	
Kuchli taraflari	Kuchsiz taraflari
<ul style="list-style-type: none"> • AQSHning dunyoning eng rivojlangan mamlakati sifatidagi iqtisodiy, moliyaviy, texnik salohiyati [Markaziy 	<ul style="list-style-type: none"> • Sovet Ittifoqi tarqalgan dastlabki yillarda PSMODning Amerika tashqi siyosatida ikkinchi darajali o'rin olishi [G'arb dunyosi

Osiyodagi geopolitik raqobat ishtirokchilarining yalpi milliy mahsulotini (PPP) chog'ishtiring:

AQSHning yalpi milliy mahsuloti 20 mlrd dollar (nufusi - 331 million kishi), Xitoyniki – 14 milliard dollar (nufusi -1.400 million kishi); Rossiya Federatsiyasini – 1.646 milliard dollar (nufusi - 147 million); Turkiyaniki – 860 milliard dollar (nufusi – 82 million)]

- PSMOD bilan aloqalarda salbiy munosabat tug'diruvchi imperiya-mustamlaka tajribasining yo'qligi [Amerika o'tmishda va hozirda mustamlakasi bo'lmagan yagona yirik davlatdir. Ammo bu "kamchilik"ni Amerikaning II Jahon urushidan keyin dunyo iqtisodida egallagan hukmron pozitsiyasi to'ldirib kelmoqda]

- AQSHning mintaqada hamda mintaqaga qo'shni Turkiya, Pokiston, Afg'oniston kabi mamlakatlarda anchagina siyosiy tajriba, obro'-e'tibor va ta'sirga ega bo'lishi [Amerika 1990-yillar boshida o'zining post Sovet Markaziy Osiyo siyosatini Turkiyaning va qisman Pokistonning vositachiligida olib bormoqchi bo'lgan va bu yo'l kutilgan natijani bermagan edi]

- Rivojlanayotgan mamlakatlarning xomashyo qazib chiqarish sohasiga investitsiya yotqizishning ko'pyillik tajribasi [AQSH Yaqin Sharq, Janubiy Amerika va

hamda AQSHning o'sha paytdagi ma'muriyati Varshava Pakti va Sovetlar ustidan ham mafkuraviy, ham geopolitik tarafdin erishilgan g'alaba tufayli dunyoning ba'zi mintaqalariga e'tiborni susaytirdilar. Natijada

Afg'onistonda diniy ekstremizmning o'chog'i vujudga keldi, PSMODda siyosiy-iqtisodiy bo'hronlar avj oldi] Faqat 2001-yil 11-sentabr voqelaridan keyingina vaziyat o'zgardi]

- Amerikaning mintaqadagi ba'zi davlatlar bilan munosabatlarining yomon ekanligi [Eron bilan yadroviy xavfsizlik masalalaridagi ko'pyillik tortishuvlar, O'zbekiston bilan 2005-yil Andijon voqelaridan keyin o'zaro aloqalarning yomonlashuvi]
- Inson huquqlari masalasiga qarashlarda AQSH va ba'zi PSMOD o'rtasida farq va qarama-qarshiliklarning mavjudligi [AQSH Davlat Departamentining inson huquqlari bo'yicha yillik hisobotlarida PSMOD doimiy tanqid qilib kelinadi, ba'zi mamlakatlar bu hisobotlardagi tanqidni qabul qilmaydilar]

<p>Afrikaning rivojlanayotgan mamlakatlarining neft, gaz, rangli metallar va radioaktiv moddalar sanoatiga kirgizgan investitsiyalari tufayli bu mintaqalarda o'z ta'sirini kuchli saqlab turibdi]</p> <ul style="list-style-type: none"> • Markaziy Osiyo davlatlaridagi hukumatlarning Amerikaning dunyo va mintaqadagi ta'sirining oshishiga, NATOning sharqqa qarab kengayishiga ijobiy munosabati [2005-yildan keyin O'zbekiston va Shanxay Hamkorlik Tashkilotining (ShHT) ba'zi a'zolarining bu masalaga nisbatan munosabati qisman o'zgardi] • Mintaqaviy iqtisodiy hamkorlik, Markaziy Osiyo mamlakatlari va AQSh munosabatlarini rivojlantirishga qaratilgan "Markaziy Osiyo – AQSh" ("C5+1") platformasini tashkil etish hamda PSMOD mamlakatlari va AQSH o'rtasidagi hamkorlikni koordinatsiyalash 	
<p>Manfaatlar doirasi</p>	<p>Muhim yo'nalishlar</p>
<p>Yadroviy xavfsizlik</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Qozog'iston tarafidan Yadro qurolini tarqatmaslik haqidagi Shartnoma va Lissabon Protokoli shartlarini bajarilishini nazorat qilish [1996-yilda Qozog'istondan yadro quroli va uning komponentlari olib chiqib ketilgan bo'lsa-da, yadro quroli ishlab chiqaruvchi texnologik liniya

	<p>va xomashyo bazasi saqlanib qolmoqda]</p> <ul style="list-style-type: none"> • Qozog’istondan yadroviy texnologiyalar sohasi bo’yicha mutaxassislarning chiqib ketishi va xafli rejimlar yoki diniy ekstremist tashkilotlarning xizmatiga kirishining oldini olish
<p>Biznes va investitsiyalar</p>	<ul style="list-style-type: none"> • PSMOD tabiiy resurslaridan foydalanishda ishtirok etish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish [Amerika neft konsernlari Qozog’istondagi yangi neft konlarini ishga tushirishda, O’zbekistondagi rangli metallar sanoatida jiddiy yutuqlarga erishdilar, Turkmaniston bilan gaz qazib olish bo’yicha hamkorlik kuchaymoqda] • Amerika mollarini mahalliy iste’mol bozorida sotishni kengaytirish <ul style="list-style-type: none"> • Amerika korporatsiyalarining Markaziy Osiyodagi foydali qazilmalar konlarini ishga tushirishdagi ustivor pozitsiyalar egallashini ta’minlash
<p>Demokratiya va inson huquqlari</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Markaziy Osiyo davlatlarida amalga oshirilayotgan demokratik o’zgarishlarga yordam ko’rsatish [Ba’zan Amerika tashqi siyosat muassasa va nodavlat tashkilotlarining bu boradagi yordamlari suveren davlatlarning ichki ishlariga aylanishgacha borib yetmoqda va ba’zi PSMODning haqli noroziligiga duch kelmoqda] • Inson haq- huquqlariga rioya

	<p>qilish muammosiga diqqatni jalb etish</p> <ul style="list-style-type: none"> • Markaziy Osiyo mamlakatlarida yashaydigan milliy ozchiliklarning haq-huquqlarini himoya qilish
<p>Islom faktori</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Markaziy Osiyo davlatlari hukumatlarining radikal islomiy oqimlarga nisbatan negativ munosabatlarini qo'llab-quvvatlash • Ba'zi PSMODning Yaqin va O'rta Sharqdagi radikal islomiy rejim va oqimlar bilan yaqinlashuvi ehtimolining oldini olish
<p>Narkobiznes va narkotrafikka qarshi kurash</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Markaziy Osiyoda narkotiklarning noqonuniy aylanishiga qarshi kurashish • Mintaqadan AQSHga narkotiklar olib kiruvchi kanallarni bekitib tashlash
<p>Geopolitik manfaatlar</p>	<ul style="list-style-type: none"> • AQSHning mintaqadagi ishtirokini va barcha PSMODning ichki siyosiy jarayonlariga ta'sir o'tkazish qobiliyatini kuchaytirish [Amerika va ittifoqchilari Afg'onistonga kelib o'r mashganidan keyin Amerikaning mintaqadagi obro'-e'tibori oshdi va uning (O'zbekistondan boshqa) PSMOD davlatlaridagi ichki siyosiy jarayonlarga ta'siri kuchaydi] • Mumkin bo'lgani qadar Markaziy Osiyo mintaqasida Rossiyaning roli va e'tiborini pasaytirish [Afg'onistonga Amerika va ittifoqchilari

	<p>qo'shinlarining kiritilishi tufayli AQSH bir muddat (2001-2005) mintaqada Rossiyaning ta'sirini kamaytirishga erishdi; ammo Rossiya Shanxay Hamkorlik Tashkilotini harbiy-siyosiy blok shakliga keltirib, o'z nufuzini oshirishga erishdi]</p> <ul style="list-style-type: none"> • PSMODning Amerikaga qarshi siyosat o'tkazuvchi davlatlar, birinchi navbatda Eron bilan yaqinlashuvining oldini olish [Amerikaning Markaziy Osiyodagi eng yaqin sherigi - Afg'oniston va Tojikiston Eron bilan birgalikda "Forsiy tilli Davlatlar Hamdo'stligi" (<i>Commonwealth of Persian-speaking countries</i>) tuzishni rejalashtirmoqda, Turkmaniston geografik holatiga ko'ra Eron bilan yaxshi munosabatlarda bo'lishga majbur. Shu sababli Amerikaning bu boradagi yutuqlari maqtanarli emas] • AQSHning mintaqadagi eng yaqin hamkori Turkiyani Markaziy Osiyo ishlarida qo'llab-quvvatlash
--	---

Yevropa Ittifoqi (<i>European Union</i>)	
Kuchli taraflari	Kuchsiz taraflari
<ul style="list-style-type: none"> • Yevropa Ittifoqiga kiruvchi davlatlarning iqtisodiy, moliyaviy va texnik salohiyatining yuqoriligi 	<p>Yevropa Ittifoqi mamlakatlari Markaziy Osiyo ishlarida AQSH va Rossiyadan ortda qolganligi [Markaziy</p>

- PSMOD bilan aloqalarda salbiy munosabat tug'diruvchi imperiya-mustamlaka tajribasining yo'qligi [Yevropa Ittifoqiga a'zo davlatlardan birontasi

PSMOD hududlarida mustamlakaga ega bo'lmagan va mustamlaka urushlari olib bormagan]

- Yevropa Ittifoqi davlatlarining "Islomga qarshi kuch" kabi salbiy imidji yo'q [Yevropa Ittifoqi va ayniqsa, uning yetakchi davlatlari – Germaniya, Fransiya, Italiya 1990-yillar oxiridan boshlab Amerika va Angliyaning musulmon dunyosi bilan agressiv munosabatda bo'lish tendensiyasiga e'tiroz bildirib kelmoqdalar. Ayniqsa, Iroq va Suriyadagi urushining boshlanishidan ilgari Yevropa Ittifoqi tutgan yo'l butun musulmon dunyosida simpatiya uyg'otdi]

- Rivojlanayotgan mamlakatlarning xomashyo qazib chiqarish sohasiga investitsiya yotqizishning ko'pyillik tajribasi mavjudligi [Fransiya, Germaniya va Italiyaning Afrika va Yaqin hamda O'rta Sharq mamlakatlari xomashyo sanoati va mashina sanoatiga investitsiyalari tajribasi]

- PSMODning Markaziy Osiyoda Yevropa Ittifoqi va NATO pozitsiyasining kuchayishini ma'qullashi

Osiyo davlatlari mustaqillikka erishgan paytda Yevropa Ittifoqi endigina tuzilib tugallangan va Sharqiy Yevropadagi sobiq kommunist blogi mamlakatlarini "yevropalashtirish" bilan band edi. Yevropa Ittifoqi 2000-yillarda Markaziy Osiyoda o'z faolligini oshirdi]

- Yevropa Ittifoqining dunyodagi bosh ittifoqchisi va hamkori sifatida AQSHning Markaziy Osiyodagi manfaatlari bilan hisoblashish majburiyati
- Yevropa Ittifoqining Yevropa ishlarida va yoqilg'i-energetika sohasidagi hamkori, yaqin qo'shnisi bo'lmish Rossianing Markaziy Osiyodagi manfaatlari bilan hisoblashish majburiyati.

<ul style="list-style-type: none"> • Yevropa mamlakatlarining Markaziy Osiyo davlatlarida inson huquqlariga rioya qilish masalalarida ehtiyotkor pozitsiya egallashlari 	
<p>Manfaatlar doirasi</p>	<p>Muhim yo'nalishlar</p>
<p>Yadroviy xavfsizlik</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Qozog'iston tarafidan Yadro qurolini tarqatmaslik haqidagi Shartnoma va Lissabon Protokoli shartlarini bajarilishini nazorat qilish • Yadro qurolining, yadro quroli komponentlari va uni tayyorlash texnologiyasining Qozog'istondan chetga chiqib ketishi (1996-yilgacha) va atom texnologiyasi bo'yicha mutaxassislarning chetga ketishi oldini olish
<p>Biznes va investitsiyalar</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Yevropa shirkatlarining Markaziy Osiyo davlatlari tabiiy resurslaridan foydalanishlari uchun sharoitlar yaratish • Yevropa mollarining mahalliy iste'mol bozorlariga kirishini qulaylashtirish [Yevropa ittifoqi 1990-yillar o'rtalaridan boshlab Yevropa-Kavkaz-Markaziy Osiyo transport koridorini (TRASECA) vujudga keltirish uchun kuch va mablag'sarflamoqda. Bu transport liniyasini vujudga keltirishdan asosiy maqsad Yevropa va Osiyo o'rtasidagi qadimgi yo'lni qayta tiklash va

	<p>Yevropa mollarining bu mintaqaga kirib kelishini qulaylashtirishdir. Bu loyiha qisman muvaffaqiyatli amalga oshirildi]</p> <ul style="list-style-type: none"> • Markaziy Osiyo davlatlari sanoati salohiyatidan foydalanish • Markaziy Osiyoda qulay investitsion muhit, biznes uchun qonuniy kafolatlar, chet el kapitalining biznesning istiqbolli yo'nalishlariga erkin kirib kelishi uchun tegishli shart-sharoitlar yaratish yaratish • Yevropa kompaniyalarining Markaziy Osiyodagi foydali qazilmalar konlarini ishga tushirishda ustivor pozitsiyalar egallashini ta'minlash
<p>Demokratiya va inson huquqlari</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Markaziy Osiyo davlatlaridagi demokratik o'zgarishlarni qo'llab-quvvatlash • Markaziy Osiyo davlatlarida yashaydigan milliy ozchiliklarning haq-huquqlarini himoya qilish
<p>Islom faktori</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Markaziy Osiyo davlatlarida islomning radikal oqimlarining vujudga kelishining oldini olish
<p>Narkobiznes va narkotrafikka qarshi kurash</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Markaziy Osiyoda narkotiklarning noqonuniy aylanishiga qarshi kurash • Markaziy Osiyodan

	Yevropa Ittifoqi mamlakatlariga narkotiklarning kirib kelish kanallarini bekitib tashlash
Geopolitik manfaatlari	<ul style="list-style-type: none"> • Markaziy Osiyo mintaqasida tinchlik va barqarorlikni saqlash

Eron Islom Respublikasi (<i>Islamic Republik of Iran</i>)	
Kuchli taraflari	Kuchsiz taraflari
<ul style="list-style-type: none"> • Markaziy Osiyoning davlatlari, jumladan, Tojikiston va Afg'oniston bilan tarixiy, madaniy va til tarafidan yaqinlik [2008-yilda Eron va Tojikistonning tashabbusi bilan "Forsiy tili davlatlar Hamdo'stligi" tuzish harakati maydonga keldi va bu loyiha mazkur ikki davlat o'rtasida ixtiloflar chiqishi tufayli to'xtab qoldi] • Eronning Xalqaro Islomiy tashkilotlardagi kuchli pozitsiyasi va obro'-e'tibori [Eron Islom Hamkorlik Tashkiloti (<i>Islamic Cooperation Organization, ICO</i>), Iqtisodiy Hamkorlik Tashkiloti (<i>Economic Cooperation Organization, ECO</i>) kabi nufuzli xalqaro islomiy tashkilotlarning tashkilotchilari va sponsorlaridan biridir] • Eronning neft va gaz 	<ul style="list-style-type: none"> • Eronning "jangari Islom" mamlakati sifatidagi yomon imidji [bu imidj Amerika va G'arb dunyosi matbuotining 40 yillik tashviqoti bilan bir qatorda Eron liderlarining (ayniqsa, oyatulla Humayniy va oyatulla Hamaneiy) agressiv ritorikasi tufayli] • Eronning musulmon dunyosiga liderlik qilish da'vosi [Eronning bu da'vosi Arab mamlakatlari, Turkiya va Pokiston tarafidan bezovtalik bilan kutib olishda, musulmon dunyosidagi bema'ni tortishuvlarni kuchaytirmoqda. Markaziy Osiyo davlatlari ham bunday da'volarga shubha va gumonlar bilan qaraydilar] • Eron tashqi siyosatining mafkuralashtirilgani [Eron tashqi siyosatida shiizmni, "Buyuk

<p>qazib olishdagi tajribasi [Eronning qariyb yuz yillik neft qazib chiqarish va qayta ishlash tajribasi mavjud va mamlakat neft zahiralari va qazib chiqarish bo'yicha dunyoda to'rtinchi o'rindadir]</p>	<p>Xuroson" g'oyasini targ'ib qiladi va Markaziy Osiyoni "Buyuk Xuroson"ning bir parchasi deb qaraydi. Bu hol, tabiiyki, Markaziy Osiyo davlatlarini xavotirga soladi]</p> <ul style="list-style-type: none"> • Eronning Amerikaga nisbatan dushmanlarcha pozitsiyasi [Eron PSMOD a'zo bo'lgan xalqaro islomiy tashkilotlarda (masalan ECO) Amerikaga qarshi tashviqot olib boradi] • Eron iqtisodining nisbatan kuchsizligi [Eron Amerika va xalqaro hamjamiyat tomonidan joriy qilingan 40 yillik iqtisodiy va texnologik embargo tufayli o'z iqtisodini jadal rivojlantirish imkoniyatiga ega emas. Shu sababli Eron iqtisodiyoti neft ekporteri bo'lgan boshqa mamlakatlarninkiga ko'ra zaif]
<p>Manfaatlar doirasi</p>	<p>Muhim yo'nalishlar</p>
<p>Yadroviy xavfsizlik</p>	<ul style="list-style-type: none"> • 1996-yilda Qozog'istondan yadro qurollari olib chiqib ketilganidan keyin qolgan yadroviy texnologiya va mutaxassislardan foydalanishga urinish. • Eronning o'z yadro quroliga ega bo'lishiga urinishi tufayli AQSH va ittifoqdoshlari tomonidan embargo va blokada qilinishi va bu tufayli ba'zan Fors ko'rfazida keskinlikning kuchayishi

<p>Biznes va investitsiyalar</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Markaziy Osiyo davlatlarining neft-gaz konlari ekspluatatsiyasida ishtirok etishga intilish [Tojikiston janubidagi kichik gaz konlarini ishlatishdan boshqa natijaga erishilmagan] • Turkmaniston va Qozog'istondan Eron orqali Turkiya va Pokistonga gazoprovodlar yotqizish g'oyasini amalga oshirishga urinish [Bu reja Eronga nisbatan qo'llangan xalqaro embargo natijasida amalga oshmagan bo'lsa-da, Eron Turkmanistondan olgan gaz hisobiga Turkiyaga gaz eksport qilishni yo'lga qo'ygan] • Eron kompaniyalarining Markaziy Osiyo bozorlarida muvaffaqiyatli ish olib borishi uchun qulay sharoit yaratish [Hozircha Eron Tojikiston va Turkmanistondagina qisman bu maqsadiga erishishga muvaffaq bo'lmoqda]
<p>Demokratiya va inson huquqlari</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Markaziy Osiyo davlatlaridagi forsiy tilli aholining huquqlarini himoya qilish bahonasini pesh qilish
<p>Islom faktori</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Markaziy Osiyo davlatlarida islomiy mafkurani yoyishga urinish [Eron 1990-yillar boshida Tojikistonga o'z diniy ta'sirini o'tkazgan edi. Tojikistonda eronparast islomiy kuchlar bilan dunyoviy davlat

	<p>tarafdorlari o'rtasida boshlangan kurash fuqarolar urushiga (1992-1997) aylandi. Urushdan keyingi eron-tojik aloqalarida diniy motivatsiya ancha kamaydi]</p>
<p>Narkobiznes va narkotrafikka qarshi kurash</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Markaziy Osiyoda narkotiklarning noqonuniy aylanishiga qarshi kurash • Markaziy Osiyodan Eronga narkotiklarning kirib kelish kanallarini bekitib tashlash
<p>Geopolitik manfaatlari</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Markaziy Osiyo davlatlarida o'z siyosiy ta'sirini oshirish [Eron hozircha faqat Tojikistondagina bu maqsadlariga qisman erishmoqda] • Amerikaning mintaqadagi ishtirokiga qarshilik ko'ratish [Eron diplomatiyasi ko'p harakat qilishiga qaramay, mintaqada Amerikaga qarshi kayfiyatlar uyg'otishga erishmadi] • Mintaqadagi liderlikka da'vogar va Amerikaning mintaq ishlaridagi hamkori - Turkiya bilan raqobatga kirishish [Eron hukumati Turkiyaning Markaziy Osiyodagi turkiy tilli 4 davlat bilan siyosiy-iqtisodiy aloqalariga to'sqinlik qilishga intiladi. Jumladan, vaqti-vaqti bilan Eron o'z hududlaridan Turkiyadan kelayotgan yoki u yerga ketayotgan yuklarning o'tishini to'xtatib qo'yadi. 1996-

	<p>yilda ishga tushirilgan va Markaziy Osiyoning Rossiya orqali o'tgan transport koridoriga alternativa bo'lgan Tedjen - Saraxs- Mashhad temir yo'lining to'la quvvat bilan ishlamayotgani sabablaridan biri ham shu, deyish mumkin]</p> <ul style="list-style-type: none"> • Rossiya bilan mintaqadagi manfaatlarini va harakatlarini muvofiqlashtirish <ul style="list-style-type: none"> • Markaziy Osiyodagi hozirgi siyosiy liderlar va rejimlarni mintaqadagi va Eron shimoliy sarhadlaridagi tinchlik va osoyishtalikning garovi sifatida qo'llab-quvvatlash
--	--

Turkiya Respublikasi (<i>Republic of Turkey</i>)	
Kuchli taraflari	Kuchsiz taraflari
<ul style="list-style-type: none"> • Mintaqadagi turkiy tilli davlatlar va Tojikiston va Afg'onistondagi turkiy tilli aholi bilan tarixiy, madaniy, etnik va til jihatidan yaqinlik [Turkiya bu yaqinlik tufayli Atlantist qutbi va islom mamlakatlaridan birinchi bo'lib PSMODda o'z ta'sirini yoydi va 90-yillar boshida mintaqada eng kuchli siyosiy ta'sirga ega davlat edi. Turkiyada 1990-yillarda va 2000-yillar boshida ustma-ust yuz bergan iqtisodiy va siyosiy krizislar bu mamlakat siyosiy elitasining e'tiborini Markaziy 	<ul style="list-style-type: none"> • Turkiyaning Markaziy Osiyo davlatlaridan geografik jihatdan uzoqdaligi va chegaradosh emasligi [Orada Turkiyaning Markaziy Osiyo ishlaridagi muxoliflaridan biri Eron va Turkiyaning tarixiy raqobatchisi Armaniston hududlari bor. 2020-yil sentabrnoyabrdagi 44 kunlik Ozarboyjon-Armaniston urushida ozari qardoshlarining g'alabasi tufayli Zangezur koridori ochilgan bo'lsa-da, hali bu yo'l ochilgani yo'q. "Zangezur koridori" nafaqat

<p>Osiyo ishlaridan ichki muammolarga qaratdi va Turkiya o'z o'min asta-sekin AQSH, Rossiya va Xitoyga bo'shatib berdi. Mintaqadagi raqobatning ikkinchi darajali o'yinchisiga aylandi.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ammo AK Parti Hukumati 2010-yillardan keyin Markaziy Osiyoda o'z faoliyatini kuchaytirdi. Türk Keneşi nomi bilan Turkiya, Ozarboyjon, Qozog'iston va Qirg'izistonni o'zida jamlagan Turkiy tilli davlatlar hamkorlik tashkiloti tashkil etildi. 2018-yilda bu tashkilotga O'zbekistonning a'zo bo'lib kirishi mazkur xalqaro tashkilotning obro'yini keskin oshirdi. • Turkiyaning dunyoviy hamda Yevropa qadriyatlariga tayangan, yirik iqtisodiy yutuqlarga erishgan musulmon davlat imidji va uning PSMOD uchun model vazifasini o'tashi <ul style="list-style-type: none"> • 2010-yillar o'rtalarigacha bu geosiyosiy maydondagi faoliyatlarini Amerika tomonidan qo'llab-quvvatlanishi 	<p>markaziy Ozarboyjon bilan Naxichevanni, balki Turk Dunyosini tutashtiradigan yo'lga aylanadi]</p> <ul style="list-style-type: none"> • Turkiyaning Markaziy Osiyo davlatlariga liderlik qilish da'vosi [Turkiya hukumatining hech qachon rasmiy bayon qilmagan bu siyosati PSMOD o'lkalarida eski davrdan qolgan “katta og'a” kompleksini jonlantirishi hamda Markaziy Osiyodagi Turk siyosatiga salbiy ta'sir o'tkazishi mumkin] • Markaziy Osiyo siyosatida Rossiya va Eron manfaatlarini yetarlicha e'tiborga olmaslik
<p>Manfaatlar doirasi</p>	<p>Muhim yo'nalishlar</p>
<p>Yadroviy xavfsizlik</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Amerika va Yevropa Ittifoqining PSMOD hududlarini “Yadro qurolidan xoli mintaq” deb e'lon qilinishini qo'llab-quvvatlash

Biznes va investitsiyalar

- Markaziy Osiyo neft va gaz manbalarini ishga tushirish va ekspluatatsiya qilishda ishtirok etish [Turk shirkatlari Turkmaniston va Qozog'iston neft va gaz konlarini ishga tushirish va ularga infrastrukturani vujudga keltirishda faol ishtirok etmoqdalar]
- Turkmaniston va Qozog'iston nefti va gazini Turkiya orqali, Rossiyani chetlab o'tuvchi truboprovodlar orqali tashqi bozorga olib chiqish niyati [Turkiya gaz bo'yicha NABUCCO va neft bo'yicha Transkaspiy (*Trans-Caspian sea*) va Trans Anato'liya (*Trans Anatolian Pipeline – TAP*) truboprovodlarini qurishning asosiy tashabbuskori va figurantlaridan biridir. Bu rejalar amalga oshsa, dunyo Turkiya gaz va neft bozortining yirik figurantlaridan biriga aylanadi]
- Turk shirkatlarining PSMOD bozorlarida ishtiroki va ularning ustivor o'rin egallaganligi
 - Yuqori foyda keltiradigan xomashyo sohalari, jumladan, paxta, jun va terini qayta ishlash sohasiga investitsiyalar yotqizish [Turk shirkatlari ayniqsa shu sohalarda muvaffaqiyatli faoliyat olib bormoqdalar. Turk firmalari ishlatgan yoki qurgan fabrikalar yordamida

	<p>Turkmaniston mamlakatda yetishtirilgan paxtaning qariyb hammasini, O'zbekiston 70 foyizdan ortig'ini, Qozog'iston 60 foyizga yaqinini o'zida qayta ishlamoqda, ip-kalava yoki tayyor gazlama sifatida chetga sotmoqda]</p> <ul style="list-style-type: none"> • Mintaqa davlatlari bilan yer va havo yo'llari orqali aloqalarni kuchaytirish • Markaziy Osiyo davlatlarining Yevropa Ittifoqi namunasidagi integratsiyasini qo'llab-quvvatlash
<p>Demokratiya va inson huquqlari</p>	<ul style="list-style-type: none"> • PSMODda inson huquqlariga himoya qilish muammosiga nisbatan o'rtacha yo'l tutish
<p>Islom faktori</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Turkiyaning dunyoviy va zamonaviy davlat (<i>secular and modern state</i>) imidjini PSMOD uchun Eronning teokratik davlat (<i>theocratic state</i>) shakliga qarshi tashviq qilish [Turkiyaning bu yo'lda muvaffaqiyat qozonganini ta'kidlash kerak. Markaziy Osiyoning barcha Turkiy Respublikalari, va hatto forsiy tilli Tojikiston ham 1990-yillar boshidayoq taraqqiyotning "Turk modelini" tanlaganini e'lon qildilar va shu yo'ldan bormoqdalar]

<p>Narkobiznes va narkotrafikka qarshi kurash</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Markaziy Osiyoda narkotiklarning noqonuniy aylanishiga qarshi kurash • Markaziy Osiyodan Turkiyaga narkotiklarning kirib kelish kanallarini bekitib tashlash
<p>Geopolitik manfaatlari</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasida liderlik pozitsiyasini egallash; PSMOD, Ozarboyjon bilan birgalikda "Turkiy Xalqlar Ittifoqi"ni (<i>Turkic Union</i>) tuzish, turkiy tilli davlatlarning siyosiy, madaniy va iqtisodiy hamkorligini ta'minlash <ul style="list-style-type: none"> • Rossiyaning mintaqadagi ishtirokiga qarshi turish • Mintaqada liderlik uchun Eron Islom Respublikasi bilan raqobat qilish

2001-yil 11-sentabr voqealaridan keyin Afg'onistonda toliblarga qarshi olib borilgan urush kampaniyasi natijasida Amerika va NATOning Afg'onistonga kelib o'rtnashishi, bu bilan Markaziy Osiyoda G'arb dunyosi va, birinchi navbatda AQSHning nufuzi oshishi Rossiya, Xitoy va, tabiiyki Eronni tashvishga soldi. Markaziy Osiyoda yana bir kuchli raqibning paydo bo'lishi, o'z qo'shinlari va harbiy bazalari bilan bu o'lkalarning yonboshidan joy olishi qarshi tarafning tabiiy reaksiyasini uyg'otdi. AQSH ma'muriyatining 2004-yilda "rangli inqiloblar" yo'li bilan Ukraina, Gruzziya va Qirg'izistonda hokimiyatning "rangli demokratlar" qo'liga o'tishini ta'minlashi Rossiya va Xitoyni Markaziy Osiyoda Amerikaga qarshi qat'iy tadbirlar olishga majbur etdi. 2005-yilgi Andijon voqealaridan keyin voqealar shiddat bilan rivojlandi. Fikrimizcha, bugungi kunda Markaziy

Osiyo bundan 70 yilcha oldin Yevropada yuz bergan “qutblashish va bloklashish” (*polarization and blockization*) kabi geopolitik kuchlarning bir-birlariga qarshi turishi shakllanmoqda. Ya’ni, bir tarafda Amerika, NATO, ikkinchi tarafda Rossiya, Xitoy va boshqa ShHT mamlakatlari qarama-qarshi qutblardan joy olmoqdalar.

Amerika Xitoy va Rossiya o’zining Markaziy Osiyodagi “vaziyatni yumshatish va demokratlashtirish” rejalariga birgalashib bergan zarbasidan jiddiy tashvishga tushdi. Mintaqadagi osoyishtalikka va taraqqiyotga, shu bilan birga, bu hududda Xitoy va Rossiyaning nufuzini kamaytirishga xizmat qiladigan tashabbuslar bilan chiqish lozimligini amerikalik siyosatchilar anglab yetgan shekilli, 2006-yil aprel oyida AQSH Vakillar palatasining Xalqaro ishlar qo’mitasida Amerikaning Markaziy Osiyodagi siyosati xususida tinglovlar jarayonida Amerikaning Markaziy Osiyodagi yangi strategiyasi – “Katta Markaziy Osiyo” (*Big Central Asia*) loyihasi e’lon qilindi. Bu loyihaga ko’ra Katta Markaziy Osiyoda hamkorlik va taraqqiyot uchun Sheriklik (*Partnership on cooperation and development of Big Central Asia*) tashkil etilishi va u savdo-sotiqning o’sishiga, mintaqani demokratiyalsh va bu yerda hamkorlikni yo’lga qo’yishga xizmat etishi lozim edi. Afg’oniston ishlarida yuz bergan ijobiy o’zgarishlar bu g’oyalarni amalga oshirish uchun katta imkoniyatlar tug’diradi. Bu g’oyalarni amalga oshirish mintaqada “xavfli bo’lmagan, yashovchan bozor iqtisodiga, dunyoviy va ochiq davlat tizimlarga ega hamda AQSH bilan yaxshi aloqlarda bo’ladigan mamlakatlarni” (Afg’oniston ham buning ichida) vujudga keltirish mumkin. Xuddi shunday bir forum 2006-yil aprelda Kobulda hamkorlik, savdo va taraqqiyot masalalariga bag’ishlab o’tkazilgan edi²⁶. 2008-yil aprel oyi boshida o’tkazilgan NATO sammiti oldidan NATO Bosh kotibining Kavkaz va Markaziy Osiyo bo’yicha maxsus vakili Robert Simmons alyansning Sharqiy Yevropadan Markaziy Osiyo va Afg’onistonga qadar temir yo’l qurish loyihagini e’lon qildi²⁷. G’arbning bu tashabbuslari “Katta Markaziy Osiyo” loyihagini amalga oshirish mexanizmlari bo’lsa kerak, ammo Afg’on urushida G’arb koalitsiyasining muvaffaqiyatsizligi, NATOning yetakchisi AQSHda sobit bir Afg’on siyosati yo’qligi (bu, ayniqsa Trumpning Oq uyni egallagani oxirgi to’rt yil, 2016-2020) bu loyihalarni amalga oshirish imkoniyatini minimumga tushirdi.

²⁶ International Conference on "Partnership, Trade, and Development in Greater Central Asia" *Kabul, Afghanistan, April 1-2, 2006* - http://www.silkroadstudies.org/new/inside/forum/trade_kabul_boucher.html (March, 2008)

²⁷ США намерены построить в Центральной Азии железную дорогу - <http://www.ferghana.ru/news.php?id=8785&mode=snews> (April, 2018)

“Katta Markaziy Osiyo” g’oyasi, tabiiyki, Xitoy va Rossiya tarafidan bezovtalik bilan kutib olingan edi. G’arb va Amerikaning Markaziy Osiyoda ham harbiy sohada, ham diplomatiyada, ham iqtisodiy hamkorlik sohasida dadil qadamlariga javoban, SHHTga kuzatuvchi sifatida qatnashuvchi davlatlarni a’zolikka qabul qilish bilan javob berilishi mumkin. Pokiston va Hindistonning Shanxay Hamkorlik tashkilotiga to’laqonli a’zo sifatida qabul qilinishi bunga misoldir.

Ko’rinib turibdiki, Markaziy Osiyoda geopolitik raqobat turli kutilmagan shakllar va usullarda olib borilmoqda. Agar KXSHTda Rossiya liderligida Amerika va G’arb manfaatlariga qarshi kurash borayotgan bo’lsa, SHHTda Xitoy bu vazifani bajarmoqda. Tabiiyki, bir tarafdin NATO va Amerika, boshqa tarafdin Rossiya va Xitoy liderligidagi KXSHT va SHHT kabi xalqaro tashkilotlar o’rtasidagi geopolitik va geostrategik raqobatdan PSMOD hech qanday manfaat ko’rmaydilar (Turkmanistondan boshqa PSMOD bu ikki tashkilotning a’zolari hamdir). Aksincha, raqobatning keskin shakllarga o’tishi mintaqadagi osoyishtalikka va hamkorlikka salbiy ta’sir qilishi mumkin. Markaziy Osiyoga esa raqobat emas hamkorlik, tinchlik va osoyishtalik, investitsiyalar zarur. Bu mintiqada iqtisodiy vaziyat tubdan yaxshilanib, kishilarning moddiy-ma’naviy turmushi keskin yaxshilanmagunicha konfliktlar xavfi saqlanib qolaveradi.

6. Xulosa. Markaziy Osiyoda 170 yildan beri davom etib kelayotgan “Katta o’yin” hech vaqt mintaqaning taraqqiyoti, aholi turmush darajasining yuksalishi uchun xizmat qilmadi. Ilgari Buxoro va Xiva xonliklarining, keyin esa Markaziy Osiyodagi 5 respublikaning butun iqtisodiy, demografik (inson manbalari), tabiiy manbalari ikki geopolitik qutbning musobaqasiga sarf etildi. Mintaqadan trilyon dollarlab tabiiy boylik va iqtisodiy imkoniyatlar olib chiqib ketildi. Geopolitik raqobatning mevasi o’laroq Markaziy Osiyoning yonginasida, Amudaryo ortidagi eski turkiy davlatlar, jumladan Buxoro xonligi hududlarida 40 yildan beri Afg’on urushi davom etmoqda. Bu urush Markaziy Osiyoning xafsizligiga 40 yildirki chinakam tahdid solib turibdi. Sharqdan Xitoy, shimoldan Rossiya, okean ortidan Amerika, g’arbdan Yevropa Ittifoqi o’z geopolitik niyatlarini loyihalar, sarmoyalar pardasiga o’rab bu yerda amalga oshirishga hamda mintaqani o’z ta’sir doirasiga olishga urinishi tabiiy. Bu geopolitik raqobat vaqti-vaqti bilan mintaq uchun tahlikali tus olishi mumkin (chunki oxirgi 170 yilda ana shunday bo’lib keldi hamda son-sanoqsiz to’qnashuv va urushlar chiqdi, inqiloblar, davlat to’ntarishlari yuz berdi).

Shu sababli mintaqadagi 5 mustaqil davlat o’zlarining hamkorlik va xavfsizlik tashkilotini tuzib, bir musht bo’lganlaridagina bu tahlika o’rtadan

ko'tariladi. Zotan, Markaziy Osiyo Ittifoqi, yagona Turon, Turkiston g'oyalari bu yerdagi xalqlarning azaliy orzusi. Bundan yuz yil ilgari Buxoro inqilobini amalga oshirgan bobolarimiz -Osman Kocaog'lu, Fayzulla Xo'jayev, Atoulla Xo'jayev, Abdurauf Fitratlarning pirovard orzusi ham shu edi. Bu orzuni amalga oshirish vaqti keldi.

Amerikali jurnalist Catherine Putz 2019-yil, 23-dekabrda Buxoroga borganida Fayzulla Xo'jaev uyi muzeyini ziyorat qildi va bu haqda yozgan maqolasida, bu muzey-uyga “Fayzulla Xo'jaev Uy-Muzeyi” nomi berilisi o'rniga, eshigdagi lavhada “Buxorolik Boy Savdogarning Uy-muzeyi” deb yozilganiga hayratlanish izhor qiladi. Katrin xonim maqolasi sarlavhosida “Boy Savdogar va Yosh Buxoroliklar” deb yozgan:

Catherine Putz, “The Rich Merchant and the Young Bukharans” *The Diplomat*, 29.01.2021:

<https://thediplomat.com/2020/01/the-rich-merchant-and-the-young-bukharans/>

BUXORODA SOVET HOKIMIYATINING O'RNATILISHI VA FAYZULLA XO'JAYEV

Dots. Dr. Oybek Rashidov

Oktyabr to'ntarishidan keyin chor Rossiyasi protektorati hisoblangan Buxoro amirligi va Xiva xonligi oz muddatda bo'lsa-da, ozod va qaram bo'lmagan davlatga aylandi. Bolsheviklar ushbu xonliklarning mustaqilligini faqat nomigagina tan oldilar. Biroq tez orada ularningsoxta siyosati chor Rossiyasi vorisi ekanligini namoyon qildi.

Bolsheviklar tez orada Buxoroda amirlik boshqaruvini tugatish va uning hududida sovet hokimiyatini barpo etishga kirishdilar. "Buxoro operatsiyasi" nomi bilan tarixga kirgan mazkur harbiy harakat Moskva va Toshkentda ishlab chiqilgan puxta reja asosida qizil armiya tomonidan amalga oshirildi. Rejaga ko'ra, 1920 yilning 28-avgust kuni Eski Chorjo'yda amirlik tuzumiga qarshi inqilob boshlanib, tez fursatda butun Buxoroni qamrab oldi¹. Chorjo'y inqilobiy qo'mitasi oldindan kelishilganidek, o'sha kuniyoq sovet hukumatiga yordam so'rab murojaat qildi. Bolsheviklarning tegishli ko'rsatmasiga ko'ra qizil armiya qo'shinlari Buxoro xalqiga yordam niqobi ostida suveren Buxoro amirligi hududiga bostirib kirdi. 1920 yil 2 sentyabr kuni Amir Olimxon begunoh aholining qonini to'kmaslik va aziz qadamjolar vayron etilishining oldini olish maqsadida poytaxtni tark etdi. Natijada mamlakatda amirlik tuzumi ag'darildi va hokimiyat bolsheviklar ta'siridagi yosh buxoroliklar qo'liga o'tdi. Boshqaruv Muvaqqat hukumatga o'tgan dastlabki kundanoq yordam berish bahonasida 150 nafar bolshevik rahbarlik ilinjida Buxoroga etib keldi².

"Buxoroda mustaqil demokratik davlat tuzishga ko'maklashish" niqobi ostida hamda qizil askarlar quoli yordamida zo'rlik bilan amalga oshirilgan "inqilob"ni saqlab qolish bahonasida bolsheviklar bu erda amalga oshirilayotgan barcha ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy o'zgarishlarni Rossiya manfaatlari yo'liga burishga harakat qildilar. Ushbu vazifani bajarish maqsadida Turkkommissiyaning 1920-yil 10-sentyabrdagi qaroriga binoan V.Kuybishev RSFSR hukumati, shuningdek, RKP (b) MKning Buxoro Xalq Sovet Respublikasidagi vakili sifatida yuborildi. 1920-yil 14-sentyabrda Eski Buxoroda BKP MQ, Markaziy Inqilobiy Qo'mita va Xalq Nozirlar Sho'rosining birlashgan majlisida V.Kuybishev BXS

¹ Abu Turg'ut. Buxoroda inqilob boshlang'on // Ishtirokiyun (Kommunist). 1920-yil, 31-avgust. 177-son.

² Buxoroda o'zgarish // Ishtirokiyun (Kommunist). 1920-yil, 22-sentyabr. 195-son.

hukumatining boshlig'i F. Xo'jayevga o'zining ishonch yorlig'ini topshirdi. U ishonch yorlig'ini topshirish paytida "RSFSRning asosiy talabi Buxoro davlati mustaqilligini hurmat qilish, barcha rus fuqarolari va tashkilotlarini ham Buxoro mustaqilligini hurmat qilishga undashdan iborat" ekanligini qayd etdi¹. Mamlakat mustaqilligi xususidagi ushbu masala 1921 yilda qabul qilingan BXSR Konstitutsiyasining 3-moddasida quyidagicha ko'rsatilgan edi: "Buxoro Xalq Sho'rolar Jumhuriyati o'zining bugungi sarhadlari ichida birlashgan bo'linmayturg'on irkay (mustaqil) davlat deb taniladir"².

1920-yil, 6-oktyabrda Buxoro amirining yozgi saroyi Sitorai Mohi Xosada Butunbuxoro xalq vakillarining I qurultoyi ish boshladi va unda 1960 nafar delegat qatnashgan. Qurultoy Buxoroni Xalq Sovet Respublikasi (BXSR) deb e'lon qilish to'g'risida qaror qabul qildi. Bolsheviklar BXSR tuzilganligining dastlabki kunlaridanoq mustamlakachilik siyosatini namoyon qildilar. Ular tomonidan amirlik xazinasini Markazga jo'natish, qizil armiya sonini oshirish, amir zamonida faoliyat ko'rsatgan yirik zamindorlar mol-mulkini musodara qilish va ularni jazolash hamda RSFSR o'rtasida harbiy-siyosiy shartnoma tuzilishi xususida harakat olib bordilar³.

1920-yilning oktyabr - noyabr oylarida BXSR bilan RSFSR o'rtasida muvaqqat harbiy-siyosiy ahdlashuv va shartnoma tuzildi. 1921-yil 4-martda har ikki davlat o'rtasida Ittifoq shartnomasi imzolandi. 1920-yilning noyabrda ikki o'rtada tuzilgan shartnomaning 2-moddasida BXSRning ichki mustaqilligi qisman cheklangan edi: "Shu erlardagi zavod va fabrikalar butun asbob va anjomlari bilan butunlay Buxoro sho'rolar jumhuriyatining xususiy mulki bo'lib o'tadi. Lekin, pochta va telegraflar, temiryo'llar bu moddaga dohil emas. Chunki bu masala umumittifoq mahdasida ochiq ravishda qaralsa va hal qilinsa kerak"⁴. Mazkur shartnomalar mustaqil siyosat yuritishga harakat qilayotgan yosh Buxoro davlati arboblari faoliyatini muayyan darajada cheklashga olib keldi. Ittifoq shartnomasi mustaqil Buxoro davlati hududida sovet qo'shinlari turishini "qonuniy" asoslab berdiki, mazkur hol BXSR ichki ishlariga Rossiyaning to'g'ridan – to'g'ri harbiy jihatdan qurolli aralashuvidan boshqa narsa emas edi⁵.

¹ O'zbekistonning yangi tarixi. 2-kitob. O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. – Toshkent: Sharq, 2000. – B.232.

² Buxoro Sho'rolar Jumhuriyatining Qonuni asosiy [Konstitutsiya]. O'zbekiston MA, (O'zbekiston Milliy arxivi) 47-fond, 1-ro'yxat, 13-ish, 14-varaq.

³ Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости. Научный редактор Р.Я. Раджапова – Тошкент: "Шарк", 2000.–С.328.

⁴ Rusiya Ijtimoiy Qo'shma Sho'rolar Jumhuriyati bilan Buxoro Xalq Sho'rolar Jumhuriyati orasida mahda // Buxoro axbori. 192-yil, -dekabr.

⁵ Rajabov Q. Buxoroga qizil armiya bosqini va unga qarshi kurash. – Toshkent: Ma'naviyat, 2002. –B.17-18.

BXSR tashkil topishi bilan mamlakatning davlat tili masalasi muhim bo'lib turdi. 1921-yil, 11-martda Fayzulla Xo'jayev tashabbusi bilan Buxoro Xalq Nozirlar Sho'rosi o'zbek (turkiy) tilini mamlakat hududida davlat tili deb e'lon qildi. Bu haqida hukumatning rasmiy matbuotida ham ma'lumotlar keltirilgan. "Buxoro Xalq SHO'rolar Jumhuriyatida aksariyat ommaning til urug'i turk bo'lganligidan ularning tili hukumat tili qilib qabul qilindi. Bugun Buxoro Xalq Sho'rolar Jumhuriyatining hukumat tili asosi turkcha bo'lgan chig'atoycha so'zlaydir"¹. Afsuski, Buxoroda o'zbek tili hukumat tili deb e'lon qilingan bo'lsa-da, amalda rasmiy hujjatlar rus tilida yuritildi. Shu davr matbuotida keltirilgan ba'zi materiallarda davlat organlari va muassasalarda yig'ilishlar rus tilida olib borilganligi, hukumat tili turk tili deb ko'p ta'kidlanayotgan bo'lsa-da, amalda bunga rioya qilinmayotganligi ta'kidlab o'tilgan².

Buxoro Xalq Sovet Respublikasi Konstitutsiyasining 11-moddasida har bir inson o'z ona tilida ta'lim olishi lozimligi belgilangan: "Har millatning maktablarda o'z tillarida tahsil olishga va o'z ona tillarida ta'lim beriladigan maktablar ochishga haqlari bo'lganligini e'tirof etadi"³. Biroq mazkur konstitutsiyada o'zbek tilining davlat tili sifatidagi o'rni qonuniy e'tirof etilmadi.

BXSR tashkil topgach, uning chin ma'nodagi mustaqilligini ta'minlash uchun partiya va hukumat organlarini "milliylashtirish" maqsadida bir qator ziyolilar tomonidan yashirin tashkilotlar va ularning sho'balari tuzildi. 1920-yil noyabrida Fayzulla Xo'jayev tomonidan Munavvar Qorining Buxoro Xalq Sovet Respublikasi Maorif nozirligida vaqf bo'limi mudiri vazifasiga tayinlandi. Natijada sovet tuzumiga qarshi yashirin tashkilot markazi Toshkentdan Buxoroga ko'chadi. 1920-yil dekabr oyida Buxoro shahriga Zaki Validiyning kelishi bilan tashkilot o'z faoliyatini kengaytiradi, uning a'zolari Buxoro respublikasi doirasidan chiqib, butun Turkiston tuprog'i bo'yicha harakat qiladilar. Validiy Buxoroda yashar ekan⁴, jadidchilik g'oyalari bilan sug'orilgan siyosiy partiyalar tashkil qilish, ularning dasturi va rejasini tuzish bilan astoydil shug'ullandi.

1921–1922-yillarda SHarqiy Buxoroda sovet tuzumiga qarshi harakat keskin tus oladi. Bunga sabab qizil armiyaning bu hududda olib borgan bosqinchilik va talonchiligi edi. Qizil askarlar bu yerdagi xalqdan oziq-ovqat talab qilar, begunoh odamlarni jazolar, ularni "bosmachilarga" yordam berishda ayblar, hattoki,

¹ Muhiddinov A. Tilimiz va ma'orif nazorati // Buxoro axbori . 1921 yil 10 may. 35-son.

² Abu Bakr. Til masalasi // Buxoro axbori . 1921 yil 21 avgust. 46-son.

³ Buxoro Sho'rolar Jumhuriyatining Qonuni asosiy [Konstitutsiya]. O'zbekiston MA, 47-fond, 1-ro'yxat, 13-ish, 12-varaq.

⁴ Ahmad Zakiy Validiy To'g'on. Xotiralar. (Turkistonda mustaqillik va ozodlik uchun kurashlar tarixi). Nashrga tayyorlovchi M. Abdurahmonov. – Toshkent: Istiqlol nuri, 2014.– B.331-338.

ayollarning nomusiga tegishgacha borib etdi. Bu holat Ko‘lob va Baljuvonda avj olib, hukumat tashkiloti yo‘q, aholi esa yashash joyidan qochgan edi¹. BXSР MIK raisi Usmonxo‘ja 1921-yilning dekabrda Sharqiy Buxorodagi ahvolni o‘nglash uchun bu hududga yuborildi. Qizil askarlarning tartibsizligi va o‘zboshimchaligi oqibatida o‘z yurtini tashlab, muhojirlikka ketayotgan vatandoshlarini o‘z ko‘zi bilan ko‘rgan Usmonxo‘ja sovet hokimiyatidan keskin norozi bo‘ldi. U qizil armiyaning Buxoroda turishiga va hukumat ichki ishlariga aralashishiga qarshilik bildirib, Sharqiy Buxoroda harakat olib borayotgan istiqlol kurashchilari Anvar Posho, Ibrohimbek va boshqa qo‘rboshilarga maktub yo‘llab, ularni sovet tuzumiga qarshi birgalikda kurashishga chaqirdi. Bundan tashqari harbiy yordam olish maqsadida Afg‘oniston orqali inglizlar bilan aloqa bog‘lashga harakat qildi. Biroq u maqsadiga yetolmagach, biroz Afg‘onistonda, so‘ng esa Turkiyada umrining oxirigacha muhojirlikda yashadi.

1922-yilning iyul oyida Buxoro Markaziy favqulodda taftish komissiyasi Eski Buxoroda sovet tuzumiga qarshi bo‘lgan yashirin milliy siyosiy tashkilotni topadi. Bu tashkilotga mavjud siyosiy tuzumga qarshi kurashayotgan firqalarni birlashtirish, odam olish yo‘li bilan yangi firqalar tuzish, istiqlolchi firqalarni qurol-yarog‘ va o‘q-dori bilan ta‘min qilish va “bosmachilar” foydasiga josuslik qilish aybi bilan tergov jarayoni boshlab yuboriladi. Tergov, surishtiruv jarayonida ushbu milliy siyosiy tashkilotning a‘zolari aniqlandi. Mazkur uyushmaning boshlig‘i Abdurahmon ismli shaxs bo‘lib, u amir Olimxonning kuyovi bo‘lgan. Shuningdek, uyushmaning oqsoqollaridan sanalgan Abdulahatxon ham amirning qarindoshi va Mirza Bahrom amirning oldingi mirzosi bo‘lgan². Markaziy favqulodda komissiyaning qarori bo‘yicha uyushmaning boshliqlaridan o‘n kishi otib o‘ldirilgan.

Sovet hokimiyatining davlat idoralarini mahalliyashtirish siyosati boshqa milliy respublikalar singari BXSРda ham hayotga tatbiq etildi. 1923-yilning avgustida BXSР Markaziy Ijroiya Komiteti huzurida mahalliyashtirish komissiyasi tuzildi. Aksariyat arxiv hujjatlari va matbuot materiallarida ushbu komissiya “Idoralarni musulmonlashtirish komissiyasi” nomi bilan, ba‘zilarda esa “Idoralarni mahalliyashtirish komissiyasi” deb yuritilgan.

Buxoro kompartiyasi Markaziy Komiteti 1923-yil 23-avgustda bo‘lgan plenumida partiyaning milliy masalaga oid qarorini amalga oshira borib, BXSРda davlat idoralarini mahalliyashtirish masalasini muhokama qildi va respublika hukumati tarkibini o‘zgartirishni tavsiya etdi. Natijada respublika boshqaruvida milliy kadrlarning o‘rni quyidagicha bo‘ldi: Porso Xo‘jayev –BXSР Markaziy

¹ O‘zbekiston MA (Milliy arxivi), 14-fond, 1-ro‘yxat, 647-ish, 91-varaq.

² Buxoroda yashirin uyushma // “Qizil bayroq”. 1922-yil, 11-avgust. 206-son.

Ijroiya Qo'mitasi raisi; Ahmadjon Abdusaidov –BXSR Markaziy Ijroiya Qo'mitasi kotibi; Fayzulla Xo'jayev –Xalq Nozirlar Sho'rosi raisi; Ota Xo'jayev – Tashqi ishlar noziri, uning o'rinbosari Komiljonov; Muxtor Saidjonov – Ichki ishlar noziri, uning o'rinbosari G'iyosiddin Hasanov; Sattor Xo'jayev –Moliya ishlari xalq noziri; Adliya xalq noziri – Yusuf Zoda va uning o'rinbosari Azimjon Sharipov; Abdurauf Fitrat – Maorif xalq noziri va uning o'rinbosari Masxoruddin Burxonov; Cho'li Navro'zov – Yer ishlari xalq noziri va uning o'rinbosari G'ulom Qodirov; Hoji Hamro Yo'ldoshev – Davlat nazorati (Goskontrol) noziri va uning o'rinbosari Neprokin; Muinjon Aminov – Xalq xo'jaligi oliy kengashi raisi; Sodiq Muhammedov – Buxoro Kompartiyasi Markaziy Komiteti mas'ul kotibi va uning kotiblari – Pozdnishev va Naimjon Yoqubzoda, Qori Yo'ldosh Po'latov – Mehnat xalq noziri; Olimjon Oqchurin – Mehnat xalq nozirligi a'zosi; Rahmat Rafiqov – Diktatorlik Komissiyasi raisi; Mullo Bolta – Favqulodda Komissiyaning Sharqiy Buxoro bo'limi boshlig'i; Sultonbekov – Buxmarkaz ittifoqi raisi va uning o'rinbosari Arslon Xo'jayevlar¹ qayd etildi.

Buxoro Kommunistik partiyasi markaziy komissiyasining qarori bilan hukumat muassasalarini tub millatga mansub xodimlar bilan to'ldirishga kirishildi. Yevropalik ishchilarning 8 foizi ishdan bo'shatilib, 10-15 foizinigina rahbarlar sifatida qoldirishga qaror qilindi². Davlat idoralari mahalliy lashtirish jarayoni olib borilayotgan bir vaqtda Markazdan jo'natilgan bolshevik G.K. Orjonikidze BXSR hukumati tarkibidagi mahalliy kadrlarning milliy tarkibiga quyidagi e'tirozni bildirgan: “Faqat buxoroliklar nozirlik lavozimini egallashi mumkin degan eski tasavvurdan voz kechish kerak. Nozirlar sovetining raisi buxorolik bo'lishi, Buxoro Markaziy Ijroiya Komiteti raisi buxorolik bo'lishi xususida e'tiroz bildirmayman, lekin Buxoro Kommunistik partiyasi Markaziy komitetining kotibi mahalliy millatga mansub bo'lmasligi lozim. Hozir bunday tasavvurning ta'siri juda sezilib turibdi. Bundan qutulish, darhol qutulish kerak. Xuddi shu kabi sovet nozirlarining yerli millatga mansub bo'lishidan ham voz kechish kerak. Nozirlar qanday millatga mansubligiga qarab tanlanmasligi lozim, albatta, nozir buxorolik bo'lgani yaxshi, lekin Oripovdan³ ko'ra rus, gruzin yoki tatar yaxshiroqdir”⁴.

¹ O'zbekiston PDA (O'zbekiston Prezident Devoni arxivi), 14-fond, 1-ro'yxat, 4251-ish, 33-varaq va uning orqasi.

² G'ozii Yunus. Hukumat boshqarmalarini yerlilashtirish // “Turkiston” gazetasi. 1923 yil 22 sentyabr.

³ Abdulhamid Oripov – 1921 – 1922-yillarda Buxoro Xalq Sovet Respublikasi harbiy noziri bo'lib, sovet tuzumining Buxoroda olib borayotgan mustamlakachilik siyosatiga qarshi keskin qarshilik qilgan milliy kadrlardan hisoblanadi. 1922-yilning mart oyida sovet tuzumiga qarshi kurashayotgan Anvar posho boshchiligidagi istiqolochilar tomonga o'tib ketgan.

⁴ Eshonov O. Fayzulla Xo'jayev (Hayoti va faoliyati haqida ocherk). –Toshkent: “O'zbekiston”, 1973.–B.40.

BXSR hukumati va uning rahbari Fayzulla Xo'jayev tomonidan respublika hududidagi boshqaruv ishlariga mumkin qadar mahalliy millat vakillarini jalb qilishga harakat qilindi. F.Xo'jayev turkman, qozoq va tojik xalqlari vakillarining qurultoylarida "davlat tuzilishimizni erlilashtirishimizga jumhuriyatimizda yashovchi mayda millat va qabilalarning huquqlarini qozonmog'imizga to'g'ri kelur", deb ta'kidlagan¹. Shuningdek, uning fikricha, BXSRda dohiliya (ichki), adliya va boshqa nozirliklarda, ijroqo'm idoralarida kurer, darbon, doimiy mirzolar, xo'jalik bo'limi mudirlari, kichik mirzolar, daftardorlar kabilar mahalliy aholi vakillari o'zbek, turkman, tojik va qirg'iz kabilardan bo'lishi kerak edi.

BXSRda mahalliy yoshlardan harbiy kadrlar tayyorlash ishlari ham hukumat oldida turgan dolzarb vazifalardan hisoblangan. 1921-yil fevralda tashkil etilgan birinchi Buxoro harbiy maktabida ta'lim olish istagida bo'lgan mahalliy yoshlar uchun quyidagi tartib joriy qilingan. Mazkur harbiy maktabga jalb etilayotganlarning yoshi 18 dan 26 yoshgacha, rasmiy iltimoslarga ko'ra esa 30 yoshgacha bo'lishi, shubhasiz sog'lombo'lishi hamda partiya, ittifoq yoki hukumat muassasalarining tavsiyasiga ega bo'lishi belgilangan. Shuningdek, harbiy maktabga kirish uchun musulmon va rus tilida savodi chiqqan bo'lishi shart emasligi keltirilgan. Ushbu harbiy maktabning mutaxassis o'qituvchilar, darsliklar va o'quv qo'llanmalari bilan ta'minlanishi hamda o'qitish musulmon tilida amalga oshirilishi tartibi belgilangan².

Ushbu davrda mahalliy ayollardan ham ishchi xodimlar tayyorlashga e'tibor berila boshlangan. Birinchi Butunbuxoro qurultoyida ayollar o'rtasida ish olib borish to'g'risidagi masala ko'tarilgan, lekin u rad etilgan. Ikkinchi qurultoyda partiya yana ushbu masalani ko'targan va u tasdiqlangan. Uchinchi qurultoyda ayollarni davlat idoralariga jalb qilish borasida huquqlar berilgan. To'rtinchi qurultoyda esa 1 nafar ayol Buxoro MIK a'zosi qilib tasdiqlangan. Buxoro KP MK ayollar bo'limi qoshida volost tashkilotchilarini tayyorlash bo'yicha ikki oylik kurslar tashkil qilingan. Natijada Buxoroda 55 nafar ayol volost tashkilotchilari kursini bitirib chiqqan³.

Mahalliy ayollarning jamiyatdagi rolini oshirish maqsadida 1923-yil 23-noyabrda 183-sonli qaror qabul qilingan⁴. Qarorda mahalliy ayollarga yordam berishga qaratilgan jamg'arma tuzish lozimligi ilgari surilgan. Mazkur jamg'arma

¹ Haitov Sh, Badriddinov S. Buxoro tarixidan lavhalar (XIX-XX asrlar) – Buxoro. 2007.–B-51.

² O'zbekiston PDA, 14-fond, 1-ro'yxat, 129-ish, 2-varaq.

³ Rashidov O. O'zbekistonda sovet boshqaruvi strukturasidagi mahalliy lashtirish siyosati (1918-1933 yy). – Toshkent: "Navro'z", 2020. –B.62.

⁴ O'zbekiston PDA, 14-fond, 1-ro'yxat, 647-ish, 91-varaq.

asosida onalar va bolalarni himoya qilish va ayollarni artellar, namunali ustaxonalar, klublar, maktablar va turli muassasalarga jalb qilish belgilangan.

BXSR hukumat rahbari F.Xo'jayev va bir guruh milliy yetakchilar oldida respublikadagi adoqsiz muammolarni hal etish, Markaz hiyla-nayranglaridan qutulish barobarida milliy manfaatlarni himoya qilish, mustaqillikni qo'lga kiritish, qochoqlarni o'z yurtlariga qaytarish kabi yuzlab muammolar ko'ndalang bo'lib turgan. Shu kabi muammolar ichida kadrlarni mahalliyashtirish masalasi ham muhim hisoblanardi. Chunki bu paytda Markazdan muntazam ravishda "tajribali" kadrlar yuborilib turildi.

Xullas, Buxoro amirligi qizil armiya tomonidan ag'darilib, BXSR tuzilganidan so'ng, uning mustaqilligi amalda cheklandi. Sovet davlati yangi tuzilgan yosh respublikani o'zining yo'rig'iga yuritishga urinishi oqibatida ko'pgina muammolar kelib chiqdi. BXSR hukumati rahbari Fayzulla Xo'jayev va bir guruh milliy yetakchilar davlat idoralarini mahalliyashtirish borasida ibratli ishlarni amalga oshirdilar. O'zbek tilida ish yuritilishi, mahalliyashtirish komissiyasi tashkil etilishi, hukumatning quyi va yuqori boshqaruv organlariga tubjoy millat vakillari jalb etilganligi bu boradagi amaliy qadamlar bo'ldi.

70

بخارا

به شکر بونون دنيا بوفوللاری!

مهربانهنگ دانسی ۵۰۰۰ سوم

تولم انقلاب دشمنانلارینده-
هدم باسماچیلارغه!
یه شه سون بخارانلنڭ
آزادلیغی!

بخارا جمهوریتی مرکزی اجراییه
قومیتهسی بیلن اشتراکیون قورق
قومیتهسی نڭ تلیدور.
بخارا شهرلده آتیه، ایاکسی
مهربان جیفا دورغان سراسی
اجتماعی وادیی گه زینه دور.

سان- ۶۷ غیواره ۲-۱۹۲۲ سنه میلادی. (چهارشنبه) جمادی الاول ۲۹-۱۳۴۰ سنه هجریه. № 67

نوبتسن اغوا اورنسنز دعالر مناسبتیمله

بخارا انقلابی خلقنڭ یاغی قورغان امیر جیلر ییلمالاری کیره. بولغان بخارا کوج ووه، نملریند شو کونلرده کوب اولدیرمه اورنسنز ایغوا سوزلر ایشته باشلادی. امیر حکومتین آریلب قالغان، انقلاب دشمنلاری-باسماچی قورق. امیرنڭ امرکی به ایسکی بخارانڭ باقن یرده طوراً ایسڭ قان وکندڭ ایسڭ-میش ایفانوسو. زاری بلان بخارا تیج اتان خلقنڭ نی برخل شایسته، نه سالیب، فایر حکومتی کیرلنه کیی آقمنی جیرنڭ قدرلا طورغان کیرلن تم پتوگه چه یندی. بنا برین بخارانڭ هر بر قاراسی برقداریداغی اورنسنز سوزلر، تم عز- قندان شایستگیته بلرگه و بلنسه هم بلرگه بوجیلدی. معلومدیر، که بخارا انقلابی خلق حکومتی، اورنسنز سوزلرچی اورن دشمنلارینده مملکتده اورن یریمه طورغان بر شورو حکومتی. شورالی حکومتی، خلق حکومتی به لغتی ایچنڭ نڭ عذابلی ایبه کوب بلان مازونه قیلدور، که

قیلمان شرق مسلمانلاری لاشو، لاقته قدری استبداد وچینلر ظلمی آیتیده هر خیل پامانسلار، طبیبنڭ قسقلار اروپ نظام و مستیبه آوروپا لیلار تاراقندان کله کلر ییوب کیشیلر، ایسکی توزلرجه جن آزادلک آویب انقلاب لوتقلازی نچنده میلیونلاب فریالار یردیه، راحت ولیکنر هم مستقیل توموش باشلایم دین حرکت قیلسان، بعضی بر خانیلار، امیرنڭ ظلمی دان قانییده قیفر چی شخصلر آزاد بورتزده طنج یشارجی نغدا. تلامرنڭ مال وملکنک لالاب، اولزلرن وحشانه صورتده اولتروب، بخارا حروریته نڭ نامرغا پانا شایساق بولالار وشو باسماچیلنڭ اوغریق بولی بلان انقلابی حکومتنر اولنغا، خلقمنزی قاراشو نغدا قالدورغان امیرن قایباروب اوترنساق نیه نده دولر لهگن اول باسماچیلن اوغرتما بورد. من مناظرلر بلسور، کی آزادلیک برارلیکجه قورلیان انقلابی یش حکومت، باسماچی قانچولار بلان نڭ سولڭ حدوکه قدری کوریت- چاکدوروم اتارلی تمام یر یرنڭدن

شورالار روسیه سیده، پشتر اشتراکداندا عالی انقلاب محکمه سیڭ ایسڭ پشتر اشتراک شهری، عالی انقلاب محکمه سی اغزلی ریلن بلن فملی کور. رنمکه باشلاب مرختمنز سوردهله اوغزلاونی عقب قیلماقدور. پشتر اشتراک شهریده معلوم بولوب ووتگان لکی هر لوغری ای اولمچیزا. سنک حکم قیلغان. (بوختا) اورالده آچلق برنجی یا اولغا کینسک کیشیده قید قیلغان آجلارنڭ حسابی ۱۸۰۰۰ گه یندی. خلقنڭ کوبسی قونلار آشاب رزقلا بورد. دغفالار حیواناتی نلف قیلادر. (بوختا) روسیهده قیرلنه کسلی بلن سکورهش پشتر اشتراک شهریده، طبیلر نڭ مجلسی، پشتر اشتراک شهریش هر خیل یر، شلی کسلر لوغروسیدنه نایسنت فرجهده حوب و حضرتی قاقانلر، تبول میبلی، جیندن کیلگان سافر- لری پشتر اشتراک شهرینه کیرمه کیکه قلمنی سوردهله منع قیلغان. سکوره

جیت ایللرده

2020 йил 6 октябрда БХСРнинг Бутунбухоро халқ вакиллари биринчи қурултойи ўз ишини бошлаган тарихий воқеага 100 йил тўлади

Биринчи Бутунбухоро қурултойи материаллари: манба ва тарихий воқелик

Доц. Др. Раҳмонов К. Ж.

1920-1924 йилларда яшаган Бухоро Халқ Совет Республикаси (БХСР) ҳукумати миллий давлатчилигимиз тарихида ўзига хос тарихий босқич ҳисобланади. Ҳозирги кунда БХСР тарихини истиклол мафқураси талабларидан келиб чиқиб, илмийлик ва ҳолисоналик мезонлари асосида қайтадан тадқиқ этиш долзарблик касб этмоқда ва даврталаб бўлиб қолмоқда.

БХСР тарихини ўрганишда Умумбухоро халқ вакиллари қурултойларининг материалларидан фойдаланиш ҳам муҳим маълумотлар беради. Шунингдек, қурултойда кун тартибига қўйилган масалалар, улар муҳокамаларига мақолалар ҳам ижтимоий-сиёсий жараёнларнинг айрим қирраларини таҳлил этишда муҳим манбадир.

1920 йил, 2 сентябрда Бухоро амирлиги тузумининг ағдарилиши давлат бошқарувининг республика шакли қарор топишига йўл очди. Амирликда амал қилган монархия тузуми ўрнига демократик тамойилларга ўтишнинг содда кўриниши бўлган қурултой ўзига хос ўрин эгаллайди.

Умумбухоро халқ вакиллариининг биринчи қурултойи 1920 йилнинг 6 октябрида, пайшанба кuni собиқ амирнинг “Ситораи Мохи Хосса” саройида бўлиб ўтган. “Қурултойда Бухоронинг ҳамма шаҳар ва кишлокларидан келган жаъми бир минг саккиз юз тўқсон тўртта камбағал ва меҳнаткаш вакиллар ҳозир бўлғонлар, мажлис кундуз соат ўн бир яримда Бухоро ҳукумат кўмитасининг марказий инқилоб кўмитаси раиси ўртоқ Абдулқодир Муҳиддинов томонидан очиқ деб эълон қилинди”¹- деб маълумот беради “Бухоро ахбори” газетаси. Қурултойнинг очилиши муносабати билан Бухоро иштирокиюн фирқасининг аъзоларидан Окчурин, Россия шўролар жумҳуриятининг вакили Ҳакимов, Россия элчихонасининг вакили Соловейчик кабиларнинг табрик сўзлари газета матнида тўлиқ берилган. Улар ўз маърузаларини “Бухоро ўз озодлигига Русия шўролар ҳукуматининг фидокорлиги” натижасида эришганлигини қайта-қайта таъкидлаб, “Яшасин Бухоро инқилоби! Яшасин Шарқ озодлиги! Яшасин Қизил Бухоро ва

¹ Бухоронинг илк қурултойи // Бухоро ахбори, 5-сон. 1920 йил 11 октябрь.

Русиянинг қимматли иттифоқдошлари!” ҳайкириқлар билан яқунлаганлар. Амирлик тартибининг халқ турмуш тарзида кейинги йилларда сезиларли ижобий ўзгаришлар қилмаганлиги, солиқ сиёсати ва эскича бошқарув аҳолига салбий таъсир кўрсатганлиги совет тузуми шиорларига ишонч қабилар қурултой қатнашчиларида янги ҳукуматни қўллаш истагини кучайтирганлиги ўз-ўзидан аён.

“Бухоро ахбори” газетасининг 1920 йилнинг октябрь ва ноябрь ойларида чоп этилган бир қатор сонларида қурултой материаллари изчилликда бериб борилган. Шунингдек, қурултойнинг жўшқин бир руҳда ўтаётганлигидан, унда қабул қилинган муҳим қарорлардан, истиқболда долзарб ижтимоий-сиёсий вазифалар белгиланаётганлигидан илҳомланган айрим ҳукумат аъзолари ва фаол публицистлар ўз мақолалари¹ билан матбуотда чиқиш қилганлар. Қурултой ва унинг муҳокамаси билан боғлиқ мақолалар газетада босилиши муҳим тарихий далиллар билан танишишга имкон беради.

Айниқса, “Бухоро ахбори” газетасининг бош муҳаррири, ношир ва публицист Маҳмуд Саид Аҳрорийнинг “6 нчи октябрь” деб номланган мақоласидаги фикр-мулоҳазалар диққатга сазовордир. Айнан: “Бу тарихни биз шараф билан ёд этувни лозим билдик. Ҳам нимага бу иззатга лойиқ бўлмасун. Юзларча йиллардан бери фақат зулм ва асорат остида ётгон уч ярим миллионлик Бухоро фуқаросининг илк қурултойи йиғилди. Қурултойнинг ҳар бир дақиқаси шодлик ва хурсандлик билан ўтди. Ҳамма вакиллар ғоят руҳли эдилар. Бу тарихда очилгон бир мажлисда ҳамма аъзолар бир оғиздан муқаддас инқилобни маваффақиятига ҳам қилдилар. Бухоро фуқароси бу қурултойда ўзлари озод бўлсалар ҳам бутун Шарқ мазлумларини ёдга олдилар, фаранг қўл остида эзилгон мазлум миллатларга курашдан тортинмаслик кераклигига қарор бердилар. Қурултойнинг руҳли дақиқалари бу қатъий қарорлари бўлиб, бухороиларнинг зулмдан безор ва инқилоб тарафдорлари эканликларини очик бир суратда исбот этди. Бу кунни бутун дунё мазлумлари учун башоратли бир куни эканлигини эътироф этамиз. Шарқ дунёсини озод қилувчи фирқаларга бугун уч ярим миллионлик Бухоро халқи ҳам қўшилди демакдир”².

Қурултой қарорларидан келиб чиқиб, янги ташкил топган БХСР ҳукумати олдида турган муҳим вазифалар нималардан иборат эканлиги билан боғлиқ мақолалар орқали ижтимоий-сиёсий жараёнларни таҳлил қилиш

¹ Маҳмуд Саид Аҳрорий. “6 нчи октябрь” // Бухоро ахбори, 5-сон, 1920 йил 11 октябрь; Абдулқодир Муҳиддинов. “Фуқаро ҳукумати” // Бухоро ахбори, 8-сон. 1920 йил 16 ноябр; Азиззода Лазиз. “Бу куннинг вазифаси” // Бухоро ахбори, 9-сон. 1920 йил 26 ноябр

² Маҳмуд Саид Аҳрорий. “6 нчи октябрь” // Бухоро ахбори, 5-сон, 1920 йил 11 октябрь

мумкин. “Хозирги чоқда Бухоро халқи чин маъноси билан озодликка эришди. Лекин бунинг билан иш битмайдур. Фақат “истиклолият олдик” деб четда қурултой қарорларига қараб турмаслик керак,-деб ёзилади мақолалардан бирида,- биринчидан, ерли (маҳаллий) халқдан тезликда аскар тузув лозимдур. Бухоро халқи хозирдан бошлаб аскарлик ишига киришга тиришмаса, бу озодликдан фойда йўқдур. Иккинчидан, Бухоро халқининг ҳукумат идора ишига жиддий бир кўз билан қарамагани билиниб турубдур. Агар хозирдан ерли (маҳаллий) ишчилар (сиёсий ходимлар) ишга олиниб, Бухоро фуқаросининг қайғусини қайғурадиган кишилар (рахбарликка) қўйилса истиклол учун яхши асос кўрилади. Учинчидан, янги ҳукумат ва унинг аъзолари ҳар бир масалада маҳаллий халқнинг аҳволлари ва турмушларига мулоҳаза қилишлари, янги идораларга биринчи мартаба келувчи халққа ҳар бир масала тўғрисида тушунтирилиши лозим кўрилади”¹.

“Бухоро ахбори” газетасида босилган мақолалар давр мафқураси таъсирида эканлигини кўрсатади. Бироқ ушбу мақолалар ва материаллардан танқидий равишда фойдаланиш, шу аснода хулосаларга келиш БХСР тарихини янада мукаммал ўрганишга имкон беради.

¹ Азиззода Лазиз. “Бу куннинг вазифаси” // Бухоро ахбори, 9-сон. 1920 йил 26 ноябр

BUXORO AMIRLIGINING TUGATILISHI: JADIDLAR VA ULAMOLAR SIYOSIY KURASHINING INTIHOSI

Dots. Dr. Dilnoza JAMOLOVA

Jahon inqilobi vasvasasiga tushgan sovet Rossiyasi O'rta Osiyoni to'liq mustamlakaga aylantirish va sovetlashtirishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ydi. Buxoro amirligiga uyushtirgan 1918-yil mart bosqini mag'lubiyatga uchrach, sovetlar qaytadan jiddiy tayyorgarlik ko'ra boshlaydilar. Rossiya inglizlarning Afg'onistonga hujumi natijasida Buxorodagi vakolatlarini yo'qotib qo'yishdan tashvishlanardi. Shuning uchun Buxoro masalasi ular uchun eng zo'r ahamiyatga molik, kechiktirmay hal qilinishi lozim bo'lgan masala edi[1]. Ularga amirlikni xalqaro me'yorlarga mos ravishda tugatishlari uchun Yosh buxoroliklar partiyasining amirlikda demokratik tartiblarni qaror toptirish maqsadida olib borayotgan harakatlari qo'l keldi.

1918-yil noyabrda Moskvada Fayzulla Xo'jayev tuzgan Yosh buxoroliklar qo'mitasining "Instruksiyasi" (dasturi) loyihasida amir hokimiyatini Sovet Rossiyasi yordamiga tayanib, qurolli qo'zg'olon yo'li bilan ag'darish mumkinligi tan olindi [2; 27]. Partiya dasturi 1918-yil 3-dekabrda qabul qilinib, unga ko'ra partiyaning maqsadi *"amir va feodallar zulmidan Buxoro mehnatkash xalq ommasini ozod etish, qabila, elat va millatlar o'rtasidagi tengsizlikni tugatish, hamma fuqarolar uchun bir xil huquqni o'rnatish, ayollarni ozodlikka chiqarish va erkaklar bilan tengligini ta'minlash, hokimiyatning maxsus organlari orqali ishlab chiqilgan qonunlar ta'sis etish, hokimiyat organlariga xalqning kambag'al va o'rta qatlamini keng jalb etish va amir hukumatida xizmatda bo'lgan boylarni bu hokimiyat organlariga kiritmaslik"*dan iborat bo'lgan [3; 170-171].

1920-yil yanvarida F. Xo'jayev Toshkentda buxorolik yoshlarning so'l qismidan Inqilobiy Yosh buxoroliklar partiyasini tuzib, uning Turkiston Markaziy byurosini tashkil qildi. Ushbu Markaziy byuro Turkkomissiya tomonidan 12 fevralda ro'yxatga olindi [4; 23]. 1920-yil 15-apreldan boshlab partiya dasturini targ'ib qilish va amirlik tuzumiga qarshi tashviqot olib borish maqsadida "Uchqun" gazetasi nashr qilina boshladi. Uning sahifalarida "Shu kunning vazifalari", "Muqaddas ittifoq", "Zolimlarni emirib tashlash kerak", "Haqiqat engib chiqadi" kabi maqolalar e'lon qilindi [5].

1920-yilning may oyi boshlarida Moskvaga kelgan Turkkomissiya a'zolari SH.Z. Eliava va Ya.E. Rudzutak Rossiya tashqi ishlar komissari G.F. Chicheringa "Turkkomissiyaning Buxoroning mustaqilligini bekor qilish to'g'risida qaror chiqarishi" mumkinligi haqidagi qat'iy bayonotini topshirdi. Turkkomissiya Buxoro davlatiga qarshi harbiy jang amaliyotlari o'tkazilishining butun tafsilotlarini Turkfront (Turkiston fronti) qo'mondoni M.V. Frunze bilan birgalikda ishlab chiqqan edi.

1920-yil 14-iyunda Inqilobiy Yosh buxoroliklar partiyasining konferentsiyasida Fayzulla Xo'jayev ishlab chiqqan maromnoma qabul qilindi. Unda *“shariat jamiyat va davlat tuzilishini belgilash, shuningdek, adliya ishlarini olib borishning negizi bo'lib, adolatni talqin qiluvchi va kambag'allarni himoya qiluvchidir”*, deb e'tirof etilgan edi. Maromnomada amirlikni qurol kuchi bilan ag'darib tashlash va Buxoroni Xalq Demokratik Jumhuriyat deb e'lon qilish talab etilgan edi [6; 12]. Bu talabning o'zi Yosh buxoroliklar firqasining 1918-yili Fitrat tomonidan tuzilgan dasturida talab qilingan konstitutsiyaviy monarxiya g'oyasiga nisbatan olg'a tashlangan katta qadam edi [7; 11-12]. Yosh buxoroliklar amirlikni tugatishni, uning o'rniga xalq jumhuriyati tuzib, hukumat hay'atiga Buxoroda yashab turgan elatlar vakillarini har bir elat aholisining soniga mutanosib miqdorda kiritishni, shuningdek, umumiy saylov huquqini joriy etishni talab qildilar [8]. Sovet hokimiyati tomonidan amirlikka qarshi urushga hozirlik ko'rilayotgan bir paytda Mirzo Usmonbek qushbegi, Mirza Nizomiddinxo'ja va Ismoilxo'ja devonbegi amirdan g'ayridinlarga qarshi g'azovot boshlashga ruxsat berishini so'raydilar. Ularning talabi va qozikalon boshchiligidagi oliy ruhoniylarning ma'qullashi bilan 1920-yil 7-iyulda Amir Olimxon Buxoro muftilari muhr bosgan fatvoni tasdiqlaydi. Bu fatvoda barcha musulmonlar *“Islom va shariatni himoya qilish uchun bolsheviklarga qarshi “g'azot” (muqaddas urush) boshlash”*ga chaqirilgan [9; 165].

Amir bu fatvoni tasdiqlasa-da, bo'lishi muqarrar bo'lgan urushning oldini olishga yana bir bor urinib ko'radi. U 1920-yil 8-iyulda Rossiya Tashqi ishlar komissari G.V. Chicheringa xat yozib, unda Moskvada Buxoro davlatining elchixonasini ochish uchun elchilar yuborganini aytgan. Maktubda, jumladan: *“Buxoro davlati va ulug' Sho'ro respublikasi o'rtasidagi buzilmas do'stlik munosabatlarini mustahkamlash uchun men Moskvaga Mirza Mahdiy Xo'jaboev boshliq favqulodda elchilarni yuborishni ezgu ish va burchim, deb bildim”* [10], - deb yozilgan. Ammo Moskvadagilar amir elchilarini qabul qilishmaydi.

1920-yil yozida Buxoro amirligida siyosiy vaziyat juda ham keskinlashadi. 25-avgustda qo'mondon Frunze Turkfront qo'shinlariga *“qo'zg'olon ko'targan Buxoro mehnatkashlariga yordam ko'rsatish to'g'risida”* buyruq berdi. Buxoro shahriga hujum 29-avgustga o'tar kechasi boshlanadi [11; 49-50].

Amir Said Olimxon o'z xotiralarida bu fojialarni quyidagicha tasvirlaydi:

“Bu urush asnosida taxminan Buxoroning yarmini to'p va pulemyotdan o'qqa tutib, ko'p talafot yetkazdi. Musulmon bechoralar dushman dastidan mol-dunyosini, o'z farzandlarini tashlagancha, nima qilishlarini bilmay, har tomonga qocha boshladilar. Shunga qaramay, bu bandayi ojiz to'rt kechayu kunduz dushmanga qarshi urushdim, qattiq jang qildim. To'p o'qlarining ko'pligi, bomba yog'dirishlar, talafot va xarobaliklar Buxoro shahrida

ortib ketib, kambag'al beva-bechoralarni qattiq tashvishga solib qo'ydi. Shunda o'zimcha o'yladim. Bu bandayi ojiz ushbu Buxoroyi sharif shahridan ko'chishni ixtiyor etsam, shoyad shu sababdan xarobalikka bo'lgan sabablar yo'lini to'sib, faqiru fuqaro bechoralarni bu jabr-sitamlardan ozod qilsam va osoyishtalik baxsh etsam degan andishada ... ko'chishni ixtiyor etdim" [12; 10].

Frunze boshchiligidagi 70000 kishilik qizil armiya 1920-yil 2-sentyabrda Buxoro shahrini egallaydi. Shahar bombardimon qilinishi oqibatida ikki yarim ming yillik tarixga ega ko'plab osori-atiqalar vayron bo'ldi. Islom aqidalari va shariat qonunlari asosida yashab kelgan Buxoro xalqining halovati to'ntarish tufayli buzildi. Buxoro shahridagi ko'plab machit va madrasalar qizil armiyaning otxonalariга aylantirildi, muqaddas kitoblardan tamaki o'rashda foydalanildi, savdogar va hunarmandlarning boyliklari musodara qilindi, xotin-qizlarning yuzlari zo'rlik bilan ochildi [13; 37]. Bolsheviklar qizil askarlarga tayanib, odamlarning mol-mulkini talash, tinch aholini o'ldirish, inqilobiy o'zgarishlarni amalga oshirish, mahalliy xalqlarning milliy va diniy qadriyatlarini oyoq osti qilish bilan shug'ullandilar. Buxoroda demokratik tuzum va huquqiy jamiyat qurishga intilgan Yosh buxoroliklar amirlik tuzumini ag'darish uchun bolsheviklar bilan ittifoq tuzib qattiq adashdilar va xatoga yo'l qo'ydilar.

1920-yil 14-sentyabrda Xalq Nozirlar Sho'rosi, Inqilobiy qo'mita va Buxoro Kommunistik partiyasi Markaziy Komitetining umumiy yig'ilishida 9 kishidan iborat Butun Buxoro Inqilobiy Qo'mitasi (rais – Abdulqodir Muhitdinov) va respublika hukumati – 11 kishidan tashkil topgan Xalq Nozirlar Sho'rosi (raisi – Fayzulla Xo'jayev) tuzildi. Fayzulla Xo'jayev boshchiligidagi Buxoro hukumati eng ma'lumotli kishilar jamlangan hukumatlardan biri edi. Nozirlar Buxoro, Istanbul, Berlin, Moskva va boshqa shaharlarda ta'lim olgan bo'lib, hukumat boshlig'i 24 yoshda, nozirlarning o'rtacha yoshi 29 yoshdan oshmagan edi. Ular o'zlarining islohotchilik g'oyalari yangi hukumatdagi faoliyatlari davomida amalga oshirishga harakat qildilar [14; 15].

1920-yil 5-sentyabrda Amir Olimxon saroyida xizmat qilgan amaldorlarni sovet hukumati muassasalariga ishga olish haqida revkom va Nozirlar sovetining qarori qabul qilindi. Unga “*Yangi sovet hokimiyatini tan oluvchi va davlat muassasalarida ishlashga xohishi bo'lgan, uning loyihalarini hayotga tatbiq etishga qat'iy qaror qilgan barcha (sobiq) amir amaldorlaridan foydalanish, agarda bu shaxslar o'z majburiyatidan bosh tortsa, harbiy tribunal sudiga berish*” belgilab qo'yildi [15; 43]. Ammo bu qaror yuzaki bo'lib, xalqni aldash va chalg'itishdan boshqa narsa emas edi. Qaror qabul qilinganining ertasi kuni, ya'ni 1920-yil 6-sentyabrda Buxoro Markaziy favqulodda tekshiruv komissiyasi tomonidan davlat arboblari: qozikalon mulla Badriddin, domla Faxriddin, Qori Amin Isrofil o'g'li, shuningdek, Abdulhamidxo'ja, Abdurazzoq Boqi o'g'li, Muxtorxo'ja Saidg'anixo'ja o'g'li, Mirzo Safarbiy Sharif o'g'li, Mirzo Omon Burhon o'g'li,

Ahadxo'ja Azizxo'ja o'g'li va boshqalar aksilharakatchilikda ayblanib, otib o'ldirishga hukm qilindi [16].

1920-yil 6-sentyabrda Buxoro Markaziy favqulodda tekshiruv komissiyasining 1920-yil 9-oktyabrdagi 17-raqamli, 1920-yil 26-oktyabrdagi 20-raqamli, 1920-yil 12-noyabrdagi 23-raqamli, 1920-yil 20-noyabrdagi 25-raqamli qarorlariga muvofiq 42 nafar amir amaldorlari va diniy ulamolalar otib o'ldirildi [17].

Yangi hokimiyat tomonidan amir amaldorlarining yoppasiga hibsga olinishi va otib tashlanishi, islom dini va ulamolarga nisbatan dushmanlik siyosati haqqoniy ravishda xalqning kuchli noroziligiga sabab bo'ldi, respublikada ijtimoiy-siyosiy munosabatlar keskinlashdi va sovet rejimiga qarshi harakatlar boshlandi.

1920-yil voqealaridan keyin vujudga kelgan sovet rejimiga qarshi istiqloqlilik harakatining namoyondalari ikki siyosiy guruhga bo'lingan edilar: *birinchi guruh* amir tuzumi tarafdorlari (mujohidlar)dan iborat bo'lib, jadidlardan iborat yosh Buxoro hukumatiga va bosqinchi qizil armiya qo'shinlariga qarshi kurash olib bordilar.

Ikkinchisi esa, Fayzulla Xo'jayev boshliq Buxoro hukumati bilan yashirin aloqalar o'rnatgan respublika tuzumi tarafdori bo'lgan guruh edi [18; 51-52]. Bu guruhning asosiy maqsadi: sovetlarning ta'sirini Buxoroga o'tkazmaslik, sobiq Buxoro davlati o'rnida Rossiyadan mustaqil davlat tuzish uchun kurash; uning davlatning ichki ishlariga aralashishi va boyliklarni tashib ketishiga barham berish; o'z armiyasini tuzish orqali Buxoro mustaqilligini qo'riqlash; bu ishlarni amalga oshirish uchun yashirin tashkilot va uning a'zolarini jamlash, bosmachi deb ataluvchi guruhlarni siyosiyashtirish, ularning boshini birlashtirib, mustaqillik uchun kurashga yoppasiga yo'naltirishdan iborat edi.

O'z navbatida Fayzulla Xo'jayev, Abdulqodir Muhitdinov va Buxoro respublikasining boshqa rahbarlari bu istiqloqlilik bilan yashirin aloqalar o'rnatib, ularning faoliyatini birlashtirishga va unga siyosiy tus berishga intildilar. Shuning uchun ham ikkinchi guruh safiga keyinchalik Buxoro respublikasining juda ko'pchilik rahbarlari qo'shildilarki, bu arboblarning aksariyati jadidlar va Yosh buxoroliklar edi.

1921-yilning yozida Fayzulla Xo'jayevning topshirig'i bilan Dushanbega kelgan Buxoro hukumatining Favqulodda muxtor vakili Otaulla Xo'jayev boshchiligidagi komissiya Sharqiy Buxorodagi milliy ozodlik harakati vakillari bilan aloqa o'rnatishi va qo'rboshilar rozilik bildirsa, ikki o'rtada shartnoma tuzishi kerak edi. O. Xo'jayev Dushanbeda ko'plab qo'rboshilar va xalqning nufuzli vakillari bilan uchrashadi. Natijada shu narsa oydinlashadiki, "bosmachilar" umuman olganda yangi tuzilgan Buxoro hukumatiga qarshi bo'lmay, balki ular qizil armiyaning zo'ravonligi va bosqinchiligiga qarshi kurashga otlangan edilar. Milliy ozodlik yo'l boshchilari va Buxoro hukumati rahbarlarining asl maqsadlari bir nuqtaga kelib tutashadi. Har ikki tomon qizil armiyaning Buxoro tuprog'ida ortiq

qolishini istamas edi. F. Xo'jayev bilan telegraf orqali bo'lgan muloqotlaridan so'ng Otaulla Xo'jayev qo'rboshilar bilan muzokaralar o'tkazadi. Natijada Sharqiy Buxorodagi yirik qo'rboshilar hisoblangan Davlatmandbek va Sulton Eshonlar Baljuvon va G'arm Inqilobiy Qo'mitasi (revkomi)ning raisi qilib tayinlanadilar. 1921-yil 12-avgustda Baljuvonda bo'lgan uchrashuvda O. Xo'jayev bilan Davlatmandbek Kamoliddinbek o'g'li o'rtasida kelishuv bitimi imzolanadi [19; 159].

Tez orada bolsheviklarning asl qiyofasi bilinib, mustamlakachalik siyosati avj ola boshlaydi. Bir tomondan Butun Rossiya MIK va XKS huzuridagi Turkkomissiya mustaqil davlat – Buxoro jumhuriyatining ichki ishlariga qo'pol sur'atda aralasha boshlaydi. 1922-yil boshlariga kelib Buxoro masalasi juda keskinlashadi [20; 452].

Xullas, 1920-yil sentyabrda qizil armiya tomonidan Buxoro amirligining egallanishi va ularning xalqqa o'tkazgan adolatsiz siyosati milliy vatanparvar kuchlarning Vatan ozodligi uchun qo'liga qurol olishiga sabab bo'ldi. Ulamolardan iborat mujohidlar guruhi amirlik tuzumini tiklash uchun kurash boshlagan bo'lsa, jadidlar tarafdori bo'lgan ikkinchi guruh sovetlarning mamlakatdan butunlay chiqib ketishi, mustaqil Buxoro respublikasini tuzish uchun ozodlik harakatlarini boshladilar. Har ikkala guruhning ham asosiy maqsadi Turkistonni yaxlit va bir butun holda haqiqiy mustaqil davlat holida ko'rish bo'lsa-da, Yosh buxoroliklar hukumati faoliyatiga qarashlarning turlicha bo'lgani tufayli sovet rejimiga qarshi qurolli harakatda birlasha olmadilar.

IZOHLAR:

1. “Uchqun” gazetasi – Inqilobiy Yosh buxoroliklarning Turkiston Markaziy Sho'rosi nashri. Toshkentda Fayzulla Xo'jayev muharrirligida 1920-yil, 15-apreldan sentyabr oyi boshlarigacha bir nechta soni chiqqan, Buxoro amirligi hududida yashirin tarqatilgan.
2. Buxoro hukumati tarkibidan muxolifat safiga ochiq ravishda o'tib ketgan davlat arboblari: 1921-yil avgustda Buxoro mirshablarining boshlig'i, CHK raisi Muhiddin Maxsum Xo'jayev, 1921-yil noyabrda Sherobod viloyati harbiy noziri Hasan Afandi (Hasanov) va Termiz militsiyasi boshlig'i Usmon afandi; 1921-yil dekabrda Buxoro Markaziy Ijroiya Qo'mitasining birinchi raisi Usmon Xo'ja (Usmonxo'ja Po'latXo'jayev) va respublika militsiyasi boshlig'i turk polkovnigi Ali Rizo Afandi, shuningdek, Surayyo afandi, Doniyolbek; 1922-yil mart oyida harbiy ishlar noziri Abdulhamid Oripov. Bundan tashqari, 1922-yilda mujohidlar bilan kurashni xohlamagan Buxoro jumhuriyatidagi 1-milliy armiyaning komandiri turkman Abdulhakim Qulmuhammedov ham Afg'onistonga jo'nab ketdi.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR:

1. Бухоро масаласи қандай ҳал қилинурга теюш?// “Иштирокиюн”, 1919 йил 10 июнь. - № 110.
2. Р.А. Нуруллин. Файзулла Хўжаев ва Ватан тарихининг баъзи масалалари // Файзулла Хўжаев ҳаёти ва фаолияти ҳақида янги мулоҳазалар. Тошкент: Фан, 1997.
3. Ишанов А.И. Бухарская Народная Советская Республика. Ташкент: Узбекистан, 1969.
4. Хўжаев Ф. Танланган асарлар, 3 томлик. Т. I. Тошкент: Фан, 1976.
5. “Учқун” газетаси, 1920 йил 1 май, 1 июнь, 16 июнь.
6. Ражабов Қ. Бухорога қизил армия босқини ва унга қарши кураш. Тошкент: Маънавият, 2002.
7. Ражабов Қ. Файзулла Хўжаев (тарихий эссе) // Тошкент: “Abu matbuot-konsalt”, 2011.
8. Ёш бухороликлар хитобномаси // “Иштирокиюн” (Тошкент), 1919 йил 1 февраль. - № 65.; Абдулвоҳид. Ёш бухороликлар жамияти тарафиндан хитоб // “Иштирокиюн”, 1919 йил 4 апрель. - № 87.
9. Медведев В. Нечаянная революция. Бухара, 1920 // “Дружба народов”. (Москва), 1992, № 1.
10. Қиличев Р. Бизлар босмачилар эмасмиз // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1992 йил 21 февраль.
11. Генис В. Разгром Бухарского эмирата в 1920 году // “Вопросы истории”, 1993. - № 7.
12. Амир Саййид Олимхон. Бухоро халқининг ҳасрати тарихи. Тошкент: Фан, 1991.
13. Қосимов Ф., Эргашев Б. Дорогу выбрал курултай // “Родина”, 1989. - № 1.
14. Ражабов Қ. Файзулла Хўжаев. - Тошкент: Abu matbuot-konsalt, 2011.
15. Рашидов У. Бухоро Халқ Республикаси (1920-1924 йиллар). - Бухоро: “Бухоро” нашриёти, 2003.
16. Бухоро хабарлари // “Бухоро ахбори”, 1920 йил 29 сентябрь. - № 3.
17. Билдириш // Бухоро ахбори, 1920 йил 21 ноябрь, № 26.
18. Ражабов Қ. Бухорога қизил армия босқини ва унга қарши кураш.
19. Қиличев Ф. Мустақилликнинг фожиали йўли // “Шарқ юлдузи”, 1992. - № 7.
20. Хўжаев Ф. Танланган асарлар, 3 томлик. 1-том. - Тошкент: Фан, 1976.

FAYZULLA XO'JAYEVNING BUXOR XALQ HUKUMATI - NOZIRLAR SHO'ROSINING RAISI LAVOZIMIDAGI FAOLIYATI (1920-1924 yy.)

Dokt. Umid Hayitov

1920-yil 2-sentyabrda Buxoro amirligi ag'darilgach, uning o'rnida yangi shakldagi Buxoro Xalq Sovet Respublikasi tashkil topdi. Bu davlat to'rt yil faoliyat ko'rsatgan bo'lsa-da, ammo o'zbek davlatchiligi tarixidagi hukm surgan sulolaviy davlatlardan farq qilar edi. Chunki bu yangi davlat shakli bo'lib, monarxiya davlatlaridan farqli jihati uning xalq demokratik respublikasi ekanligida edi. 1920-yil 2- sentyabrda Buxoroda hokimiyat Muvaqqat Butunbuxoro inqilobiy qo'mitasi ixtiyoriga o'tdi. Ushbu qo'mita 6 ta banddan iborat manifestni e'lon qildi. Uning birinchi bandida Buxoro davlatining rasmiy nomi "Mustaqil Buxoro Sovet Respublikasi" deb ko'rsatilgan edi.¹ Amirlik ag'darilgan dastlabki kunlardan 1920-yil 15- sentyabrgacha Buxoro Sovet Respublikasi Xalq Nozirlar Sho'rosi va Muvaqqat Butunbuxoro inqilobiy qo'mitasi hamkorlikda Fayzulla Xo'jayev rahbarligida ish olib bordi.² Muvaqqat Butunbuxoro inqilobiy qo'mitasi raisi A.Abdusaidov "Buxoro operatsiyasida o'zini ko'rsata olmagani va sustkashligi tufayli" degan vaj bilan o'z lavozimidan chetlashtirilgan edi. Shuning uchun ham yangi hukumat o'rnatilganining dastlabki kunlaridan Butunbuxoro inqilobiy qo'mitasining barcha hujjatlariga Fayzulla Xo'jayev imzo chekkan³. Demak, amir ag'darilgan dastlabki kunlardan boshlab Fayzulla Xo'jayev Buxoro Sovet Respublikasini bevosita boshqarishga kirishgan.

1920-yil 14-sentyabrda esa Buxoro Kommunistik partiyasi Markaziy Komiteti, Muvaqqat Butunbuxoro inqilobiy qo'mitasi va Buxoro Xalq Nozirlar Sho'rosi vakolatlarini belgilashga bag'ishlangan qo'shma yig'ilishi bo'lib o'tdi. Yig'ilishda Abdulqodir Muhitdinov (1892-1934) raisligida 9 kishidan iborat Butunbuxoro Markaziy Inqilobiy Qo'mitasi (Markaziy Revkom) va Fayzulla Xo'jayev raisligida 11 kishidan iborat hukumat Buxoro Xalq Nozirlar Sho'rosi shakllandi.⁴

Mamlakatni boshqarish maqsadida tuzilgan Buxoro Xalq Nozirlar Sho'rosi tarkibi quyidagicha edi: rais va xorijiy - tashqi ishlar (nozir - Fayzulla Xo'jayev),

¹История Бухарской Народной Советской Республике (1920-1924 гг).Сборник документов.-Ташкент:Фан,1976.-С.37.

²Эшонов О.Файзулла Хўжаев.-Тошкент: Ўзбекистон, 1973.-Б.31.

³Рашидов У., Рашидов Ў. Бухоронинг Россия билан иктисодий ва сиёсий муносабатлари тарихидан (1900-1925 й.й). -Бухоро: Бухоро,2013.-Б.96.

⁴Ўзбекистон тарихи.(1917-1991 йиллар). Иккита китоб.Биринчи китоб.1917-1939 йиллар. Масьул мухарирлар: Р. Абдуллаев, М. Ра-имов, Қ. Ражабов.-Тошкент: О'zbekiston , 2019.- Б.135.

maorif (Qori Yoʻldosh Poʻlatov), doxiliya - ichki ishlar (Muxtor Saidjonov), moliya (Usmonxoʻja Poʻlatxoʻjayev), davlat nazorati (Najib Husainov), favqulodda komissiya (rais - Yusuf Ibrohimov), adliya (Mukammil Burhonov), harbiy ishlar (Bahovuddin Shihobiddinov), yer-suv ishlari-dehqonchilik (A.Muhitdinov) nozirliklari. Keyinchalik Nozirlar Shoʻrosi tarkibiga Mirzo Muhitdin Mansurov-savdo va sanoat noziri qilib kiritildi¹. Mazkur yigʻilishda Butunrossiya MIK va RSFSR XKS Turkiston ishlari boʻyicha komissiyasining 1920- yil 10- sentyabrdagi qarori bilan RSFSR hukumati va RKP(b) MKning Buxoro Xalq Sovet Respublikasidagi vakili etib tayinlangan Turkiston komissiyasi raisining oʻrinbosari V.V. Kuybishev ham qatnashdi. V. Kuybishev yangi hukumat boshligʻi Fayzulla Xoʻjayevga ishonch yorligʻini topshirar ekan, unda “RSFSRning asosiy talabi Buxoro davlati mustaqilligini hurmat qilish, barcha rus fuqarolari va tashkilotlarini hamda Buxoro mustaqilligini hurmat qilishga undashdan iborat” ekanligi taʼkidlangan edi². Butunbuxoro Markaziy Inqilobiy Qoʻmitasi aʼzolarining koʻpchiligi kommunistlardan iborat boʻlsa, Buxoro Xalq Nozirlar Shoʻrosi tarkibi esa asosan yosh buxoroliklar partiyasi vakillar edi. 1920- yil 6-8 -oktyabrda amirning yozgi saroyi - Sitorai Mohi Xosada chaqirilgan Butunbuxoro xalq vakillarining I qurultoyi boʻlib oʻtdi. Qurultoyda 1950 nafar delegat ishtirok etdi. 1920- yil 8-oktyabrda Butunbuxoro Markaziy Inqilobiy Qoʻmitasi va Buxoro Xalq Nozirlar Shoʻrosi hisoboti tinglandi. Butunbuxoro xalq vakillarining I qurultoyi Buxoroni Buxoro Xalq Sovet Respublikasi deb eʼlon qilish toʻgʻrisida qaror qabul qildi. Shuningdek, qurultoyda BXSr davlat hokimiyatining oliy organlari-Butunbuxoro Markaziy Inqilobiy Qoʻmitasi va dastlabki hukumat tarkibi Buxoro Xalq Nozirlar Shoʻrosi tasdiqlandi. Asosan jadidlardan tashkil topgan Fayzulla Xoʻjayev boshchiligidagi Buxoro hukumati oʻsha paytda dunyodagi eng maʼlumotli kishilar jamlangan hukumatlardan biri hisoblangan. Nozirlar Buxoro, Istambul, Berlin, Moskva va boshqa shaharlarda taʼlim olgan edi. Buni ustiga hukumat aʼzolari asosan yoshlardan iborat boʻlgan. Hukumat boshligʻi 24 yoshda boʻlib, nozirlarning oʻrtacha yoshi 29 yoshdan oshmagan. Tarixda bunday yosh hukumat uchramaydi³. Fayzulla Xoʻjayev BXSr Xalq Nozirlar Shoʻrosi raisligidan tashqari BXSr Tashqi ishlar noziri (1920-1922 yy.), Harbiy ishlar noziri (1921-1924 yy.), Ichki ishlar noziri (1922 y.), BXSr Mehnat va mudofaa kengashi raisi (1922-1924 yy.) va Sharqiy Buxoro Inqilobiy harbiy kengashi raisi (1923-1924 yy.) kabi lavozimlarda ham faoliyat olib bordi. Fayzulla Xoʻjayev boshchiligidagi Buxoro Xalq Nozirlar Shoʻrosi hukumati oldida oʻrta asr munosabatlari saqlanib qolgan amirlik oʻrnida demokratik davlatni barpo etishdek murakkab vazifa turar edi.

1920- yil 9- sentyabrda Buxoro Kommunistik partiyasi Markaziy Komiteti va Buxoro Xalq Sovet Respublikasi hukumatining “Buxoro axbori” gazetasining birinchi soni nashrdan chiqdi. Ushbu sonda BXSr hukumati raisi Fayzulla

¹Ражабов Қ.Бухоро ва Хоразм Халқ Республикалари: давлатчиликнинг демократик шакли.// Ўзбек давлатчилиги тарихи очерклари.-Тошкент: Шарқ,2001.-Б.192.

²Ўзбекистоннинг янги тарихи.2-китоб.Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида.//Илмий муҳаррир:М.Жўраев.-Тошкент:Шарқ,2000.-Б.232.

³Ражабов Қ.Бухорога қизил армия босқини ва унга қарши кураш: тарих ҳақиқати (1920-1924 йиллар).-Тошкент: Маънавият,2002.-Б.14.

Xo'jayevning "Kun tug'di" sarlavhali maqolasi chop etildi. Maqolada muallif Buxoro amirligidagi siyosiy jarayonlar, yosh buxoroliklar faoliyati va Buxoroda respublika tuzumining qaror topish yo'lini qisqa, ammo ishonchli tarzda yoritib bergan edi.¹

Fayzulla Xo'jayev boshchiligidagi BXSР hukumati amirlik ag'darilgan dastlabki kunlardan boshlab Buxoro Xalq Sovet Respublikasining siyosiy, iqtisodiy va madaniy-ma'naviy hayotini yaxshilash borasida islohot va tadbirlarni amalga oshirishga kirishdi ammo, BXSРda isloxotlarni amalga oshirish jarayonida qarama-qarshiliklar va to'siqlar yuzaga keldi. Buning asosiy sabablaridan biri RSFSРning BXSР ichki va tashqi siyosatini muhim yo'nalishlari belgilab berishga va uning faoliyatiga aralashishida edi. BXSР tashkil topgandan to tugatilguniga qadar o'tgan to'rt yil mobaynida RSFSР va BXSР o'rtasida bir qancha shartnomalar imzolandi. Bu shartnomalarning matnlari RSFSР tomonidan ishlab chiqilgan va uning manfaatlarini hisobga olgan holda tuzilgan edi. Masalan, 1920-yil 3-noyabrda RSFSР va BXSР o'rtasida "Harbiy siyosiy bitim", 1920-yil 6-noyabrda 10 banddan iborat "Buxorodagi sobiq rus manzilgohlari to'g'risida"gi muvaqqat shartnoma va 1921-yil 4-martdagi "RSFSР va BXSР o'rtasida Ittifoq shartnomasi" kabi shartnoma va bitimlar bunga yorqin misol bo'la oladi². Bu shartnoma va bitimlar BXSР hukumatini mustaqil faoliyat olib borishini cheklash maqsadida tuzilgan edi. Xususan, 1920-yil 3-noyabrda RSFSР va BXSР o'rtasida "Harbiy-siyosiy bitim"ga BXSР hududida RSFSР qo'shinlarining bo'lishi qonunlashtirildi. Bu bitimga binoan "Hozirgi kunda Buxoro Respublikasining o'z armiyasi yo'qligi sababli mamlakat chegaralarini RSFSР qizil armiyasi qo'riqlaydi" deyilgan edi³. RSFSР bu qo'shinga tayangan holda BXSР hukumatiga o'zi istaganidek ta'sir o'tkaza olar edi. Shuningdek, RSFSР hukumati va RKP(b) o'z siyosatini Turkkommissiya va Buxoro Kommunistik partiyasi orqali ham amalga oshirar edi. Yosh buxoroliklarning mustaqillik uchun g'oyalari va Buxoro Kommunistik Partiyasining markaz siyosatini amalga oshirishga qaratilgan siyosati o'rtasidagi jiddiy tafovut BXSРda ijtimoiy vaziyatni keskinlashtirdi. Buxoro hukumati 1921-yil mart oyida qator chet mamlakalar hukumatlariga yo'llagan murojaatnomasida "Buxoro xalqi Yosh buxoroliklar ta'sirida uyg'ondi" deb ta'kidladi. Fayzulla Xo'jayev Buxoro Kommunistik Partiyasini faoliyatini tahlil qilib, uni hatto "sun'iy tuzilgan partiya", deb atagan edi.

Buxoro amirligining ag'darilishi, uning oqibatlari, bolsheviklarning tazyiqlari va talablari orqali amalga oshirilayotgan tadbirlar, maxalliy xalq xaq-xuquqlarining poymol etilishi BXSР rahbarlik lavozimlarida faoliyat olib borayotgan yosh buxoroliklar vakillarining asosli e'tirozlariga sabab bo'ldi va mustaqillik uchun yashirin kurash boshladilar. Bu kurash to'g'risida atoqli jadidchilik harakati vakili Munavvarqori Abdurashidxonov o'z estaliklarida quyidagi ma'lumotlarni keltirib o'tadi: "1920-yili Buxoro arki oldidagi maydonda oktyabr bayramiga bag'ishlangan

¹Бухоро ахбори.1-сон.1920 йил.9 сентябр.

²А Ишанов. Победа Народной Советской Революции в Бухаре.-Ташкент: Издательства Академии Наук Узбекской ССР,1957. -С.40,45.

³Рашидов У., Рашидов Ў. Бухоронинг Россия билан иктисодий ва сиёсий муносабатлари тарихидан (1900-1925 й.й). -Бухоро: Бухоро, 2013.-Б.98.

katta miting bo'lib o'tdi. Markaz vakili (Kuybishev bo'lsa kerak) nutq so'zlab, Moskva mustaqil Buxoro jumhuriyatini tan olganini tantana bilan e'lon qildi. Undan so'ng so'zga chiqqan Mirzo Qori Muhiddinov miting bo'lib turgan maydonni "Buxoro mustaqilligi maydoni" deb nomlanganligini e'lon qildi. F.Xo'jayev ham oktyabr bayrami va Buxoro mustaqil bo'lgani bilan tabriklab nutq so'zladı. Shu kundan boshlab yosh buxoroliklar "mustaqillik" so'zini ko'p ishlatadigan bo'ldi va unga erishishga harakat qila boshladilar"¹. RSFSR hukumati va RKP(b) o'z vakillarini doimiy ravishda BXSRega jo'natib turdi. Masalan, BXSRe'lon qilingan dastlabki oylardanoq bu erga 150 nafar bolsheviklar ishlash uchun jo'natilgan edi. Ular BXSRe'ni ichki ishlariga qo'pol ravishda aralasha boshladilar. Bunga dalil sifatida 1920-yil, 26-dekabrda Buxoro shahriga kelgan RKP(b) MK Turkbyuro raisining o'rinbosari G.Safarov o'sha kuni chaqirilgan respublika faollarining yig'ilishida so'zlagan nutqini keltirish mumkin. Safarov o'z ma'ruzasida buxorolik inqilobchilar sha'niga haqoratimiz gaplarni aytdi. Butun Buxoro Revkomining raisi A. Muhitdinov va Xalq Nozirlar Sho'rosining raisi Fayzulla Xo'jayev bu voqeadan so'ng RSFSR Tashqi ishlar xalq komissarligiga norozilik notasi bilan murojaat qilib, Safarov ularni nohaq ayblayotganini ta'kidlashdi. Buxoro davlati rahbarlari o'z norozilik notalariga RSFSR hukumati tomonidan radio orqali javob berilishi va Safarov qilmishlari izohlanishini talab qilishdi. Ular bolsheviklar qo'lida qo'g'irchoq emasliklarini ta'kidlashdi. Buxoro davlati rahbarlarining norozilik chaqirig'idan so'ng G.Safarov Buxorodan chaqirib olindi². Yuqoridagi holatlardan shuni ko'rishimiz mumkinki, yosh buxoroliklardan iborat BXSRe rahbarlarining noroziligi amirlik ag'darilgan dastlabki oylardanoq boshlangan.

BKP tarafdorlari bo'lgan "so'llar" Sovet Rossiyasidagi islohotlarni BXSRe hududida ham amalga oshirishga intilgan bo'lsalar, Abduqodir Muhiddinov boshchiligidagi "o'nglar" esa BXSRe'ni bozor munosabatlariga asoslangan demokratik davlat barpo etish uchun kurash olib bordilar. Fayzulla Xo'jayev boshchiligidagi "markazchilar" esa demokratik yo'nalishdagi mo'tadil islohotlarni amalga oshirish tarafdori edilar. Fayzulla Xo'jayev davlat arbobi sifatida markazning siyosatiga qarshi chiqish fojiali oqibatlariga olib kelishini yaxshi tushinar edi. Bu qarshilik, uning fikricha, Buxoroni yana muqarrar halokatga mahkum qilar edi. Bu borada uning 1921- yil Turkkomissiyaga yozgan xatida keltirgan quyidagi fikrlari o'rinlidir: "Bu yerda, Buxoroda hech bir hokimiyat, hech bir partiya biz qilgan va qilayotgan ishdan ko'proq ishni hech qachon qila olmaydi. Sizga jur'at qilib shuni aytamanki, ... Buxoroda hokimiyatni almashtirishdan iborat biror eksperiment o'tkazishni zarur deb topsangiz, buni bizga oldindan xabar qilib qo'yishingizni iltimos qilamiz, bu ishda Sizga xizmatimizni ayamaymiz va Sizga kim ma'qul bo'lsa, (unga) hokimiyatni topshirib qo'ya qolamiz. Bizning har qanday o'jarlik qilishimiz va Sizning zo'rlik choralari ko'rishingiz halokatli bo'lishini, Sizlar uchun ham, bizlar uchun qam nomaqbul oqibatlar keltirishini juda yaxshi bilamiz. Biz zo'rlik bilan qilinadigan to'ntarishlarni istamaymiz, chunki shunday eksperimentlardan so'ng Buxoro muqarrar xaroba cho'lga aylanishini juda yaxshi bilamiz, amirning bosh ko'tarib chiqishi to'g'risida hamda qabilaviy va milliy

¹Мунаввар Қори Абдурашидхонов.Хотираларимдан.-Тошкент:Илм,2001.-Б.29.

²Ражабов Қ.Файзулла Хўжаев.-Тошкент:Абу-матбуот-контсульт,2011.-Б.20-21.

dushmanlik negizi bir qancha qo'zg'olonlar ko'tarilishi haqida gapirib o'tirmasak ham bo'ladi"¹. Shu sababli Fayzulla Xo'jayev boshchiligidagi BXSР hukumati og'ir sharoitda faoliyat ko'rsatishga majbur bo'ldi. BXSР masalasi bir necha marta markazda muhokamalarga sabab bo'ldi. Bu muhokama va munozaralarda asosan Fayzulla Xo'jayev boshchiligidagi BXSРda amalga oshirilayotgan ishlar va uning hukumati faoliyati qattiq tanqid ostiga olindi. Masalan, 1922- yil RKP(b) MK tomonidan BXSРga yuborilgan G.Orjonikidze esa Fayzulla Xo'jayev boshchiligidagi BXSР hukumatini tanqid qilib Fayzulla Xo'jayevni davlat xodimlarini qarindosh-urug'chilik, oshna-og'aynichilik asosida shakllantirishda ayblaydi². G.Orjonikidze 1922-yil 9-mayda Buxoro kommunistlari faollari oldida qilgan nutqida shunday degan edi: "Fayzulla boshchiligidagi hukumatni kuchaytirish bilan birga, uni nafaqat aksilinqilobiy unsurlardan, balki qarindoshlik aloqalardan ham tozalash uchun barcha choralarni ko'rishimiz kerak"³.

1923-yil, 9-12-iyun kunlari Moskva shahrida bo'lib o'tgan RKP(b) Markaziy Komitetining milliy respublika va oblastlarning mas'ul xodimlari bilan birgalikda o'tkazgan kengashida I. V. Stalin Fayzulla Xo'jayev boshchiligidagi hukumat faoliyati tanqid qilib, "Hukumatning 9 yoki 11 a'zosi boy savdogarning o'g'li, savdogar, ziyoli, mulla, savdogar, ziyoli, biri yana savdogar, lekin bitta ham dehqon yo'q"⁴, degan edi. Hukmron markaz va uning rahbarlarining bunday xulosaga kelishiga asosiy sabab BXSРda sotsialistik o'zgarishlar markaz xohlaganidek jadal suratlarda amalga oshirilmayotganligi edi. Shuningdek, Buxoro jadidlaridan iborat BXSР hukumati ma'lum ma'nodagi mustaqil faoliyat olib borishga intilishi markazning noroziligiga sabab bo'lgan edi. Shu tariqa BXSРda Sovet Rossiyasiga qarshi muxolifat kuch shakllandi. Bu muxolifat faoliyatida Fayzulla Xo'jayev asosiy o'rinni egallaydi. Shu sababli u BXSРni mustaqilligini ta'minlash maqsadida istiqbolchilik harakati va yurtni ozod qilishni maqsad qilgan maxfiy siyosiy tashkilotlar bilan aloqa o'rnatdi. Xususan, u "Milliy ittihad", "Turkiston milliy birligi" nomli tashkilotlarni faoliyatini qo'llab-quvvatladi. Munavvar Qori Abdurashidxonovning xotiralarida ta'kidlashicha, "XX asr 20-yillarida Fayzulla Xo'jayev va safdoshlari Sa'dullaxo'ja TursunXo'jayev, Abdulqodir Muhitdinov "Ittihodi taraqqiy", "Ittihodi milliy", "Buxoro istiqloli" uyushmalarining ruhi va jon tomiri masalasida bo'lgan uch kishi hisoblangan"⁵. Abdurauf Fitrat 1937-yil, 25-oktyabrdagi tergov bayonnomasida Fayzulla Xo'jayevning "Milliy ittihad" tashkiloti bilan aloqalari to'g'risida quyidagi ko'rsatmani beradi: "Fayzulla

¹Хўжаев Ф.Танланган асарлар.1-жилд.-Тошкент: Фан,1976.-Б.452.

² Ваҳобов М.Ўзбек социалистик миллати.-Тошкент: Ўзбекистон ССР Давлат нашриёти,1960. -Б.378.

³ Алимова Д. История как история, история как наука. Феномен джадизма.Том 2.-Ташкент: Узбекистан, 2009. -С.142.

⁴Тайны национальной политики ЦК РКП. Воспроизведено по тексту 1-го издания (Четвертое совещание ЦК РКП с ответственными работниками национальных республик и областей в Москве 9-12 июня 1923 г. Москва. Бюро Секретариата ЦК РКП, июнь 1923г.). - Москва.: ИНСАН, 1992. -С. 262.

⁵Ўн саккизлар иши (Архив хужжатларининг изоҳли тўплами). нашрга тайёрловчи Ражабов Қ., Яхшиев А. -Тошкент:"Akademiya", 2012. -Б. 282.

Xo'jayev meni tashkilotga qabul qilganda, bizning Buxoro "Milliy Ittihad" tashkiloti o'ziga xos va zudlik bilan vazifa sifatida Buxoro Xalq Respublikasining mustaqilligini saqlab qolishi uchun faol kurash olib borish kerakligini, tashkilot oldida turgan vazifalarni amalga oshirishda biz amalga oshirishimiz lozim bo'lgan asosiy amaliy chora bosmachilar tashkiloti va xorijiy davlatlar bilan aloqalarni o'rnatish ekanligini aytdi¹". Fayzulla Xo'jayev BXSРda boshlangan istiqloqlilik harakatiga o'zgacha umid bilan qaragan. Garchi u bu harakatga qarshi markazning tazyiqi ostida kurash olib borishga majbur bo'lsa-da, ular bilan yaqin aloqada bo'lgan. Fayzulla Xo'jayevning fikricha, bir vaqtning o'zida tarqoq istiqloqlilik dastalarini yiriklashtirish va siyosiy lashtirish yo'lida ish olib borish kerak. Chunki yaxshi qurollangan va kurashlarda tajriba orttirgan bu kuchlar o'rtasidan jangovar sardorlar va botir jangchilar yetishib chiqqan bo'lib, ulardan kelajakda milliy armiyani juda tez shakllantirish mumkin. Zero, vaqti kelib Sovet Rossiyasidan ajralish masalasi ko'tarilsa, unda muayyan kuchga ham ega bo'linadi.² F.Xo'jayev 1920- yil oktyabrda Masjidi Kalondagi 20 ming kishilik mitingda so'zlab "Men va'da berib aytamankim, qizillar albatta Buxorodan chiqib ketadilar", deb xitob qilgan edi. U hatto 1921-yil mart oyida Toshkentda bo'lgan Turkiston komissiyasi Ya. Peters raisligidagi majlisida Buxorodagi Rossiya qo'shinlari sonini taxminan 15000 kishigacha qisqartirish to'g'risidagi masalani ko'ndalang qo'yadi³. Fayzulla Xo'jayev BXSРning o'z milliy armiyasiga ega bo'lishini istar edi. Shu maqsadda Fayzulla Xo'jayev BXSР harbiy ishlar xalq noziri sifatida 1921-yil, 1-fevralda quyidagi harbiy qismlar va boshqarmalarni tashkil qilish to'g'risida qaror chiqardi: komendantlik, musiqa, xo'jalik va ishchi rotalari; Buxoro, Chorjo'y, Karmana, Qarshi, Shahrisabz, Hisor, Sherobod viloyatlari harbiy nozirliklari; komandirlar tayyorlaydigan 1-Buxoro harbiy maktabi, ta'minot, harbiy-muhandislik, harbiy-sanitariya, siyosiy, veterinarlik, o'qchi va otlilik brigadalar kabi boshqarmalar; harbiy qismlar, jo'natish punkti va oziq-ovqat transporti⁴.

"Buxoro axbori" gazetasida yozilishicha, 1921-yildan boshlab 5-fevral sanasi BXSР armiyasiga umumiy safarbarlik kuni sifatida nishonlangan⁵. Davlat qurilishi masalasida Fayzulla Xo'jayev tribunallar, favqulodda komissiya, xavfsizlik organlari bo'limlarining Buxoro respublikasida tashkil etilishini tanqid qilib chiqdi⁶. F.Xo'jayevning qat'iyati bilan Buxoro favqulodda komissiyasi tugatildi, tribunallar,

¹Ражабов Қ. Протокол допроса обвиняемого Фитрата Рауф Рахимовича от 25 октября 1937 года.//Тарихнинг номаълум саҳифалари: хужжат ва материаллар. Биринчи китоб.Тўпловчи ва масъул муҳаррир Н Каримов.-Тошкент: Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2009.-Б.112.

²Ражабов Қ.Файзулла Хўжаев. // Vatanparvar. 2020-yil, 24-yanvar, № 4.

³История Бухарской Народной Советской Республики (1920-1924 гг).Сборник документов.-Ташкент: Фан,1976. -С.196.

⁴История Бухарской Народной Советской Республики (1920-1924 гг). Сборник документов. -Ташкент:Фан,1976. -С.245-246.

⁵Рахмонов К. Бухоро Халқ Совет Республикаси матбуот саҳифаларида (1920-1924 йиллар). -Тошкент: Abu matbuot-konsalt, 2012.-Б.83.

⁶ Каримов Р. Файзулла Хўжаев атоқли жамоат ва давлат арбоби //Файзулла Хўжаев ҳаёти ва фаолияти ҳақидаги янги мулоҳазалар.-Тошкент:Фан,1997.-Б.11.

siyosiy bo'limlar tomonidan fuqarolarni jazoga tortish vaqtinchalik to'xtatildi. Islom dini, masjid-madrasalar xizmati, ruhoniylarning faoliyat erkinligi tiklandi, yangi qoziliklar ish boshladi.

Fayzulla Xo'jayev BXSРning nafaqat siyosiy balki, uning iqtisodiy mustaqilligini ham ta'minlash maqsadida ko'pgina ishlarni amalga oshirgan. Masalan, 1923- yilda Buxoroda "Milliy Ittihod" tashkiloti rahbarlarining yig'ilishi bo'lib o'tadi. Unda Fayzulla Xo'jayev Sovet Rossiyasi tomonidan BXSРning iqtisodiy mustaqilligi yo'qqa chiqarish va uni tobe qilish borasida markaz tomonidan amalga oshirilayotgan ishlarni tahlil qilib quyidagi fikrlarni aytib o'tadi: "Rusiya har xil yo'l bilan bizning pulimiz qiymatini pasaytirish va shu yo'l bilan o'z pul birligini joriy qilish niyatida... Rusiya byudjetiga bo'ysunishga majbur qilib, bizdagi xo'jalik va qurilish taraqqiyotini bo'g'ib qo'ymoqda... Bizning banklarni yo'q qilib, o'z bankini ochish orqali Rusiyaga bizni to'la tobe qilib qo'ydi!".

1920-yil fevralda BKP s'ezdida BXSРni RSFSR bilan birlashuvi to'g'risidagi masala kun tartibiga ko'tarilgan vaqtida Fayzulla Xo'jayev bunga qarshi chiqqan edi. Uning fikricha, bu birlashuv BXSРni mustaqillikdan mahrum qilar edi. Shuningdek, Fayzulla Xo'jayev BXSРning siyosiy va iqtisodiy mustaqilligini ta'minlash maqsadida TASSR, Buxoro Xalq Sovet respublikasi (BXSР) va Xorazm Xalq Sovet Respublikasi (XXSR)ning iqtisodiy organlari ishini koordinatsiya qilishga, O'rta Osiyo iqtisodiy kengashi tuzilishiga qarshi e'tiroz bildirishida, shuningdek BXSР va SSSRning pul birliklarini unifikatsiya qilishga qarshi chiqdi².

Fayzulla Xo'jayev 1921-yil mart oyida Toshkentda bo'lgan Turkkomissiya majlisida Rossiya Federatsiyasi bilan BXSР o'rtasidagi tovar almashish to'g'risida ham to'xtalib quyidagi fikrni keltiradi: "Tashqi savdo (Vneshtorg) shunday bir tashkilotki, u hamma narsani olishi mumkin, biroq hech narsa bermaydi".

1923- yil, 5-9- martda Toshkent shahrida O'rta Osiyo respublikalari - Turkiston, Buxoro va Xorazmning I-iqtisodiy konferensiyasida qatnashgan Buxoro Nozirlar Sho'rosi raisi Fayzulla Xo'jayev O'rta Osiyoning iqtisodiy jihatdan birlashuvi to'g'risidagi fikrga qarshi chiqdi. Chunki u iqtisodiy siyosatni ishlab chiqish, hatto mintaqa xalq xo'jaligi istiqbollari to'g'risida qaror qabul qilishgacha bo'lgan ishlar Markaz qo'liga o'tayotganligini eng avvalo sezgan va bu makkor siyosat oqibatlarini chuqur tushungan davlat arbobi edi. Shuning uchun ham F.Xo'jayev konferensiyada so'zlagan boshqa nutqida Buxoro tomonidan Rossiya va Turkistonga yetkazib beriladigan mollarga aniq tovar ekvivalenti belgilash zarurligi to'g'risida tashvishlanib gapirdi. U RSFSR vakili Lyubimovning uch respublikadagi moliya tizimini butunlay Markaz qo'liga topshirish kerak, degan fikrini asosli ravishda keskin tanqid qildi.³

Fayzulla Xo'jayev davlat arbobi va mohir diplomat sifatida RSFSR qarshiligiga qaramasdan BXSРning xorijiy davlatlar bilan aloqalarini kengaytirdi.

¹Киличев Ф.Зулматдан садолар (Суд очерклари туркумидан)-Тошкент:Адолат,1994.-Б.24.

²Мангу барҳаёт сиймолар.-Тошкент:Ўзбекистон,1968.-Б.401.

³Ражабов Қ,Ҳайдаров М.Туркистон тарихи (1917-1924 йиллар).-Тошкент: Университет, 2002. -Б.92-93.

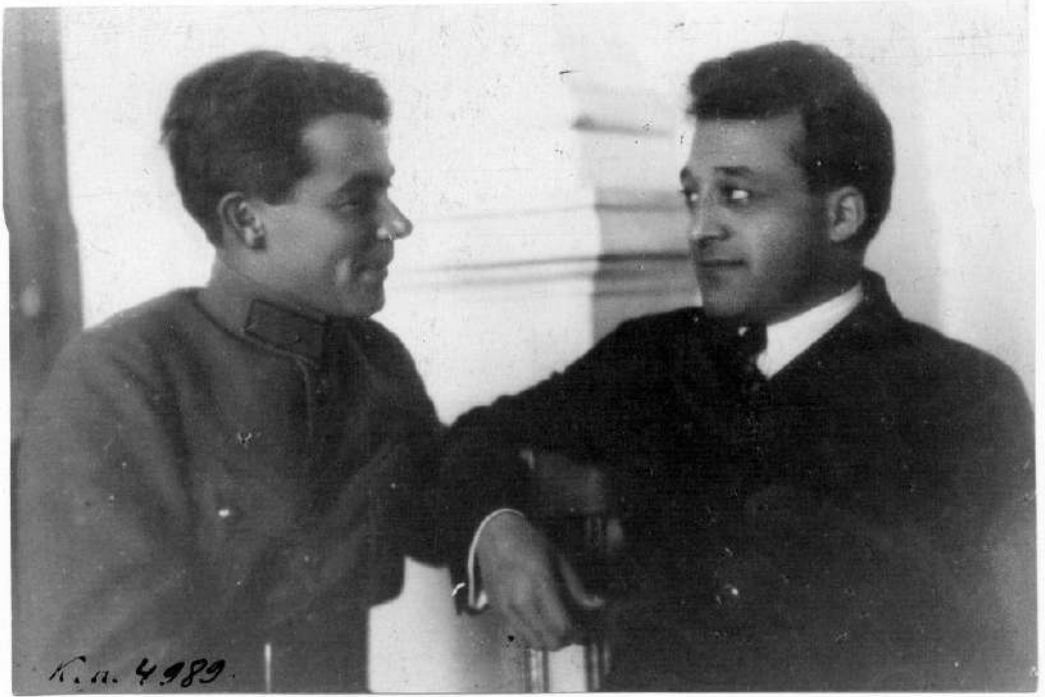
Bu haqida uning safdoshlaridan biri Misbax Burxonov tergov jarayonidagi ko'rsatmalarida bergan quyidagi ma'lumoti ahamiyatlidir: "1923-yilda O'rta Osiyo respublikalarining iqtisodiy konferensiyasi oldidan Buxorodagi F. Xo'jayev uyida yashirin kengash bo'lib o'tdi. Unda F. Xo'jayev, Ota Xo'jayev, Muinjon Aminov, Fitrat, Mazxar Burxonov, Muxtor Saidjonov va boshqalar qatnashdilar. F.Xo'jayev kengashdagi nutqida: "Biz Buxoro Xalq jumhuriyatida afg'on konsulxonasining tugatilishiga rozi bo'lib, katta xatoga yo'l qo'ydik. Afg'on vakolatxonasini saqlab qolishnigina emas, balki boshqa mamlakatlar bilan diplomatik aloqalar o'rnatmoq kerak edi", - degan edi¹. Shu maqsad yo'lida Fayzulla Xo'jayev Germaniya, Turkiya, Yaponiya, Afg'oniston, Ozarbayjon, Eron kabi Evropa va Osiyo mamlakatlari bilan mustaqil ravishda diplomatik aloqalarni o'rnatib, ular bilan har tomonlama hamkorlikni yo'lga qo'ydi.² Fayzulla Xo'jayev Buxoroda Germaniya elchixonasi ochishga ko'p uringan, Yaqinlarining guvohlik berishicha, F. Xo'jayev "nemislar zo'r xalq, Germaniya kuchli mamlakat, ular har qanday vaqtda ham o'z so'zini ayta oladilar. Ularning bizda elchixonasi ochilsa va aloqalarimiz yo'lga qo'yilsa, Rusiya o'z ta'sirini hadeb tiqishtiraverishining oldi olinishi mumkin", degan fikr bildirgan.³ Ammo bu mustaqil aloqalar keyinchalik markazning qarshiligi bilan cheklandi. Buning yorqin dalili sifatida Fayzulla Xo'jayevning mustaqil davlat rahbari sifatida 1922-yil 17-yanvarda xalqaro Genuya konferensiyasida ishtirok etish uchun tuzilgan G.Chicherin boshchiligidagi sovet delegatsiyasi tarkibiga a'zo qilib kiritilishi ammo, 1922-yil 10-apreldan 22-maygacha bo'lib o'tgan bo'lib ushbu nufuzli tadbirda ishtirok etmaganligidan ham bilsa bo'ladi.

Xulosa qiladigan bo'lsak, Fayzulla Xo'jayev BXSР hukumatining rahbari sifatida yosh respublikaning siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti uchun ko'plab ishlarni amalga oshirdi. U to'rt yil rahbarlik qilgan davr ichida respublika ko'plab yutuqlarga erishdi. Markazning zo'rvonlikka asoslangan siyosatiga qaramasdan Fayzulla Xo'jayev BXSРning siyosiy va iqtisodiy mustaqilligi uchun kurashdi. Uning manfaatlarini himoya qildi. Xususan, uning RKP(b), Turkkomissiya qarshiliklariga qaramasdan BXSР manfaatlarini yo'lida amalga oshirgan ishlari avlodlar uchun ibrat vazifasini o'taydi. Afsuski uning bu harakatlari keyinchalik sovet tuzumi tomonidan jismonan mahv etilishiga sababchi bo'ldi.

¹Хайитов Ш., Рахмонов К. Бухоро Халқ Республикаси ва Германия: ҳамкорликнинг тарихий лавҳалари (1920-1924 йиллар).-Тошкент: Фан, 2004. -Б.11.

² Хайитов Ш., Рахмонов К. Бухоро Халқ Республикаси ва Шарқ мамлакатлари. - Бухоро: Бухоро, 2004. -Б.46-47.

³Қиличев Ф. Зулматдан садолар (Суд очерклари туркумидан). -Тошкент: Адолат,1994.- Б.26.

Усмон Хўжа ҳамда Файзулла Хўжаев аждодлари сармоясининг Бухоро амирлиги иқтисодиётида тутган ўрни

Докт. Феруза Амонова

Бухоро амирлигида XIX аср охири – XX аср бошларида маҳаллий мулкдорлар қатламининг шаклланиши минтақада ўша даврда юз берган иқтисодий ва сиёсий омилларга боғлиқ бўлган. Амирликда шаклланган ўзбек сармоядорларининг тўнғич авлоди вакиллари минтақадаги бошқа маҳаллий мулкдорлар яъни Туркистон генерал-губернаторлиги ва Хива хонлигидаги мулкдорлар билан ўзаро рақобат ва ҳамкорликда иш олиб боришган. Бухоро савдогарлари, қорақўлчи ва заводчи бойлар бу пайтда Россиядан ташқари Туркия, Афғонистон, Германия, Франция, Италия ва бошқа хорижий давлатларда ҳам фаолият юритганлар.

Бухоролик йирик сармоядор савдогарлар орасида XIX асрда Мурод Ашурбой карвонбоши, Пўлатбой карвонбоши, Мирзо Исо Муҳаммедов, Миркалонов, Жўрабек Арабов, Кароматуллох Хўжа, Чорикулбой, Мирзо Муҳитдин Мансуров сингари шахслар алоҳида мавқе ва мартабага эга эдилар¹. Ҳатто рус саноат эгалари ҳам бу савдогарлар билан муносабатларини яхшилаш ва сақлаб қолишга ҳаракат қилганлар. Маҳаллий буржуазия вакиллариининг меросий удумларига кўра ўз фарзандларини ҳам имкон қадар ушбу соҳа сирларидан воқиф қилиб, ўз тижорат ишларини давом эттиришда муносиб ворислар бўлиб етишишларини орзу қилган ва шарт-шароитларини яратиб берганлар.

Маҳаллий саноат эгалари қорақўл тери, жун, ипак толаси билан савдо қилишдан ташқари катта ер майдонларига ҳам эга бўлиб, уларни маҳаллий деҳқонларга ижарага бериш ҳисобидан даромад кўрган. Биргина Саидбой қорақўлфуруш савдо карвонлари билан Россия, Хитой, Германия ва бошқа давлатларга сафарга чиқар, қўлга киритган даромади ҳисобидан кўчмас мулк харид қилар эди. Хусусан, Германия пойтахти Берлинда унинг тўрт қаватли меҳмонхонаси бўлган. Бухоролик тижоратчилар Берлинга келишганида худди шу меҳмонхонага истиқомат қилишган.²

Кароматуллох Хўжанинг фарзандлари Қосим Хўжа ва Пўлат Хўжалар Бухоро ички ва ташқи савдо муносабатларини ривожланишида

¹ Ражабов Қ., Ҳайитов Ш. Усмон Хўжа. – Тошкент: “Abu matbuot-konsalt”, 2011. –Б. 4.

² Наимов Н. Маърифатга бахшида умр. – Тошкент: “Дурдона”, 2018. –Б. 6.

ўзларининг саъй-ҳаракатлари билан алоҳида ўринга эга бўлганлар. Хуллас, XVIII асрнинг иккинчи ярми – XIX аср биринчи ярмида яшаган Кароматуллоҳ Хўжанинг 2 нафар ўғли: Қосим Хўжа ва Пўлат Хўжа бўлган. Улар XIX асрда яшаб ўтишган.

Пўлат Хўжа савдо-сотик ишларини ривожлантириш, харидоргир моллар сотиш ва сотиб олиш мақсадида Фарғона водийсидаги Андижон, Марғилон, Қува, Хўжанд, Ўш каби шаҳарларга вақти-вақти билан сафарлар қилиб турган. У Ўшда ўзининг бир нечта хусусий дўконларига ҳам эга бўлган¹.

Пўлат Хўжанинг ҳам 2 нафар ўғли: Усмон Хўжа (1878-1968) ва Отаулла Хўжаев (1880-1937) бўлган. Уларнинг тақдири бир қараганда муштарак кўринса ҳам, аслида бир-биридан кескин фарқ қилади.

Усмон Хўжа ҳам оталарининг тижорат ишларини давом эттириш билан бирга сиёсий ва маданий жараёнларда ҳам фаол иштирок этганлар. Жумладан, амирликнинг Китоб, Шаҳрисабз, Карки бекликларида маърифатчилик тарғиботида етакчилик қилди. Карки беклиги Афғонистон ва Россия империяси билан савдо-сотик, маданий алоқаларда муҳим роль ўйнади. Карки шаҳрида рус ҳарбий гарнизони жойлаштирилган бўлиб, Россия савдогарларига божсиз савдо-сотик қилиш ҳуқуқи берилгач, товар муносабатлари кенг йўлга қўйилган².

Қосимхўжа оиласи вакиллари ип-газлама, қоракўл тери, пахта ва жун маҳсулотларининг улгуржи савдоси билан шуғулланиб келганлар. Париж ва Нижний Новгород шаҳарларида бўлиб ўтган ярмаркаларда иштирок этганлар. Жумладан, қоракўл тери савдосининг йирик вакиллари билан бири, Бухоро сармоядорлари орасидан йиллик операциялари миллион рус рублига тенг маблағга эга мулкдор Убайдулла Хўжа Москва савдо-саноат ширкати билан ҳамкорлик қилган. Ширкат томонидан йирик кредитлар олди-бердиси билан шуғулланган³.

Қосим Хўжанинг Ғаффор Хўжа, Убайдулла Хўжа (1858-1912), Латиф Хўжа сингари ўғиллари бўлган. Улар ўртасида ўз даврининг

¹ Ражабов Қ., Ҳайитов Ш. Усмон Хўжа. – Тошкент: “Abu matbuot-konsalt”, 2011. –Б. 4-5.

² Ражабов Қ. Усмон Хўжа // Ватанпарвар. №7. 2020 йил 14 февраль.

³ Варенцов А.В. Слышанное. Виденное. Передуманное. Пережитое (Россия в мемуарах). 2-е издание. –Москва: “Новое литературное обозрение”, 2011, - С. 279.

йирик сармоядорлари ҳисобланган Убайдулла Хўжа ва Латиф Хўжа алоҳида ажралиб турган.

Убайдулла Хўжа Бухоро шаҳрида 1858 йилда йирик савдогар оиласида туғилган. XX аср бошларида Убайдулла Хўжа Бухоро амирлигида савдо-сотик ишлари билан шуғулланиб, йирик сармоядор даражасига кўтарилди. Баъзи тадқиқотларда кўрсатилишича, унинг сармоёси Бухоро амирлигида ҳукмдордан кейинги ўринда турган. Асосан у қоракўл тери савдоси билан шуғулланган. Убайдулла Хўжа ўзининг ўғли Файзулла Хўжани Бухоро ва Москвада ўқитиб, унинг келажакига катта умид билан қараган¹. Бироқ Файзулла Хўжаев (1896-1938) келажакда йирик сармоядор эмас, балки машҳур давлат арбоби бўлиб етишди.

Убайдулла Хўжанинг укаси Латиф Хўжа ҳам амирликда йирик тадбиркорлардан бири бўлган. Латиф Хўжанинг ишбилармонлик қобилияти ва тадбиркорлик фаолияти замондошлари томонидан алоҳида эътироф этилган ва юқори мақтовга сазовор бўлган. Афсуски, Латиф Хўжанинг ҳаёти фожиали тарзда эрта яқунланган. 1917-1918 - йилларда Бухорода бўлган фожиали воқеалардан сўнг Амир Саид Олимхоннинг буйруғи билан Убайдулла Хўжадан мерос қолган катта мулк ва Латиф Хўжанинг бутун бойлиги талон-торож қилинади. Айрим маълумотларга кўра, шу даврда амирлик тузумига муҳолифатда бўлган Латиф Хўжа ўлдирилади. Убайдулла Хўжанинг ўғли Файзулла Хўжаев эса 1917-йил апрелдан бошлаб Бухорони тарк этишга мажбур бўлади ҳамда аввал Самарқанд ва Тошкент шаҳарларида, 1918-йил октябрдан то 1920-йил январ ойигача Москва шаҳрида яшайди.

Маҳаллий мулкдорларнинг аксарият қисми газлама, қоракўл тери, пахта, ва жун маҳсулотларининг улгуржи савдоси билан шуғулланган. Бу ҳақидаги асосий маълумотлар Н.А.Варенцовнинг эсдаликларида ва Н.Б.Ҳотамовнинг тадқиқотларида ўрганилган. Москвалик машҳур тадбиркор ва жамоат арбоби Н.А.Варенцов (1862-1947) ўзининг кўрган-кечирганлари асосида ўз хотираларини² ёзган. Бу хотиралар XIX асрнинг ўрталаридан 1905 йилгача бўлган даврни қамраб олган. Китобнинг иккинчи қисмида муаллифнинг Ўрта Осиёдаги саёҳати даврида кўрган кечирганлари, шунингдек, маҳаллий мулкдорлар, Туркистон ўлкаси, Бухоро амирлиги, Хива хонлигида

¹ Ражабов Қ., Иноятов С. Бухоро тарихи. – Тошкент: “Tafakkur”, 2016. – Б. 405.

² Варенцов А.В. Слышанное. Виденное. Передуманное. Пережитое (Россия в мемуарах). 2-е издание. – Москва: “Новое литературное обозрение”, 2011. – 878 стр.

фаолият юритаётган рус фирма ва ширкатлари ҳақида муҳим маълумотлар келтирган. Унинг ёзишича, “Қосим Хўжанинг ўғли Латиф Хўжа тадбиркорлик муҳитида катта таъсирга эга ташаббускор шахс бўлган. Мен бухоролик 1-гильдия савдогари, яъни Латиф Хўжа билан Москва савдо-саноат ширкатига келган пайтда танишдим. У чиройли, узун бўйли, пешонаси кенг, оппоқ юзли, калта соқолли, юмшоқ ва хуш овоз соҳиби бўлиб, унга нисбатан хушомад қилишларини жуда яхши кўрарди. Ҳатто мен унинг саъй-ҳаракати билан Бухоро амири Саид Абдулахадхоннинг 1-даражали “Олтин Юлдуз” орденига сазовор бўлдим. Амирликда амалдорлар билан яқин алоқада бўлганлиги сабабли кўп сармоядор ва ишбилармонлар Бухоро амири билан бўладиган масалаларни Латиф Хўжа орқали бартараф этарди. 1893-1895-йилларда Латиф Хўжа юзага келган сиёсий масаларни ҳал қилиш мақсадида Бухоро амири Абдулахадхон билан Петербург ва Москва шаҳарларида бўлган¹. Латиф Хўжанинг акаси Убайдулла Хўжа эса менинг яқин дўстим эди. Мен у билан жуда катта савдо операцияларини олиб бордим. Менинг хонадонимда у тез-тез келиб турарди”². 1896-йилда Нижний Новгород ярмаркасида 19-қаторда жойлашган 78-79-сонли дўконлар Латиф Хўжа Қосим Хўжа ўғлига тегишли бўлгани диққатга сазовордир³.

Тарихчи олим Н.Б. Ҳотамовнинг банклар тарихига бағишланган йирик монографиясида⁴ рус банкларининг Ўрта Осиёга кириб келиши, маҳаллий тадбиркорлар билан рус фирма ва жамиятларнинг ўзаро шерикчилик алоқалари, банкларни пахта етиштиришни ривожлантиришдаги ўрни, Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги ҳудудларида вужудга келган завод ва корхоналарни маблағ билан таъминлаш каби масалалар ёритилган. Масалан, “Биргина Сибир савдо банкдан кредит олиб ўз омонатларини банкда сақлаган 104 та бухоролик савдогарларнинг рўйхати келтирилган. Булар орасида Убайдулла Хўжа ва Латиф Хўжа Қосимхўжаевлар ҳам бўлиб, улар ҳақида умумий маълумотлар мавжуд. Шу маълумотларга асосланган ҳолда айтадиган бўлсак Латифхўжанинг шахсий маблағи 250 минг рубль бўлиб, йиллик савдо айланмаси 3 млн рублни ташкил этган.

¹ Варенцов А.В. Слышанное. Виденное. Передуманное. Пережитое (Россия в мемуарах). - С. 371-374.

² Варенцов А.В. Слышанное. Виденное. Передуманное. Пережитое (Россия в мемуарах).- С. 375.

³ Конопка С.Р. Туркестанский край. –Ташкент. 1913. – С. 3.

⁴ Ҳотамов Н.Б. История банков и предпринимательства в Средней Азии (60-е годы XIX в. – 1917 г.) – Душанбе.: “ЭР-граф”, 2014. – 532 стр.

Бухоро шахри ва унинг атрофида унга тегишли 250 минг рублга тенг бир нечта уйлари, боғ ва ер майдонлари бўлган”¹.

Кучли сиёсатчи, давлат арбоби Файзулла Хўжаев отаси Убайдулла Хўжа каби ўз даврининг йирик мулкдорлардан бири бўлган. Файзулла Хўжаев отаси вафотидан кейин Азов-Дон банкининг Москва филиали билан ҳамкорликда қорақўл тери ва бошқа товарлар савдоси билан мустақил равишда фаолият олиб борган. 1917 йил 27 сентябрда у банкка қуйидагича мурожаат қилган: “...Файзуллахўжа Убайдуллахўжадан: Сиздан менинг товарларим учун икки юз минг рубль миқдорида қўшимча қарз беришингизни ва маблағни банкингизни Бухоро филиали ҳисобига ўтказишингизни, олти юз эллик рубль миқдордаги товарларимни суғурта қилишингизни сўрайман”².

Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг академиги А. Уклонский Файзулла Хўжаев шахсига нисбатан шундай таъриф берган. “Файзулла Хўжаев ноёб талант эгаси эди. У том маънодаги Европа маданиятини эгаллаган зиёли, меҳнаткаш халқнинг ҳурматиغا сазовор бўлган, ўз халқи, она Ватани учун фидойи инсон эди. Бундай буюк истеъдод эгалари ҳар бир халқ тарихида юз, икки юз йиллар ичида бир келиб кетиши мумкин...”³

Рус ёзувчиси Галина Серебрякова Файзулла Хўжаев билан илк учрашувини қуйидагича таърифлайди. “Биз Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг котиби Акмал Икромовнинг уйида учрашдик. Файзулла Хўжаевни ҳамма ерда жумҳуриятнинг энг ақлли ва ҳаққоний кишиси дейишар эди... Унинг довжораклиги, ажойиб дипломатик қобилияти, яхшигина маълумот эгаси эканлиги тўғрисида кўп эшитган эдим. Файзулла Хўжаев паст бўйли, қотмадан келган ва ўсмирларга ўхшаш озгин экан. Осиёликларга хос чуқур кўзли ҳамда узун киприкли Файзулланинг хушбичим юзини бир вақтлар у оғриган пендинка касали қолдирган чандиқ бироз бузиб турарди. А. Икромов одамлар орасида қанчалик сергап, ҳазилкаш, қувноқ бўлса, Файзулла шунчалик камгап ва тўғрироғи ғамгин бўларди. У суҳбатдошини гўё ўзи билан таққослаётгандек унга жиддий тикилиб қарарди. Файзуллада ўз ғояси

¹ Хотамов Н. Роль банковского капитала в социально-экономическом развитии Средней Азии (начало 90-х гг. XIX в. – 1917 г.). – Душанбе: “Дониш”, 1990.- С. 143.

² Хотамов Н.Б. История банков и предпринимательства в Средней Азии (60-е годы XIX в. – 1917 г.) – С. 434.

³ Қаранг: Ражабов Қ. Файзулла Хўжаев. – Тошкент: “Abu matbuot-konsalt”, 2011. – Б. 3.

учун ҳақиқий курашчининг хусусияти бор эди”¹. Файзулла Хўжаев ижтимоий-иқтисодий, маърифий соҳаларни маълум даражада ривожланишига ҳисса қўшган. Ўз маблағи ҳисобидан талабаларни Москва, Боку, Қозон, шаҳарларидан Германия ҳамда Туркиянинг Берлин, Истанбул, Измир шаҳарларига таълим олишлари учун маблағ ажратган.

Россиянинг марказий тижорат банклари учун энг катта қизиқиш уйғотадиган рақобатбордош товарлар орасида қорақўл тери ҳам бор эди, чунки қорақўл мўйнаси жаҳон бозорида узоқ вақтдан бери машҳур бўлиб келган. Бухоро шаҳри қорақўл савдоси марказига айланди. Албатта ушбу операцияларда марказий тижорат банкларининг маҳаллий бўлимлари фвол иштирок этган. Айниқса қорақўл тери ва тери маҳсулотлари савдоси Азов-Дон, Рус-Осиё ва Рус-Хитой банкларининг маблағлари орқали ривожланган. Азов-Дон банкининг Эски Бухорода 51 та қорақўл етказиб берадиган бўлимлари бўлган. Пахта сингари қорақўл тери маҳсулотлари Москва ва Нижний Новгород ярмаркаларида кўпроқ сотилган. Хусусан, 1910 йилда Рус-Осиё банкининг Бухородаги филиалининг маблағи эвазига 329482 дона қорақўл териси сотиб олиниб, Марказга жўнатилган².

Хулоса қилиб айтганда, Бухоро амирлигидаги йирик буржуазия вакиллари: савдогарлар, тижоратчилар, қорақўлчи ва заводчи бойлар бир томондан, улар Россия империясининг минтақадаги йирик сармоядорлари билан рақобат қилишга киришган бўлса, иккинчи томондан, айнан улар Бухоро амирлиги иқтисодиётида тобора муҳим роль ўйнай бошлади. Амирликда XIX аср охирида 12 мингдан ортиқ маҳаллий савдогар бўлиб, қорақўл тери, пахта, жун, ипак толаси билан савдо қилишдан ташқари катта ер майдонларига ҳам эга бўлиб, уларни маҳаллий деҳқонларга ижарага бериш ҳисобидан даромад олганлар. Бироқ, XX аср бошларида амирлик иқтисодиётининг етакчи тармоқлари кўпроқ Россиядаги саноат ишлаб чиқаришининг таъсир доирасига тушиб қолди. Бухоро савдогарлари ва тадбиркорлари ҳам Россия билан савдо-сотик қилишдан тобора кўпроқ манфаатдор бўлиб бордилар. Бу ҳолат 1920 йилда Бухоро амирлигининг совет Россиясининг ҳарбий кучлари бўлган қизил армия томонидан ағдарилиб ташланиши ва босиб олинишига ҳам муайян даражада ўз таъсирини кўрсатди.

¹ Қаранг: Ражабов Қ. Усмон Хўжа // “Vatanparvar” (Toshkent). №7. 2020 йил, 14 февраль.

² Хотамов Н.Б. История банков и предпринимательства в Средней Азии (60-е годы XIX в. – 1917 г.). – С. 313.

**"Мен сенга банкада пул қолдираётганим йўқ,
баланд қасрлар, ҳосилдор ерлар ҳам...»
Усмонхўжанинг ҳасрати**

Мираъзам Ҳамраев

Юрт мустақиллигини жонидан ҳам азиз билган, бироқ умрининг охиригача Ватан армонида, хоки Ватандан йироқда бўлган, Бухоро жадиидчиларининг отаси Усмонхўжа Пўлатхўжаев ҳаёт йўлига чизгилар бермоққа жазм қилдик.

XIX аср биринчи ярмида Бухорои Шариф савдогарлари орасида Мурод Ашурбой қарвонбоши, Қароматуллоҳ хожи савдогар, Пўлатбой қарвонбоши қабиларнинг мавқеи ва обрў-эътибори баланд бўлган. Савдо-сотик соҳасида тажриба орттирган, тижорат қилиб бойиб кетган кишилар ўз фарзандларини имкон қадар ота касбга жалб қилишарди.

Мана шундай йирик савдогарлардан бири, бир неча бор қарвонбошилиқ лавозимига сайланган Қароматуллоҳхўжа хонадониди Пўлатхўжа дунёга келган.

Пўлатхўжа камолга етганидан сўнг ота касби ҳисобланган тижорат иши билан шуғуллана бошлади. Пўлатхўжа савдо-сотик ишларини ривожлантириш, харидоргир моллар сотиб олиш ҳамда ўз товарларини сотиб даромад қилиш мақсадида Фарғона вилоятининг Андижон, Марғилон, Қува, Хўжанд, Ўш каби шаҳарларига сафар қилиб турарди. Қўқон хонлигининг Ўш шаҳрида ўзининг хусусий дўконларига эга бўлган Пўлатхўжа бу ерда мусулмончилик удумларини сақлаган ҳолда Фотима ойим исмли ўзбек аёлига уйланади. 1878 йил ушбу никоҳдан Усмонхўжа дунёга келади.

Бухорода бошланғич ва мадраса таълимини олган Усмонхўжа Пўлатхўжаев ўз сафдошлари билан бирга Туркияга интилди. У 1908-1909 йиллар оралиғида дўсти Ҳамидхўжа Меҳри билан бирга Эрон орқали Туркияга сафар қилади. Мақсад «Ёш турклар» фаолияти билан яқиндан танишиш, Туркиядаги ўзгаришлардан воқиф бўлиш, таҳсил олиш қабилардан иборат эди. Усмонхўжа ва Ҳамидхўжанинг ушбу чет эл сафари Россиянинг Истанбулдаги элчисини ташвишга солган. У бу ҳақда Чор Россияси императори Николай II га хабар етказган.

Император Бухоро амири Абдулахадхондан Усмонхўжа ва Ҳамидхўжалар ҳақида маълумот сўрайди. Абдулахадхон: «Улар ёш болалардир. Туркияга таҳсил олиш учун борганлар», деб жавоб қайтаради.

Бухоролик ёшларга Чор Россияси мустамлакачилари бу қадар кизиқиш билан қараши бежиз эмасди. Аввало, Чор Россияси ўзига нисбатан душманлик кайфиятида бўлган Эрон давлати орқали туркистонлик фуқароларни ўтиб қайтишига йўл қўймасликка ҳаракат қиларди. Шунинг учун Истанбул орқали Маккаю-Мадинага ҳажга борувчиларни Ботуми, Феодосия, Севастопол ва Одесса шаҳарлари орқали ўтказиш чоралари кўрилганди.

Турк тарихчиси Меҳмед Саройнинг ёзишича, Туркия ҳукумати бу иккала дўстнинг Истанбулга қилган ташрифига расмий рух бериб, уларни шахсан ҳукумат ҳарбий нозири, генерал Анвар пошо кутиб олганди ва ўзаро мулоқотда бўлганди.

Туркияда тўрт йил давомида таълим олган Усмонхўжа ва Ҳамидхўжалар бир олам умидлар билан Бухорога қайтдилар.

1911-1912 йилларда «Бухоро нашри маорифи жамияти» ёрдамида бир қатор бухоролик ёшлар Туркияда таҳсил олдилар. Жумладан, 1911 йилда 15 та, 1912 йилда 30 та бухороликлар Истанбулга таҳсил олиш учун юборилди. 1911-1913 йилларда Атоулла Хўжа, Мазҳар Маҳзум, Бурхон Маҳзум ўғли, Абдурауф Фитрат, Муқимбеклар Туркияда ўқиб қайтдилар.

Туркиядан янги режа ва мақсадлар билан қайтган Усмонхўжа Пўлатхўжаев Бухоро амирлигида нисбатан эркинроқ бўлган Китоб, Шаҳрисабз, Керки каби бекликларда маърифатчилик тарғиботи билан шуғулланишни давом эттирган. Айниқса, Керки беклиги Шарк давлатлари ва Чор Россияси билан савдо-сотик, маданий алоқаларда муҳим роль ўйнади. Амударёнинг ўрта қисмида жойлашган Керки шаҳрида 1910 йилдаёқ «Усули жаид» мактаби очилганди. Бу шаҳарда рус ҳарбий горнизони жойлаштирилган, Чор Россияси савдогарларига эса божсиз савдо-сотик қилиш ҳуқуқи берилганди.

Усмонхўжа Пўлатхўжаев ташкил этган жаид мактабларида таълим-тарбия жараёнлари бутунлай янги тартиблар асосида йўлга қўйилган эди. Болаларни ёш хусусиятларига қараб синфларга бўлиш, бир кунда 4-5 соатдан ортиқ дарс ўтмаслик, ҳар бир дарсдан сўнг 10

дақиқалик танаффус жорий қилиш, дунёвий фанларни ўқитишга асосий эътиборни қаратиш, асосан ўқувчиларнинг биринчи босқичда саводини чиқариш, жума ва якшанба кунларида дам олишни жорий қилиш, ўн ойлик таҳсилдан сўнг болаларга таътил бериш, ўқувчилардан вақт-вақти билан имтиҳон олиб туриш, болаларни ёруғ ва мумкин қадар шином хоналарда ўқитиб, ўқитиш жараёнида кўргазмали қуроллар: глобус ва хариталардан фойдаланиш каби қоидаларга эътибор қаратилган.

Адей Клоденинг ёзишича, Усмонхўжа Пўлатхўжаев ўз хисобидан ўқув қуроллари, глобус, хариталар, турк тилига таржима қилинган Европа адабиётларини Бухорога олиб келган.

Таъкидлаш жоизки, 1916 йилдан сўнг Бухоро амирлиги ва бутун Туркистон минтақасидаги прогрессив ҳаракатларининг йўлбошчилари ҳамда етакчилари орасида Усмон Хўжа Пўлатхўжаевнинг исми-шарифи самарқандлик Маҳмудхўжа Бехбудий, тошкентлик Мунаввар қори Абдурашидхоновлар сингари қайд қилина борди.

Шу жойда, Тошкент жадидчилик ҳаракатининг йирик раҳбари, XX аср ўзбек миллий матбуоти ва янги усулдаги миллий мактаб асосчиси, янги миллий театр ташкилотчиларидан бири, адиб ва шоир Мунаввар қори Абдурашидхонов фаолиятига озгина назар солсак.

Мунаввар қори Абдурашидхонов 1878 йил Тошкентнинг Шайхонтохур даҳасидаги «Дархон» маҳалласида зиёлилар оиласида дунёга келган. Дастлабки таълим-тарбияни онасидан олган. Сўнг ўз даврининг машхур ўқитувчиси Усмон домладан илми қироат ва тажвидни ўрганиб, ҳофизи Қуръон бўлган. 1885–1890 йилларда Бухородаги Мирараб мадрасасида таҳсил олган, аммо таҳсилни охирига етказмай, Тошкентга қайтиб, имомлик ва муаллимлик билан шуғулланган. Эшонкули додхоҳ мадрасасида таҳсилни давом эттирган. 1901 йилда усули жадид мактабини очган ва шу мактаблар учун махсус ўқув дастурини тузган, дарсликлар ёзган.

Мунаввар қори 1920-1921 йилларда Бухоро Халқ Шўролар Жумҳурияти Маориф нозирлиги вақф бўлими бошлиғи, 1920 йили Боку шаҳрида бўлиб ўтган Шарқ халқлари съезди делегати ва ҳайъати аъзоси бўлган. Мунавварқори Абдурашидхонов 1929 йил 6 ноябрда қамокқа олиниб, Москва шаҳридаги Бутирка қамокхонасида 1931 йил қатл қилинган ва Ваганково қабристонига дафн этилган.

Усмонхўжа Пўлатхўжаев ўша даврда дунё сиёсатида рўй берган воқеаларни ҳам теранлик билан кузатиб борган. У Туркиянинг Европа

мамлакатлари асоратидан кутулиши учун олиб борган курашларини маъқуллаган.

Маълумотларга кўра, 1912-1914 йилларда Бухоро шахрида 7 минг турк фуқароси истиқомат қилган. Урушдан аввалда рўй берган 1911 йилдаги биринчи ва 1912-1913 йиллардаги иккинчи Болқон урушлари даврида Туркистон аҳолиси Туркияга моддий ёрдам кўрсатган. Архив манбаларида 1912 йилда Туркистон аҳолиси Болқон урушида иштирок этган турклар учун 40 минг сўм маблағ тўплаб юборилгани қайд этилган. Жумладан, бухоролик Абдураззоқ афанди ўз шахсий жамғармасидан 25 минг сўм ҳадя этган. Усмонхўжа Пўлатхўжаев ҳам бу каби хайрли ишлардан четда турмаган ва бу ҳақида куйида батафсил тўхталиб ўтаман.

Биринчи жаҳон уруши йилларида Бухорода жадидчилик ҳаракати ривожланиб, 1916 йилдан бошлаб «Ёш бухороликлар» ташкилоти ўз фаолиятини кучайтирди. Ташкилот фаоллари бўлган Усмонхўжа Пўлатхўжаев, Абдурауф Фитрат, Мусо Саиджонов, Атоуллахўжа, Ҳамидхўжа, Мирзо Абдулвоҳид Мунзим, Файзулла Хўжаев қабилар амир Саид Мир Олимхонни прогрессив ислохотлар қилишга кўндириш билан боғлиқ ташвиқот ҳамда тарғибот ишларини олиб бордилар.

Бу даврда Усмонхўжа Пўлатхўжаев «Ёш бухороликлар» партиясига энг обрўли аъзолардан бири бўлиб, 1917 йилда у уч марта «Ёш бухороликлар» партиясига Марказий кўмитаси (МҚ) таркибига киритилган. 1917 йилнинг 15 мартида партия МҚга сайлов бўлиб, Мирзо Абдулвоҳид Мунзим - Раис; Абдурауф Фитрат-котиб; Усмонхўжа Пўлатхўжаев - хазиначи, МҚ аъзоларининг ярмидан кўпи «Тарбия атофол», яъни 1908 йилда тузилган «Болалар тарбияси» ташкилотидан эдилар.

1917 йилда Ёш бухороликларнинг жойларда 50 дан ортиқ одамлари бўлиб, улар фаолиятини МҚ томонидан бошқариб турдилар. Усмонхўжага партия МҚда энг масъулиятли вазифалардан бири юкланганди.

1917 йилнинг 8 апрелида жадидларнинг «Яшасин ислохот!», «Яшасин амир!» деб чиққан намоишлари ташкилотчиларидан бири Усмонхўжа Пўлатхўжаев эди. Намойиш жараёнидаги сиёсий воқеалар туфайли 30 та ёш бухороликлар қамокқа олинди, улар ҳаёти хавф остида қолди.

Намойишчиларнинг ёшлардан иборат гуруҳини бошқарган Аҳмад Найим АҚШлик профессор Э.Оллворт билан ўзаро мулоқотида амир зиндонида Усмонхўжа, Атоуллахўжа кабилар билан битта жойда ётганлигини айтган. Ҳатто, турк тилини яхши билган Атоуллахўжа унга туркчада: «Хўш Найимжон бу ерда нега ёлғизсиз!» деб ҳазиллашган.

Амир зиндонидан қутулган Усмонхўжа 15 нафар шериклари билан Янги Бухоро (Когон)га келади ва у ердан бир қисм жадидлар Самарқандга, бир қисми Тошкентга жўнашади. Усмонхўжа ва Абдурауф Фитрат Тошкентга муҳожирликка кетишди. Аҳмад Найим эса икки турк зобити ҳамкорлигида амир айғоқчиларидан қочиб Истанбулга кетади.

Усмонхўжа Пўлатхўжаев Бухоро озодлиги масаласини бутун Туркистон халқлари озодлиги ва демократияси билан яхлит ҳолда тасаввур этарди. Шунинг учун у Туркистонда тараққийпарвар кучлар томонидан ўтказилган ҳар бир жараёни назардан четда қолдирмасди. 1917 йил 8 сентябрда Туркистон мусулмонларининг қурултойи Тошкентда иш бошлайди. Қурултойни барча тараққийпарвар кишилар каторида бухоролик Усмон Хўжа ҳам табриклади.

1918-1920 йилларда Усмонхўжа Пўлатхўжаев Тошкент ва Самарқанд шаҳарларида истиқомат қилади.

1920 йил сентябрида Бухорода амирлик тартиби ағдарилди. Ўша йилнинг 6-8 октябрида собиқ Бухоро амирининг ёзги қароргоҳи Ситораи Моҳи-Хоссада Бухоро меҳнаткашларининг биринчи қурултойи бўлиб, Бухоро Халқ Жумҳурияти эълон қилинди ва Файзулла Хўжаев бошчилигидаги Ҳукумат тузилди. Усмон Хўжа ушбу ҳукуматда Молия Нозири (1920-1921) лавозимида иш бошлади. «Бухоро ахбори» газетасининг 1920 йил 21 ноябрда чоп этилган сонида Молия Нозири сифатида унинг буйруғи босилган.

Янги ҳукумат Бухоро Республикаси ҳудудида амал қилиб келаётган турли пуллар ўрнига ягона пул жорий қилиш хатти-ҳаракатида бўлган. Усмонхўжа Молия Нозири сифатида ушбу вазифанинг бошида турганди. Бундан ташқари, у «ҳукумат муфаттиши», яъни ҳукумат тафтишчиси вазифасида ҳам фаолият юритган.

1920-1923 йиллар давомида Бухоро Халқ Шўролар Жумхурияти томонидан чиқарилган қоғоз пулларда, ҳукуматнинг масъул шахслари имзолари қўйилган. Жумладан, Усмонхўжа ҳам Молия нозири ва ҳукумат муфаттиши сифатида қоғоз пулларга имзо қўйган.

Усмонхўжа Пўлатхўжаев ҳукуматда 1921 йил бошида Давлат Назорати Нозири, 1921 йил августдан 1922 йилнинг бошларигача Бухоро Халқ Шўролар Жумхурияти Марказий Ижроия Қўмитасининг (биринчи) Раиси лавозимларида ишлайди.

Таъкидлаш жоизки, дастлабки йилларда (1920-1922) БХШЖ ҳукумати халқни барча солиқлардан озод қилган эди. Аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, Усмонхўжа Пўлатхўжаев ва Файзулла Хўжаевлар шахсий жамғармаларидан халқнинг барча солиқларини давлат бюджетига тўлаб берганлар.

Бухоро Халқ Шўролар Жумхурияти томонидан хорижий мамлакатлар, жумладан, Туркия, Эрон, Афғонистон билан дипломатик алоқалар ўрнатилди. 1920 йил январидаёқ Туркия парламенти (Миллий мажлис) Туркиянинг мустақиллиги ҳақидаги декларация «Миллий аҳднома»ни қабул қилганди. 1920 йил 23 апрелида Туркия Буюк Миллат Мажлиси раиси Мустафо Камол Отатурк совет Россиясидан Туркия Жумхуриятини барпо этиш учун ёрдам сўрайди.

Большевиклар Мустафо Камолга ёрдам беришни рад этган бўлсалар-да, Совет даври адабиётларида виждонсизларча «Совет ҳукумати Туркияга олтин ҳисобида 10 миллион рубль миқдорида қурол-аслаҳа, ўқ-дори билан ёрдам берди», дейилади.

Аслида, ўша пайтда фронтлар ҳалқаси қуршовида қолган большевиклар Туркияга моддий ва ҳарбий ёрдам кўрсатиш у ёқда турсин, аксинча ўзларига ёрдам керак эди.

Туркиянинг Москвадаги вакили Бекир Семибейга Ленин ва Калининлар бу масаладаги илтимоси учун салбий жавобни айтиб улгуришганди эди ҳам-ки, бу вақтда Усмон Хўжа Турк қардошларга ёрдам беришини, Мустафо Камол Ота Туркни ёлғизлатиб қўймаслигини билдириб, Бухоро Халқ Шўролар Жумхурияти номидан 100 миллион олтин рублни Туркияга юборишга тайёрлигини маълум қилади.

Бундан хабар топган большевиклар йўлбошчиси Ленин Усмонхўжа Пўлатхўжаевни бу пулларни Москва банкаси орқали

Туркияга юборишга мажбур қилади. Натижада, Усмонхўжа 100 миллион олтин рублни Москва банкига топширади. Бу ҳақда Туркиянинг тарихчи олими Меҳмед Сарой етарлича далиллар асосида маълумот беради.

Энг қизиғи, Совет ҳукумати Усмонхўжа томонидан Москва банкига топширилган 100 миллион олтин рублдан атиги 10 миллион олтин рублни Туркияга юборади ва қолган 90 миллион олтин рубль маблағ билан ҳам ўзининг ҳарбий қобилятини мустаҳкамлайди, ҳам Усмонхўжа Пўлатхўжаевнинг Туркияга ёрдамни ўз «ҳисобига» ўтказиб олади.

Турк халқининг мустақилликка эришувида, аёвсиз жангларда кучли рақиб устидан ғалаба қозонишида ўзбек халқининг фидойи фарзандлари Усмонхўжа Пўлатхўжаев ва Файзулла Хўжаевларнинг муносиб ҳиссаси борлиги биз учун фахр ва ифтихордир.

Усмонхўжа Пўлатхўжаев Бухоро Жумҳуриятида вақф ерларини ҳисобга олиш ва улардан фойдаланишни тартибга солиш, вайрона ҳолатга келган Бухорои Шарифни тиклаш, маданий-маърифий ўчоқлар очиш, меъморчилик обидаларини таъмирлаш, 30 минглик қизил армияни Бухородан ҳайдаш, миллий армияга асос солиш, мустақил, ҳар қандай воситачи «Марказ»сиз халқаро ҳамкорликка киришишни, мамлакат чегараларини мустаҳкамлаш, ўзбек тилини давлат тили сифатида расмийлаштириб, ҳаётга татбиқ қилиш каби вазифаларни ҳал қилиш учун курашади. Шунини айтиш жоизки, Усмонхўжа Пўлатхўжаев саъй-ҳаракатлари билан 1921 йил 11 мартда ўзбек тилига давлат тили мақоми берилади.

1921-1922 йилларда Москванинг Бухоро Жумҳурияти ички ишларига аралашиб кучайди. Бухоро миллий армияси РСФСР Инқилобий ҳарбий кенгаши қўмондонлигига бўйсундирилди. Бу даврда Шарқий Бухорода рус большевикларига қарши истиқлолчилик ҳаракати авж олган эди. Совет раҳбарлари озодлик учун курашувчиларни тинчйтиш, оз бўлса-да, вақтдан ютиш мақсадида Усмон Хўжа Пўлатхўжаев сингари обрў-эътиборли БХШЖ ҳукумати аъзоларидан фойдаландилар.

1922 йил 22 январда Бухорода «Фавқулодда диктаторлик комиссияси» тузилганидан ва 1 февралда ҳарбий ҳолат эълон қилинганидан сўнг вазият ёмонлашиб, энди Бухорода ҳеч қандай тўсиқсиз исталган шахсни камоққа олиш, мамлакатдан ҳайдаб

юборишга рухсат берилганди. Таъкидлаш жоизки, Бухоро Жумхуриятининг миллий мустақиллигини тиклаш учун ҳукумат билан истиқлолчилар ўртасидаги иттифоқ зарурлигини англаб етган шахслардан биринчиси ҳам Усмон Хўжа Пўлатхўжаев эди. Тарихий адабиётларда Усмонхўжа Пўлатхўжаев Бухоро Жумхурияти ҳукумати тарк этиб, Анвар пошо томонига ўтиб кетганлиги қайд қилинади. Лекин унинг келажақдаги ниятларидан бири Афғонистон ҳудудига ўтиб, инглизлардан ҳарбий ёрдам олиш эвазига Бухоро миллий армиясини тузиб, мустақилликни тиклаш бўлган. 1922 йилда Файзулла Хўжаевнинг «Вазият ёмон, қайтиб ўтирманг!» деб берган кўрсатмасидан сўнг Усмонхўжа Пўлатхўжаев бир умрга Ватандан йироқда, хорижда қолиб кетганди.

1923 йилнинг ёзида хорижий мамлакатлардаги муҳожир туркистонликларни бирлаштириш ва миллий ҳаракатларни давом эттириш учун Қобул яқинида махсус йиғилиш бўлиб ўтади.

Ушбу кенгашда Абдулҳамид Орипов Афғонистонда қолиб ишни давом эттириши, Ҳошим Шойиқ Ёкубов Японияга йўл олиши, Муфти Садриддинхон ва Туроббек Эронга бориши, Усмон Хўжа эса Туркияга қараб йўлга чиқишига келишилади.

Айрим маълумотларда Усмон Хўжа Афғонистон ҳудудига ўтганидан сўнг, 1923 йилда уни афғон амири Омонуллахон ўз ҳузурига чорлаб Усмон Хўжани эътиборли шахс ва ватанпарвар инсон сифатида ҳурмат қилиши, лекин советлар тазйиқи туфайли 2-3 кун ичида Афғонистондан чиқиб кетиши билан боғлиқ ўз талабини кўяди, каби фикрлар келтирилади. Совет махсус идораларининг қатъий назорати остида бўлган Усмонхўжани чегарага яқин мамлакат ҳудудида яшашини Совет ҳукумати ҳеч қачон истамагани табиий ҳол албатта.

1923 йилнинг ўрталаридан бошлаб Туркия давлатида Усмонхўжанинг муҳожирликдаги ҳаёти бошланган. Туркия Жумхурияти ҳали ташкил топмаган, бироқ Анқарада «Туркия муваққат ҳукумати» фаолият олиб бораётган, турк халқининг миллий қаҳрамони Мустафо Камол Отатурк ушбу ҳукумат раҳбари эди.

Шуни айтиш жоизки, Мустафо Камол дарбадар бўлиб Ватандан ажралган туркистонликлар учун иккинчи Ватан - Туркия бўлишини табиий ҳол сифатида қабул қилган. Унинг ота-боболар юрти бўлган Туркистонга меҳр-муҳаббати ҳам ўзгача эди. Кейинчалик унинг қабр

тошига: «Биз ҳам Туркистоннинг жужуқларимиз» сатрлари битиб кўйилганлиги гапимизнинг исботидир.

Кези келганда таъкидлаш жоиз бўлардики, 1930 йилларда шўро ҳукумати талаби билан Афғонистондаги ўзбек муҳожирларига нисбатан жабр-зулм ўтказилади. Муҳожир ўзбеклар яшаш шароити оғир бўлган, ёзда ўта иссиқ, гармсел эсиб турадиган Хелманд вилоятига мажбуран кўчириладилар. Бу вилоятда ёзда ҳаво ҳарорати 70 дарагача қизиб кетарди. Бунинг натижасида минглаб туркистонликлар, айникса, кексалар ва болалар бевақт ҳаётдан кўз юмдилар.

Ушбу ваҳшийликлардан хабар топган Мустафо Камол Отатурк Туркиядаги афғон элчиси Файз Аҳмадхонни ўз хузурига чорлаб, «Агар юртингизда Туркистон мусулмон муҳожирлари учун жой бўлмаса, бизга топширинг!» деб қатъий талаб қўяди. Туркия ҳукумати Туркияга кўчиб келган туркистонликларни 5 йил барча солиқлардан озод этади, уларга арзон нархларда мол-мулк, ер ва чорва моллари беради.

Усмонхўжани ўз меҳмонидек қабул қилган Мустафо Камол унга эндигина шаклланиб келаётган ёш Туркия Жумҳурияти ҳукуматида масъул вазифада ишлашни таклиф этади. Бироқ, Усмонхўжа унга бундан кейин Туркистон маданияти масалалари билан шуғулланиш мақсади борлигини айтади. Мустафо Камол Усмонхўжага маънавий ва моддий мадад беришини айтиб, унга Туркия давлати миқёсидаги нафақа белгилайди. Усмонхўжа ўлимига қадар ўзи вафотидан сўнг эса ушбу нафақани унинг хотини оладиган бўлади.

Маълумки, XX асрнинг 20-30 йилларида Ўзбекистонда совет ҳокимиятига қарши маҳаллий зиёлиларнинг миллий муҳолифатчи ташкилотлари иш олиб борган.

Ўзбек халқи манфаатларини ҳимоя қилиб, мустамлакачилик сиёсатига қарши чиққанлар, «Кўмак (1909-1923); «Миллий иттиҳод (1921-1925). «Миллий истиклол» (1922-1929); «Туркистон Миллий Бирлиги» (1920-1923); «Ботиргапчилар», «Темурчилар», «Ўн саккизлар гуруҳи», «Иноғомовчилик», «Бадриддиновчилик», «Қосимовчилик» каби ташкилот ва номлар билан аталганди.

Усмонхўжа Пўлатхўжаев қалам тебратиб, ватанпарварлик руҳидаги шеърлар ҳам ёзиб, чоп эттириб турарди.

Маърифатпарвар жадидчи, кўз ёшларида Ватан армони шашқатор оққан, Ўзбек миллатининг фидойи фарзанди Усмонхўжа Пўлат Хўжа ўғли 1968 йилнинг 28 июлида Туркиянинг Истанбул шаҳрида 90 ёшида фоний дунёни тарк этди.

Усмонхўжа ҳаёт билан видолашар экан ўғли Темур Хўжани ўз хузурига чорлаб қуйидаги сўзларни айтади:

«Мен Сенга банкда пул қолдираётганим йўқ, баланд қасрлар, хосилдор ерлар ҳам қолдираётганим ҳам йўқ, Сени суяб юрадиган ҳам опа-ука қолдирмадим, фақат ҳамиша ёдингда тутишинг учун Ватан ҳасратини қолдирдим»

Usmon Xo'ja: 1921 Dushanba muhosarasi va boshqa siyosiy faoliyatlari

Prof. Dr. Timur Kocaoglu (Temur Xo'ja)

1. Burilish nuqtasi: Dushanba, 1921-yil, dekabr

Usmon Xo'ja Sharqiy Buxoro mutloq hokim vakili sifatida Dushanbaga borganida, ikki muhim vazifani bajarishga harakat qildi: birinchidan, tarqoq faoliyat olib borib bo'lshevik kuchlariga qarshi kurashayotgan Bosmachi to'dalarni birlashtirish, sobiq Amir tarafdaorilarini bu yo'ldan qaytarib olish bo'lsa, ikkinchisi esa, Dushanbadagi Bo'lshevik qurolli kuchlarining u yerdan chiqib ketishini ta'minlash edi. Buxoro armiyasidan bir guruh va turli Bosmachi to'dalaridan foydalanib, u yerdagi Bolshevik Rus askarlarining Dushanbadan chiqib ketishi uchun mavjud Bolshevik harbiy boshliqlari va Bolshevik namoyandalarini asirga oldi. Ular orasida garnizon boshlig'i general Morozov, Rossiyaning Buxorodagi elchisi Yarinef, sharqiy Buxorodagi konsul Nagurin ham bor edi. Anvar Posho Amir tarafdori Ibrohim Laqay tomonidan uy qamog'iga olinganda va boshqa qiyinchiliklar tufayli to'qnashuvlar yuz berdi. Laqayning qurolli kuchlari ham Buxoro qo'shinlarini orqadan urib, garnizondagi Rus askarlariga yordam qildilar. Usmon Xo'ja va uning qo'shinlari chekinishga to'g'ri keldi. Ushbu voqeadan so'ng Usmon Xo'ja deklaratsiya e'lon qilib, aholini mustaqillik uchun qo'lga qurol olib Rus askarlariga qarshi kurashishga chaqirdi: "Hammamizning yuragidagi eng katta orzu- Turkistonda yarim asrdan ko'proq vaqt davomida davom etgan dushmanning tajovuzidan xalos bo'lish orqali ozodlik va mustaqillikka erishishdur. Endi bu maqsadga erishish vaqti keldi. Men qo'lida qurol bo'lganlarni va qurol ishlata oladiganlarni ushbu sharaflil vazifaga da'vat qilaman. Yashasin ozodlik va mustaqillik uzoq bo'lsin!"¹

Dushanbadagi Sovet garnizonining qamal qilinishi va uning qo'mondonlarining hibsga olinishi hodisasi Sovet davrida adabiy asarlarda yoritildi. Toniqli tojik yozuvchisi Jalol Ikromiy 1975-yilda "Garnizon Taslim Namishavad" (Garnizon Taslim Bo'lmaydi) pyesasida Usmon Xojani antisovet xarakter sifatida ta'riflaydi, o'zbek yozuvchisi Shukur Xolmirzayev esa 1982-yilgi "Qil Koprik" romanida Usmon Xo'jani sovetlarga qarshi shaxs qilib ko'rsatsa-da, uning mustaqillik fikrlarini ancha ijobiy tasvirlaydi.² Boshqa tomondan, tatar yozuvchisi Tevfik Aydi 1991-yilda yozilgan "Elan Ugi" (Ilon zahari) romanida Usmon Xo'janing Buxoro Respublikasidagi bir necha faoliyatini ijobiy tasvirlab, uning Buxoro Jumhuriyatini mustaqil qilishga harakat qilganligini ta'kidlaydi.³ Sovet davrida Dushanba voqeasi to'g'risida 1977-yilda Tojikfilm kinostudiyasi tomonidan "Mukhasara" (qamal) nomli filmda tojik kino yulduzi Gurminch Zavkibekov Usmon Xo'ja roliga o'ynagan.⁴ (**Rasm 8: Muxosara kinosi**)

Usmon Xo'janing Dushanba garnizonidagi sovet qo'shinlariga qarshi kurashi, albatta uning Buxoro va Turkistondagi faoliyat olib borishini ham to'xtatib qo'ydi. Agar Sovet hukumati Usmon Xo'jani qo'lga tushirganda uni zudlik bilan qatl qilishar edi. Shu sababdan bu ochiq mustaqillik uchun kurash uning hayotidagi burilish nuqtasi bo'lib, u Afg'onistonga ketishga majbur bo'ldi.

Usmon Xo'ja, Turkiston, shu qatorda Buxorodagi jadidchilik harakatining yetakchi siyosiy arboblardan biri bo'lganiga qaramay, Sovet davrida uning nomi va faoliyatlari nafaqat e'tibordan chetda qoldirildi, balki u xoin sifatida qoralandi. Stalin davrida 1930-1938-yillarda qatag'on qilingan boshqa Jadidchilar va siyosiy arboblarining nomlari 1960-yillardan so'ng qayta tiklanib, ular haqida 1980-yillardan keyin O'zbekistonda maqolalar, tadqiqotlar nashr etilaboshlagan bo'lsa-da, Usmon Xo'ja haqidagi jimjitlik uzoq muddat davom qildi. O'zbekistonda Usmon Xo'ja haqida dastlabki maqolalar faqat 1991-yil oxirlaridan yozilaboshladi. Lekin, boshqa Jadidchilar bilan solishtirganda Usmon Xo'ja haqidagi olib borilgan ilmiy tadqiqotlar hali ham kam sonlidir.

Bu maqolada ko'proq Usmon Xo'ja deb ishlatilgan nom turli tillardagi manbalarda shunday uchraydi: Usmon Po'latovich Xo'jayev (o'zbek), Usmon Xojaev (rus), Osman Hoca, Osman Hocaoglu, Osman Kocaoglu (turk), Osman Khoja, Osman Khojayev (ingliz, fransuz, nemis va boshqa tillarda). Osman Xo'ja 1927-yildan boshlab yozgan maqolalarida familiyasini "Kocaoglu" (talaffuzi: Qo'jaog'lu) deb yozgan.

Chet ellarda, ayniqsa Olmoniya, Fransa, Angliya, AQSh, Turkiya, Yaponiyada 1950-yillardan bugungacha nashr etilgan ko'p sonli maqolalar va kitoblarda Usmon Xo'ja haqida ma'lumotlar berilib bordi. Usmon Xo'ja haqidagi daslabki ma'lumot Fransiyalik jurnalist Joseph Castagnéning 1925-yilda Parijda nashr etilgan Bosmachilik haqida yozgan fransuz tilidagi kitobida mavjud.⁵

Amerikalik Jadidshunos olim Adeeb Khalid Usmon Xo'ja va Buxorodagi jadidchilik haqida qo'lda ozroq ma'lumot borligi to'g'risida shunday deydi:

Usmon Xo'ja Buxoroda jadidchilik asoschilaridan biri bo'lgan va shu sababli islohotlar harakatiga boshidanoq qatnashgan. Jadidchilik harakatining maktablarni isloh qilish, aniqrog'i, Buxoroda yangi bilim tushunchasi va maorifni joriy etish urinishlaridan boshlanganini bilamiz. Ammo Jadidlarning 1917-yilgacha bo'lgan faoliyatlarining tafsilotlari hali ham noaniq vaziyatda. Buxoro jadidchiligining dastlabki yillari haqida bilganlarimiz, asosan Sadridin Ayniy va Fayzulla Xo'jayev kabi ishtirokchilarning qisman boy avtobiografik ma'lumotlaridan kelib chiqishiga qaramay, ular bu haqdagi ko'plab savollarni javobsiz qoldiradilar.

Bundan tashqari, biz tarixiy ma'lumotlarga insoniy nuqtai nazardan yondashishimiz uchun zarur bo'lgan juda ko'p tafsilotlarga ega emasmiz.

6

1991-yil 1-sentyabrda O'zbekiston mustaqilligi e'lon qilingandan so'ng, o'zbek tarixchisi Prof. Rustam Shamsutdinov 1991-yil 15-oktyabrda o'zbek matbuotida e'lon etilgan maqolasida shularni yozgan edi:

Biz tarixchilar Usmonxo'ja Po'latxo'jani xoin va shu paytgacha ingliz josusi sifatida qoraladik. Tarixiy asarlarimizda har tomoni bilan mavzuni ko'rib chiqmasdan, biz Usmonxo'ja va inqilobimizning boshqa raqiblarini xoinlar, inqilob dushmanlari, burjua millatchilari, panturkistlar va islomchilar deb tamg'alashni davom ettirdik. Ushbu uslub bilan biz asarlarimiz, tadqiqotlarimiz va nomzodlik dissertatsiyalarimizning sinfiy, partiyaviy va hozirgi xalqaro tamoyillar asosida yozilganligini isbotlashga harakat qildik.⁷

Shamsutdinov Usmon Xo'janing Buxorodagi bir necha siyosiy faoliyati to'g'risida ma'lumot berib, quyidagilarni ta'kidlaydi: "Usmonxo'ja Po'latxo'jayevning siyosiy portreti, hayoti va faoliyatining ijobiy va salbiy tomonlarini o'rganish va to'g'ri baholash hujjatli manbalar va xotiralar asosida zarur".

O'zbekistonda Usmon Xo'ja haqida yagona mustaqil asar esa, ikki tarixchi - Qahramon Rajabov va Shodmon Hayitov tomonidan 2011-yilda nashr etilgan 36 betlik risoladir.⁸ Shu maqolada, 90 yillik umrida turli tarixiy voqealarning guvohi hamda "tarixiy voqealarning faol qatnashchisi" bo'lgan Usmon Xo'janing siyosiy, ijtimoiy, maorifiy va adabiy faoliyatlari haqida ma'lumot beriladi.

Shu yerda qiziq bir tarixiy tasodifni aytishga to'g'ri keladi: Turkistondagi yirik jadidchilarning muhim bir bo'limi Usmon Xo'ja bilan birga 1878-yili tug'ilganlar: Usmon Xo'ja (1878-1968), Sadriddin Ayniy (1878-1954), Munavvar Qori (1878-1931), Abdulla Avloniy (1878-1938). Lekin ularning oxirgi taqdiri farqli farqli bo'lgan: ko'pchiligi 1931-yil bilan 1938-yil orasida sovet hokimiyati tomonidan otib o'ldirilgan, qatldan faqat ikki kishi qutilgan: biri qatog'onga uchramagan Sadriddin Ayniy 1954-yilda 76 yoshida Stalinobodda (Dushanbada), ikkinchisi bo'lsa 1922-yili chet ellarga chiqib ketgan Usmon Xo'ja 1968-yilda 90 yoshida Istanbulda vafot qilganlar. Turkistondagi jadidchilikning eng muhim yetakchisi Samarqandli Mahmudxo'ja Behbudi (1875-1919) esa, Usmon Xo'jadan 3 yil oldin tug'ilib, 44 yoshida Buxoro Amirligi buyruqi bilan Sharisabzda qo'lga olinib, Qarshida qatl qilingan. Bu voqea Samarqandda bir yildan keyin ma'lum bo'ladi. Fitrat, Cho'lpon, Ayniy va boshqa shoirlar Behbudiyga atab marsiyalar yozganlar.⁹

2. Usmon Xo'janing tug'ilishi, oilasi va ta'limi

Usmon Xo'ja 1878-yilda Turkistonda, Farg'ona vodiysining O'sh tumanida tug'ilgan.¹⁰ Uning otasi Buxorolik Po'lat Xo'ja, bobosi Keramatulloh Xo'ja bo'ladi. Usmonning onasi Fotima Oyim O'shlik o'zbeklardan edi. Po'lat Xo'janing akasi Qosimxo'janing o'g'li Ubaydulloh Xo'jadan Fayzulla Xo'ja (Xo'jayev; 1896-1938) tug'ilgan. Usmon Xo'ja shu sababdan Fayzulla Xo'jayevning amakisi bo'ladi. Usmon Xo'janing Sobira ismli opasi, Otaulla Xo'jayev (1980-1938) ismli ukasi bo'lgan.

Boshqa Buxorolik savdogarlar kabi Po'lat Xo'janing ham Buxorodan toshqari Samarqand, Andijon, O'sh va boshqa shaharlarda savdo idoralari va do'konlari bo'lgan. Yilning bir necha oyini oila o'sha yerlarda o'tkazardilar. Fotima Oyim ham Usmonga homilador bo'lganda Po'lat Xo'ja bilan O'shga borib, bir necha oy u yerda yashab, Usmonni o'sha yerda tuqqan va o'g'lining chillasi bitganda, uni Buxoroga olib kelganlar. Yosh Usmon oldin Buxorodagi maktab va madrasada ta'lim olgan bo'lsa ham, u davrdagi ilm saviyasinin pastligi tufayli, u ham xususiy murabbiylar tomonidan ta'lim olgan hamda Bog'chasaroy (Qirim), Boku, Qozon, Istanbul (Usmonli imperiyasi)'da nashr etilgan gazet-jurnal va kitoblarni o'qib o'z ilmini o'stirgan. Boshqa jadidchi ziyolilar singari Usmon Xo'ja ham o'sha yillarda "Tarjimon" gazetasida chop etilgan jadid (islohotchi) g'oyalari va Usul-i jadid (yangi usul) maktablari haqidagi yangiliklardan ilhomlangan. G'aspirinski 1893-yili Buxoroga kelganida, Sadriddin Ayniy (1978-1954) va boshqa ziyolilar qatorida Usmon Xo'ja ham u bilan uchrashib, suhbatlashgan. Sadriddin Ayniy o'zining xotiralarida «Tarjimon»ning ta'sirini quyidagicha eslaydi : «Garchi bu gazeta va jurnallar Buxoroga kamdan-kam yetib kelgan bo'lsa-da , ular amirlar va konservativ diniy o'qituvchilarning og'ir boshqaruvi ostida orqada qolib ketgan Buxoro jamoatchiligiga ta'sir o'tkaza boshladilar.»¹¹ Keyinroq, Usmon Xo'ja 1909-yilda Bog'chasaroyga (Qirim) borib, Ismoil Gaspirinski yonida bir yil Jadid maktablarinin ta'lim tizimi to'g'risida ma'lumot o'rganadi va 1910-1913 yillarda esa Istanbul'da turib u yerdagi yangiliklar bilan tanishadi (Quyidagi bo'limlarga qarang).

3. Andijon qo'zg'oloni

Usmon ham yoz oylarini otasi singari O'shda o'tkazar edi. U 1898-yil may oyida O'shda bo'lganida, Andijonda "Dukchi Eshon" laqabli Madali Eshon (1856-1898) rahbarligida Turkistondagi Chor Rossiyasining hukmronligiga qarshi qo'zg'olon yrz bergan (17-18 may). Qo'zg'olon bostirilgandan so'ng Chor askarlari 777 kishini hibsga olib, Dukchi Eshon va uning yaqin safdoshlarini dorga osadilar. O'zi toshkentlik bo'lib, 1921-1928-yillar orasida Germaniya'da Zoologiya fanidan universitet hamda doktorlik ishini bitirgandan so'ng uzoq yillar Turkiyada Anqara Universitetida xizmat qilgan Prof. Ibrohim Yorqin (Ibrahim Yarkin, 1902-1995) bergan ma'lumotlarga ko'ra, Andijon qo'zg'olonida hibsga olinganlar orasida hali 20 yoshidagi Usmon Xo'ja va uning qarindoshlari ham bo'lgan.¹² Prof. Yorqinning

yoziqshicha, Usmon Xo'ja Chor Rossiyasining Turkiston guberniyasi fuqarosi emas, Buxoro amirligi fuqarosi bo'lgani uchun Chor Rossiya askarlari uni Buxoro Amirligiga topshirganlar. Demak, 1898-yil Andijon qo'zg'oloni Usmon Xo'ja qatnashgan dastlabki isyon harakati hisoblanganda, buning orqasidan 1916-, 1918-, 1920- va 1921-yillarda Usmon Xo'janing yetakchi rol o'ynagan qo'zg'olon va harbiy harakatlar keladi.

4. Jadidchilar harakati

Usmon Xo'ja 1898-1909-yillari orasida Turkistonga yoyilaboshlagan jadidchilik harakatlarida faol qatnashib, Buxoro jadidchiligining muhim rahbarlaridan biriga aylanadi. Ushbu islohotchilar harakati dastlab, mavjud an'anaviy ta'lim tizimini isloh qilish maqsadi bilan boshlangan bo'lsa-da, keyinchalik siyosiy harakatga va hatto siyosiy partiyaga aylanadi. Sadridin Ayniy jadidchilikning dastlabki ahvoli va g'oyalarini quyidagicha izohlaydi:

Shunga qaramay, progressiv harakatni inqilobiy deb atash mumkin emas. Maktablarni, madrasalarni va boshqa eski urf-odatlarini takomillashtirish, amir soliqlarini isloh qilish va amir amaldorlarining o'zboshimchalik harakatlariga chek qo'yishni maqsad qilgan. Progressiv harakatning eng muhim savollaridan biri dehqonlar soliqlarini aniq to'g'rilash edi. Men ham ushbu ilg'or harakatga qo'shildim. Biz maktab va madrasalarni isloh qilishni rag'batlantirardik.¹³

Maktab va madrasalarni isloh qilish zarurligini tan olgan birinchi buxorolik ziyolilardan biri Ahmad Donish (1817-1896) edi. Ahmad Donish Buxoro madrasalarida oliy ma'lumot olgan bo'lsa ham, madrasalarda bunday mavzular yo'qligini aniqlagandan beri u o'z tashabbusi bilan matematikani uning mutaxassislaridan o'rgangan. Qisqa vaqt ichida uning chuqur bilim va o'tkir zukkolik obro'si Buxoroda yaxshi tarqaladi. U Buxoro madrasalarining ta'lim nuqsonlarini fosh qiladi. Donishning atrofidagi yosh o'quvchilar Sharif Mahzum, Iso Mahzum, Inoyat Mahzum, Yahyo Xo'ja, Qori Abdulmajid Zufunun, Molla Sharif Soat, Mirza A'zam singari turli ilg'or ziyolilar tomonidan tarqatilgan islohotchilik tafakkuri bilan tanishish imkoniyatiga ham ega edilar. Usmon Xo'ja, Sadridin Ayniy, Abdurrauf Fitrat singari Buxorolik jadidchilar bir yoqdan Ahmad Donish va uning shogirdlari, boshqa yoqdan esa Samarqandlik Mahmud Xo'ja Behbudiy, Toshkentlik Munavvar Qori va Qirim-tatar jadidchi Ismoil Gaspirinski kabi ilg'or ziyolilar ila yaqin aloqada bo'lib, Buxoro Amirligi ichidagi jadidchilikni rivojlantira boshladilar. Albatta, bunday islohot fikrlarining yoyilishida jahondagi shu islohot o'zgarishlari to'g'risidagi xabarlarining ziyolilar orasida tarqalib muhokama qilinishi ham katta hissa qo'shgandir: Usmonli imperiyasida 1878-yildagi "Tanzimot" deb atalgan parlamentar konstitutsion monarxiya va islohot harakatlari, 1889-yildagi Yaponiya "Meiji Konstitutsiyasi"ga asoslangan monarxiya tuzumi, 1905-yilgi Rossiya monarxiya inqilobi va 1906-yilgi Eron monarxiya konstitutsiyasi.

5. Jadid maktablari

Birinchi Jadid maktabini 1884-yilda Bog'chasaroy shahrida ochgan Ismoil Gaspirinski Amir Abdulahad bilan uchrashish umidi bilan 1893-yilda Buxoroga

tashrif buyurdi. Ammo amirni ko'ra olmaganligi sababli, amirning amaldorlari bilan uchrashib, suhbatlashishga majbur bo'lgan. Turkistondagi birinchi jadidlar maktabi Gaspirinskining iltimoslari bilan 1893-yilda Samarqandda ochilgan, lekin u 40 kundan keyin Amirning buyrug'i bilan yopilgan.¹⁴ Turkistondagi ushbu birinchi jadidlar maktabi Ismoil Gaspirinskiy tashabbusi bilan turkistonlik jadid ziyolisi tomonidan ochilgan edi. Turkistonda 1898-1908-yillarda jadidlarning 102 ta boshlang'ich maktabi va 2-ta jadid o'rta maktablari mavjud edi. Ushbu jadid maktablaridan 6 tasi Buxoro amirligida, 8 tasi Xiva xonligida edi. Bular qatorida, 1898-yilda Qo'qonda Salohiddin Domla tomonidan, Toqmaqda, 1899-yilda Toshkentda Mannon Qori va Andijonda Shamsiddin Domla jadid maktablari ochdilar. 1900-yilda Toshkent Mirobod tumanidagi jadid maktabini Munavvar Qori ochdi. Hoji Muin va Abdulqodir Shakuriy birgalikda 1903-yilda Mahmud Xo'ja Behbudiyning yordami bilan Samarqandda jadid maktabini ochdilar. Buxoro amirligidagi jadid maktablari esa, ochilganlaridan ko'p o'tmasdan amir tomonidan yopib qo'yilar edi. Jadid ziyolilari esa, bu tashabbuslaridan voz kechmasdan qayta jadid maktabi ochar edilar. Buxorolik jadidchilar yangi usuldagi maktablarni yo o'z hovlilarida, yoki qarindoshlaridan birining uyida yashirincha ochishga majbur bo'lib turdilar.

Buxoro jadid ziyolilari va ishbilarmon-savdogarlari jadid maktablariga moliyaviy yordam berish maqsadida 1909-yil mart oyida (Rabi'ulavval, 1327) "Shirkat-i Buxoro-i Sharif" nomli tijoriy shirkatni tashkil etishdi va uni faqatgina savdo shirkati sifatida ko'rsatishdilar. Lekin Sadridin Ayniy bu shirkatning aslida siyosiy bir tashkilot ekanini ta'kidlaydi.¹⁵ O'sha shirkat yashirin ravishda jadid maktablarini darsliklar va boshqa materiallar bilan ta'minlagan.¹⁶ Sadridin Ayniy, Zaki Validiy To'g'on, Hélène Carrère d'Encausse va Boymirza Hayit kabi tadqiqotchilar "Shirkat-i Buxoro-i Sharif" bilan 1910-yili qurilgan "Tarbiya-yi Atfol" (Bolalar Ta'im-Tarbiyasi) nomli uyishmaga asos solgan kishilar orasida Usmon Xo'jani ham tilga olmoqdalar.¹⁷

6. Bog'chasaroy va Istanbul (1909-1913)

"Shirkat-i Buxoro-i Sharif" qurilishi bilanoq, buxorolik jadidlarni zamonaviy ta'limining yangi usullarini o'rganish uchun turli joylarga yubora boshladi. Ayniy bu mavzuda: "shuningdek, Usmonxo'ja va Hamidxo'jani usul-i savtiya (savodxonlik usuli) maktablari bilan yaqindan tanishish uchun Bog'chasaroy va Istanbulga jo'natdik", deb bildiradi.¹⁸

Hamid Xo'ja Mihri va Usmon Xo'ja 1909-yilda Bog'chasaroyda Ismoil Gaspirinskiy yonida bir yil turib, Qirimdagi jadid maktablaridagi yangi ta'lim-tarbiya tizimi va uslubini kuzatib, chuqur o'rgandilar. Keyinchalik Usmon Xo'ja Odessadan kema bilan Istanbulga bordi. Usmon Xo'janing Bog'chasaroyda bir yil va Istanbulda 3 yil davomida qilgan ishlari haqida qo'limizda tafsiliy ma'lumotlar bo'lmasa ham, turli manbalarda Usmon Xo'jani Istanbulda ko'p sonda turk ziyolilari va siyosiy-harbiy kishilari kutib olgani bildiriladi (**Rasm 1: Usmon Xo'ja Istanbulda, 1910**). Ular orasida eng muhimi Usmonli davlatining Harbiy boshligi bo'lgan Anvar Posho

ham Usmon Xo'jani o'z idorasida qabul qilib, u bilan korishgan. Usmon Xo'ja bilan Anvar Posho orasida 1911-1912-yillardagi uchrashuv juda ham muhim, chunki keyinroq 1920-1921-yillarda Anvar Posho Turkiston, Buxoro va Sharqiy Buxoroda (Dushanba va hozirgi Tojikiston) yurganida, unga eng katta moliyaviy va siyosiy yordamni osha paytda Buxoro Jumhuriyatining prezidenti bo'lgan Usmon Xo'ja beradi.

Usmon Xo'jadan tashqari Istanbulga osha paytda Abdurauf Fitrat (1886-1938) va boshqa jadid ziyolilari ham kelgan va Istanbuldagi madrasalarda ta'lim-tarbiya olgan edilar. Usmon Xo'ja, Fitrat va boshqalar Istanbul'da Buxorodagi "Tarbiya-yi Atfol" tashkilotining Istanbul bo'limi sifatida "Buxoro Ta'mim-i Maarif Jamiyat-i Hayriyasi" (Buxoro Ta'limni Tarqatish Xayriya Jamiyati) nomli uyushmani 26-oktyabr 1909-da (11 Shavval 1327) qurib, uning nizomnomasini nashr qiladilar (**Rasm 2: Buxoro Ta'mim-i Maarif Jamiyati**). Istanbuldagi uyushma o'zining nizomnomasining birinchi moddasida hech qanday siyosiy maqsadga ega emasligini e'lon qildi (Turkcha yozilgan matn bu yerda o'zbekcha ko'chirilib berilmoqda):

1-modda: Buxoro Ta'mim-i Maarif Jamiyati, Turkistonda, ayniqsa Buxoroda fanni tarqatish va maktablar ochish maqsadida tuzilgan bir xayriya uyushmasidir va hech qanday siyosiy maqsadni ko'zlamaydi, yana hozirgi paytdagi boshqa siyosiy uyushmalar bilan hech qanday aloqasi yoki hamkorligi yo'qtur.¹⁹

O'sha nizomnomaning ikkinchi moddasida jamiyatning asl maqsadi Turkiston va Buxorodan har yili ma'lum miqdordagi o'quvchilarni Istanbuldagi maktablarda o'qishni davom ettirish uchun olib kelinishi bildiriladi. Darhaqiqat, shu uyushma tomonidan 1911-yilda 15 talaba va 1912-yilda 30 talaba Buxoro va Turkistonning boshqa yerlaridan Istanbulga olib kelingan. Bu yerda shuni eslataylik, 1920-yilda Buxoro Xalq Sho'rolar Jumhuriyati tuzilganda, 1920- va 1921-yillarda Istanbul, Maskav va Berlin (Germaniya) shaharlariga oliy tahsil olishlari uchun talaba guruhlari rasmiy tusda yuboriladi.

7. Buxoroga qaytish va jadid maktablari ochish

Usmon Xo'ja 1913 yilning bahorida qaytib kelganida, Latif Xo'janing uyida jadid maktabini ochadi. Ayniyning so'zlariga ko'ra, Usmon Xo'ja asosan maktabda o'z qarindoshlarining bolalariga ko'proq o'rin bergan.²⁰ O'sha yilning yozida Usmon Xo'ja Havz-i Gavgesxon yaqinidagi binoni ijaraga oladi va maktabini shu erga ko'chiradi. U doskani va boshqa jihozlarni tayyorlab, ikkita yordamchi o'qituvchini ishga olib va o'qishni boshlatadi. Keyinchalik Hamid Xo'ja va boshqalar jadid maktablari sonini ko'paytiradilar. 1914-yilda o'quvchilar sonining ko'payishi sababli ularni jadid maktablariga joylashtirish katta muammoga aylandi va Usmon Xo'ja o'z maktabini kattaroq binoga ko'chirishga majbur bo'ldi. 1914-yilda Usmon Xo'ja

maktabida 200 o'quvchi, Molla Vafo maktabida 80 o'quvchi, Markish maktabida 150 talaba va Xiyobondagi maktabda 40-50 o'quvchi bor edi.²¹ Bundan tashqari, ushbu maktablarda kattalar uchun kechki savodxonlik kurslari mavjud edi.

Ammo chor Rossiyasining Buxorodagi amaldorlari va Buxoro amiri jadid maktablarining o'sishidan xavotirda edilar. Chorlik amaldorlarining Buxoro Amiriligiga doimiy tazyiqlari tufayli amirlik ma'murlari jadid maktablariga turli bahonalar va iflos nayranglar bilan to'sqinlik qilayotgan edilar. Ular hatto jadid rahbarlariga katta miqdorda pul va obro'li yuqori lavozimlar berishni ham taklif qilishga urinib ko'rar edilar. Ayniy o'z asarida, Qozi Kalon Burhoniddinning bunday hiylalarini Usmon Xo'ja bilan bog'liq quyidagi qiziqarli voqea orqali fosh qilib beradi:

Bir kun maktab xususida Qozi Kalonning vakili bo'lgan Molla Qamar Usmonxo'ja ila ko'rishib, "Agar siz o'z ixtiyoringiz ila maktabingizni bog'lasangiz, tilagan yeringizda qozi yoki rais qildirmoqni Qozi Kalon tomonidan va'da beraman», dedi. Usmonxo'ja: "Muallimlik qilishimiz, ochlikdan yoki mansabga yetisha olmaganligimizdan emas, balki xalqqa va yurtimizning bolalariga bir oz foyda yetkuzarmiz deb muncha mashaqqatlarni boshimizga yukladik, tutgan muqaddas maslagimizni dunyo mansabiga sotmaymiz." deb javob berdi.²²

Ayniyning so'zlariga ko'ra, Qozi Kalon Burhoniddin shu kabi jozibali takliflar bilan jadid maktablarini ochgan boshqa o'qituvchilarga pora berishga uringan, ammo buning uddasidan chiqa olmagan. Keyin u boshqa vositalarni sinab ko'rdi. Buxorodagi Rossiya elchixonasi rasmiylari ham u yerda jadid maktablarining tarqalishidan mamnun emasdilar. Rossiya elchixonasi xodimi N. Shulga Buxorodagi jadid maktablariga tashrif buyurdi. Amerikali tarixchi Adeeb Khalid, N. Shulganing Usmon Xo'janing o'z uyidagi maktabiga qilgan ziyoratidan keyin yozgan rasmiy hisobotidan parchalarni beradi (**Rasm 3: Shulga hisoboti**):

Maktab binosi odatdagi Buxoro uyi. Usmon Xo'ja o'z uyining ichki hovlisida biri pastda ikkinchisi yuqori qavatida juda keng ikkita sinf xonasi joylashtirgan (men uni oldindan ogohlantirmasdan borishga muvaffaq bo'ldim) Usmon Xo'janing xonasida Yevropa mebellariga o'xshash buyumlar va ba'zi odatdagi Buxoro uslubi buyumlar bor; devor ichidagi javonlarda ikki-uchta globus va asosan Samarqandda nashr etilgan ko'plab kitoblar bor edi. Sinf xonalarida o'quvchilar uchin stullar, stollar va talabalarga berilgan daftarlar mavjud. Umuman, maktablar juda ozoda va an'anaviy Buxoro maktablari bilan bilan solishtirganda ajablanarli darajada chiroyli taassurot qoldirar edi.²³

Shulganing hisobotiga ko'ra, Usmon Xo'ja boshlang'ich sinfda tez o'qishni o'rganishga alohida ahamiyat berib, matematika va Qur'on oyatlaridan dars beradi. Shuningdek, u matematikadan dars berishni kengaytirib, o'quv dasturiga geografiyani ham qo'shgan edi. Biroq, Shulg'aning Usmon Xo'ja va boshqalar

maktablariga qilgan norasmiy tashriflari Buxoro jadidlarini bezovta qilganga o'xshaydi. Ayniy ushbu tashriflarga o'z shubhasini quyidagicha izohlaydi:

Talabalarning Istanbulga yuborilishini to'xtatish uchun yarim yaxshilangan maktablardan umidini uzgan [Rossiya] elchixonasi xodimlari Istanbulda tahsil olgan yoshlarning maktab ishida qatnashishiga shubha bilan qarayotgan edilar.. Aslida, zolimlar pashshani fil deb bilishadi. Biroq, ular o'zlarining siyosatini [jadidlar] maktablariga ochiqchasiga qarshilik ko'rsatish orqali o'zlarining ismlarini yoshlar va matbuot oldida yomon fosh etishlarini ma'qul ko'rmadilar. Shuning uchun ular fitnaga amal qilishdi.²⁴

Ayniyning bergan ma'lumotiga ko'ra, Chor Rossiyaning Buxorodagi elchixonasi a'zosi N. Shulga nifoq va xiyonatda tengsiz diplomat bo'lgan. Shulga Buxoro maktablariga qilgan do'stona ziyoratlari bilan ikkiyuzlama riyokor maqsadni ko'zda tutgan: birinchidan, o'zini ham yoshlar, ham maktablarning himoyachisi sifatida ko'rsatish. U maktablarga norasmiy ravishda borganida, na o'qituvchilardan va na talabalardan hech narsa so'ramagan va o'quv dasturi yoki kitoblarni ko'rmagan. Salomlashib va salomatlik tilab chiqib ketgan. Shu bilan yoshlar va o'qituvchilarda "Elchixona - bizning va maktablarimizning himoyachisidir" degan fikr uyg'otib, kelajakda bundan siyosiy foyda olishga erishish. Ikkinchidan bolsa, ushbu tashrif bilan, musulmon ruhoniylari (mo'llalar) va bexabar jamoatchilik o'rtasida "Yangi maktablar Rossiya himoyasida va ular ruslar bilan kelishgan", degan g'iybatning tarqalishiga sabab bo'lish. Ayniyning aytishicha, shunday qilib, maktablar yopilganda Rossiya elchixonasini gunohsiz ko'rsatish ko'zda tutilgan.

Ushbu voqeadan so'ng, deb yozadi Ayniy, Qozi Kalon Burhoniddin soxta imzoli arizalar bilan jadid maktablarining adashganligi va islom dini nuqtai nazaridan gunohga aylanganligi, shuningdek, bolalarni buzg'unchilik va fitnalarga sudrab borganini isbotlashga uringan.²⁵

8. Umum Turkistan qo'zg'oloni: 1916

Birinchi Jahon urushi paytida (1914-1918), chor Rossiyasi ma'muriyati Turkistondagi mahalliy xalqlarning yoshlarini jangga emas, balki handaq qazish kabi qurilish ishlariga jalb qilishga qaror qildi . 1916-yil fevral oyida gazetalarda chop etilgan ushbu farmon turkistonliklar orasida g'azabli reaksiyalarni keltirib chiqardi. Bu qo'zg'olonda Turkistonli jadidchilarning yetakchilari, Mahmudxo'ja Behbudi, Munavvar Qori, Pahlavon Niyoziy, Usmon Xo'ja, Qori Komil va Obidjan Mahmud va boshqalar Mahmud Xo'ja Behbudiyning Samarqanddagi uyida yig'ilib, chor hukumatining bu qaroriga qarshi norozilik bildirish va Turkiston uchun ko'proq erkinliklar talab qilishda kelishishdi.²⁶ Usmon Xo'janing o'z qo'li bilan yozilgan daftarda, Usmon Xo'ja Samarqanddagi mazkur yig'ilishga qatnashganligi haqida shularni yozadi: "Men Buxoroda edim, Mahmud Xo'ja Behbudiydan kelgan telegrammada u menga zudlik bilan Samarqandga kelishimni talab qildi. Shunday qilib, men 1916-yilgi qo'zg'olonni rejalashtirish yig'ilishida qatnashdim". Turkistondagi 1916-yil qo'zg'oloni chet ellardagi ilmiy tadqiqot va asarlarda keng

yoritilgan, mustaqillik davrida O'zbekistonda ham bu haqida songgi 25 yil ichida Hamid Ziyoyev va boshqa tarixchilar tomonidan arxiv hujjatlari asosida yangi tadqiqotlar nashr etildi.²⁷

9. Buxoro Xalq Shoralar Jumhuriyati

Buxorodagi jadidchilik harakati dastlab savodxonlikni oson yo'l bilan qo'lga kiritish va an'anaviy maktablar va madrasalarni (oliy o'quv yurtlari) takomillashtirishni maqsad qilgan. Bu keyinchalik siyosiy maqsadga aylandi. Albatta, bu o'zgarish uchun 1916-yilgi Turkistondagi qo'zg'olon va chor rejimining qulashiga olib kelgan 1917-yilgi oktyabr inqilobining ta'siri juda katta edi. Har safar amirning buyrug'i bilan yoki uning amaldorlari tomonidan o'z maktablari yopilgandan so'ng, Buxoro jadidlari shunday xulosaga kelishganlar: agar jadidchilik harakati siyosiy oqimga aylanmasa, ular o'zlarining ta'lim sohasida ko'zda tutgan maqsadlarini amalga oshirolmaydilar. Buxoro amiri Olim Xon va jadidchilar o'rtasidagi munosabatlar va kurash borasida O'zbekistonda so'ngi yillarda ancha tadqiqotlar nashr etigani tufayli Buxoro Amirligining 2-sentyabrda qulashi va Olim Xonning Afg'onistonga qochisi mavzui haqida ma'lumot bermasdan, yangi qurilgan Buxoro Xalq Sho'rolor Jumhuriyatidagi dastlabki ikki yilda (1920-1922), ayniqsa Uzmon Xo'ja olib borgan muhim ishlari haqida qisqacha ma'lumot berisga harakat qilinadi.

1973 yilda nashr etilgan O'zbek Sovet Ensiklopediyasining to'rtinchi jildidagi "Yosh Buxoroliklar" maqolasda Usmon Xo'janing ushbu harakatdagi o'rnini quyidagicha belgilab berilgan: "Yosh Buxoroliklarning o'ng qo'lidagilarning bir guruhi (Usmon Xo'ja, Abdulla Oripov va boshqalar) Buxoro inqilobidan so'ng aksilinqilobchilar tomoniga o'tib, bosmachi harakatining faol ishtirokchilariga aylanishdi.²⁸ Xuddi shu nuqtai nazar quyidagi 1988-yilda nashr etilgan *Entsiklopedik Lug'at*-da ham ifodalangan.²⁹

Buxoro amiri Olim Xonning bolshevik qo'shinlari yordamida "Yosh buxoroliklar" harakati tomonidan ag'darilishi turli manbalarda batafsil yoritilgan. Usmon Xo'ja 1920-yil 29-avgustda Buxoro muvaqqat hukumatida moliya vaziri bo'ldi (**Rasm 4: Buxoro Jumhuriyati 3. Qurultoyi**). Hukumat boshlig'i Mirza Rahim Xon va vazirlar kengashining rahbari Fayzulla Xo'ja edi. Ushbu voqealarning guvohi bo'lgan Turkistonli Rajab Baysun batafsil ma'lumot beradi.³⁰ Amir Alim Xon qochib Buxoroni 1920-yil 1-sentyabr kuni tark etdi, Hisor viloyatida bir muncha vaqt qoldi, oxirida 1921-yil 18-fevralda Afg'onistonga o'tib ketdi. Bu paytda Mirzo Abdulqodir Muhiddin muvaqqat hukumatning boshlig'i bo'ldi. Buxoro respublikasining sharqiy qismida avtonom "Sharqiy Buxoro milliy hukumati" tuzilganda, uning muxtor vakili sifatida Usmon Xo'ja tayinlandi. Ayni paytda amirning tarafdori Ibrohim Laqay Dushanba atrofida Buxoro hukumatiga qarshi hujumlarni uyushtirgan. Buxoro xalq vakillari ikkinchi qurultoyida Usmon Xo'ja respublika prezidenti etib saylandi. Usmon Xo'ja birinchi nutqida quyidagi so'zlarni aytdi: "Bilaman, xalqimiz azaldan erkinlik va mustaqillikka erishish uchun hayotning barcha jabhalarida o'zining milliy taqdirini astoydil istaydi. Mening

javobgarligimdagi hukumatning birinchi harakati xalqimizning ushbu istak va istagini amalga oshirish bo'ladi."³¹

Buxoro Xalq Sho'rolar Jumhuriyatining nomi 1923-yilda "Buxoro Xalq Sovet Respublikasi" bo'lib o'zgartirilganicha mustaqil bir jumhuriyat sifatida 5 davlat tomonidan tanildi: Rusya Sovet Respublikasi, Angliya, Afg'oniston, Eron va Ankara Hukumati. Bu davlatlarning ba'zilar bilan va elchiliklar almashildi. BXShJ 1921- va 1922-yillardagi konstitutsiyasining 3-modddasida Buxoroning mustaqilligi shunday ta'kidlanadi:

3) Buxoro xalqi sho'rolar Jumhuriyati o'zining bukungi sarhadlari (chegarak)lari ichinda birlashgan bo'linmayturgan erkli (mustaqil) davlat deb taniladir.
(Rasmlar 5-6: Buxoro Qonuni Asosisi)

Buxoro Buxoro Xalq Sho'rolar Jumhuriyatining qonuni asosini (konstitutsiyasini) 1918-yildagi Rusya Sover respublikasi konstitutsiyasi bilan solishtirganimizda, Buxoro davlatining sotsialistik bolmagani aniqlanadi, chunki Buxoro konstitutsiyasida shaxsiy mol-mulkning shaxsiyligi va ota-onadan bolalarga meros bo'lib otishi ma'qullangan, din erkinligi berilgan, davlat maktablari yonida, xususiy maktablar ochish ham tanilgan. BXShJ konstitutsiyasining tafsiliy tahlilini esa, boshqa bir maqolaga qoldiramiz.

Qattiq antisovet va Buxoro mustaqilligining himoyachisi Usmon Xo'ja prezident etib saylanganidan so'ng bu yo'nalishda qo'lidagi barcha vakolatlardan foydalanishni boshladi. Ayni paytda Usmon Xo'ja Buxoro respublikasida bo'lgan Anvar Posho bilan yaqin aloqalarni o'rnatdi.

Usmon Xo'ja tomonidan turli xil muhim qadamlar qo'yilgan. Ulardan biri respublikaning kelajakdagi armiyasining asosiy qismi bo'lgan Buxoro militsiyasini shakllantirishda Krasnoyarskdagi chor Rossiyasi harbiy asirlar lageridan qochib qutulishga muvaffaq bo'lib, Toshkentga kelgan va u yerdagi jadid maktablarida xizmat qilayotgan Usmonli turk ofitserlarini Buxoroga da'vat qilib, ulaning harbiy ta'lim-tarbiyasidan foydalandi.³² **(Rasmlar 7-8: Buxoro Qoshun Qismlari)** Ikkinchidan, Usmon Xo'ja Anatoliyada dushmanlarga qarshi kurashayotgan Anqara hukumatiga moliyaviy yordam masalasini Lenin bilan kelishib, Buxorodan olib ketilgan Amir xazinasidan bir qismining Ankara hukumatiga yuborilishini ta'minladi.³³ Ayni paytda Usmon Xo'ja 1921-yilda Toshkentda tashkil etilgan "Turkiston Milliy Birligi" maxfiy tashkilotining a'zosi ham bo'lgan.³⁴

10. Usmon Xo'ja chet ellarda: 1922-1968

Usmon Xo'ja 1922-yil 10-aprelda Afg'oniston poytaxti Kabulga keldi. U bu yerdagi ingliz rasmiylari bilan Buxoro qo'shinlari uchun qurol-yarog sotib olish to'g'risida muzokara olib borishga harakat qildi. Biroq, ingliz rasmiylari Usmon Xo'jaga hech qanday kafolat bermadilar, chunki Angliya va Rossiya o'rtasida bir-

birining manfaatlari sohalariga aralashmaslik to'g'risida kelishilgan edi. Usmon Xo'ja 1922-yil 29-aprelda Afg'oniston shohi Omonullohxonga memorandum taqdim etdi. Ushbu memorandumda Usmon Xo'ja konstitutsiyasida mustaqil mamlakat sifatida tasdiqlangan Buxoro Jumhuriyatiga qarshi Sovet hukumatini hujumkor harakat qilganlikda aybladi: “Bugungi kunda Buxoro markaziy hukumatining yetakchilari Sovet bosqinchi armiyasining bosimi ostida. Hatto ularning hayotiga tahdid etilmoqda. Ulardan Sovet talablarini qullar singari qabul qilishlari talab qilinmoqda. Yuqorida aytib o'tilgan voqealardan ko'rinib turibdiki, Buxoro hukumati erkin va mustaqil emas. Hatto iqtisodiy mustaqillikka ega emas”.

Usmon Xo'ja shu memarondumi davomida, Buxorodagi milliy kurashning maqsadi Sovet askarlarini Buxoro tuprog'idan olib chiqib ketilishi va Sovet Rossiyasi hukumati tomonidan Buxoroning ozodligi va suverenitetining tan olinishini talab qildi. Usmon Xo'ja o'sha memarondumga “Buxoro prezidenti va mustaqillikni himoya qilish bosh qo'mondoni Usmon Xo'ja” deb imzo qo'ygan.³⁵

Anvar Posho 1922-yil 5-avgustda Dushanba yaqinidagi Baljivanda vafot etganligi haqidagi xabar Kobuldagi Usmon Xo'jaga yetib keldi. Rossiya hukumati hatto Afg'onistonda ham Usmon Xo'ja faoliyatini diqqat bilan kuzatib borar edi. RSFSRning Kobuldagi elchisi Fyodor Fyodorovich Raskol'nikov Usmon Xo'jaga ergashgan bir nechta josuslarga ega edi. Rossiya elchixonasiga Usmon Xo'ja haqida ma'lumot bergan josuslardan biri bu Buxoro elchisi Abdurrahim Yusufzoda edi.³⁶

Moskvadagi kundalik “Pravda” gazetasi sahifalarida, doimiy ravishda Usmon Xo'jadan shikoyatlar va uning Afg'onistondagi faoliyatlari haqida 1922-yildagi sonlarida ma'lumotlar chiqib turgan.³⁷ Pravda gazetasining bu xabarlarini dastlab Fransuz jurnalisti Joseph Castagnéning diqqatini jalb qilgan.³⁸ Moskva Usmon Xo'jani inglizlar va bosmachi guruhlar o'rtasidagi munosabatlarni saqlab qolishda shunday ayblamoqda edi: "Usmon va Qori Afandi inglizlar bilan aloqalarni o'rnatish uchun Afg'onistonda".³⁹ Nihoyat, Moskva Afg'oniston hukumatiga Usmon Xo'jani ularga topshirishi yoki uni mamlakatdan chiqarib yuborishi uchun bosim o'tkazganida, Usmon Xo'ja Kabuldan chiqib, 1923-yil o'rtalarida Eron orqali Istanbulga yetib boradi.

Usmon Xo'ja Turkiyada Buxoro va umuman Turkistonning ozodligi borasida faoliyat olib bordi. Usmon Xo'ja undan oldin 1919- yilda Fransiyaga borgan Alash O'rda va Qo'qon muxtoriyatining boshliqlaridan Mustafa Choqay va 1918-yildagi Boshqirdiston Muxtor jumhuriyatining prezidenti, tarixshunos-olim Ahmad Zaki Validiy To'g'on bilan birga 1927-yilda Istanbulda uchrashib, Istanbulda “Yangi Turkiston” va Parijda “Yosh Turkiston” jurnallarini nashr etish borasida yig'ilish o'tkazdilar. Usmon Xo'ja bundan tashqari Istanbuldagi o'zbek, qozoqlar bilan birga umuman Turkiston nomi bilan "Turkiston Gençler Birligi" (Turkiston Yoshlar Birligi) nomli jamiyat tuzdi (**Rasmlar 10-13: Uzmon Xo'ja Istanbulda va Yangi Turkiston jurnali**).

Lekin Usmon Xoja va boshqa muhojirlarning faoliyatlaridan norozi bo'lgan Sovet hukumati Turkiya hukumatiga ham tazyiqlar o'tkazishga bosladi. Turkiya prezidenti Mustafa Kamol Otaturk og'ir kasal bo'lgan bir paytda, Turkiya vazirlar kengashining qarori bilan Usmon Xo'ja 1938-yil oktyabr oyida Turkiyadan haydab chiqarilganda, Usmon Xo'ja Polsha poytaxti Varshavaga borib, u yerdagi siyosiy do'stlari 1918-1920-yillardagi Ozorboyjan Jumhuriyati prezidenti Mahmad Amin Rasulzoda, Qosfqosiya qahramoni, Shayx Shomilning nevarasi Said Shomil, Tatar ziyolisi va yozuvchisi Ayoz Ishoqiy va boshqa kishilar bilan birga bo'ldi (**Rasm 14: Usmon Xo'ja Varshova, Po'**) Keyin Eronga bordi va Ikkinchi Jahon Urushi paytida Tehron shahrida yashadi. Sovet josuslari Usmon Xo'jani Eronda ham qidirishdi. 1944-yil oxirida Turkiya Usmon Xo'jani qaytadan qabul qildi. Usmon Xo'ja 1951-1957-yillar orasida Pokistonda bolib, u yerda Turkiston jamiyatini uyushtirdi va yoz oylari Afg'onistonning shimolidag Pomir tog'lariga borib, u yerdagi qirg'izlarning rahbari Rahmonqul Xon bilan birga Sovet chegaralarini kuzatib turdi, bir necha marta Tojikistonga yashirin vaziyatda kirib chiqdi. Sovet hukumati Usmon Xo'jani Pomirda tutib olish uchun u yerga ba'zi kishilarni yubordi. O'sha paytlarda Usmon Xo'ja 73-77 yoshlarda edi. 1957-yili Istanbulga qaytib kelib, Turkiston va Buxoro haqida Turkiyadagi ziyolilar va turli davlat elchixonalarida maxsus leksiylalar o'qib turdi. 90 yillik hayoti qo'zg'olonlar, jadidchilik, kurashlar bilan o'tgan Usmon Xoja 1968-yil, 28-iyul kuni Istanbulda vafot qilib, Istanbulning Uskudar mintaqasidagi O'zbeklar Takkasi yonidagi qabristonda ko'mildi (**Rasm 17: Usmon Xo'janing Istanbuldagi qabri**).

Izohlar:

¹ Abdullah Recep Baysun, *Türkistan Milli Hareketleri* (o'sha yerda), s. 65

² Jalol Ikromiy, "Garnizon Taslim Namishavad", *Sadoi Sharq* (Dushanba: jurnol), Nr. 10 (1975), s. 17-46; Shukur Halmirzayev, "Qil ko'prik" *Sharq yulduzi* (Toshkent: jurnol), Nr. 9-12 (1982); Shukur Xolmirzayev, *Qil Koprik*. -Toshkent : G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va San'at Nashriyati, 1991.

³ Tefvik Aydi, *Elan Ugi*: Roman. Qazan: Tatariston Kitap Neshriyati, 1991..

⁴ Bu film haqidagi xabar Tojikistondagi shu gazetda nashr etilgan: *Maorif va Madaniyat*, 7-noyabr (1977), s. 4.

⁵ Joseph Castagné, *Les Basmachis: Le mouvement national des Indigènes d'Asie Centrale depuis la Revolution d'Octobre 1917 jusqu'en Octobre 1924*. Paris: Editions Ernest Leroux, 1925; bu asar turkchaga ham tarjima etilgan: Joseph Castagne, *Türkistan Millî Kurtuluş Hareketi*. -İstanbul: Orkun Yayinevi, 1980.

⁶ "Osman Khoja was one of the founders of Jadidism in Bukhara, and as such was involved in the movement for reform from the very beginning. We know that Jadidism began with attempts to reform the maktab, or more precisely, to introduce a new conception of knowledge and schooling in Bukhara. But details of the activities of the Jadids in the years before 1917 remain frustratingly elusive. Our knowledge of the early years of Bukharan Jadidism derives largely from accounts, at least partly autobiographical, by participants such as Sadridin Ayniy and Fayzulla Khojaev, which for all their richness, leave many questions unanswered. Moreover, we have lacked many details that are essential to give historical accounts the necessary human dimension." Adeeb Khalid, "Osman Khoja and the Beginning

of Jadidism in Bukhara”, *Türkistan’da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller / Reform Movements and Revolutions in Turkistan: 1900-1924*. Haarlem: SOTA, 2001; s. 31-46.

⁷ Rustam Shamsutdinov, "Usmonxo'ja Vatan Xoini Emasdi", *Xalq so'zi* (Toshkent: gazet) 15.10.1991, s. 3.

⁸ Qahramon Rajabov va Shodmon Hayitov, *Usmon Xo'ja (Risola)*. Toshkent: Abu Matbuot-Konsalt”, 2011, 36 bet.

⁹ *Milliy Uyg'onish Davri O'zbek Adabiyoti* (Begali Qosimov va boshqalar). Toshkent: Ma'naviyat, 2004; s. 266.

¹⁰ Usmon Xo'jani yaqindan tanigan Buxorolik Jadidchilardan Ahmad Naim Nusratullabek (1900-1984, keyin Turkiya'da “Öktem” / O'ktam familiyasini olgan) so'zlariga ko'ra, Usmon Xo'ja Rumiyl kalendarida 1293-yil oktyabrda tug'ilgan; qarang: Naim Öktem “Osman Kocaoglu'nun Ardından” *Türk Kültürü* (Ankara: jurnal), Nr. 71 (1968), s. 52. Naim Öktem haqida to'liq ma'lumot Amerikalik o'zbekshunos olim Advard Olvors-ning quyidagi suhbat-maqolasida mavjud, qarang: Edward Allworth, “A Conversation With Ahmad Na'im Nusratullahbek, A Young Bukharan Jadid Under the Amirate”, *Reform Movements & Revolutions in Turkistan. Studies in Honour of Osman Khoja*. Haarlem, The Netherlands: SOTA, 2001; s. 79-110.

¹¹ Sadridin Ayniy, "Qisqacha Tarcima-i Halim", *Tanlangan Asarlar*, 1. Cild. Toshkent : O'zSSR Davlat Badii Nashriyati, 1963; s. 65.

¹² İbrahim Yarkin, “Kocaoğlu Osman” *Türk Kültürü* (Ankara: jurnal), Son 70 (1968), s. 122-124.

¹³ Sadridin Ayniy, Asarlardagi “Qisqacha Tarjimai Halim”, *Tanlangan Asarlar*, 1. Cild.: OzSSR Davlat Badiiy Nashriyati, 1963; s. 66.

¹⁴ M. Ramiz, *Oktabr Va Xalk Ma'arifi*. Toshkent : Ozbek Davlat Nashriyati, 1928, s. 33-35; Timur Kocaoglu, “Türkistan’da Cedid Okullari”, *Hür Türkistan İçin* (İstanbul: gazet), Nr. 6 (15 Mayıs 1976), s. 3.

¹⁵ Sadridin Ayniy, “Buxoro Inqilobi Tarixi Uchun Materiallar” *Asarlar*, Tom 1. Toshkent : OzSSR Davlat Badiiy Nashriyati, 1963; s. 200.

¹⁶ Hélène Carrère d'Encausse, *Islam and the Russian Empire: Reform and Revolution in Central Asia* [Fransuz tilidan inglizchaga tarjima qilgan: by Quintin Hoare]. Berkeley: University of California Press, 1988; s. 87-88; Fransuz tilidagi asli uchun qarang: Hélène Carrère d'Encausse, *Reforme et Revolution chez les Musulmans de l'empire russ.* Paris: Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, 1966.

¹⁷ Baymirza Hayit, *Turkiston im XX. Jaxrxundert*. Darmshtadt : CW Leske Verlag, 1956; s. 118.

¹⁸ Sadridin Ayniy, “Buxoro Inqilobi Tarixi Uchun Materiallar” (o'sha yerda), s. 202; Carrère d'Encausse ham bu ma'lumotni Ayniyning shu asari asosida beradi → Hélène Carrère d'Encausse, *Islam and the Russian Empire: Reform and Revolution in Central Asia* (o'sha yerda), s. 88.

¹⁹ Buxara Tacmim-i Macarif Cemiyet-i Xayriyesinin Nizamnâme-yi Esâsisi, 11 şevvâl 1327 (Merkezi: Der-Sacâdet Vezirxân “Metin” Matbasında tab' olunmuşur)

²⁰ Sadridin Ayniy, “Buxoro Inqilobi Tarixi Uchun Materiallar” (o'sha yerda), s. 244.

²¹ Sadridin Ayniy, “Buxoro Inqilobi Tarixi Uchun Materiallar” (o'sha yerda), s. 247.

²² Sadridin Ayniy, “Buxoro Inqilobi Tarixi Uchun Materiallar” (o'sha yerda), s. 251; Sadral-Din Ayni, *Bukhara Inqilobining Tarixi* (Shuo Shimada va Sharifa Tosheva birgalikda Ayniyning Arab yozuvida qo'lyazmasining qayta nashri). Tokyo: TIAS Central Eurasian Research Series, 2010; s. 143.

²³ Adeb Khalid, “Osman Khoja and the Beginning of Jadidism in Bukhara” (o'sha yerda), s. 290-291.

- ²⁴ Sadriddin Ayniy, "Buxoro Inqilobi Tarixi Uchun Materiallar" (o'sha yerda), s. 251-252.
- ²⁵ Sadriddin Ayniy, "Buxoro Inqilobi Tarixi Uchun Materiallar" (o'sha yerda), s. 253-254.
- ²⁶ Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995, s. 206.
- ²⁷ Hamid Ziyoyev, *Türkistanda Rossiya Tajavuzi va Hukmranligiga Qarshi Kurash*. Toshkent: Sharq Nashriyati, 1998, s. 400-430.
- ²⁸ "Yosh Buxoroliklar". O'zbek Sovet Ensiklopediyasi, 4. Tom. Toshkent: O'zbekiston SSR Fanlar Akademiyasi, s. 250-251.
- ²⁹ *Ensiklopedik Lug'at*, Tom: I, Toshkent: O'zbekiston SSR Fanlar Akademiyasi bosh Redaktsiyasi, 1988, s. 268.
- ³⁰ Abdullah Recep Baysun, *Türkistan Milli Hareketleri*. Istanbul, 1945, s. 41.
- ³¹ Abdullah Recep Baysun, *Türkistan Milli Hareketleri* (o'sha yerda), s. 46.
- ³² Raci Chakıröz (yazan: Timur Kocaoğlu), "Türkistan'da Türk Subayları [1914-1923]" *Türk Dünyası Tarix Dergisi*, №: 1-11 (1987).
- ³³ Timur Kocaoğlu, "Buhara Cumhurbaşkanı Osman Hoca (Kocaoğlu) ve İstiklal savaşı Sırasında Türkiye'ye Altın Yardımı Meselesi" Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri (23-26 Mayıs 1996). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Merkezi, 1996, s. 421-424; Turhan Berkök, "Türk İstiklal Savaşında Dış Yardımlar: Türkten Türke, Müslümandan Müslümanadır" Erciyes, Sayı 50 (Nisan 1982), s. 15-24; "Buhara Cumhuriyeti'nin yardımı" in Havacılık Tarihinde Türkler 2 (1918 Yılından 1939 Yılına Kadar). Ankara, 1997, p. 47.
- ³⁴ Zeki Velidi Togan, Hatıralar: Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Millî Varlık ve Kültür Mücadeleleri. [Yeni Baskı] Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999, s. 320-321, [İlk Baskı □ İstanbul: Kişisel yayın, 1969, s. 375-376.]; Zeki Velidi Togan, Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi. İstanbul: Türkili (Türkistan)-Bilik yayınları, 1942-1947, s. 429-434 [2. Baskı □ İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981].
- ³⁵ Abdullah Recep Baysun, *Türkistan Milli Hareketleri* (o'sha yerda), s. 137-139.
- ³⁶ Rustam Shamsutdinov, "Usmonxo'ja Vatan Xoini Emasdi", *Xalq so'zi* (Toshkent: gazet) 15.10.1991, s. 3.
- ³⁷ Pravda, 1923-yil 5, 10, 12, 13, 17 va 19 iyun.
- ³⁸ Joseph Castagné, Les Basmatchis: Le mouvement national des Indigènes d'Asie Centrale depuis la Révolution d'Octobre 1917 jusqu'en Octobre 1924. Paris: Editions Ernest Leroux, 1925, s. 62; turk tilidagi nashri: Joseph Castagne, Türkistan Millî Kurtuluş Hareketi. İstanbul: Orkun Yayınevi, 1980, s. 152.
- ³⁹ "Usman-Xodja i Kari Efendi ostayutsya v Afganistane dlya svyazi s angličanami." Pravda, Nr. 122 (5.6.1923), s. 3.

Foto-suratlar:

Rasm 1: Usmon Xo'ja (o'rtada oq sallali) Istanbulda, 1910

Rasm 2: Buxoro Ta'mim-i Maarif Jamiyati Nizomnomasi, Istanbul, 1911

старого метода, начинают открыто говорить о превосходствах быстрой системы обучения, о ее полной согласованности с вариатом и т. п. Разауньется нулла убежденные противники „усули джедидъ“ ^у „всѣ муфти“, за исключеніемъ Нулла Икрама хранили свое враждебное отношеніе къ новому методу, но несомнѣнно, что открытія рѣзкія сужденія объ „усули джедидъ“ дѣлаются все рѣже и рѣже, а удаленіе же назъ Бухари Гіасуддинъ Садра, смерть его и наконецъ смерть Абдурраманка создали впродѣь благоприятную обстановку ^{полуглазого} существованія новометодныхъ школъ.

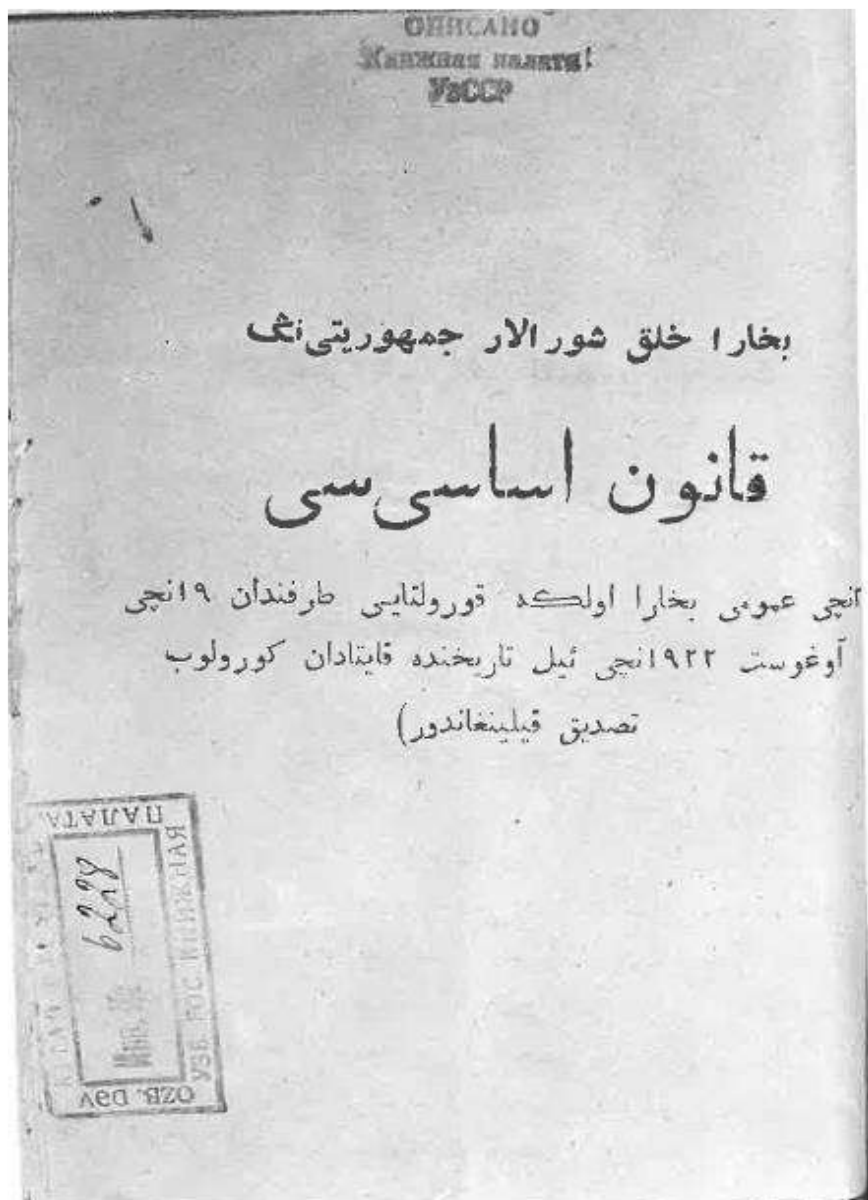
И такъ, приблизительно въ концѣ 1912 года когда уже почва была подготовлена въ Бухарѣ основываеь первая новометодная школа. Основатели ея явились нѣкій Османъ Ходжа или какъ онъ себя называетъ Османъ Ходжа Саде, но происхожденіи бухарецъ. Османъ Ходжа много путешествовалъ по Турціи, жилъ въ Константинополѣ, неоднократно бывалъ въ разныхъ городахъ Туркестана. Съ скромнымъ даже застѣнчивымъ Османъ Ходжа держится очень осторожно, отвѣчая односложно на вопросы и видимо опасаясь проронить лишнее слово. После нѣсколькихъ бесѣдъ, не видя къ себѣ враждебнаго или даже подозрительнаго отношенія, позволяеть себѣ скромныя сужденія о недостаткѣ просвѣщенія въ Бухарѣ, неимѣнствѣ населенія, и т. п. въ духѣ брошюрокъ „Дуназара“ и „Зиянати Сіяхи Гинди“, но все-таки въ чрезвычайнѣь торжанныхъ и осторожныхъ выраженіяхъ. Съ думая устроить въ Бухарѣ новометодную школу онъ естественно, постарался найти поддержку въ средѣ купечества, гдѣ у него имѣется такой видный родственникъ, какъ Лятифъ Ходжа одинъ изъ наиболее богатыхъ, солидныхъ и извѣстныхъ купцовъ, ведущій крупныя торговныя операціи съ Москвой и Ницчъь Новгородомъ. Было взято въ наемъ

Rasm 3: Shulga hisoboti (Buxoro, 1914)

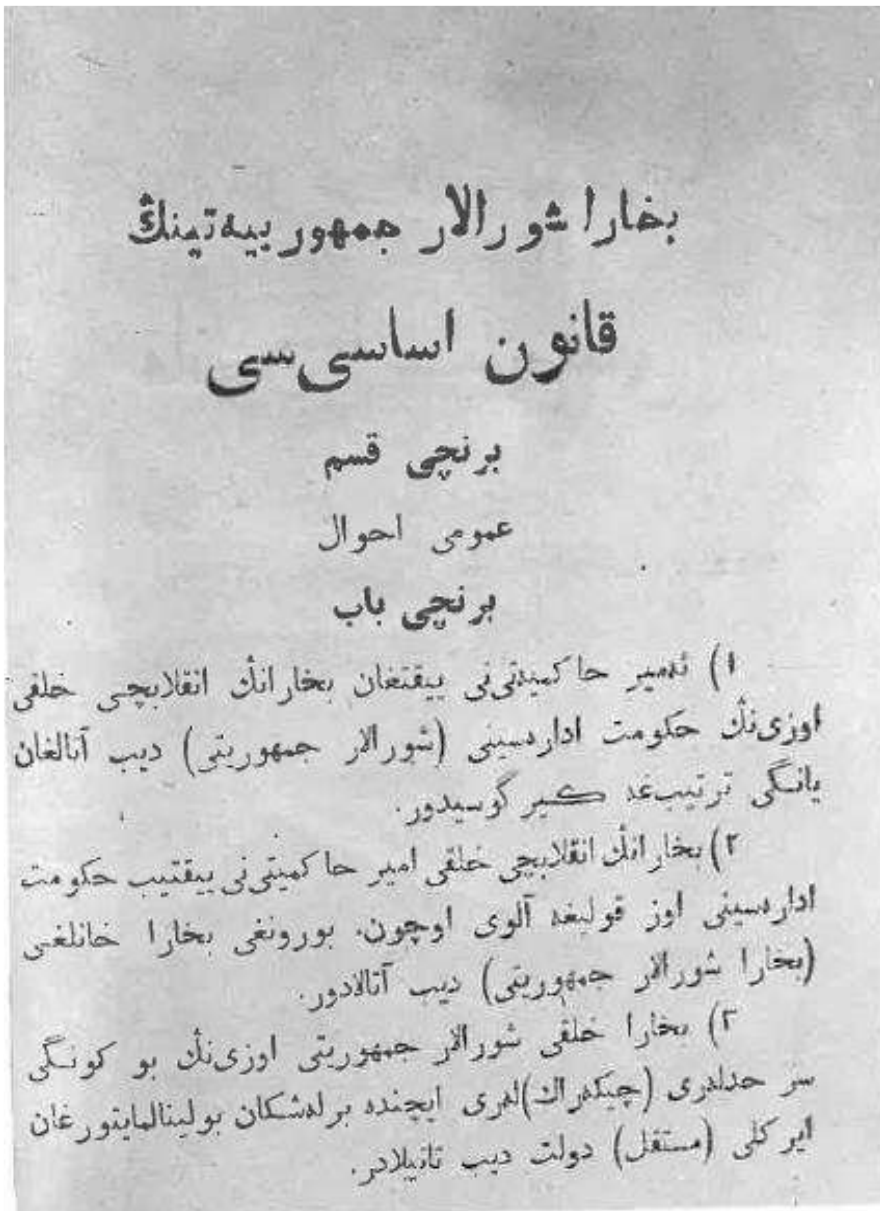

Rasm 4: Buxoro Jumhuriyati 3. Qurultoyi:

O'ngdan chapka: Otaulla Xo'ja, Usmon Xo'ja, Abdulqodir Muhitdinov,
Fayzulla Xo'jaev, eng chapda Abdurrauf Fitrat (1921)

Rasm 5: Buxoro Qonuni Asosisi muqovasi, 1922

Rasm 6: Buxoro Qonuni Asosisi 1. Beti, 1922

Rasm 7: Buxoro Qo'shini Qismlari (1921)

Rasm 8: Buxoro armiyasi bandi (1921)

ва ҷомаҳои халқро ба ис-
 ғ революцияи пролетарӣ
 секард.

аз ғалабии Революцияи
 Социалистии Октябр
 яти ғурӯшу хуруши Чи-
 номов сар мешавад. Вай ба-
 амал баровардани тадбир-

ризи мекхатнашон ба муқобили
 душманони Ҳокимидди Советӣ бо
 намоли қордонӣ роҳбарӣ мекунад.

Чинор Имомов ба сифати яке
 аз намолидагонии халқи тоҷик соли
 1924 дар тамоми маъракаи
 тақсироти худуди миллии Осиёи
 Миёна ва таъинид додани республи-

Имомов дар Университети комму-
 нистии Ленинград таҳсил карда,
 савияи маълумоти худро баланд
 мебардорад. Баъд аз таҳсил вай
 то соли 1937 дар вазифаҳои масъ-
 ули роҳбарӣ қуянда — ҷонишини
 комиссари халқии маориф, комис-
 сари халқии ниғаҳдорни таъдурис-

хон шонистан Чинор Имомов —
 роҳбарӣ болаёқату қордон, пур-
 ғайрат ва таъинлотҷии моҳир
 омма, ғамхору қонсор дар таърих
 ва дар хотири мекхатнашон аба-
 ди қоғӣ хоҳанд монд.

И. КЕЛДИЕВ,
 номзади илми таърих.

◆
 Киностудияи «Тоҷик-
 фильм» банаворғирни
 фильми нави бадеии «Му-
 хосира»-ро аз рӯи сцена-
 рияи Х. Назаров ва Бул-
 гаков ба итмом рас-
 сонд. Ин фильм роҷеъ
 ба солҳои аввал ва хеле
 душвори сохтмони Хо-
 кимияти Советӣ дар
 Тоҷикистон муфассал
 нақд мекунад. Таҳия-
 гари фильм режиссе-
 ри бемаҳорат Марат
 Орифов тамоми ғазолия-
 ти эҷоднашро ба қор бур-
 дааст ва фильмо табиию
 пурмаъиун офаридааст.

Дар ин суратҳо лаҳза-
 хо аз фильми «Мухоси-
 ра» акс ёфтаанд. ДАР
 СУРАТИ АВВАЛ: Артисти
 Хизматнишондодаи
 Республика Ҳабибулло
 Абдураззоқов дар нақши
 Иброҳимбек. ДАР СУ-
 РАТИ ДУЮМ: Артисти
 Халқии Республика Гур-
 минҷ Завқибеков дар
 нақши Усмонхоҷа.

ЕНИННОМАИ САНЪАТ

ш дар сах. 9).
 аҳони соли 1948
 ов дар шомонши-
 ви «Милитердор»
 Пешвои болви на.

пас дар «Хуррият» ва «Сар-
 бозони Инқилоб» пеш аз ҳа-
 ма ба офариниши образи Ле-
 нин ҳамчун роҳбарӣ ғамхору
 нуқтасанҷ, ҳамчун фарди со-
 ҳибӣ дили бузургӣ, арбобӣ

инсонӣ низ табии баромала-
 аст».

Асли Бурҳонов 30 сол боъ
 дар сахнаи Театри академии
 драмаи ба номи Лоҳути хал-
 қии тоҷикӣ баъд аз баъд аз

Луис СУАРДИАС, (Шонр аз Куба).

Rasm 9: Muxosara kinosi (Tojik-film, 1977)
 Ongda Usmon Xo'ja rovida (Gurminj Zavkibekov)
 Chapda Ibrohim Bek rovida (Habibulla Abdurrazzokov)

Rasm 10: Usmon Xo'ja İstanbulda, 1927

Rasm 11: 1927 İstanbul: Chapdan Mustafa Choqay, Usmon Xo'ja,
Ahmad Zaki Validi To'gan,
orqada: 4. Abdulqodir Inon, 5. Shahquli Beg

Rasm 13: Usmon Xo'ja Istanbuldagi uyida (1927)

Rasm 14: Usmon Xo'ja Po'lsha poytaxti Varshovada 1938
Chapda Tatar ziyolisi Ayoz Ishoqi,
o'rtada Said Shomil (Qofqos
qahramoni Shayx Shomilning navarasi)

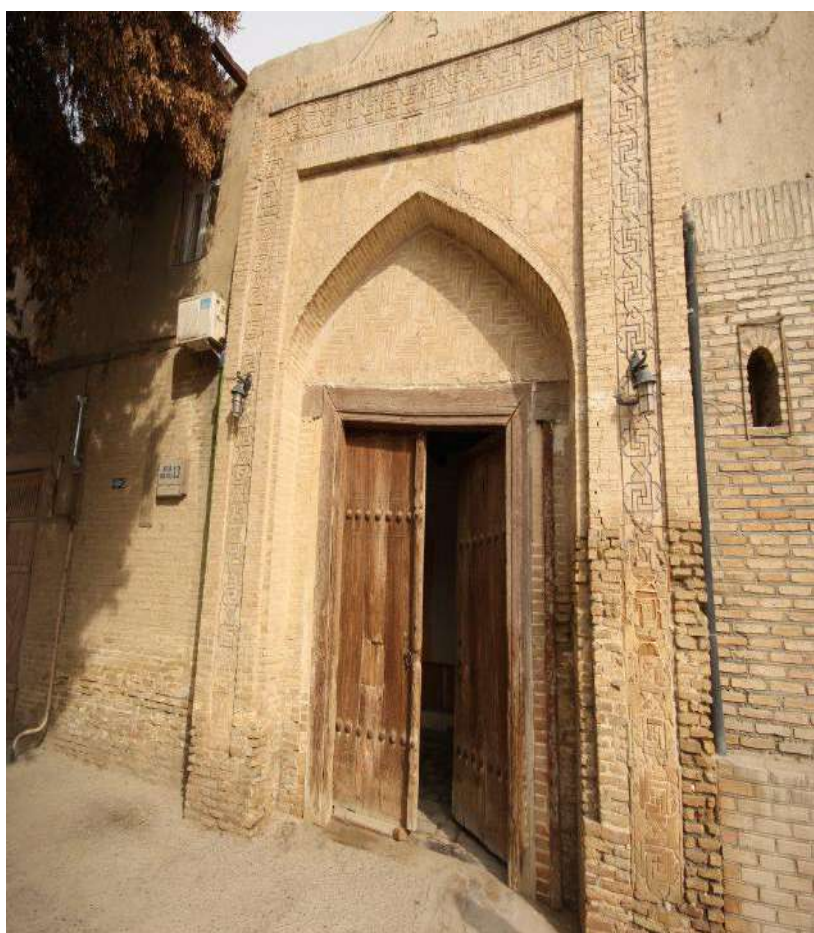
Rasm 15: Usmon Xo'ja ayoli Hakima, qizi Halima O'zay, o'g'li Timur bilan (1950)

Rasm 16: Pakistanning Peshovar shahrida Timur bilan, 1955

Rasm 17: Usmon Xo'ja va ayoli Hakima To'raqizi qabri, O'zbeklar Takkasi, Uskudar, Istanbul

Rasm 18: Usmon Xo'janing Buxorodagi uyinin ešigi.
1860-yil qurilgan

Rasm 19: Usmon Xo'ja uyining
eshigi oldida 2018

Rasm 20-21: Usmon Xo'ja uyining hovli va mehmonxonasi

E'OLON

BUXORO INQILOBINING (02.09.1920) VA BUXORO XALQ JUMHURIYATINING (1920-1925) 100-YILLIGIGA BAG'ISHLANGAN XALQARO SIMPOZIUM 02.09.2020, CHORSHANBA
 Nursultan 20:00-23:30 - Toshkent 19:00 - 22:30 / Istanbul 17:00 - 20:30 / New York 10:00 - 13:30
 So'zlovchilar ZOOM-da qatnashadi (Boshqalar Youtube-da jonli izlaydi)
https://www.youtube.com/watch?v=js3h_aqC6vU

Protokol So'zlari:

a) Prof. Dr. Rustam Halimradov (Senator, Samarqand Davlat Universiteti Rektori)
 b) Mehmet Süreyya Er (Turkiyaning O'zbekistondagi Elchisi)
 c) Prof. Dr. Darhan Kydyrali (Xalqaro Turk Akademiyasi Prezidenti, Nursultan)

Ilmiy Ma'ruazalar:

1. Prof. Dr. Sulaymon Inoyatov (Buxoro DU). Uch siyosiy tizimning qalibiga mos tushmagan shaxsiyat (Atoulla Xo'jayevning hayoti va faoliyati)
2. Prof. Dr. Abat Andican (Turkiya). Buxoro Jumhuriyati va Otaturk Turkiyasi
3. Prof. Dr. Shodmon Hayitov (Buxoro DU). Buxorodagi Jadid harakatining ilk bosqichi va Usmon Xo'ja
4. Prof. Dr. Mambet Oygeldiev (Abay Universiteti, Almati). Buxoro Respublikasi va Sovet Hukumati g'oyalardagi nomuvofiqlik.
5. Prof. Dr. Halim To'rayev (Buxoro DU). Mang'it xonadoni shahzodalari tomonidan Buxoro inqilobining fahili
6. Prof. Dr. Dihan Qamzabekov (Gumilyev nomidagi Yevraziya Universiteti, Nursultan). Buxoro Respublikasidagi qozoqlar va ishbilarimon Mirza Naurizboy o'g'li
7. Prof. Dr. Hamidulla Bolrabayev (O'zbekiston Milliy Universiteti) Abduraf Fitrating Buxoro Xalq jumhuriyati davlatchiligi shakllantirishdagi o'rni.
8. Prof. Dr. Süleyman Kuntoprak (Mimar Sinan Universiteti, Turkiya). Istiqlof urushi yillarida Ankara va Buxoro Hukumatlari o'rtasidagi aloqalar.
9. Prof. Dr. Ahmet Kauldere (Marmara Universiteti, Turkiya). Buxoro jadidchiligi haqidagi tarixshunoslik (Sovet va Mustaqillik davrida)
10. Prof. Dr. Qahramon Rajabov (Toshkent, O'zbekiston Fanlar Akademiyasi Tarix Instituti). Buxoroga 1920 Yildagi Qizil armiya hujumi xususida yolg'olar va haqiqatlar
11. Prof. Dr. Juliboy Eltazarov (Ipak Yo'li Xalqaro Turizm Universiteti, Samarqand). Turkiston Muqtoriyati, Buxoro va Xorazm Xalq Jumhuriyatlari achchiq qisnatidan 100 yil keyin chiqariladigan geopolitik xulosalar
12. Dots. Dr. Oybek Rashidov (Buxoro DU). Buxoroda Sovet hokimiyatining o'rnatilishi va Fayzulla Xo'jayev
13. Dots. Dr. Dilnoza Jamolova (Buxoro DU). Jadidlar va Qadimlar orasidagi siyosiy kurashning natijasi o'laroq Buxoro Amirligining yiqilishi
14. Dots. Dr. Azim Malikov (Chexiya Respublikasi, Olomouts Universiteti). XX asrning boshida Buxoro Xonligi siyosiy va diniy elitasining xususiyatlari haqida.
15. Dr. Ali Ihsan Çağlar (TİKA, Turkiya). Turk Modernlashish tarixining yaqqol bir o'rni: Istanbul-Buxoro o'qi: Otaturk, Kejae'g'li, Jadidchilik.
16. Dokt. Feruza Amonova (Toshkent Kimyo-texnologiya Instituti). Usmon va Fayzulla Xo'jayevlarning ajdodlari sarmoyasining Buxoro Xonligi iqtisodiyotidagi o'rni
17. Prof. Dr. Timur Kocaoglu (Michigan Davlat Universiteti, AQSh). Usmon Xo'ja va Dushanba qamali (1921-1922) o'zbek, tojik va tatar hadiy xususida adabiyotida (drama, roman, kino)

Aloqa:
 Prof. Dr. Juliboy Eltazarov. Telegram/Whatsapp: +998 97 9291232 / e-pochta: juliboy2@gmail.com
 Prof. Dr. Timur Kocaoglu. Telegram/Whatsapp: +90 532 267 8935 / e-pochta: timur@msu.edu

Har bir lektsiyaga kiritilgan 10 minit vaqt ajratiladi, ma'ruzalarning to'liq matni keyin e-kitob shaxida elektronik tizimda Toshkent va Istanbul da nashr etiladi.

Rasmlar 22-23: Buxoro jumhuriyati 100-yilligi simpoziumi e'loni

https://www.youtube.com/watch?v=js3h_aqC6vU

Protokol So'zlari:

- a) Prof. Dr. Rustam Halmuradov (Senator, Samarqand Davlat Universiteti Rektori)
- b) Mehmet Süreyya Er (Turkiyaning O'zbekistondagi Elchisi)
- c) Prof. Dr. Darhan Kydyrali (Xalqaro Turk Akademiyasi Prezidenti, Nursultan)

Ilmiy Ma'ruazalar:

1. Prof. Dr. Sulaymon Inoyatov (Buxoro DU). Uch siyosiy tizimning qalibiga mos tushmagan shaxsiyat (Atoulla Xo'jayevning hayoti va faoliyati)
2. Prof. Dr. Ahat Andican (Turkiya). Buxoro Jumhuriyati va Otaturk Turkiyasi.
3. Prof. Dr. Shodmon Hayitov (Buxoro DU). Buxorodagi Jadid harakatining ilk bosqichi va Usmon Xo'ja
4. Prof. Dr. Mambet Qiygeldiev (Abay Universiteti, Almati). Buxoro Respublikasi va Sovet Hukumati g'oyalardagi nomuvofiqlik.
5. Prof. Dr. Halim To'rayev (Buxoro DU). Mang'it xonadoni shahzodalari tomonidan Buxoro inqilobining tahlili
6. Prof. Dr. Dihan Qanzabekov (Gumilyev nomidagi Yevraziya Universiteti, Nursultan). Buxoro Respublikasidagi qozoqlar va ishbilarmon Mirza Naurizboy o'g'li
7. Prof. Dr. Hamidulla Boltabayev (O'zbekiston Milliy Universiteti). Abdurauf Fitratning Buxoro Xalq jumhuriyati davlatchiligini shakllantirishdagi o'rni.
8. Prof. Dr. Süleyman Kuntoprak (Mimar Sinan Universiteti, Turkiya). Istiqlol urushi yillarida Ankara va Buxoro Hukumatlari o'rtasidagi aloqalar.
9. Prof. Dr. Ahmet Kandıdere (Marmara Universiteti, Turkiya). Buxoro jadidchiligi haqidagi tarixshunoslik (Sovet va Mustaqillik davrida)
10. Prof. Dr. Qahramon Rajabov (Toshkent, O'zbekiston Fanlar Akademiyasi Tarix Instituti). Buxoroga 1920 Yildagi Qizil armiya hujumi xususida yolg'onlar va haqiqatlar
11. Prof. Dr. Juliboy Eltazarov (Ipak Yo'li Xalqaro Turizm Universiteti, Samarqand). Turkiston Muxtoriyati, Buxoro va Xorazm Xalq Jumhuriyatlari achchiq qismatidan 100 yil keyin chiqariladigan geopolitik xulosalar
12. Dots. Dr. Oybek Rashidov (Buxoro DU). Buxoroda Sovet hokimiyatining o'rnatilishi va Fayzulla Xo'jayev
13. Dots. Dr. Dilnoza Jamolova (Buxoro DU). Jadidlar va Qadimlar orasidagi siyosiy kurashning natijasi o'laroq Buxoro Amirligining yiqilishi
14. Dots. Dr. Azim Malikov (Chexiya Respublikasi, Olomouts Universiteti). XX asrning boshida Buxoro Xonligi siyosiy va diniy elitasining xususiyatlari haqida.
15. Dr. Ali İhsan Çağlar (TİKA, Turkiya). Turk Modernlashish tarixining yaqqol bir o'rnagi: Istanbul-Buxoro o'qi: Otaturk, Kojao'g'li, Jadidchilik.
16. Dokt. Feruza Amonova (Toshkent Kimyo-texnologiya Instituti). Usmon va Fayzulla Xo'jayevlarning ajdodlari sarmoyasining Buxoro Xonlig'i iqtisodiyotidagi o'rni
17. Prof. Dr. Timur Kocaoglu (Michigan Davlat Universiteti, AQSh). Usmon Xo'ja va Dushanba qamali (1921-1922) o'zbek, tojik va tatar badiiy adabiyotida (drama, roman, kino)

Türk Basınında Osman Hocaoğlu ve Buhara Cumhuriyeti'nin Altın Yardımı

Türkiye'nin tanınmış gazetecilerinden M. Kemal Sallı (doğ.1943) Osman Hocaoğlu ve Buhara Cumhuriyeti'nin Anadolu'daki Kurtuluş Savaşı'nda yaptığı para ve silah yardımı konusunda Türkiye basınında sürekli yazılar yazmaktadır. Bu yazıların çoğu da haber müdürü olarak çalıştığı ÖNCE VATAN gazetesinde yayımlanmaktadır. M. Kemal Sallı'nın yazdığı yazılardan bazı örnekler:

Турк матбуотида Усмон Хўжаўғли ва Бухоро Республикасининг Олтин ёрдами

Туркиянинг таниқли журналистларидан бири М. Камол Салли (1943 йилда туғилган) Усмон Хўжаўғли ва Бухоро республикасининг Анатолиядаги Мустақиллик урушига берган пул ва қурол ёрдами ҳақида турк матбуотида доимий ёзиб туради. Бу мақолаларнинг аксарияти унинг ахборот директори бўлиб ишлаган “ЎНЖЕ ВАТАН газетасида чоп этилган. М. Камол Салли ёзган мақолалардан баъзи мисоллар:

YAZI VE FOTOĞRAFLAR: M.KEMAL SALLI

KURTULUŞ SAVAŞININ UNUTULAN FINANSÖRÜ

VATAN ÖNCESİ

www.onceistan.com.tr 3 AĞUSTOS 2013 CUMA GECESİ SAĞDUYUNUN SESİ 50 Nr

BUHARA CUMHURBAŞKANI OSMAN KOCAOĞLU

Türkiстан coğrafyasında birçok alanda çağdaşlaşma hareketi başlatan Osman Kocaoğlu, Kurtuluş Savaşı'mızın en büyük finansörüdür!

Evet, bugüne kadar Kurtuluş Savaşı sırasında Rusların gönderdikleri saman altınları ve silahları Buhara Cumhuriyetini Osman Kocaoğlu yönetimindeki kardeşlerimizin göndermişlerdir. Hiçlik olan, bu altınlar, 1402 yılında, Ankara Savaşı'nda Beyan Han'ı yenerek Osmanlı'yı Fetret Devri'ne sokan Timur Han'ın altınlarıdır.

SOHBET

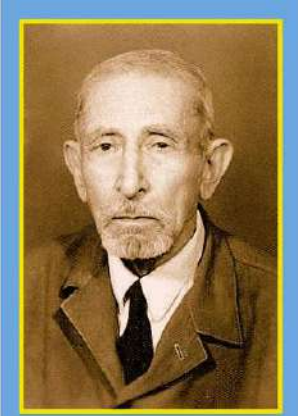
M. KEMAL SALLI
msalli@yahoo.com

Osman Kocaoğlu, Buhara Cumhuriyetini... 28 Temmuz 1959 günü Hakkın rahmetine kavuşan Osman Kocaoğlu Üsküdar'daki Özbekler Tekkesi hazretlerinde toprağa verildi. 28 Temmuz 2013 alkanın öldürülmesi ile, yitirilmesinde, Cenazesi... Buhara Cumhuriyeti Osman Kocaoğlu'nun kabri başında düzenlenen törenin fotoğrafları. İhtar saatini ölümlüce, Tarihçi Ülkemizin Türk Dünyası Akademi Başkanı Topraklı Başkan Ali Nur Kara ve topyekün üyelerinin düzenledikleri veda dinliği bir anıtı programı ile... Osman Kocaoğlu'nun mezarı hazretlerinde toprağa verildi. Kur'an-ı Kerim ve hatir okundu, dualar edildi. Gençlerin kırım ettiği vıyaceklerle filanımız yapıpın. Kocaoğlu'nun oğlu Fred. Dr. Timur Kocaoğlu bültere bələzənən hayretini anlatdı. Özetle...

olan, bu altınlar 1402 yılında, Ankara Savaşı'nda Beyan Han'ı yenerek Osmanlı'yı Fetret Devri'ne sokan Timur Han'ın altınlarıdır.

Kocaoğlu'nun 1878'de Fergane'nin Oğ Kəsabəsində doğduğunu, yil bir eğitim gördüğünü, Türkiстан coğrafyasında çok çok alanda çağdaşlaşma hareketi başlattığını ve 1920-21 yıllarında

Nusret Karası'nın 1965-67 yıllarında, rahmetinin anıtlarına hazretlikleri notalarını da, mevləsi yayınlamadan kaybolmuş. Buhara Cumhuriyetini, gerçek kaynaklarda Osman Hoca, Osman Kocaoğlu, Fofat Hoca, Osman Koca... gibi çeşitli adlarla anılır. Arta o 1927 yılında yayınlamaya başlanan Yeni Tür

BUHARA CUMHURBAŞKANI OSMAN KOCAOĞLU (OSMAN HOCASI) 1878 - 1968

KOCAOĞLU AİLESİ: Osman Kocaoğlu, eşi Hakime Hanım, kız Özalp ve oğlu Timur (1900)

KURTULUŞ SAVAŞI'NIN UNUTULAN FINANSÖRÜ BUHARA CUMHURBAŞKANI OSMAN KOCAOĞLU

Türkiстан coğrafyasında birçok alanda çağdaşlaşma hareketi başlatan Osman Kocaoğlu, Kurtuluş Savaşı'mızın en büyük finansörüdür! Evet, bugüne kadar Kurtuluş Savaşı sırasında Rusların gönderdikleri saman altınları ve silahları Bu

KOCAOĞLU'NU MAALESEF TANIMİYORUZ

Osman Kocaoğlu, 1878'de Fergane'de doğmuş, Tatarlar Buhara medreselerinde öğrenmiş, özel dersler almış. Bununla da yetinmeyen genç Osman, İstanbul'da, Hindistan'da, Bağcısaray'da, Kazan'da, Tashkent'te yayıncılık gazete, dergi ve kitapları da okuyarak bilgilerini artırmıştır. Bu sırada İsmail Gaspiralının Terakimindeki Cedidlik düşünceleri ve Usul-u Cedid okullarına katılmaya başlamıştır. Özen öncülüğünde Buhara'da "teğlirde yenilik" olarak başlayan Cedidlik hareketleri kısa zamanda sıvırlı parlaya dönmüştür. Bu sırada, Osmanlı İmparatorluğu'nda Tahirimi Ferikininin Okuması ve İslam hakaretleri, İsmail Gaspiralının ve Ruslar'da dedim Buhara'da yenilikçi düşüncelerini yaymasına imkân oluyordu. Türkiстан coğrafyasında Cedid okulları ağırlıydı ve Osman Hoca da bu okulları kuzularını öğrencisi.

Buhara Cumhuriyetini başlatan Osman Kocaoğlu, Kurtuluş Savaşı'mızın en büyük finansörüdür! Evet, bugüne kadar Kurtuluş Savaşı sırasında Rusların gönderdikleri saman altınları ve silahları Buhara Cumhuriyetini Osman Kocaoğlu yönetimindeki kardeşlerimizin göndermişlerdir. Hiçlik olan, bu altınlar, 1402 yılında, Ankara Savaşı'nda Beyan Han'ı yenerek Osmanlı'yı Fetret Devri'ne sokan Timur Han'ın altınlarıdır.

kişinin dergisindeki yazılarında İsmail KOCAOĞLU adını kullanmış. Osman Kocaoğlu'nun 1900-1922 yılları arasında Buhara Cumhuriyetine giren yolda Özbekiile Buhara'da yaşadığını, 1924-1931 ölümlüce Türkiстан

BUHARA HANLIĞI BASMAÇI TEŞKİLATI
Buhara Hanı Cumhuriyetinin 2. Kurultayı Önce (ortadaki soldan Abdurrahman Fıratlı (sakallı), ortada Feyzullah Hoca, sağında Abdulkadir Muhitdin Osman Hoca, Ata Hoca (en sağda), Timur Kocaoğlu, arpa)

BUHARA ÖRDÜSÜ BANDO TAKIMI

● Bte

KURTUŞ SAVAŞININ UNUTULAN FİNANSÖRÜ BUHARA CUMHURBAŞKANI OSMAN KOCAOĞLU

M. KEMAL SALLI

Türkistan coğrafyasında birçok alanda çağdaşlaşma hareketi başlatan Osman Kocaoğlu, Kurtuluş Savaşı'mızın en büyük finansörüdür! Evet, bugüne kadar Kurtuluş Savaşı sırasında Rusların gönderdikleri sanılan altınları ve silahları Buhara Cumhurbaşkanı Osman Kocaoğlu yönetimindeki kardeşlerimiz göndermişlerdir. İlginç olan, bu altınlar, 1402 yılında, Ankara Savaşı'nda Beyazıt Han'ı yenerek Osmanlı'yı Fetret Devri'ne sokan Timur Han'ın altınlarıdır..

Osman Kocaoğlu.. Buhara Cumhurbaşkanı.. 28 Temmuz 1968 günü Hakk'ın rahmetine kavuşan Osman Kocaoğlu Üsküdar'daki Özbekler Tekkesi haziresinde toprağa verilmiş.

28 Temmuz 2013 akşamı, ölümünün 45. yıldönümünde, Cennetmekan Buhara Cumhurbaşkanı Osman Kocaoğlu'nu, kabri başında düzenlenen mütevazi bir törenle andık. İftar saati öncesinde, Trakya Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Topluluğu Başkanı Ali Onur Kara ve topluluk üyelerinin düzenledikleri vefa örneği bir anma programı ile Cennetmekan Cumhurbaşkanımızın manevi huzurunda toplandık, Kur'an-ı Kerim ve ilahiler okundu, dualar edildi. Gençlerin ikram ettiği yiyeceklerle iftarımızı yaparken, Kocaoğlu'nun oğlu Prof. Dr. Timur Kocaoğlu bizlere babasının hayatını anlattı, özetle..

Osman Kocaoğlu, İsmail Gaspıralı'nın "Dilde birlik, fikirde birlik, işde birlik" mefkuresi ışığında Türkistan coğrafyasına her alanda çağdaşlaşma ışığı taşımaya çalışan, Rusların baskısından kurtulmak için bağımsızlık mücadelesi başlatan, Buhara Cumhuriyeti'ni kuran bir kahraman mücahit, bir devlet adamı, bir aydın.. Buraya dikkat; Türkistan coğrafyasında birçok alanda çağdaşlaşma hareketi başlatan Osman Kocaoğlu, Kurtuluş Savaşı'mızın en büyük finansörüdür! Evet, bugüne kadar Kurtuluş Savaşı sırasında Rusların gönderdikleri sanılan altınları ve silahları Buhara Cumhurbaşkanı Osman Kocaoğlu yönetimindeki kardeşlerimiz göndermişlerdir. İlginç olan, bu altınlar, 1402 yılında, Ankara Savaşı'nda Beyazıt Han'ı yenerek Osmanlı'yı Fetret Devri'ne sokan Timur Han'ın altınlarıdır..

Kocaoğlu'nun 1878'de Fergane'nin Oş kasabasında doğduğunu, iyi bir eğitim gördüğünü, Türkistan coğrafyasında pek çok alanda çağdaşlaşma hareketi başlattığını ve 1920-21 yıllarında Buhara Cumhurbaşkanı olduğunu biliyoruz. Fakat, onun kendi hayatını anlattığı yazmalar kayıp olduğundan, devlet kuran ve de Türkiye Cumhuriyeti'nin temelini harcına Timur Han'ın altınlarını koyan bu ulu Türk'ün hayatını tam olarak bilemiyoruz. Ressam Nusret Karasu'nun 1965-67 yılları arasında, rahmetlinin anlattıklarıyla hazırladığı hatıraları da, maalesef yayınlanmadan kaybolmuş.

Buhara Cumhurbaşkanı, çeşitli kaynaklarda Osman Hoca, Osman Hocaoğlu, Polat Hoca, Usman Khoja ... gibi çeşitli adlarla anılıyor, ama o, 1927 yılında

yayınlanmaya başlanan Yeni Türkistan dergisindeki yazılarında hep Osman KOCAOĞLU adını kullanmış.

Osman Kocaoğlu'nun 1900-1922 yılları arasında Buhara Cumhuriyeti'ne giden yolda özellikle Buhara'da yaptıkları, 1924-1991 dönemide Türkistan coğrafyasına egemen olan Sovyetler Birliği'nin asimilasyon politikaları nedeniyle, ayrıntılarıyla bilinmiyor. Bu kahraman insan, Sovyetler dönemindeki yayınlarda, kendi halkına vatan haini olarak tanıtılmıştır. Özbekistan'ın bağımsızlığına kavuşması sonrasında, Özbek tarihçi Prof. Dr. Rüstem Şemsüdinov, yaptığı bir konuşmada bu haksızlığı anlatırken, "Biz tarihçiler Osman Hoca'yı şimdiye kadar vatan haini, İngiliz casusu olarak karaladık" demiştir.

KOCAOĞLU'NU MAALESEF TANIMIYORUZ

Osaman Kocaoğlu, 1878'de Fergana'da doğmuş. Tahsilini Buhara medreselerinde yapmış, özel dersler almıştır. Bununla da yetinmeyen genç Osman, İstanbul'da, Hindistan'da, Bahçesaray'da, Kazan'da, Taşkent'te yayınlanan gazete, dergi ve kitapları da okuyarak bilgisini artırmıştır. Bu arada İsmail Gaspıralı'nın Tercüman'ındaki Ceditçilik düşünceleri ve Usul-u Cedid okullarıyla yakından ilgilenmiştir. Onun öncülüğünde Buhara'da, "eğitimde yenilik" olarak başlayan Ceditçilik hareketleri kısa zamanda siyasi partiye dönüşmüştür. Bu arada, Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat Fermanı'nın okunması ve Islahat hareketleri, İran ve Rusya'daki devrimler Buhara'da yenilikçi düşüncelerin yayılmasına neden oluyordu. Türkistan coğrafyasında Cedid okulları açılıyordu ve Osman Hoca da bu okulların kurucuları arasındaydı.

Osman Hoca daha önceleri Ceditçiliği araştırmak üzere Bahçesaray'a gitmiş, İsmail Gaspıralı ile görüşmüştü. Daha sonra İstanbul'a geçen Osman Hoca, burada, "Buhara Ta'mim-i Maarif Cemiyeti"ni kurmuş, Türkistan'dan gruplar halinde öğrenciler getirtmişti.

OSMAN HOCA'NIN YENİLİKÇİ HAREKETLERİ BUHARA EMİRİNİ DE, RUSLARI DA ÜRKÜTMÜŞTÜ

1913 yılında Buhara'ya dönen Osman Hoca, burada da açtığı okullarda her yaşta insanlara okuma yazma öğretme seferberliği başlatmıştı. Bu gelişmelerden Buhara Emiri de Ruslar da memnun olmamıştı. Osman Hoca'nın okullarında yalnızca din dersleri değil, Matematik, tarih ve coğrafya gibi dersler de veriliyordu. Bu çağdaş eğitim modeli Rusların da emirin de hoşuna gitmedi; okullar kapatıldı.

I. Dünya Savaşı sırasında Ruslar, Türkistan coğrafyasından, cephe gerisi hizmetlerde çalıştırılmak üzere asker toplamak istediklerini bildirdiler. Bunu onur kırıcı bir davranış olarak değerlendiren Türkistanlılar, 1916 bir halk ayaklanması başlattılar ve Türkistan için özgürlük istediler. Osman Hoca bu ayaklanma sırasında 38 yaşındaydı. Bu ayaklanmanın 1917 Ekim devrimi ile Çarlık Rusyası'nın yıkılmasında etkili olduğu söylenir.

Buhara Emiri Alim Han Sovyet yanlısı bir politika izlemekte, Ceditçiler ise hürriyet istemekteydiler. 8 Nisan 1917'de Buhara'da büyük bir gösteri yapıldı. Askerler bu gösteriyi kanlı bir şekilde bastırdılar ve Osman Hoca Taşkent'e kaçmak zorunda kaldı.

Buhara Emirliği'nin yıkılması, yerine cumhuriyetin kurulması için örgütlenen Yaş (Genç) Buharalılar, Taşkent'teki Rus Komiserliđi'nden yardım istediler.

Yaş Buharalılar, Rus askerlerinin yardımı ile Buhara Emiri Alim Han'ı devirip, yerine Buhara Halk Şuralar Cumhuriyeti'ni kurdular. Bu arada Yaş Buharalılar iki gruba ayrılmışlar, Osman Hoca gibi sağ eğilimli olanlar devrim karşıtı Basmacılar Grubu'na katılmışlardı.

29 Ağustos 1920'de kurulan Buhara Geçici Hükümeti'nde Osman Hoca Maliye Bakanı görevini üstlenmiş, Alim Han Afganistan'a kaçmıştı. Bu arada Buhara'nın doğusunda özerk Şarki Buhara Milli Hükümeti" kurulmuş, başına da Muhtar Vekil olarak Osman Hoca getirilmişti.

23 Eylül 1921'de Buhara'da yapılan üçüncü kurultayda Cumhurbaşkanı seçilen Osman Hoca 44 yaşındaydı.

Osman Hoca devletin devamını sağlamak için Osmanlı İmparatorluğu ile temasa geçti; o sıralar Buhara yakınlarında bulunan Enver Paşa ile görüştü. Rus garnizonuna baskınlar düzenledi. Bu arada Rusya'dan kaçan esir Türk subaylarının yardımı ile çağdaş donanımlı bir ordu kurmaya çalıştı. Anadolu'da Kurtuluş Savaşı veren kardeşlerine 100 milyon Timur altını gönderdi. Osman Hocayı, kısa süreli cumhurbaşkanlığı dönemindeki bir çalışmalarından dolayı, her zaman minnetle ve şükranla anmamız gerekiyor.

TİMUR'UN ALTINLARI TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN TEMELİNE HARÇ OLDU

Bilindiği gibi, Kurtuluş Savaşı'nı yürüten Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin maddi imkanları çok kısıtlıydı. Emperyalist devletlere karşı açtığı savaşı zaferle taçlandırabilmesi için paraya ve silah ihtiyacı vardı. Gazi Mustafa Kemal Azerbaycan'dan ve Rusya'dan yardım istemek durumunda kalmıştı. Lenin, Gazi'nin bu isteğini Buhara Cumhurbaşkanı Osman Hoca'ya duyurdu. Kaderin çilvesine bakın, 1402'de Osmanlı İmparatorluğu'nu Ankara'da yenip Fetret Devri'ne sokan Emir Timur Han'ın hazinesinin bir kısmı Buhara'da Osman Hoca'nın kontrolündeydi. Bu istek kendisine iletilindiğinde, hiç tereddütsüz 100 milyon altın vermeye hazır olduğunu bildirdi. O dönemde bu kadar altın, Ankara'ya, ancak Rusların trenleriyle taşınabilirdi. Osman Hoca Ruslardan aldığı garantiye güvenerek altınları vagonlar yüklerdi. Emir Timur'un altınları önce Moskova'ya, oradan da Ankara'ya gidecektir. Moskova'ya gönderilen altınların orada ertilip 100 milyon altın ruble basıldığı iddiası vardır. Kurtuluş sırasında gelen altınların Ruslar tarafından gönderildiği söylentisi de bu işlemle ilgili olabilir.

Moskova, 100 milyon altınının 10 milyonunu altın olarak, 10 milyonunu da silah olarak vagonlara yükleyip Ankara'ya gönderdi. Emir Timur'un 80 milyon rublelik altını da Ruslara kaldı. İşte, Ruslar'ın, Kurtuluş Savaşı'nda Türklere para ve silah yardımı yaptığı yolundaki söylentinin aslı budur. Ankara'ya gönderilen paralar, Osmanlı Sultan'ı Beyazıt Han'ı Ankara Savaşı'nda yenen ve imparatorluğın dağılmasına neden olan Emir Timur'un Buhara Devleti hazinesinde saklanan altınlarıdır. Bu altınları gönderen de, Üsküdar'daki Özbekler Tekkesi haziresinde

yatmakta olan Buhara Cumhurbaşkanı Cennetmekan Osman Hoca, yani Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı adıyla Osman Kocaoğlu'dur.

İNGİLİZLER OSMAN HOCA'YA SİLAH VERMEDİLER

Sovyetler Birliği döneminde, milyonlarca kilometrekarelik Türkistan'da Türkleri bayrağı altında toparlayacak güçlü bir otorite yoktu. Bu konudaki her girişim Ruslar tarafından şiddetle bastırılıyordu. Gizli gizli yapılan örgütlenmeler uzun ömürlü ve etkili olamıyordu. Osman Hoca 9 Aralık 1921'de Taşkent'te kurulan "Türkistan Milli Birliği"nin de gizli üyesiydi.

Osman Hoca, Buhara Cumhurbaşkanı olarak, 10 Nisan 1922'de, ülkesinde bulunan Rus askerlerinin çekilmesini istedi. Bu karar Rusların sert tepkisine neden oldu.

Osman Hoca, devletin bağımsızlığını koruyabilmek için, güçlü bir ordu kurması gerektiğinin bilincindeydi. Bu amaçla, 10 Nisan 1922'de Afganistan'a gitti. Niyeti, İngiliz elçisiyle görüşmek ve altın karşılığında gelişmiş silahlar almaktı. Altına çok düşkün olan İngilizler, Ruslarla olan gizli anlaşmaları nedeniyle, altın parayla ödeme yapılacak olmasına rağmen, Buhara Cumhurbaşkanı Osman Hoca'ya silah vermediler.

Osman Hoca silah konusunda İngilizleri razı etmeye çalışırken, 5 Ağustos 1922'de, Enver Paşa Belcivan'da Ruslar tarafından öldürüldüğü haberi geldi.. Aynı günlerde, Osman Hoca'ya haber ulaştıran Buhara Başbakanı Feyzullah Hoca, Buhara'ya döndüğü takdirde öldürüleceğine ilişkin bir haber göndermişti.

OSMAN HOCA ANADOLU'DA..

Afganistan'ın da baskısıyla Osman Hoca ülkesine değil, Anadolu'ya yönelir ve Eylül 1923'te İstanbul'a gelir.

Osman Hoca İstanbul'da da boş durmaz. Yeni Türkistan dergisinde yazdığı yazılarda ve verdiği konferanslarda Sovyet Rusya'nın Türkistan'da uyguladığı sömürgeci politikaları eleştirir. Rusların baskılarına rağmen, Gazi'nin koruması altında olan Osman Kocaoğlu, yazılarına ve konferanslarına devam eder. Fakat, Atatürk'ün Dolmabahçe'de ölümle pençeleştiği Eylül ayında, Resmi Gazete'de yayınlanan bir kararla vatandaşlıktan çıkarılarak yurtdışına çıkmaya davet edilir. Osman Kocaoğlu'nun arkasında duran kimse kalmamıştır. 1938'ün Eylül ayında, önce Polonya'ya, oradan da İran'a gitmek zorunda kalır. Acıdır, ama gerçektir; kurtuluşuna Timur'un altınlarıyla destek veren bu saygıdeğer insana Türkiye Cumhuriyeti, Rusların baskısı nedeniyle, sahip çıkamamıştır.

Ancak II. Dünya Savaşı sonrasında, 1945 yılında yeniden İstanbul'a dönen Buhara Cumhurbaşkanı Osman Kocaoğlu, 28 Temmuz 1968'de Hakk'ın rahmetine kavuşmuş ve Üsküdar'daki Özbekler Tekkesi'nin haziresinde toprağa verilmiştir. Allah rahmet eylesin, mekanı Cennet olsun...

Türkistan'daki tüm kardeş halkların ortak tarihinin ve siyasi kültürünün ayrılmaz bir parçası olan **Buhara Halk Cumhuriyeti** ve **Harezm Halk Cumhuriyeti**ni kuruluşu, ezelden beri dili, kültürü, dini ve dini aynı olan Özbek, Kazak, Kırgız, Türkmen, Karakalpak, Tacik gibi halkların ulusal kurtuluş mücadelesinin en doruk noktası oldu. Bu cumhuriyet kısa yaşamış olsa da ülke halklarının tarihinde silinmez bir iz bıraktı ve bugünkü Özbekistan, Tacikistan, Türkmenistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Karakalpakistan Cumhuriyetlerinin temel taşlarını koyarak tarihe karıştı.

Bu çalışmada Buhara Cumhuriyetini çeşitli açılardan inceleyen şu bilimkişilerin yazıları yer alıyor:

KAZAKİSTAN:

Prof. Darhan Qıdıralı,
Prof. Mambet Qoygeldiyev,
Prof. Dihan Qamzabekov.

ÖZBEKİSTAN:

Prof. Rustam Halmuradov,
Prof. Sulaymon Inoyatov,
Prof. Shodmon Hayitov,
Prof. Hamidulla Boltaboyev,
Prof. Qahramon Rajabov,
Prof. Juliboy Eltazarov,
Doç. Oybek Rashidov,
Doç. Kamol Rahmanov,
Doç. Dilnoza Jamalova,
Dr. Umid Hayitov,
Dr. Feruza Amanova,
Mira'zam Hamrayev.

TÜRKİYE:

Büyükelçi Mehmet Süreyya Er,
Prof. Ahat Andican,
Prof. Ahmet Kanlıdere,
Prof. Timur Kocaoğlu,
M. Kemal Sallı.

Editorler:

JO'LİBOY ELTAZAROV - TIMUR KOCAOĞLU

KUTLU YAYINEVİ
göksel sözcüklerin yayıncısı

ISBN 978-625-748501-2

9 786257 485012 >

kutluyayinevi.com